EDUA
VILD

KÜLM
MAA
RAUDS
KAE

Eduard Vilde

Lacan

EDUARD VILDE

TEOSED

EDUARD VILDE

KÜLMALE MAALE
RAUDSED KÄED

ROMAANID

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN
1954

Illustreerinud
Evald Okas (Külmale maale) ja
Alo Hoidre (Raudsed käed).

Kunstiliselt kujundanud *Villu Toots.*

Eduard Vilde

KÜLMALE MAALE

1

Juba esimesed orelihääled tõid Jaanile pühalikult liigutatud tuju. Tema rinda asus see lapselik haledus iseendast, mis tuleb raskest haigusest toibunud inimesele peale, kui ta tunneb oma kehanõrkust, oma väetisust. Ja Jaani meelest oli, kui peaks ta teisteltki, kes tema lähedal olid, kes tema otsa vaatasid, tasast kaastundmust paluma — nagu väeti lapsuke kunagi oma haleduses. Ta laskus väsinult istmele ja kuulas oreli eesmängu ja kuulas koraali kaeblikku viisi ja silmad läksid tal niiskeks. Ta süda sulas lapselik-palavas tänutundmuses selle nägematu abimehe vastu, kes tema noort elu närtsimise eest oli kaitsnud, kes tema selle tumeda kolli küüsist oli vabastanud, keda ta, kui inimeselaps kunagi, harjunud oli kartma. Jaan palvetas kaua ja härdal õhinal, esmalt tumma südamega, siis sosistavate huultega. Ta palus ja tänas, tänas ja palus, kuni ta meel sai vagusaks ning väsinuks. Ja siis, kui ta oma kohuse tundis täitnud olevat, kui tal enam midagi ei olnud meelde tuletada ega soovida, tõmbus ta kössi pingi nurka ja püüdis jutlust kuulata. Aga ta mõtted olid nii laiali ja nii udu sarnased, et ta mingit ainet ei suutnud kinni pidada. Õpetaja kõneles ühetoonilise, laulva naisehäälega, mis kudus koguduse üle elustuse asemel nagu igavuse- ja unevõrku. Asjata võitles Jaan mõni aeg oma raskete laugudega, aga ikka jälle langesid nad loiult maha ja tinane väsimus roomas kogu ta keha üle — ta tukkus, tukkus ja jäi siis magama. Sest ep olnud viga — ta ei olnud ainus magaja.

Nad kõik siin olid väsinud tööinimesed, hommikul vara üles tõusnud, pika tee ära käinud — Jaan pealegi jala. Keegi ei pannud neile seda pahaks ja õpetaja, hea mees, oli sellega harjunud.

Jaan ärkas alles, kui orel uuesti hüüdma hakkas. Tal oli üsna häbi. Niisugusel pühapäeval, kus ta enese tervekssaamise eest oli tulnud jumalat tänama, jääb inimene kirikus magama! Ta piilus naabrite poole ja püüdis nägu näidata, kui poleks ta tukkumise peale mõtelnudki.

Kui kirik välja läks ja Jaan külma, selge õhu ning särava päikesepaiste kätte astus, selle lainetava valguse sisse, mis helevalge värske lume peal otse silmipeletavaks sai, tundis ta äkilist uimastust; ta põlved nõtkusid, ta oimud tuksusid peaaegu kuuldavalt. Ruttu otsis mees tuge — seljaga vastu kiriku müüri taganedes... Polnud ka ime: kodus kella viie ajal hommikul paluke kuiva leiba — ja kurnatud keha, millest pikaldane tõbi iga üdiraasu oli välja imenud! Jaan pigistas silmad kinni ja ootas, kuni pööritus möödub.

Korraga tajus ta enda ees nagu varju. Kui ta silmad lahti lõi ja neid käega varjates vaatas, seisis ta juures üks naisterahvas. See vahtis ainiti, nagu mureliku kartusega ta otsa. Jaan ei tundnud teda esimese pilguga veel ära — nii suur oli virvendus ta silmade ees. Siis aga nägi, et see oli Virgu Anni.

Natuke aega ei lausunud kumbki sõna. Tummalt andsid nad teineteisele kätt. Jaan võitles oma närvetuse vastu, astus müürist sammu teisale, vajas aga ikkagi veel tuge ja taganes jälle müüri vastu, kuna ta oma jõuetuse üle häbelikult naeratas.

«Küll sa oled otsas, Jaan,» ütles viimaks Anni.

Vastuse asemel jätkas Jaan naeratamist.

«Ei taha enam ära tunda — pole enam see nägugi.»

Jaan vahtis maha.

«Nagu hauast tõusnud,» lisas tüdruk juurde.

Seejuures viibisid ta hallid, niiskelt läikivad suured silmad selle januneva õrnusega, mis ainult naisterahva hingest vahel pilku tõuseb, noormehe näo küljes kinni. Ja see õrnus, see halastus-õhin värises ka tema tasasest häälest ja pani ta sõrmed räti all kramplikult tuksuma.

«Su peagi on paljaks läinud.»

Seda öeldes pööras ta näo järsku kõrvale, ta ripsmetel rippus kaks pisarat.

Jaan aga tõstis käe häbelikult üles kõrva juurde, vajutas vana pleekinud suvemütsi alamale ja tähendas: «Küllap kasvavad jälle.»

Vaal hakkasid nüüd pikkamisi kiriku külge mööda edasi kõndima, kusjuures Anni noormeest muretikult ühtelugu salaja silmas pidas.

Nad hakkasid nüüd pikkamisi kiriku külge mööda edasi kõndima, kusjuures Anni noormeest murelikult ühtelugu salaja silmas pidas. Kõike ta uuris ja tähistles.

Ta nägi, kuidas külmavärin Jaani paar korda vapustas, sest tal ei olnud kasukat seljas; ainult kerge ja kaunis kulunud hall kuub, rihmaga vöötatud, ning jalas vanad lapitud vene saapad. Anni pani tähele, kui jõuetult lonkiv oli ta käik ja kui sinised ta huuled, kui aukus ta silmad. Ja siis mõtles järele, miks ta nii sagedasti sülitab ja suud matsutab. Kui Jaan uuesti keha väristas, jäi tüdruk seisma ja ütles:

«Kuule, sa pead sooja otsima — mine leerituppa.»

Jaan ajas vastu: tal ei olevat põrmugi külm, soe kamsik seljas, paks sall kaelas — teel olnud tal, hoolimata külmast ilmast, otse higi otsmikul.

Anni kandis pisikest kompsu käes, mille seest ta näpud midagi nabistasid. Ta tõmbas suure saia välja ja hakkas selle otsast oma valgete tugevate hammastega isukalt kinni.

«Kõht läks kirikus tühjaks, pugesin välja ja ostsin saiad ära,» rääkis ta ise naerdes.

Esiotsa ei pakkunud Jaanile ühti; loomusundlik õrnus keelas teda, sest ainult Jaani pärast, kelle kõhu tühjust ta tema sülgamisest teravmeelselt oli järeldanud, oli talle saiarätt meelde tulnud, mille isa juba teel, trahteris, oli täitnud.

«Küllap sinugi süda on vesine — pikk tee käidud, — säh, hammusta kah, — värske soolasai.»

Jaan tõrkus; ta tahtnud ise just praegu minna saia ostma. See oli õige, aga Jaan jättis juurde lisamata, et tal ainult kolm kopikat raha taskus oli ja et ta kuuest pisikesest timpsaiast, mis ta selle eest oleks saanud, ainustki ei oleks raatsinud ise suhu pista, nutku kõht kui palju tahab, — saiad oleks ta lastele koju viinud. Jaan tõrkus veidi, siis aga, saiamaiast nägu nähes, läks tal suu vesiseks, nii et ta kauemini vastu ei seisnud.

Isukalt süües jalutasid mõlemad viitlemisi ümber kiriku. Seejuures vaatasid tihti poolviiliti teineteise otsa — Anni tema isu pärast rõõmsa näoga, Jaan sellesama pärast häbelikult. Peaaegu vägisi tuupis tüdruk talle veel teise pätsi pihku, ja seegi kadus noormehe nägalate hammaste taha.

Jaanil oli piinlik tundmus, kui vilksaks tüdruku pilk sageli tema poolpalja pea poole, millelt kuri soetõbi juuksed salkade kaupa oli maha katkunud, nii et praegu ainult udu-

sulgede sarnased uidud tuule käes värisesid. Seepärast pööras ta parem täie näo Anni poole ning püüdis talle julgelt silma vaadata.

Kui ilus oli ta tüdruk! Jaani liikmeist käis kuum vool läbi ja ajas talle silmapilguks vere palgesse. Külm talvine õhk oli neiu põskedel sundinud roosid õitsema, ta otsmik võistles helevalge säriseva siidrätiga, mis ta prisket, lahedat nägu ümbritses. Ja ta suured hellad silmad — kuidas võisid need vahtida, kuidas läikida! Anni jaolt linnamoelised tuliuued riided, mis tema nägusust soodsalt aitasid nähtavale tõsta, lasksid märgata, et ta on jõuka talu tütar.

«Ehk su omaksed otsivad sind taga?» ütles Jaan.

«Otsigu peale — ma olen isaga üksi.»

Ja nad jäid veel tükiks ajaks kokku, seisid kiriku taga lume sees, tuginedes ühe mõisniku haua raudvõre vastu, ning Anni küsis ja päris ja uuris nii, et Jaan üsna ära tüdis. Oli tal ju nii raske, nii piinlik oma kodusest viletsusest teistele teatust anda, olles veel selles eas, mil vaesus annab häbeneda, mil nälga peetakse teotuseks. Ta kohmas neiule pealiskaudseid, lühikesi vastuseid ning tuletas talle varsti jällegi meelde, et isa teda ehk otsivat.

«Sa oled jala kirikus,» ütles Anni, kes end eksitada ei lasknud, «kas jaksad ka tagasi minna?»

«Kuula nüüd juttu!» püüdis noormees naerda.

Anni andis talle tungivalt nõu mõnelt külamehelt küüti nõutada; siis tähendas: «Ma tulen teid vaatama. Vii emale palju terviseid ja lastele — säh, vii lastele minu poolt need saiad . . .»

«Ära nüüd tembuta!» hüüdis Jaan päris pahaselt vastu. «Ma ütlesin sulle ju, et ise tahan osta.»

«Vait! Ma võin lastele saata, mis tahan, see pole sinu asi.»

Ta toppis saiad vägisi Jaani laiaks veninud kuuetaskuisse. Siis tegid mõlemad minekut ning Anni lahkus temast kirikuesisel pika pealevaate ja tugeva käeandega. —

Jaanil ei olnud palju lootust küüti saada; ta oli hommikul näinud aina mõnda vähest oma nurga inimest hobusega kirikuteel, sest tee oli halb, ja igaühe peale ei tahtnud ta ennast pakkuda, kuna teiste saanides jälle ruumi ei olnud. Seepärast hakkas parem aegsasti kodu poole kõmpima.

Paar päeva ennemalt oli kange tuisk möllanud, ajades teed umbe, aiaääred hange. Seejärel tuli kõle külm, täna puhus vinge tuul. Lumi oli nagu liivsuhkur, mida tuul taoti sammastena või pilvedena üle lagendiku keerutas. Helevalged väljad sätendasid ja virvendasid talvise päikese kahvatul helgil nagu tuliuus atlass-siid. Piirita vaikus laial laotusel, mille valendav sõõr ühest küljest tinakarva taevaga liitub, teisest aga tumeda männiku alla poeb, mis paistab kui valge surnulina must palistus. Ainsaks tasaseks kahuks on, kui tuul tee peal mõne keerleva suhkrusamba püstitab, mil lumekübemed nagu nööpnõelad peene kõlaga klõbisevad.

Pikkamisi, lontival sammul rühkis Väljaotsa Jaan tuhkjat teed mööda edasi, millesse jalg sisse vajus nagu tangusalve. Hangedest üle ja hangedest läbi ronis ta, nii et varsti kattis haiglane higi ta keha ja rind hakkas lõõtsutama. Seejuures sõi Jaan ühtesoodu edasi. Ta oli oma kolme kopika eest veel saia ostnud, sellest sai lastele küllalt; Anni saiadest jäi paari kopika eest ka veel emale, kõik muu aga pidi kustutama ahnet isu, mida tervisele kosuv mees korraga tundis, mis sai tast otse metsiku võimuse. Jaan sõi ja higitses ja lõõtsutas. Seejuures ei näinud ega kuulnud ta midagi, nii et keegi hobusemees, kes tagant tulles temast mööda tahtis sõita, täiest kõrist mitu korda pidi hüüdma, enne kui ta kõrvale astus.

Hoolimata halvast teest ja üle välja puhuvast karedast tuulest, mis näkku lõikas kui soolvesi, läks Jaani meel rõõmsaks, kui ta kõhu tundis täis saavat. Ta nägi enese ees lühikest, vimmas turjaga meest kõndivat, ja et tal himu tuli juttu ajada, siis püüdis teda kätte saada. See ei olnud raske, sest väike mees sammus pikkamisi. Jaan tundis ta juba eemalt ära — ta küürakast kuklast ja lõdvast, õõtsuvast kõnnakust, mis nõrkenud jõuga inimesele külge harjub suurte ja raskete saabaste kandmisest. Üksik kirikuline oli va Mädasoo Mihkel, vaene pops ja Jaaniga ühest vallast. Norus peaga, jalgade ette maha vahtides, kängus nagu rasket koormat kuklal kandes, õõtsus mees tasakesi edasi, otsekui veaks rasket kolki jalgadega järele, ja seejuures olid tal praegu pastlad jalas ja ainult väike silgupütt käes.

«Tere ka, Mihkel!»

Hüütav jäi seisma, vaatas aeglaselt üle õla tagasi, ootas siis teise liginemist ja andis talle sõna lausumata kätt.

«Noh, vennas, mis sa muretsed?»

«Rasked ajad,» oleks Mädasoo vanamees muidu kostnud, sest seda sõnakõlksu tarvitas ta alati jutujätkuks, olgu sündsal või sündmatul kohal; aga seekord ohkas ainult, norutas pead ja komberdas Jaani kõrval tummalt üle hangede.

Noormees vahtis kõrvalt talle näkku. Ta pisikesed, arad, alati vesised silmad vilksusid kui otsides lume peal ringi, ühtesoodu kiiresti pilutelles, nagu see Mihklil omapärasuseks oli. Alati paistis kaeblik haledus selle mehe pisikesest kõhnast näost, mille tõmmu-kollakale nahale vaesus ja mured tähnilise kaardi olid joonistanud. Mihkli hale nägu sundis nägija vägisi kaastundmusele, ka siis, kui seks mingit nähtavat põhjust ei olnud.

Jaan tundis seda igavesti kurtvat nägu, tundis neid niiskeid pilusilmi, aga ta meelest oli, nagu oleks Mihkli haledus täna iseäralikum ja nagu ei tuleks piiskadeks täienenud märgus ta punastel laugudel vingest talvetuulest, ei, vaid need olid ju nagu nutetud pisarad, mis juba mõlema põsegi üle olid veerenud ja sinna jäätuseks külmunud.

Jaani küsimuse peale, mis tal viga olevat, hakkas popsike jutustama.

Ta läinud hommikul rõõmsa meelega kirikuteele, nelikümmend kopikat raha pungas, silguriist käes; tahtnud kirikupoest mõnda naela soolast tuua, sest kuiva leiba närides ja magedaid kartuleid nosides hakkavat ihujõud juba lõppema. Et tal mõlemad püksitaskud läbi kulunud olnud, siis pistnud vaeseke rahapunga kasuka välimisse taskusse, hoidnud aga käe hoolsasti peal, kaitstes oma neljakümmend kopikat kui vaese kolta ilmasuurt vara. Ei mäletavat mees põrmugi, et käsi kord pungast oleks lahkunud. Ainult kirikus pannud näpud issameie lugemiseks paar korda risti, esmalt siis, kui sisse astunud, teiseks siis, kui kirikuõpetaja seda palvet lugenud. Esimese issameie järel — seda arutas Mihkel väga põhjalikult — leidnud ta oma vara alles olevat. Aga kui ta peale jumalateenistust kirikust lahkunud ja ukse ees taskut katsunud — läinud! Tühi mis tühi! Ja seegi nelikümmend kopikat olnud laenatud, Kapa-Kaarli käest suure nutu ja nurumisega laenatud, päris näljakopikad!

Ja kuna ta nõnda jutustas, olid Mihkli silmad uuesti jooksma hakanud. Suured pisarad vilasid kiiresti ta kollaste

nurgeliste põskede üle ja nende niisked jäljed jäätusid varsti. Ta nuttis oma haleda, abipaluva näoga nii härdasti, nagu leinaks mõnd kallist surnut või tervet oma maapealset varandust taga.

«Jah, vaata, vend, kuidas inimesed praegusel ajal hukka on läinud,» nuuksus ja nooskus Mihkel. «K i r i k u s k i juba hakkavad varastama ja röövima, kirikus, jumala palge ees! Inimene ei ole enam pühakojaski nende saadanahingede eest julge! Ja oleks ta põrguline siis mõne jõuka mehe tasku kallale tükkinud, — mind näljakonna, mind vaest näljast popsi tuleb riisuma!»

«Rikas mees hoiab oma raha paremini,» tähendas Jaan; «ta taskud on terved ja tal ei ole vaja issameiet lugedes käsi risti panna.»

«Mis ma vaene hing pean nüüd peale hakkama?» kaebas Mädasoo taat edasi. «Mul on päris nälg majas, pere suur, naine sängis haige. Peremehe käest enam midagi loota ei ole, kõik tööpäevad on juba pandiks pandud, ja teiste vastu pean petiseks jääma, sest ma olen päevi rohkem panti pannud, kui neid tööajal on! Mis siis vaesel maata inimesel muud on anda kui päevad ja ikka jälle päevad, ja kõik nõuavad päevi kõige kibedamal tööajal; kolmveerand aastat ei taha su päevi keegi ja paari kuuga pead nii palju tööd tegema, et saaksid aasta ümber elada! — Jah, oleksin ma üksinda, aga viis näljast last ja halvatud puusaga naine! Jumal ka annab vaesele lapsi kui mudilasi, aga tema ega keegi ei õpeta, kuidas neid peab toitma. Ja kui pikkamisi nad kasvavad! Oota ja oota, asja neist ei saa! — Mis seal küll imeks panna — kui isal toitu pole anda, kuis siis laps võib kasvada! — Oi äh! Rasked ajad!»

Ta nuuskas nina ja äigas käega niiskest põsest üle.

«Sul kuulukse aga pütis midagi loksuvat,» ütles Jaan.

«Silgu soolvesi, mõned pead seas. Tülitasin oma nurumisega nii kaua kaupmeest, kuni süda teisel täis sai ja sulane mulle tühjast silgupoolikust paar toopi soolvett pütti pidi kallama. Ei julge ju päris tühjalt koju minna, veel vähem öelda, et raha lasksin ära varastada. Nad oleksid oma nutuga mu metsa hurjutanud! Kõik ootavad suuril silmil ja suud ammuli kodus: «Isa toob soolast, isa toob süüa!» Mine siis tühja pütiga ja vahi neile silma ja — suhu! Aga või

ma sedagi muidu sain — pean kaupmehele luudasid tegema. Oi äh, oi äh, k ü l l on ajad!»

Ta jäi vait. Nad kõndisid tüki teed tummalt, nukralt maha vahtivate silmadega kõrvuti edasi. Mihkli harvakas habemekõrs suu ümber ning lõua otsas oli härmas, ta vana määrdinud, riideta kasukas kobises käiste ja silgupüti vastu ning tuhkjas lumi tolmas kui püülijahu ta pastelde all. Järsku, kui tuleks hirmus õnnetus uuel võimul talle meelde, purskusid taas pisarad tal silmist, veeresid ja veeresid, kuna mehike ise kobas parema käega kasuka taskuid, otsides ikka veel kadunud punga, otsimisest kasu lootmata. Ta tatsutas neidki taskuid kasuka all, kuhu ta rahapunga meelega ei olnud pistnud, nagu ta selgesti teadis. Kui kõik jäi asjatuks, ohkas ainult raskest rinnast ja kitsenes imelikult lidusse, otsekui nüüd juba püüdes peituda nende eest, kes teda kodus suuril silmil ootasid.

Saan saani järel sõitis vaheajal popsidest mööda, Et tee oli väga hanges, siis pidid jalamehed iga kord kas paremat või pahemat kätt kõrvale astuma, vajudes sageli põlvini ja niueteni lunde. Kuidas nad toredasti sõitsid, need uhkustavad hobusemehed, kuidas nad jalameestele upsakalt «eest ära!» kuklasse karjusid ja vaevakski ei võtnud tagasi vaadata, kui sügavale need oma pasteldes ja «kalavinskites» hange olid vajunud. Albikad noored, iseäranis need, kellel tüdrukud kõrval, hoidsid käed «trois» ja ohjad kutsarite kombel hästi pingul, nagu kipuks hobune iga silmapilk rammu ja nooruse tuhinal lõhkuma, mille peale tark loom aga ei mõtelnudki; nägemata pilgul löödi tuimale hobusele ohja või piitsaga hea napsak selga, et ta mitte ei raugeks sammu sõitma, nii et käed üsna silmakirjaks nii suurepäraselt õieli aetuna tundusid . . .

Jaani põue kõrvetas iga kord, kui niisugune uhkuse alpusest juhm külaisand teda sundis teelt kõrvale sügavasse hange astuma, mõru tundmus, mille kohta ta aga selgusele ei saanud, kas tekkis see põlastusest, kadedusest või lihtsalt tusast käimise takistuse üle, sest tunduv väsimus hakkas ta liikmeis võimust võtma.

Vaene Mädasoo Mihkel aga ei pannud hobusemeeste kihutamist tähele, veel vähem hangepõikamist pahaks. Ta mõtles nähtavasti üksnes oma tühja silgupüti, oma haige naise ja poolpaljaste laste peale, kes küll praegu särgiväel

lumise läve ees kükitasid ning külma käes lõdisedes sinistel huultel ja igatsevatel pilkudel isa ootasid. «Isa tuleb kirikust, toob saia! Isa tuleb kirikust, toob saia! — Kas tuleb juba? — Ei tule veel! — Näe, nüüd tuleb! — Isa tuleb ja toob saia, toob süüa!»

Mihkel jäi järsku seisma, teist kätt põue pistes, nagu oleks tal hing kinni jäänud, nagu kisuks tal süda rinnus kokku. Siis pööras oma haleda näo Jaani poole ja küsis äraräägimata alandliku palvega:

«Ehk viid rohkesti saia koju?»

Vaesus teeb südame kõvaks ning Jaan kostis ruttu, pea pahasel kartusel:

«Ei või ära anda midagi.»

Mihkli pea vajus longu, ta kõndis jälle edasi. Jaani olukorda tundes ei olnud tal raske teda uskuda. Tummalt sammusid taas teineteise kõrval, möödasõitjaile ühtepuhku teed andes. Jaan hoidis käe taskus, kus saiad seeś, ja näis neid salaja lugevat, kuna ta pilk taoti Mihkli hädalise näo poole piilus. Viimaks ütles:

«Ühe või kõige rohkem kaks timpsaia võiksin ära anda, mitte rohkem — jumala eest, mitte ainust rohkem.»

«Kaks? Siis jäävad kolm ilma. See oleks veelgi hullem. Jäägu peale! Või ehk võiksid mulle paar kopikat raha laenata? Uduvere trahterist saaksin veel saia . . .»

Noormees kostis midagi, mis aga kuulmatuks jäi, sest aisakellade parin, mis sumedalt juba kaugelt eemalt oli kostnud, muutus nende selja taga ikka valjemaks. Pulmalised tulid. Tuul kandis laia lumekeeru ja hobuste seljast kogusa aurupilve põigiti üle välja. Vahused hobused puristasid, piitsad plaksusid, karedad viinakõrid nõõtasid ja hõissatasid, pruuttüdrukute vallatut naeru oli siin ja seal kuulda. Päikese paistel läikis haljaks nühitud valge vask jõukamate peiupoiste hobuseriistadel, saani otsa üle tolgendas mõnel kirju vaip maha, hobuste sabad olid enam või vähem kunstlikult üles sõlmitud ja ägedal kihutusel lehvisid nende soetud lakad nagu loorid naisterahvaste kübaratelt.

Et tee siitkohalt veidi laiem oli, siis algas pöörane võiduaju tuhatnelja. Varsti olid mõlemad jalamehed, kes hirmuga tee kõrvale kraavi olid hüpanud, paksu kihutuisu ja aurupilve sees, kuna lumi neile all peaaegu vööni ulatus. Üks hõissataja lõi piitsaga neile järele ja nahkse pihu otsa-

sõlm käis Mihklile valusalt näkku, nii et ta tükk aega midagi ei näinud ja viimaks seltsilisele veripunast silmalaugu näitas. Marukiirusel oli kihutajate käratsev rong nendest mööda; Jaan sai neile löömise pärast ainult veel rusikat näidata, mida aga keegi tähele ei pannud.

Sõitjate hulk hakkas aegamööda vähenema ja mõlemad popsid said paar versta kaunis rahulikult sammuda. Viimaks lähenes lendamisi veel üks läikiv härrassaan kahe suure toreda hobusega ja vene mundris habemiku kutsariga, kes kaugelt eemalt juba igale eeskõndijale lõhestava häälega kõrva kriiskas: «Prigiis». Mustad traavlid hõbedast läikivate riistade all sööstsid kui marutuul üle tuiskava lume, mille saanipildumist keelas sinine hõljuv kaitsevõrk, ulatudes hobuste seljast saanipeani. Saanis istus kaks kallite soojade kasukate ning pehmete vaipade sisse mähitud inimest — pikkade vurrudega ja kongis ninaga mõisnik ning looritud näoga noor daam.

Jaan ja Mihkel astusid teelt aegsasti kõrvale, kiskusid mütsid aegsasti peast, ja vihinal kui nool sähvas sõiduriist nendest mööda; vaevalt tundis noorem pops härra ära, kes oli Naarikvere noor parun.

Mõnisada sammu eemal oli kaunis laial saanil veel ühest jalakäijast mööda sõita. Kutsari «prigiis» kajas mitu korda järgemööda, viimaks nii ägedalt ja vihaselt, et Jaan ja Mihkel jäid teravamini vahtima. Sel silmapilgul nägid nad, kuidas mustad hobused ühe halli koguga ühinesid, kuidas kutsari käsi korraks tõusis ja vajus ja kuidas siis see hall tomp maantee kõrvale lunde veeres. Vali vandepraga kutsari suust, hele kiljatus ja selle järel kajav lühike naerulagin lõpetasid silmapilkse juhtumuse — siis kadus saan teekühmu taha.

Kui mõlemad külamehed sündmuspaigale jõudsid, istus seal soldatisineliga hall vanamees lumes, hoidis käega selga ja aietas ning kirus ühest suust nutuse häälega. Tal oli punasekirju lõhkine sitsrätik üle mütsikõrvade pea ümber seotud ja ta lõpmata pikka peent kaela kattis mitmekordselt vana kirju sall. Ta sinel oli igast nähtavast kohast mitmevärviliste lappidega paigatud, ja kust ta seda ei olnud, sealt haigutasid lõhed ja augud. Pikad hallid juuksesalgud tungisid räti ja mütsi alt välja, nägu oli mehel suurekondiline, kõhn ning kimar ja ta silmad avaldasid tõntsi, peaaegu totrat

meelt. Tema kõrval lume peal mustas kaunis suur ja nähtavasti mitte just kerge kaelkott, mis tal kukkumisel seljast maha oli sadanud.

Jaan võttis oigava kerjuse kätest kinni ja aitas ta jalule. Kumbki ei rääkinud temaga, sest — nad tundsid teda — ta oli kurt. Sel põhjusel oli vanamees küll hobustegi jalgu sattunud ja kutsarilt kuklasse saanud: viimase hüüded olid talle kuulmatuks jäänud. Seda jutukam oli aga va Karja-Madis ise. Kurtide inimeste kombel rääkis ta väga valjusti, otse karjudes, ning hoidis kätt toruna kõrva ääres, ehk ta küll teadis, et see midagi ei aidanud, pealegi praegu, kus tal rätik kõrvade ümber oli mässitud. Oma küsimuste peale vastas Madis enamasti ise, oskas aga ka, kui tahtis, rääkija huultelt kõik laused osavasti ära lugeda. Ta oli selle valla vaene, kust mõlemad popsidki pärit. Suvel tarvitati teda mõnes talus karjaseks.

«Issand, halasta ise, jumal, heida armu meie peale,» pasundas Madis nutlikult ja tõstis jalgade peal vaarudes koti jälle selga. «Mis maksab minusuguse sandikese elu! Keegi ajab selga, oledki valmis! Ja oleks va kutsari-kurivaim sõnagi lausunud — muudkui kihutab aga, olgu ees mis tahes! Oh, me vaesed vanad! Ei kutsu jumal meid ka juba ära, laseb aga järjest vanemaks ja väetimaks saada! — Näe, sina ka siin —» pöördus mees Jaani poole, ja ta nägu helkis nagu veidi rõõmsamaks. «Sina loed ju neid lehti — kas on hingemaast juba midagi kuulda? — Ei ole?» — kostis kohe ise. «Siis sa ei loe head lehte. On ju ammu kuulda olnud, et antakse hingemaad, aga sinu lehes ei seisa midagi! Loe ometi «Pärnu Postimeest», Jaan, seal olla kõik sees, ütles juba meie vana koolmeister.»

Jaan ja Mihkel lasksid oma seltsilist vadida, ilma et nad suu või käega oleksid vahetähendusi teinud; tema lobin hingemaast, tema põhjamine ja sajatamine oli neile niisama kaua tuttav kui vanamees isegi. Ta nägi Jaani tihti, ja ikka oli ta esimene küsimus, kas lehes midagi hingemaast seisvat. Ta teadis ka ainult ammu kustunud ja nooremale soole tundmatust «Pärnu Postimehest» kuulu järgi midagi, muude lehtede nimed olid talle täitsa võõrad. Ainus ootus ja lootus, mis tal veel ilma peal oli, näis hingemaa olevat, ehk tal sellest küll mingit selgemat kujutlust ei olnud. See aga oli tema totras peas püsivaks ja paigast nihkumata aineks

saanud, et asi, mida ta ootas, päästab vaese inimese kõigest maapealsest hädast ja viletsusest. Ei aidanud midagi teiste pilkamine ega nöökamine, ta jäi hauduma oma mõtte peale nagu kana pesa peale.

Rännati nüüd kolmekesi edasi, Madis longates ja käega selga hoides, mis kukkumisest valutas, ning ühtelugu padrates. Varsti jõuti suurema maantee-kõrtsi juurde, mille esine oli kirikuliste hobuseid täis, kuna väljas ja sees valitses elav liikumine. Oli ju Uduvere kõrts peatuspaigaks mitme ümberkaudse valla rahvale kirikusse minekul ja sealt tulekul.

Jaani piinas ahne söömise peale kange janu; ta kurk oli kuiv kui tael. Olle ostmiseks puudus tal aga raha ja kaevule minemast, kust praegu hobuseid joodeti, keelas teda noormehelik häbi. Küll võis ta trahteri seestki vett juua saada, aga see maksis veel rohkem enesesalgamist, sest seal oli nägijate hulk palju suurem. Nad astusid kolmekesi kõrtsi sisse sooja. Mihkel ja Madis, kes kui vaesuses vanaks saanud mehed enam ei mäletanud, kas on häbi kuiv või märg, külm või kuum, jõid eeskojas ämbrist suure rahuga mõne lonksu vett ning kobisid siis Jaani järel kibeda tubakasuitsu ja vänge viinaleitsakuga täidetud trahteriruumi.

Suits, aur, hais, kisa ja naer piirasid neid sedamaid paksult ja tihedalt. Joojaid oli palju ja nende seas suuri käratsejaid. Iseäranis puutus kaks noormeest silma ja oma kisaga veel valusamini kõrva. Nad olid mõlemad parajasti «poolvinnas». Nurgas laual, mille juures nad aeg-ajalt käisid rüüpamas, seisis vähemalt kümme tühja või poolikut õllepudelit, naelane viinaklaas täis ja mitu sigariotsa siin ja seal. Teine neist oli lühike, aga lihav ja tugev poiss jämeda, tõntsi nina ja musta peaga; tal oli igaühega tegemist: üht nokkis, teist pilkas, kolmat kaelustas ja tassis jooma, seejuures järjest plärades ja odavat, madalat, harvasti pihta minevat nalja nülgides. Tema seltsimees, rooskjas, kõhn, laia suu ja kõveriku kaelaga molkus, naeris laiast kõrist puhangukaupa iga sõna üle, mis teise suust tuli. Tema ühetooniline totter naer kajas tervest kõrtsikärast võidurikkalt üle. Naljahammast mängijat meelitas see ning ergutas ikka enam taga. Mida rohkem teine hirnus, seda julgemaks, jõhkramaks ja nilbemaks läksid jämeda kisakõri naljatused.

Jaan tundis mõlemat purjutajat. Ühte kutsuti ta vimmas kukla pärast Kõverkaela-Jukuks, teise sõimunimi — need

on rahva seas tavaliselt kõige tuttavamad — oli Kohi-Kaarel, sest et mees vahel, kui muud ametit ei olnud, mõnel külamehel täku või põrssa ära lõikas. Nad mõlemad olid Lehtsoo valla vabadikkude pojad. Et neil kohaliku rahva seas suuremat lugupidamist ei olnud, osutus juba siin kõrtsis terasemale tähelepanijale: korralikumad ja kainemad inimesed hoidusid neist eemale kas märgatava põlgusega või varjatud kartusega, ning käratseva tõntsnina naljatused ja torked leidsid vähe naerjaid ja veel vähem vastajaid; igaüks avaldas püüet tema ja ta seltsimehega mitte tegemist teha. Kus nad õieti kindlamalt elutsesid või mis amet neile nii palju sisse tõi, et nad kõrtsides tihti ja vahel üsna priiskavalt võisid purjutada, seda ei teadnud selgemalt keegi. Aga aimduseks, et nad muude ametite kõrval ka «öötööd» ei põlanud, oli põhjust küllalt: mõlema kuldset vabadust oli seaduse käsi juba korraks kitsendanud. Juhtuti neid siin või seal mõnes ligikonna kõrtsis nägema, siis käisid hoolakad peremehed õhtul enne sängipugemist ikka aida ja hobusetalli lukkusid veel kord katsumas ja õiget und ei tahtnud neil tervel ööl silma tulla. Muist kutseist, mida Juku ja Kaarel pidasid või olid pidanud, teati seda, et esimene käis suviti ka pilpakatuseid löömas, oli taoti linnas puutööl ning et teine olnud mõni aeg postipoisiks ja kiitis ennast ka osavaks müürsepaks, mille kohta aga kellelgi kindlamaid tunnistusi ei olnud.

Kohi-Kaarel oli praegu klaasitäie õlut ühe sõõmuga tühjendanud, siis väntas oma lühikestel, veidi kõveratel koibadel küdeva ahju poole, mille ees praegu tulnud kolm pobulit seisid ja endid soendasid.

«Teie näljakonnad,» karjus ta naljatamisele katteks oleva kurjustamisega, «mis te tolgendate siin nagu poolvindunud rukkijahu-vorstid, kui te kõrtsmikult ta tõrvavett ei aita ära osta! Näe mul koisid! Või kõrtsi täis sülgama ja teiste meeste tubakasuitsu nilpama, mis kallist raha on maksnud! Näe mul ka mehi! Taskud tühjad kui põied — mis? Silmapilk viina ostma, muidu laseb kõrtsmik teid luuaga ukse taha pühkida, kus muudki prahti juba ees.»

«Õhõhõh!» naeris pikk Juku peaaegu kõrvuni avatud suuga; ka tema oli seltsimeest jäljendades õlleklaasi ühe lonksuga kurku kallanud ning siis Kaarli kannule seisma asunud, nagu tal harjumuseks oli.

«Näe hullu, Väljaotsa Jaan ka juba oma kahe kargu peal,» tänitas täkulõikaja edasi ja sirutas teretava käe poolarmulikult noore popsi poole. «Kuradi pihta, sa oled ju nii nälginud, et vaevalt jaksad püsti seista! . . . Ja need mõlemad, sinu kälimehed, need näitavad ka nägusid, nagu oleksid nende sisikonnad saepuru täis!»

Juku möirgas naerda.

«Aga jumalapärast, ega mina süüdi pole, et te näljakonnad olete ja nendeks jääte! Tehke tööd nagu mina, küllap teil siis ka kopikas taskus kõliseb! Kes tööd ei tee või teha ei mõista, jääb rotiks . . . Aga või me sellepärast pruugime riidu minna. Teie olete mulle ikka veel armsamad kui mõned rasvased kalkunid siin, kes uhkusest ähivad ja rahaga hooplevad, mis nad teiste higiga on kogunud. Neid nülgijaid on siin mitugi. Näeme ka mõnd kollanokka, kes isa tagant varastatud tenuskitega laiutavad ning kära teevad, nagu tahaksid ilma lõhki ajada.»

Kõverkael naeris ja piilus veidi kartlikult leti poole, kus salk vanemaid ja teine nooremaid mehi — nähtavasti jõukamad peremehed või seesuguste pojad — klaaside ümber istusid või seisid. Kohi-Kaarli väljakutselist ässitust ei pandud ikka veel suuremat tähele; vist ei olnud kellelgi küllalt sooja pead vihastamiseks.

«Tulge, teie saunikud ja popsid, täna tahan mina teid joota,» hüüdis töntsnina suurepärasel ilmel ja käeliigutusel. «Näitame neilesinatseile seal, et ka meie vahel mõistame elada ja et meilgi on va prügi taskus . . . Kõrtsimees, pool toopi kibedat ja kuus kalja!»

Kui kõrtsmik magushapu näo tegi ja püüdis teeselda, kui ep oleks ta käsku kuulnud, astus Kaarel leti ette, tõmbas viierublase paberi vestitaskust ning viskas toreda hooletusega lauale.

«Tõmba kõik maha! — Teed ju pikad mokad, nagu tahaks keegi sulle võlgu jääda. Olen ma sulle midagi võlgu, mis? Kuradi päralt, kas mul on kuskil kopikat võlga?»

Kõrtsmiku nägu sulas mahedaks ning üsna magusaks.

«Jumal hoidku, kust ma nii patuse vale välja võtaksin,» tähendas ta, ja kiiremini kui lause lõpetatud, oli raha ta käte vahele ja sealt leti laadikusse kadunud. «Kümme paiast, siis kuus paiast — teeb 16 paiast; 2 naela viina — pool toopi viina — teeb —»

Kuna kõrtsmik arvestas ja tüdruk õllepudeleid hakkas lauale toimetama, lähenes Kohi-Kaarel jälle kolmele popsile ja hakkas neid uuesti lauda kutsuma.

Mihkel ja Madis piidlesid altkulmu pudelite poole, matsutasid suud, sülitasid ja hakkasid siis laua sihis venima.

Jaanil oli nõu käratseja kutset mitte vastu võtta. Ta teadis, mis mees oli Kaarel, ja tal oli häbi teiste nähes temaga purjutada, pealegi tema tasku peal, kuna tal üldse piinlik oli teisega jooma minna, kui ta mitte kohe vastu ei võinud osta. Kuid janu vaevas teda kurjasti. Ta keel oli kurgulae külge nagu kinni kuivanud. Ja nüüd kallati õlut klaasi — kluk, kluk, kluk! See äratas vastupanematut himu. Jaani silmad jõid juba, jõid ahnelt — aga veel viivitas mees . . .

«Noh, Jaan, mis sina siis ootad? Kas ehk oled uhke või tahad mind vihastada?» karjus Kaarel. Juba tõstsid mõlemad vanad mehed klaasid suu peale. Jaan nägi õlut kullaselt säravat ja üle klaasi ääre vahutavat. Ta kuiv suu matsus vastu tahtmist valjusti. Kauemini ei jõudnud ta piina kannatada — astus kähku ligi, võttis klaasi, jõi ta ühe sõõmuga tühjaks. Veel teise ja kolmandagi. Viina rüüpas, et Kaarlit mitte pahandada, küll kaasa, aga ainult silmakirjaks pisut.

Kohi-Kaarel ja Kõverkaela-Juku olid nüüd varsti «täies vinnas». Esimene püüdis igaühega riidu kiskuda, teine aitas takka. Kui väike seltskond isandalaadi mehi trahterisse ilmus ning kõrval-olevas paremas kambris istet võttis, laskis ka Kaarel oma pudelid sinna kanda ja rebis oma külalised kaasa. Tema olevat niisama suur saks kui need mõisa-toapoisid ja vallakirjutajadki. Ta hakkas viimaseid nii pealetikkuvalt vedama ja nöökama, et üks neist viimaks vihaselt üles kargas ja purjus poisile kraesse kahmas.

Seda oli kraakleja oodanudki. Ta suur tugev rusikas käis vastasele lõua alla, nii et mees tüki maad tagurpidi tuigerdas. Nüüd tõttas Kõverkael oma pikkade ahvikätega talle appi. Ka löödud mehe seltsilised seadsid endid valmis ning korrapärane kaklus oli algamas. Juba asusid mitmed käed tüli alustajate rinnust kinni, rusikad tõusid, sõimusõnad kajasid — seal sigines Kaarli pihku imekspanemisväärt väledusel nuga. Õnneks märkasid seda vastased küllalt kähku ja taganesid. Ning kõrtsmik tõttas eesruumist vahele. Juh-

tumisi oli ka kohalik urjadnik praegu kõrtsi astunud, kelle munder, kui see ukse vahel nähtavale tuli, Kaarlisse ja Jukusse kohe mõjus, nii et nad ikka tasasemaks raugeva kirumisega nurka pugesid. Esimese nuga oli ta riiete sisse niisama ruttu kadunud, nagu ta sealt esile oli tulnud.

Mis kõrtsis edasi sündis, seda Väljaotsa Jaan enam ei näinud; ta oli urjadniku ilmumisel tüliruumist ja kõrtsist välja pugenud ning sammus tõttamisi kodu poole.

Teel sõitis Jaanist veel üks saan rammusa hirnuva hobusega mööda. Selles istus vanaldane talumees, kelle lihavverekat nägu põskede piirdelt ümbritses tihe hall habemevõru, kuna põsed ise ning lõug ja nina-alune hoolega olid puhtaks aetud. Ta vaatas ringi pilguga, millest paistis jõuka ja ausa mehe rahulik-jahe iseteadvus, kuna mõned tähistavad jooned ta suu ümber vagadust ja alandlikkust püüdsid ilmutada. Tema kõrval istus rõõsa jume ja lahke silmaga noor tüdruk.

Saani sahinat kuuldes kõrvaldus Jaan tee veerele ja vaatas ümber. Pooltahtmatult tõusis ta käsi mütsi poole. Vanamees saanis aga vaatas — olgu kogemata või meelega — teisale, ning teretussõna suri Jaani huultel. Ainult noore tüdruku silmast vastas talle vargsi helkjas pilk — siis oli saan sõitjatega teekäijast möödas.

2

Väljaotsa saunas pesitses popsi terve viletsus.

Ta põrnitas toas ja jõllitas kambrikeses. Ta haudus niiskel savipõrandal ja kikitas suitsunud parsil. Ta irvitas aidas ja luuras laudas.

Nagu mutimulla mustav hunnik lõmitab hurtsik peremehe põldude serval vainu ääres. Valendav, siretav lumeümbrus teeb ta veel tuhmimaks ning tahmasemaks, kui ta juba muidugi on. Ta suitsunud katus seisab tortis ja sassis taeva poole, ta länguvajunud seinad vaatavad nagu kurtes ja nurisedes ringi, et kas tuleks keegi ja ajaks inimesed ta põdurast sisikonnast välja, sest aeg on käes, et elatanud pesake väsinult ja jõuetult kokku langeb — ta ei jaksa ju enam seista! Aga keegi ei tule. Elanikud käivad sisse ja välja nagu putukad praost prakku. Ja kurvalt, vaikse ahastusega

seisab hurtsik paigal, viimse jõuga hoidudes langemast. Viltu seisab ta, aga ei lagune. Tal on hale meel putukatest, kes ta öönes pesa peavad. Ta on nendega ju nii kaua tuttav ja nemad temaga. Nad elavad sõpruses. Nad armastavad teineteist. Elanikud palees ei tunne seda tumma armastust palee vastu ja palee mitte nende vastu. Neil ei ole teineteist nii väga tarvis. Hurtsik aga mõtleb: Kuhu nad väetikesed poevad, kui ma lammudes ümber kukun? Ja putukad ohkavad: Peaks ta veel seisma, peaks ta ikka veel seisma — jumal andku talle pidet!

Kummargil pead sisse astuma madalast, längus uksest, üle kõrge läve. Et sa tuled päikese- või lumevalguse käest, siis ei näe sa tükil ajal midagi. Küll on hurtsikul oma silm, aga see on liiga väike ja liiga rähmane: tillukesel aknal on küll kaks ruutu, aga üks neist on tahmast ja vanadusest läbipaistmatu ja teisest püsib ainult üks serv järel, kuna lahtist auku täidavad vanad püksinärud. Künklikul ja auklikul põrandal komistab su jalg. Parred su pea kohal ripnevad ja läigivad põlisest tahmast. Paar kitsast, võõpamata laudsängi nurgas, aganateks purunenud sasiga täidetud; puust valge laud akna all, siin ja seal pikemad ja lühemad järid põrandal — see on kõik, mis majaseadistusest silma paistab. Toaruumi kõrval olevas tillukeses kambris seisab veel vana, kõrge, pruun kirst ja värvimata laud, mille peal mõned raamatud ja ajalehed riidas.

Noa laevaga on hurtsikul sarnasust selles, et inimestega ühes ruumis ka loomad pelgupaika peavad — varju leides küll mitte veeuputuse, aga talvise külma eest.

Seal roomab pisuke Liisi põrandal vana kasuka peal ja tema kõrval röigab rõõmsasti valge süütu kesik, Liisikese südamesõber ja mänguseltsiline. Mikk, väike kõhna ja kurva näoga poisike, istub ahju ees, musta ute kaelast kinni hoides ja tõsiselt suurde, poollagunenud ahju vahtides, kus peened pikergused haosöed otsekui parmas helendavaid usse hõõgu-vad. Mannike on tallega koguni kambris. Ta kõneleb temaga sosinal, silitab ta pehmet villa ja laseb teda endal kätt lakkuda. Tall määgib kambrist, utt määgib toast vastu. Niihästi toas kui ka kitsukeses kambris ulavad nokitsedes kõõrutavad kanad, keda kukk vahel tikutades kutsub, kui ta on arvanud ivakese leidvat; enamasti petab ta aga iseennast ja oma naisi. Ja põrssaohtu kesik röigab ning vahel sekka kiunub.

Lammastelt langenud kohvi-ivad, sigudiku mustavad käkid, kanade kahekarvalised lasengud katavad konarlikku ja künklikku savipõrandat. Rooja ja loomade keha hais, mis tihkelt ja vängelt õhku tiinestab, ei pääse uksest ega aknast muul ajal valla kui ahju kütmisel. Sest soojus on kallis, teda ei tohi välja lasta. Kui haod otsa saavad, kes annab uusi? Siis nälgi ja külmeta veel pealegi.

Ning ses õhus, ses ümbruses, selles roojas elavad inimesed, kellele nende tervis on ainus vara. Tööinimesel peab olema tervist, muidu on ta kadunud.

Siinse hurtsiku elanikkudel ei ole teda palju. Kui vapustavat keelt ei kõnele see kolletanud, närtsinud naisenägu sealt õlekoikust toanurgas! Üdini põdurad on ta lõdvad liikmed, kurnatud ta hing, tuimaks ja tõntsiks pitsitatud ta vaim. Missugune tühi ja õõnes vaade! Ja siiski on selles vaates kõik loetav. Ta jutustab sulle terveni selle naise eluloo, pikad peatükid vaesuse viletsusest, muljuvatest muredest ja tööst, raskest, higisest, ilmlõpmata tööst. Elurõõmu ja lõbupõlve päike ei ole selle sauna elanikke kunagi püsivalt soendanud. Siin mindi tihti näljase, enamasti pooltühja kõhuga magama, siin tõusti alati õhates üles, siin nuteti palju härdaid pisaraid.

Ja kõigest sellest jutustab tummal kaebel saunanaise pilk. Aga ta ise ei teagi, et ta silm kaebab, millist keelt ta kahkjas nägu kõneleb. Ta on kõigega juba harjunud ja panetunud, ta ei ole paremat iialgi maitsnud, ta ei oska paremat ihaldadagi. Viletsus on talle nagu loomulikuks elualuseks saanud. Nõnda peab see ju olema! Ja kuigi ta kaebab, siis ta kaebab tummalt, teadmatult, mitte meelega. Tõrkuv, vastupanekule ärritatud loodus on temas kaebuse tõstjaks, mitte ta ise.

Haigus ja surm on siin kodukeses sagedad külalised olnud. Vägivaldselt on nad siin valitsenud. Tõve viimane piinaohver oli Jaan. Peale kahe kuu vaakus ta elu ja surma vahel pureva soetõve käes — noor, tugev, priske mees. Ta oli ühe jalaga juba hauas, ja ta oleks surnud, aga ta ei tohtinud — oli ta ju perekonna ainus toitja. Mis oleks põdurast emast ja kolmest alaealisest lapsest saanud! — Ja kui Väljaotsa Mart kahe aasta eest mõisa viinavabrikus laeluugist alla kukkudes reieluu murdis, pöörles ja karjus ta kaks nädalat kah siinsamas, seal viletsal õlg-asemel, kuni ta oma ahastava perekonna keskel hinge heitis, sest arstliku abi puudusel lõi reide põletik.

Paar kuud pärast isa surma sündis Väljaotsa Kaiele veel üks tütreke. See oli tal juba seitsmes laps ilmale tuua. Kui mitte muud õnnistust, siis ometi lasterikkust puistab taevas raiskavalt popsipaaride peale. Nelja last nägi Kai elavate seas, kolm veeti kirstukeste sees, mis isa ise leitud lauakestest kokku kopsis, surnuaiale. Nad surid, nagu surevad vaeste inimeste lapsed. Neil puudus ema hool, sest ema käis igapäevase palukese eest tööl. Üks neist kukkus ema äraolekul keeva vee patta. Laenatud lapsehoidja oli ta hälliga tule äärde, mis õues suvises köögis põles, üksinda jätnud, ja väetike, püüdes üle hälli serva ronida, sulpsas patta ega kosunud enam põletushaavust. Õrnemaks das suri ka järgmine laps. Ta närtsis ja kõdunes ja heitis hinge. Keegi ei teadnud, mis tal viga oli. Arstid on rikastele, vaesed surevad ilmagi. Emasüda aimas küll, kus on tõde, aga emasüda ei julgenud seda tunnistada ega uskuda: pojake sulges liiga vähese ja rikutud toidu pärast suu ja silmad; sest põdev ema oli teda imetanud oma kasina ning seejuures mürgitatud rinnapiimaga. Kolmas võsuke ei võtnud vaevaks popsilapse elu maitstagi — ta tuli surnult ilmale. Ema oli raske tööga enesele ja temale liiga teinud.

Õnn, kui sauniku laps kõige õrnemast east üle pääseb. Siis on suuremad ohud möödas. Vaesus tuleb siin loodusele appi ja aitab väetikest haiguste ja tõbede vastu panetada: alasti või pool-alasti, palja jalu ja palja peaga — nii kasvab popsilaps üles vihmas ja lumes, tuules ja tormis, kuivas ja märjas. Kükitagu talvel särgiväel lumehanges või jooksku suvisel kuumusel ringi — ta on kõigega harjunud, ta nahk on kõige vastu pargitud, ta elu ja tervis on nüüd juba looduse kindlustuskassas tagatud . . .

«Lapsed, kohendage tuld paja all,» käsib ema sängist. «Vaadake, kas vesi hakkab keema. Jaan tuleb varsti koju — mis siis, kui kört pole valmis!»

Mann täidab käsku. Ta pistab niiskeid, tules visisevaid pulki paja alla ja vahib auru kõrvale puhudes, kas vesi keeb.

«Varsti hakkab keema! — Ema, kas sul siis on jahu!»

«On küll põlletäis. Virgu Anni tõi eile õhtul salaja.»

Mikk on vaheaegu särgiväel — muid riideid on vaja hoida kooliskäimiseks — välja jooksnud vaatama, kas Jaan juba tuleb, ja Mann süstab talle niisama kerges riides järele. Muide on nad juba mitmendat korda venna tulekut käinud

vaatamas, nad ootavad teda nii väga, sest neil kipitseb salalootus südames, et ta midagi t o o b. Tihti on see lootus neid petnud, aga vahel ikka ka täide läinud, sest Jaan on hea vend, ta ei unusta nii kergesti oma Mikku ja Mannikest, ta toob, kui ta tuua võib.

Nad jäävad tükiks ajaks välja. Mikk on üle hange aia otsa roninud ja püüab läbi videviku pikka tänavat üleni vaadata; Mann jookseb lõdisedes, jalad punased kui hanel, väravast välja ja kuulatab kikikõrvul, kas ei ole lume kriuksumist kuskilt kuulda.

Ema on juba sängist pugenud, kui mõlemad lapsed suurel müdinal tuppa tormavad, ninad punased, mokad sinised, kõigest kehast lõdisedes:

«Jaan tuleb! Jaan tuleb!»

«Oeh, või juba tuleb! Siis jään hiljaks! Tühi võtku, ma jään ju hiljaks! Miks te pajale paremini tuld alla ei pannud!»

Kräbedasti hakkab Väljaotsa ema talitama. Ta rutust ja tõttest on näha, et ta poega kardab, et ta teda käskijaks ja ennast käsualuseks peab. Miks ka mitte — on ju Jaan tema laste toitja. Oh, need lapsed! Miks peab neid olema — miks peab neid nii palju olema — miks on nad nii väetid veel! Ja mis kõigest näotum: üks neist alles rinnalaps! Häbi, häbi!

Väljaotsa Kaiel on tõesti poja ees häbi selle viimase võsukese pärast. Vana inimene juba ja veel imev laps! Jah, kui isa elaks ja ise neid kõiki toidaks, aga nüüd — vanem laps toitku nooremaid, ema veel peale nende! Ja see hoolimatu ema muretseb viimasel tunnil veel ühe näljakonnakese juurde, ise juba vanaduses, milles teised naised niisugust õnnetust enam ei oska kartagi! Kas see siis pole häbi!

Kai mitte ainult ei häbene poega, ta tunneb end nagu suure süüdlasena tema ees. Ja et oma ülekohut vähegi heaks teha, Jaanile ta vaeva ja mure eest sugugi tasu anda, kardab ja austab ta teda nagu teenija, nagu ori, ja armastab teda kõigest hingest. Ainust nurisevat sõna ei julge ta temale öelda, mitte kortsus kulmugi temale näidata, käte peal püüab ta teda kanda, kõigest jõust tema põlve kergendada. Ta palub, midagi ei nõua ta Jaanilt; iga anni eest on ta tänulik nagu armuleiva-sööja; ta ootab ära, mida Jaan tahab, mingit käsku ei kuule poeg tema suust.

Armastuse ja enesesalgamisega põetas ta teda raske haiguse ajal. Öed ja päevad teda valvates, teda ravitsedes, tema

eest hoolitsedes ohverdas ta viimase jäänuse iseenda põdurast tervisest, nälga kannatades, unerahust ilma olles. Ja kuidas heitles ta palves jumalaga tema elu pärast, ja kuidas tänas ta teda põlvili tema päästmise eest!

Väljaotsa ema keedab parajasti odrajahu-kõrti, kui poeg tuppa astub. Üks käsi siputab jahu patta, teine liigutab kärmesti mända. Mann näitab emale tuld. Tal on väike nõgine plekklamp käes, mis kui tondisilm vaevsi pilutleb, aga selle eest tublisti suitseb. See lambike ongi valgustajaks kogu majale. Tema tahmane toss ühes ahju paksu, kibeda suitsuga täidab sauna rinnuni ulatuval pilvel, nii et Jaan ja ema kummargil peavad liikuma, olgu küll, et nende silmad ja kopsud selle mürgiõhuga juba ammugi on harjunud. Küll venivad uksest ja aknast taeva poole nilpavad pikad suitsukeeled välja, tõrvates hurtsiku seinu ja õlgkatust pigise tahmaga, aga laest taoti peaaegu maani ulatuv pilverünk ei kahane ega lahku saunast enne, kui ahi ja koldetuli ja lamp on juba kustunud. Ja kui hurtsiku elanikud hommikul tõusevad magamast, siis mustavad nende ninasõõrmed kui korstnakesed, ja mis nad kõhides sülitavad, on must kui tint. Nende juustest ja riietest ei lahku iialgi suitsu- ja tahmahais, nende silmade ümbert ei kao veripunane äär. Laste näod on alatasa räpased, sest kibe suits pigistab valuvett neil silmadest ja neid kätega hõõrudes määrivad nad põsed niiskunud tahmaga kriimuks. Ja kui siis mõni[1] Saksamaa reisija ning rahvateaduse uurija tuleb ja seesuguseid nägusid näeb, siis kirjutab ta ruttu oma tarka raamatusse: «Eesti rahvas on ropp ja räpane rahvas: ta ei pea puhtusest mingit lugu; ta elab kõige inetumates suitsu-hurtsikutes loomadega koos! . . .» Oh, teie targad teadusemehed ja uurijad, küsige ka kord nende tahmaste kriimsilmade käest järele, m i s p ä r a s t nad suitsu-hurtsikutes loomadega koos elavad? ja kas nad tõesti paremates, puhtamates majades elada e i t a h a k s? —

Kört on valmis. Vaagen aurab laual. Ema toob veel kannika musta kõva leiba ja peotäie puulusikaid — muud tal tuua ei ole — ning sunnib Jaani, kes soendab kolde ees kohmetanud liikmeid, tasase, paluva häälega sööma. Odra-

[1] Alates sõnadest «Ja kui siis mõni» kuni sõnadeni «elada e i t a h a k s?» esineb tekst siin täiendusena teose esimese trüki järgi. — *Toim.*

jahu-kört ja kuiv leib — seda söövad nad juba kolmat nädalat lõunaks ja õhtuks, ja hommikuti torkavad sama kuiva leiva soola sisse ning joovad kalja peale — vesist, tulihaput, ammugi haudumata kalja. Mõne aja eest veel andis lehmamullikas paar toopi päevas piima, nüüd on ta aher. Kali, kört, leib — leib, kört, kali: ikka üks ja seesama köögisedel, ainsaks vahelduseks taoti kartul jahu asemel.

Aga õnn, et on veel sedagi. Ega inimene siis veel nälga sure. Ja Jaan paneb imeks, et sedagi ikka veel on. Ta ei mõista, kuidas ema ühest jahukotist nii kaua võib körti keeta. See on otse imelik voodavus. Jaan kortsutab kulmu seda järele mõeldes.

«Kuule, ema, kas sul ikka veel odrajahu on?»

«Paar põlletäit veel.»

«Seda ütlesid mulle mineval nädalal juba.»

Kai kitsikuses. «Kuidas nii? Kuidas nii? — Vaata, põlletäied on ju mitmesuurused, ja — kui palju meie siis õieti sööme, — hoian ju ka — ja — —»

«Kuule, kuule,» hoiatab Jaan, «see asi ei ole mulle meeltmööda. Kas sul ehk jälle häid külalisi on käinud — sa tead, mida ma mõtlen?»

«Ei, tõesti mitte, — ole üsna rahul.»

«Ema, ole mõistlik inimene, ära tee mulle nii palju häbi. Ma ei taha mitte, et ta meile nagu santidele armuande toob, ja veel salaja, varguse viisil.»

Ema vaigistab teda oma vagusa, rahustava häälega, ja Jaan hakkab sööma. Varsti peatab aga lusikat.

«Kus siis lapsed täna on? Miks nad nii nurka hoiduvad?»

Mikk ja Mann, kes venda küll hariliku õhinaga olid oodanud, kes aga muidu, kui ta kirikust tuli, tema hõlmas rippusid, ja silmad laiad kui karikad, iga tema käeliigutust jälgisid, pinevil, et mis ta taskuist nähtavale tuleb — täna jäid mõlemad temast teatava umbuskliku hoiuga eemale, kui nad ta ilmumisel teineteisele korraks vargsi silma olid vaadanud. Mann kükitas hämaras nurgas ja otsis silmakirjaks tegemist loomadega; Mikk oli koguni parsile roninud, kust ta oma kriimu näoga suuril silmil alla vahtis nagu suurispea-kull. Ainult tilluke Liisi, kes kirikusaiast veel ei mõistnud lugu pidada, oli rõõmus nagu ikka, kui ta põrandal vana kasuka peal istus ja oma põrssaga võis näselda ning võidu teistele mõistmata keelt kõnelda.

«Mikk ja Mann, kas te täna saia ei tahagi?» küsis Jaan, Manni pealt nurgast Miku poole parsile vaadates.

Lapsed ei vastanud. Mann peitis näo ute villa sisse, kelle kaelast ta jälle kinni hoidis, ja Mikk viibutas parsil kohmetult oma punetavaid jalgu.

«Mis neil on, ema?»

«Tühi teab. Nad on juba eile õhtust saadik pisut pentsikud. Tulid teised koolist nutetud silmadega hilja koju. Ei lausu musta ega valget.»

«Koolist nutetud silmadega? Ahah! — Kuulge, mis kurja te koolis tegite? Ruttu tunnistage üles, muidu saia ei saa. Mul on ilusad saiad taskus.»

Lapsed vait kui sukad.

«Mispärast koolmeister teid karistas?» päris Jaan isaliku validusega, millesse siiski noodike vennalikku pehmust segines, edasi. «Kas ta teile vitsu andis, või teid kinni jättis, või sööma ta pidas? — Mikk, räägi sina üles! Kui ilusti üles räägite, siis saate saia, muidu mitte. Kas näete?»

Jaan astus varna riputatud kuue juurde, tõmbas paar timpu taskust ja näitas neid Mannile ja Mikule. Lapsed luurasid altkulmu, ablas kiir tungis mõlema silmist, tahtmata matsutas Mikk märjaks kiskuvat suud. Missugune võrgutus! Missugune kiusatus! Nad kannatasid Tantaluse piina.

«Mul on veel rohkem,» meelitas Jaan, «ja kõik on teie oma, kui ilusti tunnistate, miks koolmeister teid käsile võttis. Sina, Mikk, sa olid vist koer — eks olnud? Tegid lärmi? Lõid ehk teist poissi?» — Aga Jaanile tuli korraga meelde väikese venna kõhnake nägu, ta nõrk kehajõud, ta tasane loomus, ja ta pahanes oma mõtlemata küsimustest, mis Mikule ainult osutasid, et ta tõde ei mõistnud aimatagi. — «Ma tean, mispärast koolmeister sind karistas: Sinu laiskuse ja tähelepanematuse pärast, Mikk. Sa ei vahi raamatusse, vaid nagu unistaja õhku; sa ei viitsi küllalt õppida, sa tahad rumalaks jääda kui põrsas. — Ja sina, Mann — sinu edevust juba tunnen! Sa posised ja irvitad teistega, kui koolmeister sulle midagi õpetab. Sa näpistad teisi või kisud neid patsist. Kas pole tõsi — räägi!»

Mann hõõrus silmi, vingutas suud, nooskus paar korda ja hakkas nutma.

Emal kohe hale meel.

«Jaan, sa ei usu vist isegi, mida räägid,» sosistas ta tasa ja etteheitlikult. «Sa tead, et meie lapsed koerad ega laisad ei ole. Mikul on natuke kõva pea, aga koolmeister ütleb, et ta õpib hoolega, ja Manniga on ta hoopis rahul.»

Oieti teadis Jaan seda isegi ja tal näis kahju olevat oma karedatest sõnadest.

«Aga midagi on koolis ometi juhtunud,» ütles ta. «Kuidas ma siis tõe kätte saan, kui neid ei pitsita!»

Sel silmapilgul laulis kukk kambri lävel kolm korda.

Äraandja lähenes.

Väljast oli samme kuulda, lumi rodises, uks kräuksus ja sisse astus kohalik vallakoolmeister.

Ahi on küll juba peaaegu söel, aga suitsu ja vingu võlv toas ikka veel nii paks ja nii madalal, et tulija selga küürutas ja istet otsis, kuna teretus tal leitsaku kibedusest kurku kinni kippus jääma. Edasiastumisel komistas ta kesiku üle, kes kiunudes nurka jooksis. Määgides lähenes külalisele uudishimulik valge voon.

Noore kooliõpetaja ilmest paistis halb tundmus, nagu pahane põlastus seesuguse ümbruse üle, aga nähtavasti oli ta sellega harjunud, sest ta ei öelnud midagi, mis imetsemist oleks avaldanud. Ta lükkas uuesti lähenenud põrssa jalaga, talle käega enesest eemale, võttis madala järi peal, vingu-võlvist alamal, istet ning ta pilk otsis hurtsiku peremeest ja laste ema.

Jaan oli vaheajal mõne lompsu körti söönud; ta pani nüüd lusika käest ja astus kätt pakkudes kooliõpetaja juurde. Külaline näis haruldane olevat, sest Väljaotsa ema vahtis teda laial, peaaegu ehmunud pilgul. Mann ja Mikk aga — need olid nägemispiirist läkitselt kadunud: Mikuke, koolmeistrit vaevalt silmates, oli päris oravaväledusel, mida temast naljalt ei oleks võinud oodata, redelit mööda parsilt alla libisenud ja toast välja vurtsanud; Mannike aga kadus kui tuul üle kõrge läve pisukesse käsikambrisse.

«Kuri südametunnistus,» tähendas kooliõpetaja laste põgenemise kohta. Ta teritas tillukesi mustjaid vurrukesi oma laias tõmmukollakas näos, oli väga tõsine ja väga ametlik ning puudutas Jaani teretuseks sirutatud kõhna kätt kergelt ja lühidalt.

«Juhtusin teilt just mööda minema ja pidasin oma kohuseks sisse astuda,» algas ta siis. «Ma olen, nagu teate, kooliõpetaja, mis tähendab, et pean oma hoolele usaldatud õpilaste ihu- ja hingelise tervise eest teatava määrani vastutama. — Kas nad teile midagi tunnistasid — Mihkel ja Mari Vapper, teie lapsed?»

«Ei midagi,» vastas Jaan.

«Seda ma arvasin. Ja ometi käskisin neid seda teha. Sellest näeme, kuidas kurjus ja kangekaelsus juba maast-madalast niisuguste hinges võimust võtavad.»

«Mis nad siis tegid?» küsis sauna-ema hädise põnevusega; ta silmist paistis nagu aimdus, mille tõeksmineku eest tal hirm oli.

«Mis nad tegid?» kordas õpetaja Aleksander Toots kergitatud pealekaebe-toonil, kuna ta prillid, mida ta taskurätiga oli kuivatanud, nina peale seadis ja nende välkuvate klaaside läbi ema pealt Jaani peale vaatas. «Teie lapsed v a r a s t a v a d.»

Vist küll kui piitsahoop käis see sõna nii emale kui Jaanile vastu kõrvu. Nad ei lausunud esiotsa kumbki sõna. Kooliõpetaja näis sellise mõjuga rahul olevat. Ta sättis veel kord prille ja rääkis siis õpetlik-noomivas kõnepidajatoonis edasi:

«Kui juba nii noored, õrnad inimesevõsud käed võõra omandi järele välja sirutavad, siis ei või teisiti, kui arvamist avaldada, et selles on nende kodune kasvatus süüdi. Kodu on see paik, kus lapse hingesse esimesed vooruse-idud tuleb istutada, ja laste vanemad on need, kes seda peavad tegema, iseäranis aga laste ema. Õnn neile lastele, kellel on ausad, vooruslikud vanemad, häda neile, kes kodus halba eeskuju näevad, kelle vanemad ehk isegi õiguse ja ülekohtu, oma ja võõra vara vahel ei mõista vahet teha! Ausus aga, nõnda kui kõik voorus, voolab kristlikust meelest. Jumalakartus on kõlbla elu alus; nõnda peab ta olema ka kristliku lastekasvatuse alus, selle siht ja eesmärk. Jumalakartus ja kristlik meel on need —»

«Jumalapärast, mida nad siis varastasid?» hüüdis nüüd Väljaotsa eit oma haiglaselt väriseva häälega vahele.

«Teiste laste toitu varastavad,» kostis koolmeister, eksitamisest pisut tusane. «Krihvliotsadest ja sulgedest ma ei räägigi, aga nad käivad teiste leivakottide kallal . . . Sellest näeme nii kujukalt, kuidas nad maast-madalast oma himusid hakkavad orjama, oma madalaid lihalikke himusid. Öelge nüüd ise, ema ja vend, mis võib saada lastest, keda nii õrnas

eas juba kuritöölt leitakse! Mis inimsoo liikmeid, mis riigialamaid, mis seadusetäitjaid, mis kristliku koguduse hingesid võib niisugustest võrsuda? Mis on niisuguste inimeselaste tulevik? Kuhu viib neid tee, millele nad nii varakult juba on sattunud? Vastake ise, teie teate seda küllalt! Eks me kuule ju iga päev vargustest ja röövimistest ja tapmistest; kõik kuritööd on rohkenemas, vangikojad tungil täis kõiksuguseid seaduserikkujaid.»

«Oh jumal, jumal!» õhkas Väljaotsa eit värisedes ja ta emasilmast paistis armupaluv piin. «Ega teie ometi minu lastest —»

Isand Toots aga ei lasknud ennast seekord eksitada, vaid kõneles edasi:

«Millest see kõik tekib? Miks on rahva elukombed langemas, ausus ja voorus kadumas? See tuleb kõik sellest, et kasvava noorsoo kõige lähem ümbrus on kõlblalt madalamale vajunud, et kristlik kartus jumala ja seaduse ees on loiuks ning leigeks jäänud — see tuleb laste koduse kasvatuse puudusest. Mis aitab kooliõpetaja väsimatum, eeskujulikum töö, kui laps kodust head eeskuju ei leia, kui teda lastakse omapead üles kasvada nagu kiskjat looma metsas! Mis aitab usk, kui maailma silma- ja lihahimusid lapse hinges algusest saadik sallitakse ja lastakse lopsakaks saada, selle asemel, et neid kohe juurtega välja kitkuda — juurtega, ütlen ma.»

Et noomija, kes nii targalt kõlavaid sõnu tarvitas, ise nõnda noor ja haljas oli, siis andis see tema kõnele kaunis naljaka kõrvalmaigu. Kuid see ei keelanud, et asi ise, kõne põhjus, mõjus siiski sügavasti nii Väljaotsa eidesse kui ka Jaanisse. Nad vahtisid mõlemad tummal hämmeldusel kooliõpetaja otsa, mõlema näol kohmetu kartus ilmutuste eest, mis ehk veel võisid tulla, ning tuhm arusaamatus kõnepidaja ilusate, korralikult treitud lausete kohta. Nad vaesed ei tundnud kõiki sõnugi, mis õpetatud mehe suust nii vilunud libedusel voolasid.

«Teiste laste toitu varastavad,» ütles viimaks Jaan, et oma umbuses üldse midagi öelda. «See on tõesti liig, kui see tõsi peaks olema.»

«Mitte ü k s kord pole nad seda teinud, vaid mitu ja mitu korda,» vastas Aleksander Toots. «Ühel ja teisel kadus viimasel ajal ikka midagi kotist või vitsikust või silgukarpidest. Kaevati minule ja ma lasksin salaja järele piiluda, kes

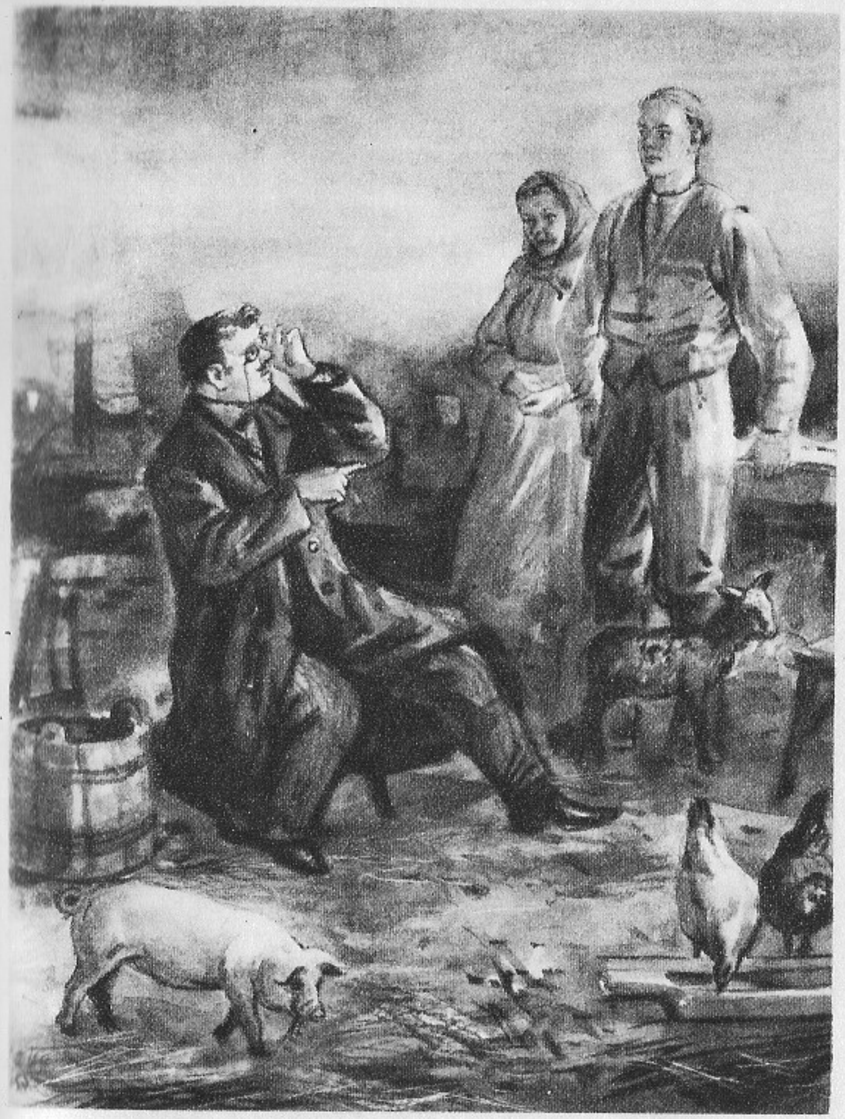

„Teie lapsed varastavad."

pikanäpumched on. Teie lapsed tabati mõlemad varguse pealt.»

Sõna vargus kihutas Jaanil kuuma vere põske, ema silmist purskusid pisarad.

«Nende kõhud olid tühjad!» pitsitas piin viimase suust hüüde.

«Näe, seal ta ongi!» naeratas kooliõpetaja valusalt. «Kui emad lapsi püüavad vabandada, kus nad neid peaksid hukka mõistma ja karistama — võib sealt siis midagi head tulla! . . . Teie lapsed käivad ju iga päev koju, nad ei ole nädal otsa kuiva toidu peal, nagu need kauge maa tagant tulijad, kelle leivakottide kallal nad käivad. Kuidas võivad nende kõhud siis nii tühjad olla, et nad vargile lähevad?»

«Õige küll, nad käivad ju iga päev koju,» tähendas Jaan huult närides.

«Sellepärast!» hüüdis koolmeister.

«Aga kui neil kodus ka midagi ei ole? Selle järele ei küsi koolmeister sugugi!»

Kaie keha küljes värises iga liige; nagu hädahüüe vaevatud hingest tuli see lause ta sinistelt huultelt, kuna ta silmad koltunud näos nagu palavikus põlesid.

«Ema!» nurahtas Jaan keelavalt, häbikahmetus palgel.

«Kodus ka midagi ei ole? Mis jutt see on?» küsis koolmeister. «Te ju ometi elate. Nälga pole meie isamaal veel keegi surnud. Puudust on ainult neil, kes tööd ei viitsi teha. Ja needki ei sure nälga, sest laiskleja läheb vargile või kerjama . . . Teie aga siin — Jaan noor, tugev mees, — ma ei saa teie jutust aru, Väljaotsa ema! Kas te siis oma laste hinge peale ei mõtle, et neid nii vägisi püüate õigeks mõista? — Kas teate, mispärast ma õieti siia tulin? Ma tulin selle nõudega, et teie oma lapsed, kui nende raske süü olete teada saanud, valju nuhtluse alla võtate. See on teie kristlik kohus. Minu karistus üksi ei aita. Ma pean oma nõuet nüüd iseäranis rõhutama ja teid tungivalt paluma, et lapsed saaksid tingimata kodust karistust. Ainult sel tingimusel võtan nad jälle kooli vastu. Ma tahan loota, et teie minu nõuet täpselt täidate.»

Ta tõusis üles. Jaani poole pöördudes lisas veel juurde:

«Oma lootuse panen eriti teie peale, Vapper, sest teie olete perekonna-isa asemik.»

«Ma tahan neid karistada,» vastas Jaan.

«Valusasti.»
«Valusasti.»
Kooliõpetaja tõmbas kindad aeglaselt kätte, vangutas, suunurk kahetsevalt naerukile kistud, saunaeide poole pead, ohkas, köhatas ning astus viimaks toast, kusjuures ta jälle kesiku üle komistas. «Kukeleeguuu!» laulis roostepunane kannusjalg lahkujale järele, nii et ta pikad verevad lotikesed võbisesid . . .

Toas valitses natuke aega rõhuv vaikus. Ema oli sängi servale istunud ja nuttis, nagu see tema viis oli, tasakesi põlle sisse. Jaan istus küll jälle söögilauda, aga ta ei võtnud lusikat kätte, ta isu oli täiesti kadunud. Äkitselt sai tõvest närbunud inimese haiglane ärritus temast võidu. Ta kähvas istmelt, vihakorts otsaesisel ja vihapuna palgel.

«Või vargil käivad! Vargil! Kas neil ei ole oma leib iga päev kaasas, kas nad on millalgi söömata jäänud? Ma tahan teile näidata, teie varganäod! Ma tahan teile anda, et te siputate mu käes!»

Ta hakkas vitsa või vemmalt otsima ja leidis nurgast viimaks piitsa.

«Jaan!» palus ema tasahiljukesi.

«Vait!» kärgatas poeg. «Eks ma ütle — sa seisad veel nende eest! Kas sa ei tea, mis vargus tähendab? Kas sulle ei tule hirm peale selle sõna eest? Kas sa häbi ei tunne? Kas on enne keegi julgenud öelda, et Väljaotsal vargust sallitakse, et Väljaotsa saunast keegi vargil on käinud! Ja nüüd tuleb see noor isandake ja peab siin jutlust vargusest, röövimisest ja tapmisest! Ja tal on paraku õigus nõnda rääkida, meid noomida, tal oli õigus sulle öelda, et sa oma lapsi, kes vargil käivad, ise veel püüad vabandada! See tulebki ju kõik sinu hellitamisest. Aga mina tahan neile nüüd näidata, mis on kodune kasvatus. Seda tõotasin ja seda tahan teha!»

Ema oli vait kui sukk. Niisugust vihahoogu, säärast valjust ei oleks ta oma hea südamega Jaanilt naljalt teadnud oodata . . . Õigust öelda, ta ei pidanud laste süüd kuigi raskeks: paluke võõrast leiba, veidike võid, mõni silk, kui nende kõhud tühjad on või kui nad oma kuivast koorukesest on tüdinenud, — mis siis sellest nii on! Laste asi! Kes võis seda kohe varguseks lugeda! Seepärast ei saanud ta Jaani põlevast vihast õieti aru. Aga et ta teda kartis, tema valjusest kohkunud oli, siis ei julgenud ta oma arvamist avaldada ja oli vait.

Jaan aga vehkis toast õue. Ta otsis Mikku. Sauna otsast, haopinu tagant leidis teise. Külma käes lõdisedes, palja jalu ja särgiväel, kükitas poisike lume sees pimedas urkas. Ta hambad plagisesid, ta käsivars, millest Jaan kinni haaras, oli kange ja külm kui jääpurikas. Ta nuttis suure häälega, kui vend teda tuppa tiris, ja hakkas härdasti paluma.

Manni leidis Jaan kambrikesest koiku alt. Nagu tagakihutatud jahiloomake oli ta sinna peitu pugenud. Ka tema värises kõigest kehast, aga mitte külma, vaid hirmu pärast. Ta kiljatas valjusti, kui venna kare käsi sängi all ta õla tabas, et teda sealt välja rebida.

Mann viidi tuppa teise kurjategija juurde. Nuttes seisid nad seal nüüd oma kohtumõistja ees — kaks väikest vaest patust, pool-alasti, sasise peaga, räpase näoga, silmis ahastus ja kisendav armupalumine.

Jaan vaatas ühe pealt teise peale, piits löögivalmilt käes. Ta pidi küsima, mispärast nad teiste leivakottide kallal olid käinud, ta suu liikuski juba. Aga — ta ei küsinud. Aimas ta nende vastust ja — kartis seda? — Küsi hiire käest, miks ta viljasalves käib!

Ning Jaani liikuv suu jäi vaiki. Ta kulmult oli korts, ta näost tõmmu puna korraga kadunud. Siis ütles tõsiselt ja üsna vagusalt:

«Kui palute, siis annan teile seekord veel andeks.»

Oli nüüd liigutav näha, kuidas väike Mann oma värisevad käekesed tõmbilt välja sirutas ning suurte pisarate tagant tumma, hingest keeva palve karistaja poole saatis ja kuidas Mikk venna käe, mis piitsa hoidis, oma märja põse, oma tuksuvate huulte vastu vajutas.

Jaan vaatas kõrvale. Ta käest kukkus piits. Ta pööras lastele selja. Natuke aega seisis akna all ja vahtis välja tähistaeva poole. Siis astus ruttu oma kuue juurde, mis varnas rippus, poetas selle taskust peotäie timpsaiu välja ning jaotas sõna lausumata Mannile ja Mikule ära. Ka emale viskas paar tükki rüppe.

Niisamuti tummalt istus ta siis söögilauda ja hakkas külmaks läinud kõrti sööma.

«Lapsed ja ema, ruttu ka sööma, muidu jääte ilma!»

Nõnda lõppes kohtumõistmine.

Jaan ei võinud emale nüüd enam ette heita, et see lapsi hellitab.

Aga mida vastab küll sama Jaan kooliõpetajale, kui see küsib, kas ta lapsi varguse pärast on karistanud? Ja veel valusasti? Kas ta ütleb, et ta neile nende keelatud «himude» eest pealegi tasus? Ja veel maiusega!

3

Suur Virgu päriskoht, mille krundil seisis noore popsi saun, oli jõuka peremehe ja kohaliku vallavanema Andres Vadi omand. Virgu Andres oli jumalakartlik mees. Ta pidas külarahvale oma nägusas avaras majas tihti piibli- ning palvetunde ja tegi seda kutse peale ka teistes taludes. Tema piiblitunnid olid kuulsad ja rahvast tuli iga kord kokku mis kihas. Tema sõnal oli väge ja võimu. Ta oskas noomida ja oskas palvet teha. Ja kõik voolas südamest ja tungis südamesse. Tema lugemisel nuteti palju ja õhati palju. Ja nutjate seas oli Andres isegi, sest tal oli üpris hale süda. Ta omad vagad sõnad liigutasid ja härrastasid teda, sest ta oli kõige oma hingega selle sees, mida ta ütles.

Oma majas pidas ta kindlat kristlikku korda, teades, kuis mõjub hea eeskuju. Nagu jumalakartliku pereisa kohus, pidas ta igal hommikul ja õhtul perele palvet ja ühtegi sööma-aega ei alustatud ilma jumalasõnata. Ta käis iga pühapäev kirikus, sundides ka oma perekonda seda tegema, samuti orje, kui just kibe töö neid ei keelanud. Ja nagu jumalakartliku pereisa kohus, sallis ta ainult vaimulikke raamatuid, ainult kiriklikku ajalehte oma majas ning vihkas iga tühist maailmalõbu. Ta hoidis oma majast kõik eemal, mis tema hoolele usaldatud hingedele — olgu oma laps, olgu võõras teenija — hukatust võis tuua.

Seda vaga meest oli Jaan Vapper palju aastaid truult teeninud. Ta oli lapsena tema veiseid ja pudulojuseid hoidnud, oli sulasena tema põldu kündnud, ta heina niitnud, ta vilja peksnud. Ja nüüdki veel tegi seda tööd, aga mitte enam kindla palgalisena, vaid kui päeviline ja pops. Möödunud jüripäeval laskis peremees Jaani sulaseametist lahti.

See sündis mõjuvatel põhjustel.

Esimene oli see:

Peale isa õnnetut surma oli Väljaotsa saun lese kätte edasi jäetud, sest sellel jätkus tol ajal veel tervist ning jõudu kasutatava maapisku eest peremehele päevi teha. Aga korraga hakkas sauna-ema oma tervise ning tööjõuga allamäge minema. Tekkis töövõlga, kohustused kippusid tal üle pea kasvama, vaesus võttis saunas võimust; lähenes olukord, kus Jaani sulasemoonast ja -palgast kogu perekonna elatamiseks oleks pidanud piisama.

See olukord aga ei tahtnud Virgu peremehele kuidagi meeldida. Sest ta ei mõistnud mitte ainult palvetada, vaid ka rehkendada. Ta rehkendas välja, et Jaani sissetulek võis küll ühte hinge toita ja katta, mitte aga viit. Või kui arvestada kolm last üheks täiskasvanud inimeseks — siis ikka ühte, ja mitte kolme. Ja Virgu peremees jõudis otsusele, et see ei ole kuidagi võimalik. Vähemalt mitte õ i g e l teel. Küll aga siis, kui tuli kuskilt lisa. Ja kui lisa tuli, siis tuli seda ainult ülekohtusel teel. Virgu peremees oma terase mõistusega teadis aga selgesti, et patune inimene on väga tõrges surra tahtma, liiati näljasurma. Seepärast oli nii-öelda otse loomulik, et Jaan hakkab kuskilt salamahti «lisa» nõutama. Ja kust siis mujalt kui peremehe aidast, rehest, põllult, aasalt? . . . Oma inimene, iga urka ja nurgaga, iga ukse ja lukuga tuttav — päris ime, kui ta seda mitte ei teeks! . . . Andresel ei läinud küll õnneks sulast varguse pealt tabada, nii teraselt kui ta seda ka silmas pidas, aga oma umbusalduse teadis ta korralikult põhjendatud olevat. Ja mitte üksnes Jaani perekonna v i l e t s u s e g a.

Jaan oli ka ilmalaps.

Peremehe kõvast keelust hoolimata pidas ta teiste ülekäte läinud noorte meestega koos ilmlikku ajalehte ja luges juturaamatuid. Salamahti muidugi. Aga ega niisugune raske patt võinud kotti jääda. Asi tuli ühel heal päeval ilmsiks. Ja kui peremees Jaanile püüdis hukatusteed kirjeldada, millele ta sattunud, ja kui ta selleks oma pühas vihas mõne sügavama sõna valis, siis ilmutas Jaan pealegi nii kangekaelset, patustpööramatut meelt, et ta ennast katsus õigeks tunnistada. Muidugi pidi peremehe kannatus nüüd lõppema. See oli Jaani lahtilaskmise teine põhjus.

Kolmandaks oli Anni.

See üleannetu laps — Virgu Andrese kolmest tütrest

kõige noorem — heitis silma oma rikka isa vaese sulase peale. Andres ei suutnud aru saada, kust säherdune kõlvatu vaim tütre sisse oli tikkunud. Kaua ei tahtnud ta koduste ja väliste kõrvapuhujate märguandeid uskuda, aga nagu iga suur süü, nii tuli seegi päevavalgele. Ja kui valusalt veel! Annike seletas isale, kui see teda üle kuulas, kõige ülbema julgusega, et ta olevat enda ihu ja hingega Jaanile tulevaseks kaasaks lubanud ja et ta oma sõna tahtvat pidada, langegu kas või kuu taevast talle potsti pähe . . .

Anni jumalakartlik isa oli sellest tunnistusest keeletu. Puruvaene sulane ja tema tütar! Näljane popsipoeg temale koduväiks! Ta jäi Anni vaimutervise kohta kahevahele ja kutsus Jaani ette. Kui see aga umbes samasuguse ilmutuse andis, pääsesid Virgu peremehe keelepaelad jälle lahti — väga lahti! — ja Jaan sai kuulda, et teda Virgu sulaseks enam ei sallitud, ning ühtlasi pidi ta Väljaotsa saunast olema kadunud — muidugi mitte üksi, vaid kogu pesakonnaga! «Kas kuuled, kogu sinu pesakonnaga!»

Pärast muutis aga peremees viimast otsust nii palju, et ta sauna veel aastaks Jaani kui vabadiku kätte jättis.

«Aga mitte mingil tingimusel kauemaks!» Mis põhjused selleks olid mõjunud, ei olnud õieti teada. Kas pidas ta oma uue popsi tugevatest käsivartest, tema tööoskusest ja töövirkusest lugu või ütles talle ta vaga meel ja tark pea, et väeti sauna-pesakonna äkiline peavarjuta-jätmine palvemehe ja vallavanema lugupidavusele rahva seas võiks kahju teha — ükskõik, Jaanile anti aasta armuaega. Tal olevat ümberasumiseks «kosumist» vaja.

Jaan täitis peremehe juures popsikohuseid niisama ustavalt, nagu ta seni poisi- ja sulasekohuseid oli täitnud. Tarvitatavate maaribade ja lehmamullika karjaskäimise eest tegi ta peremehele päevi, ikka päevi, ja tööajast muidugi kõige paremaid päevi. Mis tal ja ta omastel ihukatteks ja kõhutäiteks veel vaja oli, selle eest tegi teistele päevi, ja ka need nõudsid kõige paremaid ja kõige pikemaid. Kellele ta neid ei võinud tõotada, need talle ka midagi ei andnud. Kõik vajasid teda ainult kibedal tööajal, ja see aeg on nii lühike ning aasta nii pikk, ja inimene ei söö mitte üksnes tööajal, vaid aasta ümber. Ema aitas Jaanil päevi teha, niipalju kui tema põdurus ja kodune vilets olukord — väetid lapsed — seda lubasid.

«Kosumisest» ei võinud muidugi juttu olla, vaid hoopis vastupidi, ikka julgemalt asus viletsusetont saunahurtsikusse elama ning valitsema. Nagu luupainaja istus ta elanikkude rinnal, nende hinge mattes, iga nurka sirutas ta oma kondised koivad välja. Suvi ja sügis läksid mööda, algas pikk tööta talv. Ja siis tuli Jaani pikk ja raske haigus veel pealekauba.

Peale tervenemist hakkas noor vabadik palju väljas rändama. Kodus ei olnud ju midagi tegemist, ja mured, need puresid teda seal, kus ta pidi tööta istuma — oma viletsuse keskel —, iseäranis julmalt. Sest tal oli seal liiga palju mahti mõelda, ja iga tema mõte võis olla ainult piin. Juba vara hommikul kobis mees tasahiljukesi magavate laste ja poolunes oigava ema juurest välja külma, värske õhu kätte ja tuli sagedasti alles hilja õhtul koju. Kus ta käis? Siin ja seal. Kuhu jalad ise teda kandsid. Teatud sihti tal ei olnud. Mõnikord astus tööd kuulates kuhugi sisse — nii kombe pärast, aga tuli tühjalt tagasi, nagu ta ette oli aimanud. Ja pärast ei teinud sedagi. Ainult kordadel, kui ta kibeda häda sunnil külasse läks midagi laenama, oli ta luusimisel viimaks veel eesmärk. Tihti ei teinud ta sedagi mitte. Ta ei suutnud oma häbist jagu saada. Sagedamini toimetas seda ema ja enamasti Jaani teadmata. Pärast tunnistas küll üles — siis ei olnud enam midagi parata. Aga kui tihti ei jäänud need laenukäigud asjatuks! Mille peale neile laenata? küsiti teades, et tasuks polnud äranähtaval ajal lootust. Ja Väljaotsa pops oli pealegi mineja, kes ei teadnud, kust mõne kuu pärast endale ja oma hoolealustele katust pea peale saada.

Kõiges selles mures ja härmas oli Jaanil aga midagi, mis teda toetas ja kinnitas ja tõstva, karastava uhkusega täitis. See oli Anni armastus. Kuidas ja misläbi ta õieti selle omanikuks oli saanud — seda ei teadnud ta isegi. Nagu unenäol. Ta imestles seeüle praegugi veel, kui lugu talle meelde tuli, ja see oli tal tihti meeles. Tal oli tundmus, nagu oleks ta magamast ärgates ühel hommikul kalli vara oma pea alt leidnud, teadmata, kes ta sinna oli pannud. Ta tundis ainult, et ta oli päratu rikas mees, ja see õnnetundmus mattis taoti kõik muud tunded kinni, ka kartuse, et see vara niisama äkitselt võiks kaotsi minna, nagu ta oli leidunud.

Mis oli neid mõlemat teineteisele lähendanud? Taevas teab. Kindel on, et nad seda ise kõige vähem teadsid. Esiotsa mõtles Jaan mõnigikord järele, kuidas nägus, noor ja rikas peretütar, väga uhke isa laps, enesest nii vähe võis lugu pidada, enese väärtust nii veidi tunda, et ta kehva, puupalja teeniva poisiga võiks hakata sõbrustama, pealegi vastu vanemate tahtmist ja keeldu. See tundus talle lausa imena, millele võimata seletust leida. Aga Jaan hakkas selle imega varstigi harjuma; kõik veidrus, kõik loomuvastasus lõi kaduma, ta võõrdus mõistatamast ja juurdlemast — pidigi nõnda olema, nagu oli.

Tema poolt ei olnud midagi sündinud, mida oleks võinud algatuseks pidada — seda ta teadis. Lahke silmaga oli ta küll alati tõsise, targa jutuga plika peale vaadanud, aga mitte raasu rohkem. Ta märkas esiotsa ainult, et nende loomused kahes asjas kokku kõlasid: nad armastasid mõlemad loomi ja raamatuid. Ja neil oli hea meel, kui nad leidsid, et loomad neid mõlemat vastu armastasid ja et raamat, mis ühele meeldis, ka teisele maitses. Neil oli meel hea, kui osutus, et mõni kurb või mõni vaimustav koht jutus ühel niisamuti pisarad silmast pigistas nagu teiselgi.

Võib olla, et liitvaid mõjureid muidki oli, mille kohta nad ise selgusele ei jõudnud. Näiteks kuulas Anni nähtaval isul Jaani ettelugemist. Võimalik, et Jaani hääles peitus midagi võluvat. Ta kõneles ja luges tõesti nõnda, et teda pidi kuulama; tema häälel oli teatud värskendav, lepitav kõma, tema lugemisel uudsusemaitse nagu külaleival. Ja võib olla, et jälle Jaani südant lummas see lapselik aplus, see anduv ja imestlev osavõtt, millega ta Annit nägi lugemist kuulavat, millega Anni temalt selle või teise tüki üle seletust ja õpetust päris.

Oh neid ilusaid õhtuid, mil Jaan Virgu ketrusetoas vokkide unisel vurisemisel oma raamatuid, mis ta tuttavatelt oli laenanud või oma väheste kopikate eest laadalt ostnud, võis ette lugemas käia! Missuguse nukri[1] õhinaga oli ta seal naiste seas, Anni lähedal, sumeda lambitule juures oma jubedaid röövli-, rüütli- ja kodukäija-lugusid, oma heledaid armujutte ja sulav-magusaid armulaule ette kandnud! Kõik salaja — vähemalt peremehe eest. Alles siis, kui vanamees

[1] Sõnast *nugris*, täh. 'agar'. — *Toim.*

magama oli läinud, mis enamasti varakult sündis, julges Jaanike tüdrukute palvel oma määrdinud raamatukesega esile pugeda. Äraandjat polnud karta, sest perenaine oli tasane, hea südamega inimene, kes mehe valjuse ja usuliialduse all isegi kannatas, ja Anni õed ning tüdrukud ja poisid, need kõik olid ise liiga maiad selle õhtuse naudingu peale, kui et keegi sellele oleks läinud lõppu tegema.

Jaan mälestas oma armuloost ainult paari asja, mis talle selle algusest vähe kujukamalt meelde olid jäänud.

Kui Virgu hea, helde ema kolme aasta eest oli surnud, juhtus Jaan päev pärast matuseid Anniga üksikus paigas kokku. Viimase kurvastus ema surmast oli enam sügav kui suur. Ta ei nutnud nii rohkesti nagu teised õed, aga kes talle korraks silma vaatas, see nägi, kuidas ta leinas. Ta vaatas nii hingeni väsinult Jaani otsa ja ütles:

«Nüüd pole mul enam kedagi ilmas.»

«Sul on isa ja õed,» vastas Jaan.

Anni väristas tasakesi pead. Siis ütles lihtsalt:

«Üksi sina veel.»

«Mina?»

«Jah, sina.»

Ta pöördus minema. Ja Jaan oli nii kohmetu, et ta seepeale enam sõnagi ei oimanud lausuda. Ta vahtis talle ainult järele, kuidas ta norus peaga pikkamisi ja rahulikult ära läks.

Hulk aega hiljem oli Jaan teiste külapoistega ühel laupäeva-ööl harilikul ehahulkumisel käinud. Sellest oli Anni kogemata kuulda saanud. Järgmisel päeval tuli ta otsekohe Jaani juurde. Ta oli pealtnäha täitsa rahulik.

«Sa oled mineval ööl Langu Mari juures käinud,» ütles ta. «Sa võid seal ikka käia, sa võid ka mujal käia, mul pole õigust sind keelata, aga — mu meel on nii kurb ja süda põues nagu tapetud . . .»

Ja kui Jaan ta otsa vaatas, kohkus ta pilgust, mis tüdrukul seejuures oli: niisugust alandlikku, paluvat, igast tusatundest vaba kaebamist polnud ta ühegi inimese silmast enne lugenud. Ta ei vastanud temale midagi, aga sellest tunnist peale tuli talle kindel otsus mitte enam Langu Mari, ei ka ühegi muu tüdruku juurde minna. Ja ta pidas oma salatõotust ja nägi peagi, kui tänulik Anni talle selle eest oli, kuidas sõnatu õnn ta näost helkis.

Ja kui Anni teda kord hiljem, pühade ajal, joobnud olekus oli näinud, tundis poiss järgmisel päeval nii suurt häbi, et ta tema juurde puges ja temalt päris vaese patuse näoga oma süüd andeks palus, otsekui seisaks oma ülema ja käskija ees...

Neist juhtumustest saadik tõmbus side nende ümber ikka koomale. Nad ei kõnelnud kunagi oma armastusest, nad ei kujutelnud enestele mingit tulevikku, nad ei kaisutelnud ega kudistanud teineteisega — nad elasid tõsist, kibedat lahkelu ilma ootuse ja lootuseta. Aga nad tundsid endid ühendatuina — kindlasti, lahutamatult, tulgu, mis tuleb. Nad ei hoolinud vaenutuultest, ei pannud tähele kiusu, laimu ega pilget. Neil ei olnud õieti teadlikku selgustki oma ühendusest ega selle kindlusest, see oli ainult olemas, nagu nad ise olemas olid ja kõik muu maailmas.

Anni vahvust, millega ta valjule isale, uhketele õdedele ja lähedatele sugulastele vastu võitles, iseäranis esiotsa, imesteldi palju. Oma kindluse ja visadusega oli ta nii mõnegi kosilase, kellest tal kui jõukal peretütrel puudust ei olnud, Virgult eemale peletanud. Ta kannatas kõik vihahood ja ilmlõpmata tõrelemised puise rahuga ära, nii et ta piinajad olid meelt heitmas. Õnneks oli ta viimasel ajal heal juhusel natuke rahu saanud. Keskmine õde Mari sai mõrsjaks — kõige vanem oli juba mehel — ja tema ettevalmistused pulmadeks juhtisid koduse tähelepaneku Anni pealt rohkem ära. Ühtlasi oli Anni Jaani tungivatele palvetele järele andnud ja Väljaotsa saunast hakanud hoiduma — seda oli tema ja mõlema rahu pärast vaja. Nad kandsid Jaani tahtmisel selle eest hoolt, et inimesed neid enam kuskil koos ei näeks, ja olid ka muidu igaühe vastu sõnas ja olekus ettevaatlikud. Nõnda pidi hakatama arvama, et sidemed nende vahel on lõdvenemas, et nad on asjatut võitlemist lõpetamas — lühidalt, et mõlema «terve mõistus» on pähe tagasi pöördumas.

Kuid nägemata pilkudel, salamahti ja pimediku kaitsel, käis Anni tihtipealegi Väljaotsal. Tal oli sinna rohkem asja, kui ainult Jaani näha saada. Iseäranis viimase pikaldase raske haiguse kestel lendas ta hämarikul kui nahkhiireke hurtsikusse ja naljalt kunagi ei tulnud ta tühja käega. Ta kandis nagu linnuke mitmesugust kõhutäidet poegadele pessa, ilma et saunarahvas seda isegi palju oleks märganud: ema leidis aga siit ja sealt nurgast, mis sinna salaja oli pillatud. Jaan oma

heitluses palavikuga ei märganud muidugi mitte, kui palju «häbi» Anni temale tegi, kui tihti ta saunaema kotikesi ja pütikesi käis täitmas. Nüüd, mil Jaani silmad saunas ringi käisid, julges ta seda harvemini, tundes tema õrnust niisuguste armuandide suhtes. Nüüd oli vaja kavalust appi võtta, et saunaemale midagi nurka sigitada, ja ta leidis selleks mõnegi abinõu.

4

Väljaotsa saunas peeti juba paar nädalat kurva asja üle kibedasti nõu. Toitu oli vaja, ja selle nõutamiseks pidi muretsetama raha. Aga kust ja kuidas? Jaanil puudus ikka veel töö.

Rahaline teenistus oli siin kehvas nurgas üldse vaevaline, iseäranis kevadepoolsel talvel; talupoeg ajas oma jõuga läbi ega võtnud naljalt välist abi, ümberkaudsetes mõisades oli tööjõudude arv täis. Linaharimine oli lõpetatud, vähene puuraiumine Jaani haiguse ajal teistele tahtjatele antud.

Ema ketras küll valitseja-emandale mõisa, aga palju suudab sellega teenida! See oli nagu tilk kuuma kivi peale suure vajaduse kohta. Virgu Anni sala-abi ei küündinud ammugi mitte, seda vähem, et kodus isa ja saunas Jaan ise talle ikka terasemalt hakkasid näppude peale vaatama.

Aga toitu oli tarvis ja selleks raha. Endamisi olid nii ema kui poeg ammu juba ühe kibeda paratamatuse peale mõelnud, aga kaua aega ei julgenud kumbki oma mõtet teisele ilmutada. Oli ta ju liiga valus, see mõte, nagu piste südamesse.

Vaja aher punik laadale viia!

Ta tuleks küll mõne nädala pärast piima ja tooks vasika, aga mõni nädal on näljasele pikk, pikk aeg. Küünlapäeva laat aga on ukse ees. Mullikast saab mõne rubla ja mõne rublaga saab mõni nädal edasi — kevade poole, tööaja poole.

Ja nõnda vaatasid ema ja poeg ühel heal päeval teineteisele uurides silma ja üks sai teise mõttest sõna lausumata aru:

Vaja punik laadale viia!

Nad seisid just kaevuküna ääres puniku juures, kes oma lahja kere külma vett täis pinnis ja sellegi eest tänulikult ammus. Ema silitas ta sarvede-vahet ning Jaani käsi käis

hinnates looma ristluudest üle, mis kui sarikad püsti seisid. Kui nad oma kibedat nõu ka sõnadega olid korranud, pööras saunaeit näo kõrvale ja tõstis põlleveere silmade ette. Jaan aga vahtis vinkjalt maha ja ütles:

«Ära nüüd kohe suurt lärmi löö laste ees! Parem on, kui sa neile sest midagi ei hinga. Tead ju, kuidas nad punikut armastavad.»

Peeti siis asja ka võimalikult salajas. Jaani laadaleminekust ja saiatoomisest oli küll juttu, aga mitte puniku müümisest. Kuid paharet ise mängis neile viimasel silmapilgul pussi.

Jaan oli parajasti minekul, mullikas oheliku otsas järel, ema vesiste silmadega tühjenenud laudakese ukse ees — seal kajab äkitselt sauna lävelt hüüe:

«Jaan ae! Jaan ae! Kuhu sa puniku viid?»

Kes paha vaim lapsed nii vara hommikul äratas? Kas vahest mõte venna laadaleminekust ja sealt toodavatest maiustest neil une silmast varastas? Või kutsus laudaukse käuksumine ja puniku lahkumis-ammumine nad akna taha ja siis uksest välja? Olgu, kuidas oli — seal seisab särgiväel lõdisedes — Mikk, va kisapasun, ja nüüd pistab ka veel Mann oma linalaka vennakese tagant välja.

«Jaan, kuhu sa puniku viid?»

«Kasige tuppa! Küll ma teile näitan!» tõreleb kohkunud ema. «Jaan viib lehma — viib — viib —»

«Tappa!» tähendab Mannike enda poolt, ja ta unised silmad löövad niisamuti kalkvele nagu vennagi omad.

Jaan aga teeb, nagu ei kuuleks ega näeks midagi, ja tirib puiklevat punikut kõigest väest edasi, väravast välja, vainu poole. Jumalagajätmiseks ammub loom veel paar korda kurvalt.

Lastel näikse nõu olevat vennale ja punikule läbi lume järele joosta, aga ema hoiab neid kinni. Nad ei saa muud teha, kui sirutavad oma käekesed punikule järele ja nutavad kibedasti . . .

Jaan tuli juba samal õhtul koju. Laat oli lähedal, ainult kuue versta taga, Leeviku kõrtsi juures. Jaan tuli ilma punikuta, aga lastele kahjutasuks tõi niisugused taskutäied suhkrusaiu, nagu nad seda uneski ei oleks võinud näha. Muide aga oli Jaanil murelik ja vidune nägu. Laadaõnn oli kehv olnud. Tõrksalt jutustas ta emale, kuidas lugu oli läinud. Ainult

seitse rublakest! Lahja, kiderik loomake, piimasooned kehvakesed ja rahavaene aeg. Põlanud ka veel hommikul esimest kaupa, oodanud paremat, poole rubla pealt jäänud katki — pool rubla vaesele saunikule ka asi —, aga pärast süganud kõrvatagust ja võtnud poolteist rubla kahju. Ainult seitsme rubla eest — võta või jäta!

Jaanil oli hea meel ainult sellest, et ta laste kurvastust oli suutnud pisut vaigistada. Sest peale saiade tõi ta veel muud toidukaupa ja Mikule ning Mannile koguni nahka uute pastelde tarvis, esimesele ka veel uue mütsi ja teisele sitsräti. Oh neid läikivaid silmkarikaid! Oh seda õnnelikku siristamist! Aga hea poeg ei olnud emagi unustanud: temale tõi ka ilusa kireva sitsräti. Muudkui iseenda oli mees kõigest ilma jätnud. Küll oleks hädasti vaja olnud uusi saapaid, uut mütsi, uut kaelarätti — noore mehe kohta käis ta tõesti häbiväärt halvas riides —, aga kust võtta! Muudkui pigista hambad kokku ning silmad kinni ja litsu käsi punga peale, kui laadapoodidest mööda lähed! Kui nägus poiss paneks Jaan enesele meeleldi nägusad riided ümber, kuid — võimatu! Kui noor, terve, elupriske mees astuks ta kord ka lõbutsejate sekka, maitseks mõnu, otsiks meelelahutust — riiv ees! Rahata ei ole ega saa lõbu . . .

Kesköö oli juba möödas, kui Jaan sai söönud ja võis puhkama minna. Lapsed magasid juba ja ka ema heitis praegu sängi. Seal koputati väljast akna peale.

Kes seal peaks olema? mõtles Jaan ja astus akna ette. Tema küsimise peale anti vastuseks: «Teekäijad.»

Vaesel pole kelmisid karta. Jaan ei pärinud siis ka edasi, kes teekäijad õieti on, vaid vaatas küsivalt ema poole, et kas nende sisselaskmine teeks tüli ja kas ei oleks parem neile kohe öelda, et hurtsik on öömajaliste vastuvõtmiseks liiga kitsas.

«Vaata ometi järele, kes nad on ja mida nad tahavad,» ütles eit.

Jaan läks ust avama ja astus pea kahe mehega sisse. Lambi vaevasel valgusel ei selitanud ema tükk aega, kas külalised on tuttavad või võõrad. Viimaks arvas ühte tundvat: näis olevat Kõverkaela-Juku — vähemalt tema vimmas kukal ja tema kähisev hääl.

Ka Jaan omalt poolt silmitses hiliseid külalisi, ja kui ta Kõverkaela ära tundis, läks kulm tal kortsu. Teine mees näis

talle enam sobivat, ühtlasi aga temas hämmastust äratavat, vist sellepärast, et nägi teda Juku seltsis.

«Kust sina siis nii hilja tuled, Naarikvere vana?» küsis ta, ja ta pilk, mis küsitava poolt Juku poole käis, näis juurde lisavat: «Ja veel selle inimesega!»

See, keda Jaan Naarikvere vanaks kutsus, oli suure prohvetihabemega ja pikkade hallakate juustega vanaldane mees, kelle paigatud kasukas ja pasteljalad kõnelesid küll kehvusest, kelle nägu ja kogu ilmelaad äratasid aga usaldust. Ta oli üks endine rendikoha-pidaja naabervallast, nüüd aga mõnda aega juba saunik, kelleks ta vaesuse sunnil oli saanud.

«Ää tee nüüd nii hapu nägu ühtigi,» võttis Kõverkaela-Juku mahedasti meelitades sõna, «oleme vaesed teekäijad, kes mõneks tunniks ulualust paluvad ja kõigega lepivad —»

«Oleme hiljaksjäänud laadalised, kes enam korterit ei leidnud,» lisas Naarikvere mees omalt poolt samuti vabandaval toonil, misjuures ta esiti Jaanile ja siis tusklevalt vahtivale emale kätt pakkus.

Sedaaegu ruttas Juku paari viinapudelit lauale panema, neid nõnda lambi kõrvale seades, et tulehelk ühe valget, teise punast sisu laskis särada.

«Ja et aeg igavaks ei läheks ja uni silma ei tuleks, võtsime ka va elutilka pisut ligi,» tähendas ta suud maigutades. «Siin on ka kamalutäis laadasaia pere-emale ja lastele... Olge siis head inimesed ja ärge pange pahaks, et öörahu tulime rikkuma. — Jaan, tule siia, lepime ära!»

«Palju mul nüüd siin torbikukeses öömaja on anda,» vastas noor saunamees tagasihoidlikult. «Näete isegi — peadjalad enestelgi juba koos. Ja külje alla pole kõrt sasigi tuua.»

«Võtku tühi,» lõi vanem külaline käega, «ega me unest ole tehtud! Laada aeg — võib öö ka niisama surnuks lüüa! Kui aga järi peal natuke saab tukkuda.»

«Une vastu tõime ju rohtu kaasa, va vennas,» naeris Juku sõbralikult. «Ja kui hommiku poole just küljealust vaja — meil heinu peal küllalt.»

«Siis olete hobusega?» küsis Jaan imetsedes.

«Hobusega neh! See'p see tähtsam punkt ongi: meist endist pole lugu, tukume kas püsti jala peal, aga looma eest peab inimene hoolt kandma. Ehk oled va kallis, Jaanike, ja annad ruunale ka ulualust — sul ju hea ruumikas laut. Enne toime-

tame tuku ära, siis vaatame ringi, mis enestelegi kõhutäiteks leiame, — ole mureta, sinule me kulu ei tee, meil endil leivakotid kaasas.»

«Kelle hobune see on?» küsis Jaan; et Kõverkael hobuseomanik ei olnud, seda tohtis ta kindlasti oletada, aga niisama võõrastav on talle ka mõte, et puruvaene Luha Mart korraga hobusemeheks on saanud.

«Kelle muu kui Mardi oma,» tähendas Juku siiski. «Paned vist imeks, et ta korraga nii jõukaks on saanud? Kas näed nüüd, kuidas keegi ei suuda teise kaukasse näha?... Aga lähme ja paneme ruuna tuttu, muidu hakkab külmetama, märg, nagu ta on.»

Jaan pistis küünlaotsakese suitsunud laternas põlema ja järgnes mõlemale külalisele uksest välja. Sauna ees seisis kaunis suur ja rammus kõrb aurava nahaga; tal oli lai tööregi taga, mille peal oli pikk heinakott istmeks ja hea kogu lahtisi ristikheinu, mis keskkohal kaunis kõrgelt kuhjas seisid, nagu oleks nende all mõni suurem asi varjul. Hobuse head riistad sündisid vähe kokku halva reega.

Varsti oli ruun rakkest lahti ning Jaani puniku asemel laudas. Külalised olid hobuse talitamisega nii agarad, et lauda kurb tühjus nende tähelepanugi ei äratanud.

Luha Mart kahmas viimaks ree pealt heinte alt suure ning kaunis raske koti sülle, tassis ta lauta ja viskas hobuse kõrvale nurka. Juku tuli sületäie heintega tagajärele ja paiskas nad nagu kogemata koti peale, ajades seejuures Jaaniga, kes laternaga tuld näitas, järjest elavalt juttu.

«Mis vurask see seal oli?» küsis viimane.

«Ääh, laada kraami ja muud kribukrabu täis,» vastas Mart pealiskaudselt, «vanamoori kangas ka sees, millest laadal lahti ei saanud.»

Kui tuppa tagasi mindi, võttis Juku reest veel ühe kotikese ja ühe paberisse mähitud paki kaasa. Toas ladus kotist võikarbid, sepikuleiva ja lihakarbid lauale; siis avas paberipaki, millest head lihavad heeringad nähtavale tulid. Ema oli vaheajal üles tõusnud ja seeliku selga tõmmanud; külaliste palvel võttis temagi laua lähedal istet. Mehed tõmbasid igaüks vedrupea-noad vestitaskust ja hakkasid leiba ning liha lõikama. Et viinaklaasi majas ei olnud, siis rüübati otsekohe pudelist. Pere-eidele pakuti muidugi pealt.

«Ma tean, et sa naise moodi mees oled, Jaan, sellepärast

tõin sinu jaoks ka punast suhkruvett kaasa,» rääkis Kõverkaela-Juku sõbralikult irvitades, kuna ta punase viinaga täidetud pudeli ema käest võttis ja pojale nina alla tõstis. «Tõmba vähemalt sedagi tubli lonks ja õpi ükskord meheks! Pärast ehk hakkad ka meeste märjukesest maiku tundma.»

Kuna Jaan punasest pudelist rüüpas, klugises toobine «atsissina»-pudel mõlema öömajalise suu peal. Külalised sundisid pererahvast tublisti sööma ja lasksid pudeleid sageli sõõri käia. Lihakäntsakad ja pooled heeringad näppude vahel, matsuvad suud toitu ja juttu jahvatades, nii istus öine seltskond rõõmsalt lauas. Oli ju ka vaeste kohta päris pidusöök.

Isegi Jaani meel läks maitstud viina tõttu lahedamaks ja ta keel kõnekamaks. Teda oli külaliste ilmumisel halb, umbne tundmus pitsitanud, iseäränis küll Kõverkaela pärast; asjata oli ta oma umbusaldust püüdnud maha rõhuda. Luha Mardigi aulik nägu ei tahtnud talle täna meeldida; Jaani meelest oli vanamees nii elevil ja kehkvel, ta pilgud käisid liiga tihti toas ja toa ukse poole ringi. Mida rohkem Jaan aga punasest pudelist öömajaliste sunnil rüüpas ja kõhtu tugeva toiduga täitis, seda soemaks ja sõbralikumaks sulas ta põu, seda lahkemalt ja vabamalt hakkas ta silm vaatama. Ta naeriski juba. Ka põdural eidel nähti hea tuju olevat, hoolimata sellest, et külalised teda ta öörahus, mida ta nii väga vajas, olid eksitanud.

«Ema, sa peaksid jälle sängi pugema,» ütles Jaan mõne aja pärast, kui kõik juba olid söönud, murelikult jutu vahele. «Sinu tervis ei kanna nii kaua üleval olla.»

Jaan oli üllatusega tähele pannud, et eideke kaunis tihti, iga kord, kui teda sunniti, punast magusat märjukest rüüpas, peale seda, kui ta hea isuga oli söönud. Tahtis ta ainult rõõmsatega rõõmus olla või püüdis valutuikeid oma põduras kehas viinaga tuimendada? Rohuks nad seda joogikest ju kiitsid. Olgu kuidas tahes, Kaie olekust oli igatahes märgata, et ta hingelist ja kehalist mõnu tundis. Ta silmad olid elavamad, läikisid, ta nägu lahke ja rõõmus, ta kuivetanud kimarpõskedel õhetas täpiline puna. Ta kõneles rohkem kui muidu ja tegi paar korda hea õnnega naljagi.

«Ole rahul, poeg,» vastas ta Jaanile, «ma tunnen koguni, et hakkan tervemaks saama. Mu rinnad on praegu nii kerged ja nii hea soe on mul.»

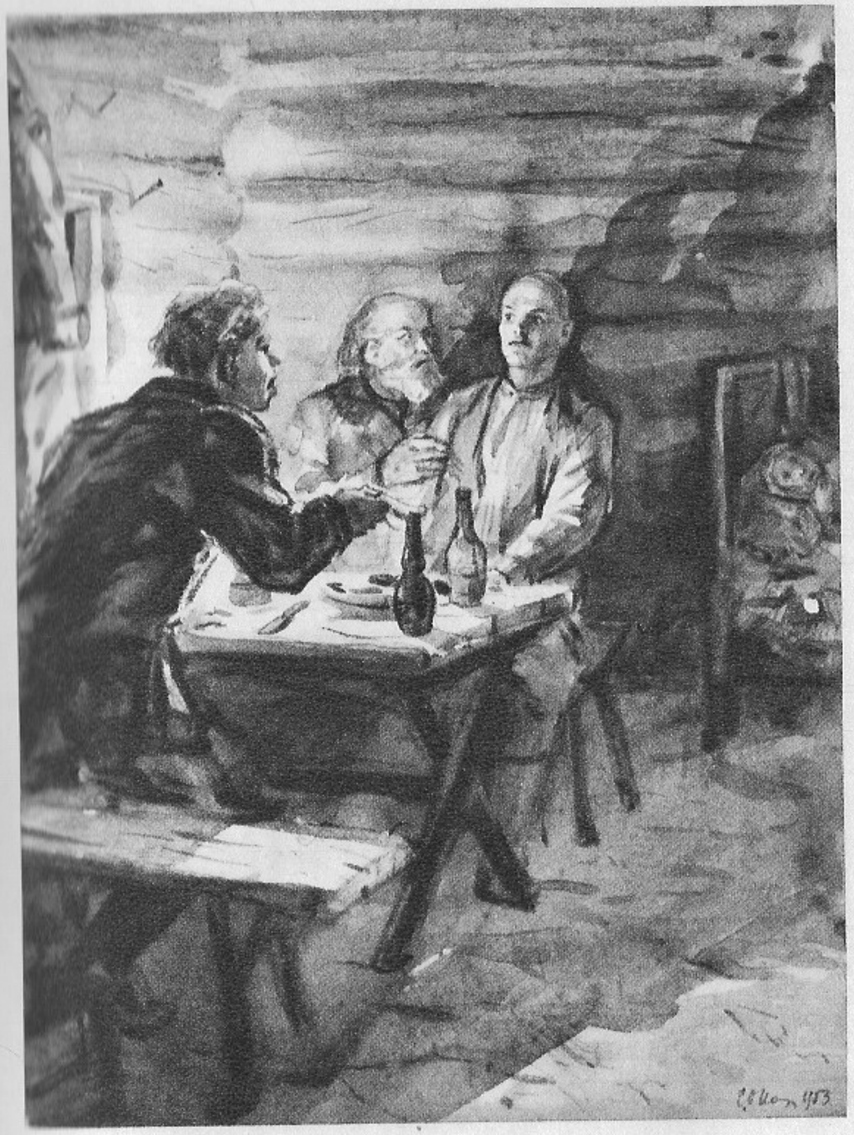

Kõverkael tõmbas vestitaskust krabiseva paberraha välja ja viskas Jaani ette. „Siin on sulle esiotsa kolm rubla, kui otsas, anname veel . . .“

«Seda teeb kõik meie rohi,» naeris Luha Mart, kes joodud viina mõjul näis kodunevat ja enam nii rahutult ringi ei vaadanud. «Veel väike lonks, perenaine, ja sooned on sul nagu noort verd täis. See'p see va käraka nii kasulikuks teebki.»

Eideke lonksas siis veelgi ja hakkas alles siis lauast kobima, kui Jaan talle teist korda sängiminekut meelde oli tuletanud ja kui laps koiku ees hällis korraga hakkas kisa tegema. Kai tõusis raskelt ja veidi vaarudes lauast ning läks last vaigistama. Seepeale heitis ta küljeli asemele, kiigutas hälli ja kuulatas heal tujul meeste juttu.

«Nagu näha ja kuulda, pole sina, vennas, oma elu poolest ka mitte just Aabrami süles,» võttis Luha Mart sõna, kui ta pudeli jälle korraks sõõri oli lasknud käia. «Ma usun, sul ei olnud laudas lehmamullikatki enam alles.»

«Viisin täna laadale.»

«Nalja pärast vist mitte, ennem nälja pärast — mis?»

«See on õige.»

«Loll inimene, kes nälga jääb,» tähendas Kõverkaela-Juku, kelle muidu nii totter nägu vahel ka teatud kavalat terasust võis avaldada. Ta pigistas teise silma kinni ja naeratas tähendamisi.

«Kuidas nii — loll inimene?»

«Noh, ma arvasin aga nõnda — enamasti jäävad rumalad inimesed nii vaeseks, et nälga kannatavad. Targad teevad teisiti.»

«Nagu sina?» küsis Jaan.

Mart hakkas naerma.

«Ära sa arva, Kõverkael, et Jaan, meie kallis kälimees, sulle sõna võlgu jääb,» rääkis ta mahedasti. «Aga seda pean ka ütlema — Juku just kõige lollim poiss ikka ei ole. Ja mis ta rääkis, sel on oma tuum sees, mõtle aga järele, poeg.»

«Mis nõu te mulle siis õieti tahaksite anda, et ma targaks inimeseks saaksin ja hädast pääseksin?» küsis Jaan sõbraliku pilkega.

«Nõu, nõu — kes teisele teab või tohib nõu anda!» vastas Mart isepärase muigega. «Eks igaüks pidagu ise silmad lahti ja vaadaku, kust talle midagi võib sülle langeda. Inimene peab teenistust otsima.»

«Ja kui ta ei leia?»

Juku irvitas. «Ei leia — miks ei leia!»

«Noh, kui ei leia, siis ei leia,» põidas Mart edasi. «Vahel ei leia, vahel leiab. Inimesel peab ka sõpru olema, ustavaid sõpru, ja õnne kah. Mõnele tuleb teenistus tuppa, aga ei oska vastu võtta. Inimesed on ju nii mitmesugused... Aga mis meil sellega tegemist... Eks maitse nüüd ka meie pudelist, väimees-poeg!»

«Kuhu nad sihivad oma sõnadega?» mõtles Jaan, oma pead, mis raskeks kippus minema, käe najale toetades. Ta meelest oli korraga, kui peaks nende meeste siinolemisel mingi otstarve olema, kui poleks nad mitte liht-öömajalised, kes tulid ja lähevad. Ja ka nende viinadel, nende lihal ja sepikul näis otstarve olevat. Aga missugune?

«Kas ei oleks aeg küljeli heita,» pani Jaan ette, lootes, et ta neid ehk seeläbi lähemale seletusele sunnib. «Ruuna läheme vist muidugi veel vaatama, siis võime ka paar sületäit heinu põrandale tuua. Aeg hakkab tõesti juba hiljaks jääma.»

«Tühi lori,» naeris Juku laialt, «pudelid alles pooleli ja laadaöö! Minule küll enne und ei tule, kui kolu kuum. Vennad, oleme parem rõõmsad ja ajame veel pisut mõistlikku mehejuttu!... Jaan, kallis sõber, meil on sulle paar sõna lausuda, paar viisakat sõna —»

Jaan märkas, kuidas Mart tõukas Jukule põlvega külge, mispeale viimane kohe põiklema lõi.

«Noh, sellest võime ka pärast veel juttu teha, asi pole tähtis, mitte põrmugi tähtis,» lisas ta sealtsamast juurde, kuna ta käsi Jaanile valge viina pudelit pakkus. «Esiotsa veel — ole mees, tee suu seks! Sõbrad oleme kõik ja tublid eesti pojad — hurraa!»

Jaan jõi, pudel käis suult suule, jutt veeres edasi.

Luha Mart nihkus Jaanile ikka sõbralikumalt ligemale, räägis nii mahedasti, kiitis Jaani, kuulatas tema sõnu suure osavõtuga, tõendas kõike kiiresti tagajärele ja pani käe tihti ta õlale, viimaks ta kaela ümber. Kõverkaela-Juku omalt poolt püüdis head tuju taga õhutada, lõbu ja rõõmu levitada. Ta katsus paari laulugi oma kähiseva häälega alustada, mida aga Mart keelas, sest et lapsed magavat ja ka perenaine olevat uinumisel.

Nõnda läks jälle tund või poolteist mööda, ilma et Jaan oleks asja kannule saanud. Ta pea hakkas ka juba ihtuma[1] ta mõtted segaseks ning sidumatuks minema, nii et ta lähema uurimise äragi unustas.

Nähtavasti arvas aga Mart nüüd paraja aja olevat tulnud, sest ta küsis korraga, käsivart Jaani kukla ümber hoides, päris pühalikult:

«Tunnista, vend, kas me oleme sõbrad või mitte? Kas oleme kõik ühesugused eesti vennad, kes valmis on üksteise eest kas või elu jätma?»

«Muidugi, muidugi,» kohmas Jaan uniselt.

«Vaata, vend, siis teame ka, mis meie kohus on, ja meie kohus on üksteist aidata. Kas see on õige või ei ole?»

«Õige, õigel»

«Siis pead mind vähe aitama, eesti vend! — Kuula, mis ma sulle ütlen, ja ära sa mu sõnadest võõriti aru saa! Sina, Kõverkael, pea niikauaks lõuad... Vaata, vend, lugu on see...» Ta surus oma hääle sosinaks ja nihkus Jaanile veel lähemale, nii et nende ninad peaaegu kokku puutusid.

«Räägi aga räägi,» julgustas Jaan, «ega sul ometi jumal teab kui suuri sala-asju ole, et mind nii väga usutad. Mina pole mees, kes oma abi keelab, kui asi aus on.»

«Sala-asi? Aus? Mis sina siis arvad? Muidugi aus... Aga ega sul igaühele tarvitse nina peale siduda, mida tead ja teed... Ja kahju sisse ei pea sa ka mitte jääma. Juku, sul on vähemad rahad — too välja!»

Kõverkael tõmbas vestitaskust silmapilk krabiseva paberraha välja, mis sinna näis olevat otse varuks pandud, ja viskas Jaani ette.

«Siin on sulle esiotsa kolm rubla,» kõneles Mart summutatud häälel edasi, «kui otsas, anname veel... Mis sa nii võõriti vahid, väimees?»

«Mis eest mulle siis raha annate?» küsis Jaan.

«Oota ikka, ära oma pärimistega nii peale tungi... Muidu me sulle raha juba ei anna, võid julge olla, ega meiegi teda maast leia... See on nii-öelda toidu- ja üüriraha meie — või m i n u hobuse eest, kes jääb paariks päevaks sinu juurde korterisse ja kosti peale...»

«Mispärast?» küsis Jaan teravalt.

«Kurat võtku sind oma pärimistega!» hüüdis Kõverkael pahaselt. «Kas see sinu asi on? Võta raha ja pea suu! Muidu —»

[1] Pingutusest väsima, tuhmiks minema. — *Toim.*

Karistav pilk Luha Mardi silmist sundis Jukut sõna pooleli jätma.

«Sa küsid: mispärast?» rääkis Mart ise isalik-õpetlikult edasi. «Noh, sellepärast, et mul praegu veel kindlat talli ei ole, kuhu nii hea hobuse võiksin sisse panna... Aga ma näen ära, kolm rubla on moonarahaks liiga vähe. Tõesti vähe. Heinad kallid, pead ka kaeru andma, — Kõverkael, sul on va peenikest puru vestitaskus vist veelgi — lao aga välja.»

Juku tõi veel kaks rubla esile ja viskas nad uhkesti Jaani ette lauale.

«Vaata, vend, siin on viis rublakest,» seletas Mart, «ära nüüd aga arva, et meie — et ma ruuna paariks nädalaks või koguni kuuks sinu toita jätan. Mitte mõtetki! Võib-olla juba homme, vahest kà ülehomme, kõige hiljemalt igatahes kolme päeva pärast viin ta su tülist ära.»

«Mis sa nüüd käänutad ja lookled, Mart,» ütles Jaan, kelle silm oli juba selginud. «Ütle parem otsekohe välja, et sina või õigemini teie mõlemad hobust minu juurde tahate peitu panna. Ja kui teil see nõu on, siis pole hobusega õige lugu. Ma poleks eluilmas võinud arvata, Mart, et sina ka niisugust teenistust pead. Ma ei tea, mida pean ütlema, nii suur uudis on see mulle.»

«Noh, vennas, kui sa asjast nii oled aru saanud — olgu peale!» vastas Mart oma prohvetihabet silitades, kusjuures ta silm vilkeks jälle rahutust ilmutas; paar korda vahtis ta teraselt ema koiku poole, eideke oli aga juba uinunud, vähemalt olid ta silmad kinni ja rind tõusis ning vajus nagu magajal. Siis kõneles Mart sosistades edasi: «Kui juba haistad, siis pole ka pikemat juttu vaja... Pista raha kalitsasse ja pea suu! Imeks panna pole siin midagi: mul on vaesus majas ja näljal on leidlik nutt. Lusti pärast ei tee ma seda mitte. Usun sinustki, et sa ei ole neist rumalaist, kellest praegu rääkisime, kes ei näe, kuidas talle praad suhu lendab või kes argpüksuse pärast suu kinni pigistab. Aus nimi, kulla vend, on hea asi, aga võid sa teda patta või selga panna?»

Väljaotsa Jaanile oli kuumav puna palgesse ja kõrvalestadesse tõusnud. Laual siravad kirjud rahad tõmbasid ta silmi salaväega ligi, aga võbisevad näpud, millega ta mängides laua peale tippis, tõukasid neid tasakesi, toll-tollilt eemale. Vägisi püüdis ta rahulik ja ükskõikne olla, aga ta häälel oli värisev ja humisev kõma, kui ta küsis:

«Kust kaugelt hobune on? Miks te teda laadal mehele ei pannud?»

«Ruun on kaugelt, kaunis kaugelt,» sosistas Kõverkael, jäljendades Mardi ettevaatlikku ilmelaadi teatava rõõmsa uhkusega, «ja kui sa teaksid, kui keerulisel viisil talle ligi pääsesime! Tore tükk — oota, ma vestan sulle —»

Kuid Luha Mart heitis pahandades vahele:

«Vait, Kõverkael, ära viida aega, enne peame Jaaniga kauba maha tegema, siis on aega lorimiseks küllalt... Jaan, kallis sõber ja armas vend, nüüd tead, mis sul vaja teada. Hobune on kaugelt, aga laadal, kus ta nahast tahtsime kullisid lüüa, tuli väike äpardus. Olime siinpool tundmatud sõbrad pannud ruuna müütama. Aga hädaoht tuli hoopis kaugemalt. Teised ärisõbrad andsid märku, et ruuna kodukandist olevat mehi nähtud; va Kohi-Kaarel teadis koguni puhuda, et ruuna endine peremees ise olla liikumas. Nõnda panime siis aegsasti putked.»

«Aga miks te siis just minu juurde tulite?» küsis Jaan.

«Kas sa sest ise aru ei saa?»

«Ei.»

«Noh, sellepärast, et sa va tuntud aus poiss oled,» vastas Mart.

«See tähendab, et minu juurest ei teata hobust tulla otsima.»

«Nii neh!»

«Aga miks te arvasite, et ma teie plaaniga nõusse heidan ja hobuse peitu võtan?»

«Noh, mõtlesime, ega ta nii põrunud ole, et ilusat teenistust põlgab.»

«Miks mitte?»

«Kurat, sa pärid ju kui poisike! Kas istud siis nii külla otsas, et enam viit kuni kümmet rubla ei oska tarvitada?»

«Teie mõtlesite siis, Jaan on vaene näljakonn — ta võtab teenistuse rõõmuga vastu?»

«Nüüd on sarviline väljas! Kas sina siis teisiti mõtled?»

«Hoopis teisiti, mehed!» vastas Jaan korraga tõsiselt ning teraval toonil, kuna ta sõrmega rahad enesest kaugele eemale lükkas. «Väljaotsa Jaan on vaene kui kirikurott ja püstinäljas kogu perekonnaga, aga ta on oma näpud seni vargusest puhtad hoidnud ja tahab seda ka edaspidi teha. Pistke oma rahad aga jälle ilusti tasku, jätke suu kulutamata ja katsuge, et

oma kõrviga varsti minema saate... Räägime parem kohe teist juttu, või mis veel õigem, tehke kohe minekut, enne kui valge välja tuleb, — see on teile endile kõige kasulikum.»

Mart ja Juku vahtisid teineteisele otsa nagu kinnitust otsides, et kas nad õieti on kuulnud. Esimene nihkus Jaanist pikkamisi eemale, kätt ta kukla ümbert tagasi tõmmates. Kõverkaela suu oli ammuli.

«Või nii?»

«Just nii.»

«Kas tahad kümme rubla saada?»

«Ei taha.»

«Sa ei taha tõesti mitte?»

«Ennem võtke mul pea maha. Ma tahan ennem rumal kui autu olla, ennem nälgida, kui varga nime kanda.»

Luha Mardi pilk hälbis kogemata saunaeide koiku poole. Mees kohkus: ema silmad olid pärani lahti, ta kuulatas isukalt meeste juttu.

«Jaan, tule siia!» hüüdis ema korraga.

Poeg läks ta juurde. Kai võttis mõlema käega ta peast kinni, surus ta kõrva oma suu vastu ja sosistas midagi sinna sisse. Nagu oleks madu teda salvanud, nii tõmbas Jaan pea tagasi ja kärgatas: «Vait! Veel kord vait! Häbi sulle, vana inimene!»

Siis pöördus vihast välkuvate silmadega öömajaliste poole: «Meie jutt on otsas, mehed. Võite julged olla, et ma kellelegi sõna ei lausu, mis mulle olete ilmutanud, aga teie kilda ei heida ma mitte. Peaksin ju häbi pärast metsa jooksma. Sellega lõpp!»

«Kardad vist, oled va jänese tõugu mehike, kardad, et lõksu langed,» hakkas Kõverkael ässitama. «Jumala eest, ma poleks uskunud, et sa niisugune väetike oled... Aga olgu peale. Kui sa hobust ei võta, siis jäta vähemalt minu kott oma lauta heinte alla.»

«Või siis ka seal midagi sees on, millele peidupaika vaja? Ei, vennike, viska aga jälle ree peale ja — head teed!»

«Ja see on sinu viimane sõna?»

«Minu viimane sõna.»

«Ma lisan veel kaks rubla juurde.»

«Kurat, nüüd aga on küllalt!» käratas Jaan ja lõi rusikaga laua peale. «Katsuge, et minema saate, aga silmapilk!»

Mart tõusis üles, tema eeskujul ka Kõverkael. Mart astus

üsna Jaani ette ja vahtis talle kiiskavate silmadega puurivalt näkku.

«Kas pead suu?»

«Seda ütlesin juba.»

«Hoia ennast, poiss, hoia, kui sa sõna ei pea! Muidu võiks midagi juhtuda...»

Marti kopeerides pööritas Jukugi silmi, ainult rusika näitamine oli ta oma. «Hoia, kurat, oma nahka! Meie mehed ei mõista nalja!»

Nõnda lõppes rõõmus öine koosolek Väljaotsa saunas. Mõlemad öömajalised, kellel vaja oli varsti lõppevat pimedust kasutada, panid hobuse ning kotiga viivitamata minema, ilma et emale sängis jumalagagi oleksid öelnud. Muudkui peaaegu tühjad viinapudelid ja pisut toidujätiseid olid nad mälestuseks lauale jätnud.

5

Lehtsoo valla kooliõpetaja Aleksander Toots kirjutas mitmele eesti lehele kohalikke sõnumeid, mille eest ta «priieksemplarid» sai. Ta kirjutas kontsertide ja näitemängude kriitikaid, kirjutas ööhulkumisest, liiast joomisest ja muust «rahva kombeliku elu langemisest», iseäranis sagedasti aga kõiksugustest kuritöödest. Sest kuritööd olid, nagu härra Toots iga sõnumi sissejuhatuseks ütles, «siinpool otse päevakorral», nad olid «paraku ikka enam maad võtmas», «otse liiale minemas» ja «rahva üdi kurnamas». Kui vilunud ajakirjanik tarvitas isand Toots üldse ikka neid kõnekäände ja asjanimetusi, mis loendamatul kordumisel lehtedes juba rahvalikuks olid saanud ning seega tunnistuse saavutanud, et nad on trükiküpsed. Nõnda alustas ta iga pidu-, kontserdi-, näitemängu-referaati lausega: «Hea ilma tõttu oli rohkesti rahvast kokku tulnud» või «Halva ilma tõttu oli vähe rahvast kokku tulnud» — ikka nii, kuidas asi just nõudis, sest härra Toots oli ustav teataja. Ja vargaid nimetas ikka ainult «saadanasulasteks» või «pimedusejüngriteks» või ka «musta kunsti kandidaatideks». Ühtlasi oli ta kindel teadmises, et kõik kuritööd on kas «alkoholi vili» või «laiskuse ja ulakuse paratamatu tagajärg». Aga ka head nõu «kuritööde vähendamiseks» teadis ta kui rahvaelu tundja: sõnumite lõpul soovitas ta vallavalitsustele tunglikult «kõlvatute liikmete äraütlemist» ja

manitses «kõiki ausaid inimesi» eneste keskel «kahtlasi isikuid» mitte sallida ega neile varjupaika anda. «Heitke ära eneste seast kõik inimesesoo hukkaläinud liikmed» — kirjutas Aleksander Toots —, «andke nad seaduse kätte, läkitage nad külmale maale; siis — ja ainult siis — on loota, et meie rahva kõlbeline elukord tõuseb, et rahu ja õnn meie taredesse asub.»

Isand Tootsil oli muide sula õigus, et kuritööd «siinpool kohutavalt rohkenesid». «Ei läinud päevagi mööda, kus mitte siit või sealt hobusevargustest, aidalõhkumistest, teeröövimistest jne. ei kuuldud.» «Otse päise päeva ajal tungisid põrgusulased mõnda kohta sisse ja juba hakati lehmi ja sigugi lautadest ära tassima.» Isand Toots läkitas mõnikord paar kirja nädalas Tartu ja Tallinna poole ja luges siis selle süütu südameröömuga, mida tunneb iga tööline oma valmis tööst, oma ridasid uhkes trükikirjas lehtede veergudelt.

Lehtsoo vallavanema Andres Vadi põhimõtted ja vaated käisid õpetaja omadega, mis puutus kuritöödesse, nende põhjustesse ja nende hävitamiseks tarvitatavaisse abinõudesse, üldiselt kokku. Lehtsoo vallavanem oli tragi mees vargust päevavalgele tooma ja alati valmis kogukonnast kõlvatuid liikmeid «ära lubama». Ja et ta hea kõnemees oli, siis läksid ta ettepanekud hääletustel enamasti kõik läbi. Selle eest kiitis isand Toots teda tihtigi ajalehtedes, seades teda eeskujuks teistele vallavanematele ligidal ja kaugel. Et Andres Vadi peale selle oma palvetundides rahva patuelu, lihahimude ja kõige kurja vastu vahvasti võitles, seda teatavaks teha oli meil juba õnn.

Aga kuritööd ei hakanud vähenema, vaid, nagu isand Toots konstateeris, nad kasvasid ja läksid ikka kohutavamaks. Nõnda oli ühel Lehtsoo peremehel lühikese aja jooksul juba teine hobune luku tagant ära viidud, teisel ait tühjendatud, kolmandal rahapung teel riisutud ja talle mitu noahaava pähe löödud. Tähendatud aidavargus oli alles paari päeva eest korda saadetud; seepärast uuris politsei parajasti varaste jälgi. Vallas ja valla ümberkaudsuses peeti agarasti majaotsinguid, ja üks esimesi hurtsikuid, kuhu urjadnik vallavanema ja selle abiga ilmus, oli Väljaotsa saun.

Noor pops viibis parajasti hurtsiku otsas, ahjukütteks haoriismeid kokku korjates, kui ta seadusemehi tänavalt nägi lähenevat. Ta oli kuulnud naabruses sündinud vargustest ja

„Kes teid juhatas siia? Kes julges öelda, et siit on vargust leida?"

teadis siis ametnikkude kärmast käiku niisama vähe imeks panna kui nende lähenemist tema saunale, sest ta arvas, et nad temalt tulevad teateid pärima, kas ta varguse suhtes vahest midagi ei ole näinud või kuulnud. Muud nõu ei võinud neil olla.

Seadusemeestel olid muidugi väga tõsised ja väga ametlikud näod ees. Iseäranis valjult vahtis vallavanem, Jaani peremees. Noormees astus neile vastu ja teretas viisakalt. Kas tervis vastu võeti, seda ta ei kuulnud. Äkki tundis Jaan üllatust ametnikkude külmast, karmist olekust, mis talle nende ilmest kui põhjatuul vastu puhus.

«Mine ees ja näita meile seestpoolt oma maja,» käskis urjadnik.

Jaan ei saanud kohe aru. «Minu maja —?» küsis ta.

«Ruttu, meil on vähe aega,» korrati käsku.

«Siis te tulite —?» kogeles Jaan.

«Ära mõistata ühtigi,» tähendas vallavanem noomivalt, «sa näed küllalt, mispärast me siin oleme.»

«Siis tahate minu majast otsida — vargust?» hüüdis noor pops, ja ta kehast jooksis kõigile nähtav võbin läbi.

«Justament,» naeris vallavanema abi.

Jaan oli tüki aega keeletu. Veri tungis tal kuumalt palgesse, nõrgus aga niisama ruttu tagasi ja mees oli nüüd valge kui lumi ta jalgade ees.

«Minult tulete vargust otsima? Minult?» kordas ta viimaks paigast liikumata.

«Taga hullem, miks siis sinult ei või tulla vargust otsima?» küsis Andres Vadi; ta tahtis veel midagi juurde lisada, aga Jaan karjus kui pöörane vahele:

«Kes teid juhatas siia? Kes julges öelda, et siit on vargust leida? Kes oli see häbematu lurjus, kes mind nõnda tohtis teotada? Öelge mulle seda, ja ma kisun tal keele suust!»

Ta oli viha pärast meeletu, vaht seisis tal suu ääres, silmad kippusid aukudest välja.

Ametnikud vaatasid üksteisele otsa. Nähtavasti olid nad kahevahel, kas oskab inimene tõesti nii osavasti kometit mängida. Ja kometimäng pidi see ülevoolav, vahutav viha olema, ainult silmakirjaks, sest kui poiss enda ja enda omaksed teadis süütud olevat, miks ta siis maja ei lasknud vagusi läbi otsida, nagu seda kõik teised saunikud teevad?

«Kes meid siia juhatas? Meil pole juhatajaid vaja,» ütles urjadnik. «Meie läheme, kuhu ise heaks arvame minna, ega ole ühegi hinge käest nõu küsinud.»

«Ja arvasite siis heaks minu poole tulla!» hüüdis Jaan. «Ja Andres, sina — ka sina tuled minu juurde — vargust otsima! Kas sa mind siis ei tunne? Ma olen sind lapsepõlvest saadik teeninud — olen ma sul nööpnõelagi varastanud? Sina tuled mind vargaks tegema — sina — just sina — —»

Virgu Andrese rahu oli kõikumatu. «Armas poeg,» ütles ta manitsevalt vaga pehmusega, «minu rõõm oleks ju suur, kui su hing on puhas ja maja puhas, aga sa teed enda ise kahtlaseks oma upsaka hooplemisega. Sa ei saa asjast arugi. Meist pole ju veel keegi öelnud, et sa oled varas. Tuleme ainult sinu elumaja läbi vaatama — muud midagi.»

«Siis tulite ju ikka vargust otsima.»

«Jah, aga kui me midagi ei leia, siis ei ole sa ka mitte varas.»

«Aga mispärast teie siis just minu juurest tulete vargust otsima? Kas minust keegi võib tunnistada, et ma kunagi olen vargil käinud või vargust varjanud? Miks te siis Reinu Aadu või Kadaka Jüri juures ei käinud vargust otsimas, kust praegu mööda tulite?»

«Need on peremehed ja jõukad inimesed,» vastas Andres õpetlikult.

«Või siis sellepärast, ainult ja üksi sellepärast tulite minu juurde, et olen pops ja vaene mees!» naeris Jaan vihaselt.

«Nojah; meie otsisime ka mitu teist sauna läbi ja otsime veelgi. See on meie ametikohus, seda tead väga hästi.»

«Või sina, Andres, arvad siis, et iga pops on varas ja kelm,» trotsis Jaan kähiseval häälel edasi, vaates kiiskav tigedus. «Ja minust arvad sedasama! Ütle mulle ka ära, kust sa selle arvamise võtad, mis põhja sa talle annad. Teil peab ometi mingi käepide olema, ega huupi minda teise inimese elumaja läbi tuustima.»

«Kulla poeg, ära viida asjata meie aega,» püüdis Virgu peremees, aeglase käega oma lihavat põske silitades, jutule otsa peale teha. «Igale lapsele on selge, et vargust ennem vaeste kui jõukate juurest otsitakse, ennem saunikute kui kohaomanikkude majast. Kõik teavad, et sul on suur perekond toita, aga keegi ei tea, millest sa õieti elad ning ennast ja omakseid katad. Kas pole siis iseenesest selge, et meie kui

valla- ja politseiametnikud varguste kordadel kõigepealt sinusuguste majad peame läbi vaatama? Ma ütlesin juba, et sina ei ole mitte ainus vaene, kellel me külas käisime ja kelle poole me veel läheme.»

Vaheaegu oli Väljaotsa ema kohkunud nägu saunauksel nähtavale tulnud; vali sõnavahetus õues oli eide välja kutsunud. Urjadniku mundrit ja mõõka ning mõlemat vallaametnikku nähes jäi ta kohmetult piida najale seisma. Jaan silmas teda seal ja hüüdis talle mõruda naeruga vastu:

«Ema, meilt tullakse vargust otsima! Virgu peremees ütleb, kõik vaesed inimesed olevat vargad; sellepärast tuleb ta ka Väljaotsa sauna läbi otsima. Mine ruttu ja mata ära, mis meil varastatud kraami majas! Tead ju, meil on seda õige rohkesti. Sest Virgu peremees küsib, millest meie siis muust elavatki kui vargusest!»

«Talitse oma keelt, mees,» manitses urjadnik tõsiselt, «muidu on sul ehk pärast kahju.» Ja oma suurt ametlikku nina vallavanema poole pöörates küsis tasakesi suudmööda: «Ehk hakkame kord peale?»

Väljaotsa Kai astus nõrgal sammul ligemale. Ta kolletanud näost paistis ehmatuse totrus, ebamäärane hämmastus ja uudishimu. Ta vahtis ühe otsast teise otsa, kuni ta silmad viimaks paluvalt Virgu peremehe siniroosakale näole püsima jäid.

«Mis vargusest te õieti räägite?» küsis ta siis. «Peremees, kas ehk ka teil vargad käisid? Oh, jumal, ilm on ju nii hukas, ühtepuhku muudkui vargus ja vargus!»

«Saa ometi aru, ema: m e i e oleme vargad!» karjus Jaan. «Peremees tuleb meilt varastatud kraami kätte pärima!»

«Meie vargad?» Eit lõi käed risti. «Halastaja jumal, seda kuulen elus esimest korda! Eks otsige meid läbi, küll siis näete, et meil vargust majas ei ole. Mitte vitsaraagu, mitte heinapepre —»

«Jah, aeg on käes, et jutu lõpetame,» ütles Andres Vadi emast ja pojast mööda astudes. «Tühja asja pärast tehakse niisugust kära, nagu oleksime mõned timukad, kes kohe elu tulevad võtma! Meie vaatame majas veidi ringi, ei muud midagi. — Lähme, mehed!»

«Minge aga jumala nimel,» naeris Jaan ja taganes nende eest mitu sammu kõrvale. Siis hakkas ema külmast värisevast käest kinni, eite meestele järele ukse poole talutades, ise

aga istus lävele. «Kui tahad, siis näita neile kätte, mis sul näidata on; ma arvan, et see palju aega ei võta.»

Saun oli varsti läbi otsitud, ilma et midagi kahtlast oleks nähtavale tulnud. Virgu Andres tundis oma hoonekeses iga pragu, nii et otsimisel midagi keerulist ei olnud, ja kraam, mis talle näppu puutus, oli kogult ja arvult nii vähene ning armetu ja talle kui popsi omand nii tuntud, et vähematki kaalumist vaja ei olnud. Ainult laut ja vahest ehk kartuliaugud jäid veel uurida.

Jaan oli kogu aja käsipõsekil ukselävel istunud. Esialgse ägeda viha asemele oli närvetu tuimus ta peale tulnud. Ta mõtles ja mõtles. Ikka veel näris teda küsimus, miks nad t e m a juurde olid tulnud, tema juurde, kes oma aususest nii suurt lugu pidas, tundes seda oma ainsa varana, mida ükski maailmas ei tohiks puudutada... Kas olid nad vahest Kõverkaela ja Luha Mardi öisest siinkäigust haisu saanud? See võis ju kahtluseks asja anda, ehk küll üksnes arvatavaks. Aga miks nad sellest sõnagi ei lausunud? Miks nad oma ettevõtet sellega ei põhjendanud? See oleks ju nii mõjuv põhjendus olnud, et terve sõnavahetus tulemata oleks jäänud. Vähemalt Virgu Andres oleks mõne võrdavagi sõnaga asjale külge tipsanud. Et ta seda aga mitte ei teinud, siis oli kaunis kindel, et mõlema kelmi külaskäigust Väljaotsa sauna midagi ei teatud. Nad tulid siis ilma mingisuguse näivagi põhjuseta, ainult sel paljal eeldusel, et ega niisugused inimesed, nagu need seal Väljaotsa saunas, ilma varguseta saagi elada — ega neil ole au ega häbi... See mõte torkas end Jaani hinge sisse nagu nüri, hambuline nuga.

Ta kähvas istmelt ja astus sauna. Ta tahtis vähemalt Virgu Andrese pikka nägu näha asjata otsimise üle.

Ametnikud olid nähtavasti tööga juba valmis, sest nad seisid keset tuba tühjade kätega koos ja näisid isekeskis tasakesi nõu pidavat. Ema istus nurgas ja püüdis nutvat last vaigistada, kuna ta arglevad silmad ühtelugu meeste poole piidlesid, nagu kardaks ta nende sosinast uusi ohtusid.

Jaan oli vaevalt tuppa astunud, kui piitade vahel veel üks inimkogu nähtavaks sai. Esmalt ulatus ruuge naisterahva-pea suure räti sees sisse, kaks laia silma vahtisid üle ruumi, siis ilmus kogu keha järele ja paari sammuga seisis Virgu Anni toas.

Isa vahtis talle laia imetlusega vastu; möödus mõni pilk, enne kui ta märkas hüüda:

«Mida sina siit otsid?»

«Ja mida sina siit siis otsid?»

See vastuküsimus tuli tütre suust nii tabaval toonil, et Andres jällegi vahet pidas, enne kui ta sõna leidis. Ta astus tüdrukule sammu lähemale.

«Kas sind keegi kodust minu järele saatis?»

«Ei.»

«Mida sa siit siis tahad?»

«Ma tulin teile meelde tuletama, et teil käsk oli Mädasoo Mihkli ja Joosti sauna läbi otsida, mitte seda maja siin... Siit te ju ka midagi ei leia...»

Virgu peremehe suu oli lahti, liikuski paar korda, aga sõna ei tulnud kuuldavale. Pärani lahti olid ka ta terasekarva silmad. Ta astus tütrele veel sammu ligemale, siis veel sammu. Anni aga jäi paigale. Ta vahtis isale silma ja lisas juurde:

«Ma ei saa aru, miks sa käsust mööda läksid ja tee kõveraks tegid. Mädasoo ja Joosti on ju hoopis teises küljes. Muidu sa ju tühist tööd ei armasta. Väljaotsa sauna kippusid aga nii väga, et käsu ise unustasid ja ka teised enda järele vedasid. Kui nüüd päris vargad haisu saavad, et otsijad kohe hakatusel võõriti teele on sattunud —»

«Vait!» kärgatas Andres järsku kui püssist; ta lihav nägu oli tumesiniseks tõmbunud ja silmade veered veripunaseks. Ta sirutas käe tütre õla järele välja, Anni astus rahulikult kõrvale.

«Vallavanem, vallavanem,» vaigistas urjadnik vanamehe käe alt kinni hakates. «Õigem on, kui edasi läheme, tütrega kõnelge kodus.»

Ja Andresel oli jõudu oma viha talitseda. Ta mõõtis tütart oma kiirgavate silmadega veel korraks, siis tähendas ainult käega ukse poole, Annile märguandeks, et ta kaoks.

Aga tüdruk ei kadunud. Ta tegi, kui ei paneks isa käenäidet tähelegi. Ta lähenes Väljaotsa emale, andis talle kätt ja hakkas väikese Liisikese pead paitama. See oli avalik vastupanek isa käsule, ja Andrese paremat kätt nähti käises võpatavat. Aga midagi karistavat ei sündinud.

«Lähme,» ütles vanamees lühidalt ja astus kähku ukse poole. Ainult pilk, mis ta silmist riivamisi tütre poole välkus, ei tõotanud midagi head.

Pentsikul viisil jätsid ametnikud lauda ja kõik muud välised urkad läbi otsimata. Nad sammusid, nagu Jaan aknast nägi, otsekohe vainu poole ja käänasid siis teele, mis küla teise külge, peale muu ka Mädasoo ja Joosti sauna poole viis.

Kolm inimest tares olid hulga aega vait.

Kai vahtis ainiti Virgu Anni otsa ja pani imeks, kui valge ta täna näost oli ja kuidas ta sõrmed värisesid. Jaan oli akna kõrvale järile kössi vajunud ja vahtis oma jalgade ette maha nagu sonija. Viimaks astus Anni ta juurde ja ta käsi lihkus paar korda kergesti ta juustest üle.

«Ära kurvatse!»

Jaan väristas ainult tasakesi pead.

«See on minu isa temp. Ta tahtis sind teotada. See oli tal juba ammu nõuks võetud. Ta põles selle käigu peale. Täna läks ja vedas teised poolvägisi kaasa. Keegi ei olnud käsku ega näpunäidet andnud siia tulla. Ta mõtles: kui leian, on hea, kui mitte — häbi olen talle ikka teinud. Kui nähakse, kelleks Jaani arvatakse, vahest pöörab see siis ka tütre meelt . . . Ta eksis muidugi.»

Jaan vaatas Annile silma. Võttis tema käe pihku. Ei lausunud sõnagi. Ema vaatles neid koiku juurest ja vilkeks käis nagu päikesekuma ta kurvast näost üle.

«Ütle ometi, kuidas sa siia tulid ja miks,» kogeles Jaan viimaks Annilt küsida. «Sa ju teadsid, et isa on siin, nagu ise räägid.»

«Teadsin küll. Sellepärast just tulingi.»

«Kuidas sa julgesid? Sa tulid isa nagu siit ära ajama.»

«Ajasingi. Ma poleks aga naljalt lootnud, et ta tõesti läheb.»

«Aga mis ta sinuga nüüd kodus teeb?»

Isevärki tõsine naeratus liikus tüdruku suu ümber.

«Mis ta mulle siis võib teha?» ütles ta mõtlikul vaatel. «Ta on jumalakartlik mees — ega ta mind maha ikka tohi lüüa. Noomitustega aga olen harjunud.» Ja Anni naeratas jälle.

«Sa ütlesid isale, et tal käsku ei olevat minu sauna läbi otsida. Kust sa seda teadsid?»

«Ma kuulsin kogemata kõrvalt, mis urjadnik talle ütles. Aga isal oli nõu juba ammu valmis, nagu tähendatud, ja ta kinnitas oma sõnaga, et siit olevat midagi leida; ta olevat

seda ja teist märganud, olevat jälgi leidnud ja ei tea, mida veel. Ta seletas teistele ette, kuidas ajaviide teiste saunade läbiotsimisega seda kahju võivat tuua, et sa varguse ehk esmale saad toimetada. Urjadnik andiski viimaks järele ja nad tulid kõigepealt siia.»

«Sinu isa ütles aga, et nad teistes saunades juba ennemalt käinud.»

«See pole tõsi; sel puhul olid sina esimene . . . Aga õigust öelda — kas tead, mispärast ma isa järele õieti siia jooksin? Ma kartsin sinu pärast. Mul oli hirm, et sa nendega tülli lähed, neile vastu hakkad ja oma vihas kes teab mida veelgi teed. Ma tean ju, kui teravad sõnad on isal, kuidas ta inimesi oskab haavata ja ärritada, ja tean ka sinu õrnust, kui sinu ausust puudutatakse, — mu hirm oli tõesti suur. Sellepärast hüppasin siia. Tahtsin isa kartlikuks teha ja tuletasin talle kreisiülema käsku meelde. Jumalale tänu, et kõik õnnelikult möödus . . . Ära siis nii kurvasta — sinu au ei saanud nad ju ära viia.»

«Minu au ei saanud ära viia?» kordas Jaan maha vahtides. «Võib olla. Aga midagi viisid ometi ära. Ma ei tea, mis see on, aga ma tunnen, nad viisid midagi ära.»

Ta käsi kiskus end rusikasse ja pilgus, mille ta nüüd järili tõustes aknakesest välja üle särava lumelagendiku saatis, hõõgus ja põles ja kustus midagi.

6

Paaril järgmisel päeval ei julgenud Väljaotsa pops kodust välja minna. Tal oli häbi. Ta kartis teisi inimesi. Tal oli häbi neile silma vaadata ja õud nende pärimiste eest. Sind käidi läbi otsimas! Sind peeti vargaks! kumises mõte tal järjest pealuus, torkas tal südames.

Aga Jaanil ei tarvitsenudki välja minna, nad tulid talle koju oma pärimistega. Esimene oli naaberpops Kiisa-Joosep.

«Teil käisid majaotsijad. Kuidas läks?»

«Mis siin minna oli?»

«Noh, kas leidsid midagi?»

Jaan kahvatas. Ta vahtis punduval silmal teise otsa.

«Kuidas?»

«Kas panid midagi paha protukulli?» parandas Joosep oma küsimust.

«Ei.»

«Said vist enne pesa puhastada?»

Jaan pööras näo kõrvale. Ta ei tahtnud oma pisaraid näidata, pisaraid, mida südamest keev häbiviha talle silma pressis. Tal oli tundmus, kui põletaksid piisad, mis ta palgele veeresid, ta ihunahka, nii kuumad ja nii kibedad olid nad.

«Kas sa oled siis näinud mind vargil käivat?» küsis ta.

«Vargil? Kes seda ütles!» kostis külaline. «Aga eks vaesel vabadikul juhtu ikka midagi hurtsikus olema, mida igaüks ei pruugi näha saada... Kes siis just vargusest räägib!»

«Minu hurtsikust ei leitud midagi, pane seda tähele!» karjus Jaan mehele näkku, nii et see kohkudes tagasi põrkas. «Minu hurtsikus pole kübet tolmugi prao vahel, mis mitte minu oma ei oleks! Sinu maja võib vargust täis olla sarikateni — mina olen puhas! Mina olen puhas — kas mõistad!»

Ta jättis mehe keset sauna seisma ja astus uksest välja.

Paar tundi hiljem tuli teine pärija. See oli üks naine külast. Ka tema küsis, «kuidas lugu läinud», ja näis suuresti imeks panevat, et ühtegi asja ei olevat kahtlaseks peetud. Igast kimarast ta näos piidles umbusk. Ent see uudishimuline tõi ise palju uudist kaasa. Joostilt ja Mädasoolt olevat vargust leitud. Seal olnud liha ja riideid ja kangaid ja mõnda muud. Joosti popsi peetavat vargaks, Mädasoo vanameest aga ainult varguse varjajaks. Asi protokolli, mehed kinni. Naised-lapsed toitjata. «Rasked ajad,» öelnud va Mädasoo Mihkel oma vesiseid silmi pühkides, kui teda viidud. Naine ja lastekari jooksnud teisele tüki teed ulgudes järele... Jutustaja kirjeldas lugu suure sõnarikkusega pikalt ja laialt.

Või vaene Mädasoo Mihkel! mõtles Jaan, ja talle tuli meelde viimane kirikuskäik ja Mihkli nelikümmend kopikat, mis mehikesel pühakojas oli ära varastatud ja mille järele ta nii härdaid pisaraid oli nutnud. Või nii pea ja nii suure kasuga püüdis ta kahju tasa teha! Veel enam pani aga Jaan imeks, mis ta Joosti mehest pidi kuulma. Joosti Hindrek varas ja lukulõhkuja, see vanaldane vaikne mees, kelle aususes enne keegi ei oleks võinud kahevahel olla! Kuidas oli temake nii võinud langeda? Vist oli ta halba seltskonda sattunud, vahest ka sooja peaga teistele kaasa läinud... Viimaks võib aga ka välja tulla, et on süütu, — niisugused

asjad on vahel imelikud. Ja Jaanil oli korraga raske uskuda, et Joosti Hindrek võiks varas olla. Mine tea, kas eide mõga taga suuremat oligi.

Aga veel rohkemgi uudist teadis üleaedne vesta. Virgul olnud eile õhtul raksuv riid isa ja noorima tütre vahel. Ei teata aga õieti, mis asja pärast. Andres viinud tütre üksikusse kambrisse ja noominud teda kaua tasase häälega ja teda kuuldud palvetavatki. Korraga hakanud hirmsasti kärkima. Karjunud kui metsaline. Tütar joosta vargapoisile järele, kelmile, kaabakale, hukkaläinud inimloomale, ja siis andnud tütrele õige ropud nimed. Anni öelnud vist jälle mõne sõna vastu — seal käinud pliks ja plaks,, nii et kamber lajatanud...»

Jaan lõi näost valgeks. «Ja siis?»

«Mis siis muud veel?» vadistas naine edasi. «Andres lubanud tütre kambrinurka ahelasse panna, kui ta meelt ei paranda. Anni aga olnud vagune, nagu poleks midagi juhtunud. Astunud tulipunaste, õhetavate põskedega kambrist välja ega ole mitte piiska nutnud. Muudkui silmad olnud suured nagu haigel. Vahtinud ühe otsa ja teise otsa ja ei ole tükk aega nagu midagi oimanud. Isa öelnud veel: «Sinu sees valitseb kurat ise, aga küll ma ta välja ajan, oota aga!» Seda öelnud nimelt sellepärast, et tütrel on nii kõva süda, et nuttagi ei suuda ega võta ennast isa ja jumala ees alandada, sest ta pole tahtnud isaga kambris palvetada, ei temalt andeks paluda ega ole tõotanud ka meelt parandada.»

Jaan tõusis kähku istmelt, pani kuue selga ja mütsi pähe ning tõttas saunast välja. Talle tundus, nagu lämmataks tema rinnal lasuv koorem ta ära. Ta oimud tuksusid palavikul, ta silmade ees virvendas ja kõikus kõik, nagu pöörduks soetõbi, mis tast hiljuti oli lahkunud, uue jõuga tagasi.

Sihita tõttas ta üle lume edasi. Kui talle keegi oleks vastu tulnud ja temaga kõnelema hakanud, Jaan oleks tast sõna lausumata mööda läinud nagu kuutõbine. Tal oli ainult umbne teadvus, et ta liikus, aga kuhu poole, kas otse edasi või samas paigas sõõri, sellest polnud tal taipu.

Kui kaua ta nõnda oli lentsinud, seda ei mäletanud ta pärast isegi. Korraga leidis enda Lehtsoo kõrtsi eest. Tunnistas hoonet tüki aega, enne kui selle ära tundis.

Jaan pidas aru, kas sisse, mööda või tagasi minna. Äkki tuli talle himu midagi karastavat, elustavat, või mis veelgi

parem, midagi uimastavat juua. Et see kõrbemine põuest, see hõõgumine ajust vähegi kaoks!

Kõrtsist kajas naer ning trall. See sai talle üsna äkitselt kuuldavaks, nagu oleks korraks ust või akent avatud. See kuuldus aga süütas Jaani rinnas sedamaid elava igatsuse seltsi järele, rõõmsate, mureta inimeste järele. Ja olgu need ka lakardid, hulgused, päevavargad, olgu kas või kurjategijad. Ta meelest oli, nagu leiaks ta praegu ainult ja otse niisuguste killast seda, mida ta himustas; kui ei oleks tal asja neid põlata ja ennast neist kauemini paremaks pidada; kui oleks ta säherdusele seltskonnale kõigiti sünnis liige... Miks ka mitte? Kui ta ennast paremaks arvas — kes seda uskus? Kes tegi vahet tema ja Mädasoo Mihkli või Joosti Hindreku või Luha Mardi vahel? Mitte keegi. Kes uskus, et ta ei ole eluajal õlekõrtki varastanud? Ei ükski. Mitte ta põline leivaisagi, kelle silma all ta üles oli kasvanud. Ei pops, ei peremees. Temalt otsiti vargust nagu igalt teiselt saunikult; polnud kedagi, kes oleks tulnud, pead raputanud ja öelnud: Miks te sellele tublile mehele häbi teete? Kas te ei tea, et Väljaotsa Jaan on mees, kes on puhas vargusest ja igast muust ülekohtust, kes peab ausust oma suureks varaks, mida talt keegi ei suuda võtta, mida kaitstes ta kas või elu jätab? Mitte kuskilt ei ilmunud seesugust rääkijat... Hea küll, majaotsing oli tagajärjetu olnud, kohtu kätte ei võidud teda anda. Aga kes pidas seda muuks kui tema heaks kogemata õnneks? Ta oli kas saanud «pesa puhastada», nagu ütles Kiisa-Joosep, või tal ei juhtunud silmapilgul midagi olema. Ainult sel silmapilgul mitte. Vahe tema ja Mädasoo Mihkli ja Joosti Hindreku ja saja teise nendesuguse vahel oli siis ainult see, et nemad lõksu langesid, tema aga pääses — neil õnnetus, temal õnn...

«Noh, mis sa seal nii kaua kaela venitad! Eks sa näe, et hoone ees seisad, kuhu iga ristiinimene peab sisse astuma!»

Hüüe tuli rämedast kõrist kõrtsi ukselt. Piitade vahel seisis tugev, tursunud näoga mees punase voodriga nahkses jakis. Käed olid tal püksitaskuis, ümariku kõhu ajas ta õieli ning jämeda tõmpnina püsti värskesse õhku. Ise nohises valjusti ja ägises iga räägitud lause järel.

Jaani otsus oli valmis. Lehma hinnast oli tal viimane rubla taskus. Aga mis sest. Natuke võis ju ära näpistada. Paarkümmend kopikat ees või taga. Mis sest puuduse suuruse kohta ikkagi piisas.

«Tere, kõrtsmik,» vastas ta. «Tahtsingi just sisse astuda. Sul kuulukse rõõmsaid külalisi olevat.»

«Kunas minul neist puudus on,» nohistas kõrtsimees naerda. «Eks sa tea, Lehtsoo kõrtsi hüütakse ju rõõmuallikaks.»

Ta astus Jaaniga sisse.

Kõrts oli pisuke, pime ja räpane. Esiruumis, kahe suitsunud ja poolkustunud akna all, seisis pikk laud, millel paar teekäijat suure suuga sõid. Trallitamine ning naermine tuli pisemast letikambrist. Seal istus purjutades kolm meest pudelitega kaetud väikese laua ümber. Kahte tundis Jaan kohe häälest ja kuum hoog käis tal kehast läbi, halb tundmus torkas südamesse: Kohi-Kaarel ja Kõverkaela-Juku! Kolmas oli talle võõras.

Purjutajad vaatasid üle õla sisseastuja poole ja vaikisid silmapilguks.

«Näe imet, sealt tuleb ju Väljaotsa isand,» karjus Kõverkael pehmel keelel, «Lehtsoo valla uus palvevend ja misjonär!... Tule aga, tule, kurat! Tahtsin sulle juba ammugi pinna peale anda.»

Jaan mõistis, mille poole ta sihtis, ja lõi kohkvele. Purjus poiss võis sõna varsti teoks teha, igatahes aga tüli kiskuda. Heameelega oleks ta nüüd tagasi läinud, kuid see oleks paistnud nagu kartus, nagu põgenemine. Õnneks avaldas Kohi-Kaarel, kes näis vähem «vintis» olevat, temale sõbralikumaid tundmusi.

«Ää kuulagi, Jaan,» hüüdis ta, «Kõverkael peksab ainult suuga. Võid julgesti meie seltsi tulla. Aga seda sulle ütlen: rõõmus poiss pead olema ja täis mees ka, muidu soen ise su naha täis.»

«Mis ma siis pean tegema?» küsis Jaan ligemale astudes ja Kaarlile kätt andes.

«Kõik, mis mehe kohus. Esmalt ütle kõrtsipapale mõistlik sõna ja siis tee aga seda, mis meie ees. Ma tahan sinust veel jumalale meelepärase inimese teha.»

«Nael viina, kõrtsmik,» tellis Jaan lopsti; ta tahtis ka kord rahakas poiss olla.

«Kae! Hakatus on ju päris tubli,» kiitis Kaarel üsna tõsiselt. «Sinust võib tõesti asja saada, kui sa kauemini saaksid meestega läbi käia.»

Kõverkael unustas silmapilk peksunõu. Ta ajas oma krillis silmad hämmastudes laiali ja pakkus siis, Kohi-Kaarli kiidusõnu korrates, Jaanile kõige sõbralikumalt kätt . . . Jaan teretas ka võõrast meest, kes teda seni teraselt ja kaunis kõrgilt oli silmitsenud.

Viimane oli enam linna- kui maamehe laadi nii riietuse kui kogu oleku poolest. Tal oli paks, mage, vistardega kaetud nägu ja tugevad, jämedad liikmed. Iseäranis paistis ta rusikate suurus silma. Linnariidest must kulunud palitu oli lihuniku viisil kirju vööga seotud, jalas kandis mees väga kõrgesäärseid veesaapaid.

Kui Jaan hakkas lauas istet võtma, vahtis võõras Kaarlile küsivalt silma. See pilutas vastu ja tähendas suudmööda: «Nii, nii — võib ehk asja saada . . . hm, hm.»

Nüüd siis istuski Jaan rõõmsas seltskonnas. Viinaklaas käis ringi ja Kõverkaela üllatuseks tõmbas «Väljaotsa misjonär» hea lonksu. Ja see oli pealegi «meeste märjuke»! Juku avaldas talle seeüle oma kõige suuremat rahulolekut.

«Vaata salakoid!» karjus ta. «Paari nädala eest ei läinud teisel tilka suhkruvettki hästi kurku, nüüd pistab kibedagi kuke ära!»

«Olen meelt parandanud,» naeratas Jaan.

«Kas õigust räägid?»

«Päris õigust.»

«Siis teine kord öömajalisi enam välja ei viska?»

«Ega tea, kuidas läheb.»

«Kurat, sa olid aga tol korral häbemata!» Juku lõi Jaanile lajatava hoobi lahtise käega selga. «Ei oleks uskunud, et inimene nii toru võib olla! Kurat, küll ma sülitasin!»

«Kõverkael, ära karju nii valjusti,» keelas Kaarel eestuppa pilku heites, kus mõlemad teekäijad matsuvate suudega leiba võtsid. «Saame ju ka vagusamini läbi . . . Mis väljaviskamisest sa lorid?»

Kõverkael hakkas summutatud häälel jutustama. Jaanile tuli uuesti tusk peale. Ta sundis linnamoodi meest jooma ja püüdis temaga teist juttu alustada. Õnneks ei huvitanud Juku segane posin Kaarlit suuremat; ta näis asja ka juba tundvat, sest ta tähendas Jaani poole:

«Noh, ega arga inimest keegi või sundida nii kardetavaid öömajalisi pidama. Seks on vilumist ja head tahtmist vaja . . . Ehk tuleb viimati ka . . .»

«Aga kas tead,» käänas Juku irvitades Väljaotsa popsi poole, «kaubast saime siiski uhkesti lahti. Joon juba teist nädalat ruuna liiku.»

Kohi-Kaarel pani talle oma suure käe suu peale, köhatas valjusti ja hakkas siis õlut sisse kallama. Ise laulis laia, tõmiseva häälega: «Vares vaga linnukene». Teised jorutasid ning kõõrutasid kaasa, ning lärmi oli jälle kogu kõrts täis. Seltskond mõnutses ning lõbutses. Iga uus rüübe klaasist ülendas meeleolu, mattes mure ja selle poole kalduva mõtte.

Jaan ei tahtnud teistest maha jääda. Äge himu kõike unustada, mis rõhus südant, ja asemele võtta, mis täidaks teda paremini, ajas teda lõbu järele ahnitsema, nii kahevääriline kui see ka oli. Ta tellis juba teist korda viina ja varsti õlut tagajärele; ta laulis, naeris ja trallitas kaasa, varsti teistega otse võidu, viimaks neist veel üle käies. Teised ei tundnud teda enam äragi, nõnda nägid nad Väljaotsa Jaani esimest korda elus, ja Kohi-Kaarel kinnitas juba mitmendat korda, temast võivat veel «eluloom saada, et lase aga käia»!

Mida rohkem alkohol Jaani üle võimust sai, seda jutukamaks muutus ta muuseas. Ta hakkas teistele ette laduma, mis tal just kõige elavamini meeles mõlkus, mis ta südant näris. Pikalt ja laialt jutustas ta oma majaotsingust, siunas ja sajatas.

«Mis maksab veel inimese ausus,» hüüdis ta rusikaga lauale lüües, «kui kõik arvavad, et seda ei olegi! Kas on inimesel ülepea ausust vaja? Mitte põrmu! Milleks? Need, kel teda ei ole, saavad palju paremini läbi. Võid sa ausust süüa või juua või selga panna? Võta näpust! Nälga jätab su. Süüa ja juua ja ihukatet saad üksi siis, kui lööd käega kõige selle aususekupatuse peale. Kas on tõsi või ei?»

Teised tõendasid tagajärele. Kohi-Kaarel pahvatas suure häälega naerma.

«Mis vaim siis sinu sisse korraga on pugenud?»

«Kas teate, ma otsisin teid peaaegu taga,» tunnistas Jaan.

«Mida sa meist siis tahtsid?» küsis Juku.

«Tahtsin kord lõbusate poistega rõõmus olla. Tahtsin . . . tahtsin teiega sõbraks saada.»

Kohi-Kaarel pilutas linnamehele salaja silma. Tähenduslik naeratus tuksus ta paksude huulte ümber.

«Sõbraks?» kordas ta. «Sõprul on mitmesuguseid. Igaüks ei kõlba sõbraks.»

«Mina kõlban!» hüüdis Jaan lällaval keelel ja täitis vaaruva käega agarasti klaase. «Joome, vennad, meie sõprus elagu! Hurraa!»

«Kas tahad meiega koos midagi ette võtta?» küsis Juku umbusklikult irvitades, kuid Kaarel hoiatas teda pilguga.

«Sõprus on hea asi,» ütles viimane pikkamisi, «aga — õigust öelda — sa — sa oled minu arvates veel liiga poisike; mine tea, kas sind võib igas asjas uskuda —»

«Noh, eks katsume järele,» vastas Jaan ettevõtlikult.

«Aga kuidas?»

«Mulle ükskõik. Ma ütlen teile, mulle on ilmas kõik ükspuha.»

«Ehk võiksid neljapäeva õhtul jälle siia tulla,» tähendas Kohi-Kaarel mõminal, «meie oleme siis jälle koos.»

«Tulen,» vastas Jaan kähku. «Ja siis?»

«Siis? Noh, küllap saame näha, mis ette tuleb. Vaja aru pidada.»

«Misüle?»

«Teenistuse üle muidugi.»

Jaan vaatas järgemööda kõigile silma ja lõi siis pilgu maha. Veri voolas tal kiiremini soontes ja tungis talle praegu kuumalt pähe. Ta süda tuksus peaaegu kuuldavalt.

«Kas tuled?» küsis Kaarel.

«Ei tea, kas on aega.»

Kõik hakkasid naerma.

«Seal su sõprus ongi!» ütles Kaarel pead vangutades halatsemisi. «Pakub mehike ennast sõbraks, aga kui talt midagi nõutakse, siis kohe põiklema nagu jänes ja — «ei tea, kas on aega».»

«Noh, või see mu viimane sõna oli,» vastas Jaan, kuna ta klaasi õlut ühe sõõmuga ära jõi. «Võite julged olla, et tulen.»

«Käsi selle peale?»

«Säh!»

Õhtu oli juba käes, kui Jaan lauast tõusis, et rõõmsast seltskonnast lahkuda. Ta ei oleks seda vahest veelgi teinud, kui tal mitte tume aimdus ei oleks olnud, et ta raha otsas on. Saigi ainult kaks kopikat tagasi, kui kõrtsmikuga tellitud jookide üle aru tegi.

Küll ei tundnud ta praegusel pilgul, kus tal pea udune ja meel rõõmus oli, raisatud viimasest rahast kahju. Aga

siiski kipitses tal südames, kui ei võiks ta sel viisil koju ema ette minna. Näputõmbega kutsus ta Kohi-Kaarli nurka ja sosistas talle: «Ää pane pahaks, vennas, — ehk võiksid mulle mõne päeva peale rubla raha laenata.»

«Miks mitte,» kostis teine ruttu ja hakkas krabinal raha otsima; talle hakkas kuskilt taskust kolmerublane pihku. «Võta kolm, meil ju seda prügi ikka on.»

Jaan andis jumalagajätmiseks kõigile soojalt ning vennalikult kätt. Nad püüdsid teda küll veel minemast keelata, aga Jaan, kelle rinnas mingi tajutu kartus iseenese eest maad hakkas võtma, kiskus enda lahti ja puges soodsal pilgul uksest. Ta käik oli tuikuv, seda ta tundis, pea kihas ja veri soontes voogas kuumalt ning ruttu. Väljas oli kaunis pime. Jaan komistas tihti ja korda paar kukkus hange otsa kõhuli, suud-silmad lund täis. Vandudes ajas enda jälle üles. Muidu aga oli rõõmus mees, laksutas keelt, hõikus metsa sisse ja raidutas laulda.

7

Koduteeks ei olnud ta endale küll mitte kõige lähemat valinud, sest ta kõmpis juba paar tundi, ilma et Väljaotsa saun pimedikust nähtavale oleks tulnud. Sellevastu jõudis ta ühele teerajale, millel ta kokku juhtus paljude teekäijatega, kes nähtavasti kõik ühe talu poole rändasid, mille aknad olid heledasti valgustatud.

«Mis pidu siin siis täna pühitsetakse?» küsis ta paarilt tüdrukult, kes temast parajasti möödusid.

«Pidu?» vastasid need. «Pidu siin ei ole, vaid Tõnu-Jüril on täna piiblitund.»

Piiblitund? mõtles Jaan, ja korraga tundus talle, kui vajaks ta kokkupuutumist inimestega, kes on paremad ja puhtamad kui need, kelle hulgast ta oli tulnud; isegi nagu vagadusevahk tikkus talle peale, segatud mingi kahetsusetajuga. Üsna unustades enda joobnud olekut, otsustas ta pikema arupidamiseta kah palvetundi minna. Ta käänas, nagu oleks ta seks otstarbeks otse tulnudki, tõsiselt, asjalikult ja ennast kõigest jõust sirgel hoides Tõnu-Jüri tallu sisse.

Ruumikas tare oli inimesi juba puupüsti täis. Jaan kobis taha nurka, kus ta ühel pingiotsakesel kitsa istme

leidis. Toa mõlema akna vahel seisis laud põleva lambi ja kahe põleva küünlaga «lugijate» jaoks. Laua ääres oli kolm tooli ja lauale olid iga istme kohta piibel ja lauluraamat valmis pandud.

Lugijad astusid kambrist üksteise kannul praegu sisse, kõigi ees Virgu Andres oma rammusa, vereka näoga, suu ümber tuntud pühalik ülitõsidus, siis kaks teist. Viimastest oli üks kaunis noor veel, pisut isandlikult riietunud, maniski ja valge kraekesega, teine aga halli peaga lihtne külaisake. Virgu peremees võttis laua keskkohal istet, mõlemad teised kahel pool otsas. Andrest nähes lõi Jaan hambad kuuldavalt kokku, palav tusk tükkis talle peale ja ta oleks ehk toast välja kobinud, kui mitte tihe rahvamüür, mille sisse ta oli kiilutud, seda ei oleks keelanud. Ka mõlemat teist palvemeest tundis Jaan. See magar[1], kõhetu noormees valge kraega, kes nii tihti ja nii hardalt silmad inimestekogust üle laskis käia ja nii küllastatud iseteadvusega lauas istus, oli rätsep Kuldnokk Naarikvere vallast, kes, kui ta Virgu Andrese palvekoolist läbi oli käinud, nüüd iseseisvalt või meistri kõrval kui jünger ning abiline külades palvetunde pidas. Vana hall mees oli üks peremees Lehtsoo vallast, kes, ehk küll väga jumalakartlik, palves ja kõnes suuremat annet ei ilmutanud, seda enam aga ohkas ja niiskeid silmi näitas. Kõik kolm istusid nüüd lauas, igaühel piibel ja lauluraamat lahtiselt ees, käed ristis, silmad maha löödud.

Piiblitund algas vaimuliku lauluga, mille sõnad Virgu Andres kui pealugija pühalikul hääleventusel vägevaljusti ette ütles. Kui laul oli lõppenud, sõnas Andres: «Palugem!» Silmapilk langesid kõik ristis kätel põlvili — Andres oma kahe kaaslasega laua äärde, inimesed müdinal pinkide vahele küüru. Andres pidas kauni palve, mille sisu aga Jaanile peaaegu arusaamatuks jäi, sest ta vaene oli ju joobnud. Pärast seda lüheldast algpalvet algas piibliseletamine, mida kõik kolm lugijat kordamisi tegid. Üks algas, teine lõpetas. Igaüks seletas isekohta piiblist. Üks luges ühe, teine teise paiga ette ja valgustas ning kaunistas seda enda arvamistega.

Kõige osavam oli muidugi Virgu peremees. Sõnad aina

[1] Tibatilluke. — *Toim.*

voolasid tal suust. Kas nad iga kord just märki läksid, selle üle võis ju vaielda, aga — ja see oli peaasi — nad tulid soravalt ning hoogsalt kuuldavale, ja tal oli hea läbitungiv hääl, mida kõige kaugemassegi nurka võis kuulda. Rätsep Kuldnokka valdas arusaadav püüe meistri kõneviisi igas tükis jäljendada. Ta püüdis oma häält ja hääldust niisama seada, püüdis sama nägu näidata ja kordas enamasti neidsamu sõnu, mis ta nüüd või enne Andreselt oli kuulnud. Paraku puudusid tal aga meistri palvevõim ning -mõnu, ja kes palvetunni pühadust silmapilguks raatsis unustada, võis rätsepa üle nii mõnigi kord lustakalt naeratada. Kolmas lugija, Virtsu elatanud peremees, oli, nagu tähendatud, kaunis nõrk kõnemees ja kõhn pühakirjatõlgendaja. Tema tõlgendus oli piiratud kahe kuni kolme piiblikohaga; nende juurde ta jäi ja need olid loendamatuil kordamistel nii üldtuttavaks saanud, et virgemad palvelkäijad tema seletusi sõna-sõnalt peast oskasid. Palves liigutas Virtsu Tõnis iseennast kõige enam, tavaliselt sirinal jooksvate pisarateni.

Piibliseletusest ei kuulnud Väljaotsa Jaan palju midagi. Sellele patuorjale kippus kange uni peale. Ta võitles ränka oma tinaste laugudega, mis minutiks tõusid, aga kümneks jälle vajusid. Viina ja õlle lõhna käis tal suust ning ninast, ja mõned vagad naised, kes teda tundsid, heitsid ta peale jälestavaid ning põlastavaid pilkusid, et kuidas inimene joobnult võib palvetundi tulla. Nende naiste seas silmas Jaan ka Virgu Andrese keskmist tütart. Anni õde, kõrgi püstninaga paks piiga, vahtis järjest liialdatud tülgastusel purjus poisi poole, püüdes seda temale endale nimeomaselt teatavaks teha.

Piibliseletamise järel tuli taas laulmine ja siis peapalve, mille jällegi Virgu peremees pidas. See oli terve piiblitunni tähtsam osa. Selles pikas palvejutluses puistas Andres kõik oma südamest, mis ta patuse ligimese äratuseks, karistuseks ja lunastuseks sinna varuks oli kogunud. Ta noomis, palus ja needis. Ihu ja hingega oli ta asja juures. Ikka tungivamaks, sisendavamaks läksid ta sõnad, ikka vägevamaks ning vahedamaks ta hääl, ikka palavamaks ta preesterlik õhin.

Ta palvetas kogu ilma pattude pärast. Ta palus jumalalt abi kogu inimsoo päästmiseks igavesest hukatusest. Ta tõotas

taevast ja kuulutas põrgut — eelistamisi viimast. Põrgu oli talle, otsustades ta ettekantud andmete järgi, äärmiselt tuttav. Seepärast läbis ta väga üksikasjalist kirjeldust võim ning mõju, mis ulatus kuulajal üdini. Niisama luhtava luulevõimega nagu põrgu tuld ja tõrva, neetud hingede ulgumist ja hammaste kiristamist, kujutas Andres ka viimsetpäeva ning selle koledusi. Ta maalis sellest ootel olevast sündmusest pilte, mis ajas nõrgematel patustel ihukarvad püsti ja pani naised undama ja ägama. Mõnel tulid nutukrambid peale, teised tundsid tungi lakke hüpata, kolmandad nautisid väävlihaisu nuusutada. Et viimnepäev oli lähedal, otse ukse ees, selles ei jäänud Virgu peremehe jutluse järel keegi enam kahevahele, välja arvatud vahest mõni sootuks hukkaläinud ning äravindunud maailmalaps, kelle patusoomused olid liiga paksud. Viimsepäeva lähedalolemise tähiseid tõi jutlustaja terve rea ette, muu seas ikka lopsakamalt rohkenevad vargused, liigjoomise, jumalasalgamise ja alamate kasvava kõrkuse ülemate vastu.

«Kallid vennad ja õed Issandas!» hüüdis ta oma ristis käsi nina kõrguseni tõstes. «Ka siin väikeses ruumis, otse meie hulgas, on patuporis pöörlevaid hingesid, kelle jõllis silmist juba paistab, et kurat ise nende sees koda peab. Meie seas on patu- ja viinaunes tukkuvaid põrguorje, kelle järele saadanad oma väävlitulede ja auravate piinakatelde juures ammu juba keelt nilpavad. Hirmus on niisuguste ärkamine kohtupäeval, jäle nende piin kuradite küünte vahel! Kas võib see kohtupäev kaugel olla, kui rahva seas põrgukuninga meelevald juba nii suur on, et ausad inimesed, kellele taevane isa maapealist vara on jaganud, öösiti enam magada ei saa mure pärast, et pimedusejüngrid neilt kõik võtavad ning oma lihahimude täiteks enestele viivad? Kas võib kohtupäev kaugel olla, kui meie seas juba nii sügavale langenud inimeselapsi on, kes põrgulakkega täidetud peaga Õnnistegija sõna tulevad kuulama ning seega teda teotama ja pilama . . .»

Kõneleja vahtis seejuures meeleavalduslikult selle nurga poole, kus Väljaotsa Jaan tukkus ja taoti üldkuuldavalt norises. Jaanile müksati külge, nii et ta ärgates viimaseid sõnu kuulis ja palvetaja vaadet enda peal tundis. Ta jahmus ja laskus sügavasti lidusse. Palve lõpul hakkas ta varmalt ukse poole pugema, et paigast minema saada, kus teda, nagu ta umbselt oimas, ei sallitud.

Väljas särasid kollakad ja rohekad tähed mustjast taevast nii rõõmsalt ja rahulikult, nagu poleks neil aimugi, et viimnepäev ja nende hirmus hävimine ühes kõige maailmaga on nii uppi tulekul. Ja nad paistsid rõõmsalt ning rahulikult ka Väljaotsa Jaani peale, selle patustpöördumatu pimedusejüngri ning jõleda joodiku peale, kes varaste ja kelmidega ühes lauas on prassinud ja kellel siis veel häbemata julgus on olnud Virgu peremehe palvetundi minna.

Jaani pea sumises ja põu pakitses. Ta mõtted ja tunded olid hõredad, udused, aga üks seesmine hääl hakkas tal rinnas ikka selgemalt ja piinavamalt kumisema. Ta tundis häbi ja kahetsust tänase päeva juhtumustest. Ent vägisi püüdis ta sellest meeleolust pääseda; ta hakkas männiku vahel laulma, kõneles iseenesega, naeris, tröostis ja julgustas ennast ning püüdis end uskuma panna, et ta on kõige rõõmsam, kõige õnnelikum poiss maailmas. Virgu vanamehe jutlust nimetas ta loriks, Kohi-Kaarlit kiitis tubliks poisiks. Vilistades jõudis ta viimaks koju.

Emal põles veel lambike. Ta puhkas lahtisi silmi sängis ja ootas poega koju mure ja kartusega. Talle oli arusaamatu, kuhu Jaan nii kauaks võis jääda. Tema äkiline äraminek, kogu ta muutunud olek viimastel päevadel andsid emasüdamele asja küllalt kõiksuguseiks ärevaiks mõtteiks.

Kai vahtis pärani silmil pojale vastu, kui see sisse astus tuuraval sammul, pundunud näo ja tinedate silmadega. Seesugusena ei mäletanud ema teda enne kunagi näinud olevat. Ta pani käed risti ja tõusis sängis istukile.

«Tere õhtust, eideke,» lällutas Jaan sunnitud rõõmumeelel. «Ootasid vist pojukest juba? Ääh, hiljaks jäin natuke. Käisin teenistust otsimas ja leidsingi. Kes otsib, see leiab. Liiku oli ka vaja võtta — nii läks pisut pikale.»

«Teenistust leidsid?» küsis ema. «Kust?»

«Siit ja sealt, maalt ja merelt, laanest ja kõrvest,» pöidas Jaan ja hakkas siis põhjuseta lustiliselt naerma.

«Mis teenistust? Kõnele ometi!»

«Teenistust, ei muud midagi! Hakkan ma sulle nüüd üksipulgi seletama, mis teenistust. Eks teenistusi ole kõiksuguseid . . . Näe, mul käsirahagi käes — kolm pulka, — vahi!»

Itsitades tõmbas ta kägarasse kortsutatud rahapaberi taskust ja näitas seda emale.

«Kust sa selle raha said?»

«Ääh, ütlesin ju praegu; mis sa nii pärid, eks homme ole aega seletada, — tõmba parem tekk üle kõrvade!»

Tasakesi vilistades hakkas ta kuube seljast tõmbama, seejuures vahel ette-, vahel tahapoole nõksudes ja viimaks küljega vastu ahju tõugates, mille najal ta lihkumisi pingi peale laskus. Näis, et viibimine palvetalu umbses kuumuses teda veel enam oli joovastanud, selle asemel, et ta pead selgitada.

Emake kobis sängist, tõmbas tal saapad jalast ning vesti seljast ja hakkas teda sängi meelitama. Jaan rääkis talle mahedaid sõnu, silitas ta pead, ta kortsus otsa ja hakkas viimaks nutma. Ta andis ema värisevale käele mitu korda suud, ta pisarad niisutasid seda kätt ja nuuksudes peitis ta näo eide jaki sisse.

Kai püüdis teda igal viisil vaigistada ja rahule meelitada. Ta ei pärinud Jaanilt enam midagi ja talutas ta kättpidi sängi juurde, millesse poeg viimaks raskelt ning tuimalt langeski. Ta lällas veel mõne pilgu juttu ajada ja kiitles muuseas, et ta ka Tõnu-Jüril piiblitunnis käinud ja seal emagi eest palvetanud. Siis jäi norinal magama.

Kai oli just uuesti sängi pugemas, kui ta väljast ukse pihta tasast koputamist kuulis. Kes seal nii hilja veel võis olla? Ta läks ja avas. Virgu Anni, suurrätt ümber, astus ruttu sisse.

«Kas Jaan on kodus?» oli ta esimene sõna, millest varjatud erutus värises.

«Jah, kodus,» vastas ema. «Magab juba.»

«Oh, see on ju hea!» sosistas tüdruk sügavasti hinge tõmmates, kuna ta vaade Jaani koiku poole lendas. «Ma olin nii mures!»

«Sina kah? . . . Kust sa siis teadsid —?»

«Mulle räägiti . . . Ta olnud Tõnu-Jüril lugemisel . . .»

«Ja nii hilja tuled veel siia?»

«Ma oleksin veel hiljemini tulnud, kui vaja.»

Anni hoidis räti all midagi varjul, mille ta nüüd nähtavale tõmbas. Enne astus paar sammu Jaani asemele lähemale ja vaatas teraselt, kas ta ka tõesti magab. Jaan puhkis sügavas viinaunes.

«Siin on põlletäis ube ja tükike liha,» sosistas siis Anni ja andis kompsu eide kätte. «Tahtsin ammu juba tuua, ei saanud mahti . . . Ära Jaanile õigust räägi — ütle, et laenasid.»

«Oh, sa hea laps!» tänas eit ja silitas neiu murelikku

põske . . . «Aga ütle, mis sulle Jaanist räägiti. Kes teda on näinud?»

«Isa ja Mari,» vastas Anni, kuna ta pilk, mis magava Jaani võõriku näo peal viibis, sügavat kurbust, tumma hingepitsitust avaldas. «Ütle, ema, kus ta siis täna muidu käis? Kas ta kaua kodust ära oli?»

Ema kohmas vastuseks mõne põikleva ja vabandava sõna. Anni tõstis ühe järi Jaani koiku äärde ja võttis sellel istet. Ta vaatles ja vaatles magajat. Õiglane mure, nagu see hellemalt emagi silmast ei oleks võinud paista, varjundas neiu nägu. Ainsa sõnaga ei puudutanud ta Jaani joobnud olekut.

Uinuja hakkas korraga kõnelema. Ta hüüdis Kohi-Kaarli ja Kõverkaela nime, naeris kähisevalt, laksutas keelt ja hakkas viimaks nuuksuma ning värisema. Anni võttis ta kuuma käe pihku ja lükkas teisega sassis salgud ta otsaesiselt tagasi. Ka ema seisis aluskuue väel sängi ees.

«Kas ta täna raha kulutas?» sosistas Anni.

«Tal oli rubla kaasas, aga tõi kolm koju.»

«Kust ta selle raha sai?»

«Ei tea. Ütles, et olevat teenistust leidnud.»

«Kust?»

«Sellest ma ei saanud aru.»

Anni jäi mõttesse.

«Ema,» ütles ta siis, «palu Jaani, et ta enam kõrtsi ei läheks. Palu teda minu nimel . . . Ütle, et ma väga mures olen.»

Ema paitas Anni ruuget pead. «Küll ma ütlen. Mu enesegi mure on ju nii suur. Oh, jumal taevas, õpeta talle ise õiget teed!»

Nad valvasid teda nagu haiget. Viimaks tõusis Anni üles.

«Head ööd, ema, ma pean nüüd minema. Kõige parem on: ära ütle talle, et ma siin käisin. Tal ehk on häbi. Ja palu teda mõistlik olla, kuid mitte just minu nimel. Ütle talle, et ta end Kohi-Kaarli ja selle pika Juku seltsi ei annaks: need ülbed poisid ei ole talle kellegi seltsimehed. Oh, peaks ta mõistuse jälle pähe võtma!»

Tasa ja kebjalt kadus ta ukse taha, varjutaolisena nagu kodukäija. Eit lükkas uksele riivi ette, kustutas tule ja heitis sängi.

Sügav öine vaikus kaisutas nüüd hurtsikut, mattes muret, hirmu, hingepiina musta pehme tiivaga. Taevas siretasid

tähed. Nad vilkusid ühel määral sõbralikult ja soovlikult alla Väljaotsa mustava suitsusauna ning Virgu talu valge korstna ja sileda pilpakatuse peale.

8

Virgu talus valitses mõnda aega kibe kodune tegevus. Vara hommikust hilja õhtuni liigutas naisterahvapere nobedasti näppe. Pulmad seisid ukse ees. Virgu Mari oli läinud pühapäeval esimest korda kantslist kuulutatud, kolme nädala pärast astus ta Luige Peetriga altari ette. Jõuka pruudi veimevakk on suur; sinna mahub ikka veel seda ja teist sisse, kuigi teda ammust aega juba on täidetud. Ja Mari ei ole tüdruk, kes mõnda serva või soppi raatsiks täitmata jätta: ta kiilub oma kohvreid ja kaste, ta paneb neile kuhjad peale. Ta ei ole mõrsja, kes oma uut elujärku alustab armu-unistuste ja ülearuste tundmustega; ta pea on selge, ta rind on vilu. Ta unustab kõik, kuid mitte oma tulu. Tal on kõike juba küllalt, aga ta nurub ikka veel juurde. Ta võtab, mida ta enesele iganes arvab tarvis olevat, aga ka, millest ta ei teagi, kas tal seda vaja läheb. Ta ei heida armu isa rahapunga ega töötajate ihutervise peale. Ta pitsitab ühte ja painab teist. Suurt veimevakka läheb talle aga nimelt tarvis, sest peigmees ise on jõukas mees ning nõuab ka väärilist naist. Mari meelest on see nõue niisama loomulik ja õiguslik kui tema enda nõue, et isa tema seisusekohaselt varustatuna peab mehele panema. Ja Virgu Andres tunneb oma isakohuseid ja armastab oma praktilise meelega last. Sest Mari on talle alati sõnakuulelik tütar olnud, pole temale iialgi häbi ega muret teinud. Isa kutsub teda siis ka meeleldi «omaks tütreks».

Virgul kootakse ja õmmeldakse, heegeldatakse ja tikitakse; seal pestakse, rullitakse ja triigitakse. Mari ise on ees ja taga, aga ta on enam sundija kui kaastöötaja. Tööst väsib ära, sundimast mitte. Ta ei salli und teenijate silmis ega väsimust nende näppudes. Temast saab kahtlemata tubli perenaine.

Rohkem kui kõiki muid sunnib ta taga oma osavamat orja Annit. Selle käes on kõik peenemad ning toredamad tükid teha. Sest Anni on linnas kolm kuud õmbluskoolis käinud. Ja tal on oskavad näpud ja maitseline silm. Kõige keerulisemadki tööd õnnestuvad tal. Ja ta ehib õde ja töötab temale hea meelega, nähes, kui väga Mari süda kõige selle küljes ripub, kui tähtis see talle on. Seda silmas pidades ei pane Anni pahakski, kui ta Marilt tänu asemel halbu sõnu saab; ta ei vihasta, kui õde teda torgib ja nõelab, nagu see tihti sünnib, sest Maril on kord niisugune õnnetu loomus. Anni ei pahanda, ta neelab kõik alla; vahel on ta ainult kurb, nii südame põhjast kurb.

Praegu töötab ta Mari mõrsjakleidi kallal. Ta istub õega selles nägusas, puhtas kambrikeses, mis on Virgu talu neljast avarast eluruumist tütarde päralt. Õmblusmasin vuriseb, kääd lõgisevad, nõelad vilguvad. Enam kui töö, tüütab teda õe igavene nurin, õpetamine, hädaldamine. Kõige enam aga ta lame lobin oma ehetest, ta kiitlemine ja teiste inimeste tagarääkimine. Mari mõtete tuum ning tera, ta ootuste ja lootuste *a* ja *o* on ta riiete ilu ja pulmade uhkus; ta peigmehe hobune ja tulevase kodu rikkus; teiste tüdrukute kadedus ja muude kosilaste kahetsus.

Teiste kadedusest tunneb ta nii suurt meelehead, et ta õdegi sellele tundmusele püüab ärritada.

«Noh, kuidas lood siis sinu Jaaniga on?» torgib ta sõnaga, nagu ta seda teeb nõelaga. «Ma usun, sa lippasid eile öösel jälle salaja Väljaotsale kallikest vaatama.»

Anni ei lausu sõnagi, muudkui laineke puna tõuseb tal põske.

«Kas ta kodus oli või leidsid teise kuskilt kraavist?» jätkab Mari. «Küll võib ikka rist olla joomarist mehega, ja ma tänan taevast, et minu tulevane kaine ning karske on nagu noor neitsi.»

Anni on vait. Ta õmbleb virgasti edasi. See vaikimine ärritab õde.

«Ausa õemehe saan siis küll kord, tõepoolest! Oleks ta üksnes sihuke nälginud popsike või teopoiss, kellest midagi muud paha ei teataks rääkida. Aga ta on selle viinaga juba nii raisku läinud, et enam vahet ei märka teha kõrtsi ega palvemaja vahel . . . Kahju, et sa teda eile õhtu Tõnu-Jüril ei näinud. Mu süda on nii täis, et ma su koju tööle jätsin.»

Anni vaatab korraks õe otsa. Ta palub sellele tigedusele lõppu. Mari aga jahvatab edasi.

«Ma oleksin häbi pärast heameelega maa sisse vajunud, kui va Kingu Kadri Pika-Reinu Liisule külge müksas ja

ütles: «Vaata, kus Virgu Andrese kolmas väimees norskab, nina tatine peas! Pagan teab, kelle tasku kallal ta on käinud, et tal klõgamiseks raha on! Ema lastega kodus näljas — poeg noor priske mees, aga tööd ei viitsi teha.»

«Sa tead, et Väljaotsa Jaan tööd ei põlga ega kellegi tasku kallal ei käi,» ütleb Anni nüüd viimaks vagural kindlusel.

«Ei käi? Kust mina seda tean või kust sina seda tead? Mina tean aga, et ta kõigile tuttavate sulipoistega sõprust peab. Ei ta seda muidu teeks, kui tal neist kasu ei oleks.»

Anni kahvatab. Ta torkab nõelaga sõrme, nii et suur punav veretilk nähtavale tikub.

«Sa ei taha seda vist uskuda?» salvab Mari. «Kuula ometi järele, kellega ta eilse päeva Lehtsoo kõrtsis trimpas, enne kui jommis peaga Tõnu-Jürile tuli. Kohi-Kaarel ja see ilge Kõverkael, need on, jumal paraku, sinu kallikese südamesõbrad! Ega tea, kelle hobused lähematel öödel jälle tallist kaovad ja kelle aidad tühjaks tehakse.»

«Mari!»

Nagu pilk haavatult kinnipüütud linnu silmast käib armuta piinaja poole.

«Noh, kui sa mind ei usu, siis küsi Sepa Kaarlilt järele. See käinud kõrtsis sees ja näinud Jaanikest Kohi-Kaarli kaelas rippuvat ning talle igavest sõprust vanduvat. Nad sosistanud isekeskis kõiksuguseid sala-asju ja pidanud vist uusi plaanisid. Ka üks võõras karmantsik linnast olnud nende seltsis.»

Anni käed langevad nõrgalt rüppe. Ta vahib halli, segase pilguga undamisi nurka. Viimane kui veretilk on nüüd ta huultestki kadunud. Tal on nõu tööd käest visata ja põgeneda, aga Mari järgnevad sõnad sunnivad teda paigale jääma.

«Vaeh,» naerab õde, «minu sõnumid ehmatavad su vaese ju nii küpseks, et enam sõnagi suust ei saa. Ega sa neid siis usu! Sa ütled ju, et su Jaan on aus ja puhas kui ingel. Kahju, et isa veel kodus ei ole, tahtsin ka temale Sepa Kaarli juttu teatavaks teha, et ta oma kolmat väimeest ikka põhjalikumalt tundma õpiks.»

Kui hundist räägitakse, siis ta tuleb.

Uks avanes ja Virgu peremehe hallid, külmad silmad tulid piida vahel nähtavale.

«Meie ajame siin väga lõbusat juttu,» naeris Mari talle vastu, nii et ta ilusad valged penihambad välkusid. «Jutt on

Kust ta selle raha sai?"
„Ei tea. Ütles, et olevat teenistust leidnud."

nii põnev, et Anni enam töödki ei märka teha, — näe, kuidas ta vahib ja laiskleb . . .» Ja õe viivlemise üle vihastades lisas ta noomivalt juurde: «Katsu nüüd käsi liigutada, katsu ometi! Sa tead, mis meil veel kõik teha on. Head põlve pidada on sul aega küllalt, kui kord Väljaotsa Jaani emandaks saad.»

«Pea suu! Ma ütlesin teile juba, et minu kojas seda nime enam keegi ei tohi suhu võtta!» käratas isa. «Minu koda on jumala päralt, jõledust ja roppust siia ei mahu!»

«Aga isa, ma tahtsin sulle ainult nõu anda, et meile paremad aida- ja tallilukud ostaksid, muidu on lugu paha. Lehtsoo kõrtsis nähtud eile õhtul trobikonda öötöölisi, nende hulgas ka üht naabermeest, kes Virgule kosja tahab tulla.»

Ja Mari korrutas isale ette, mida ta teadis. Virgu Andres seisis, käed selja peal ristis, ja kuulatas, ning iga torkesõna, mille kõneleja oma jutule sekka pistis, paisutas ta vererikka näo tõmmumaks, pitsitas ta silmast uue vihavälgu. Ta ei lausunud aga enam sõnagi. Kogu oma isaliku karistuse pani ta pilgu sisse, millega ta noorema tütre peale maha vahtis. Ärarääkimata põlgus, põhjatu vihkamine voolas sellest pilgust. Ja kui ta märkas, et Anni tema pealegi ei vaadanud, vaid pea ikka sügavamale töö peale surus, astus ta tütre juurde, tõstis tema näo validal käel üles ja sihtis talle nüüd otsekohe silma. Siis sülgas põlastusega ja astus uksest välja.

Anni tõusis ja astus õe ette. Ta hakkas mõlema käega ta kaela ümbert kinni ja küsis:

«Mari, miks sa mind nii vihkad?»

«Vihkan? Kuidas nii? Ma ei vihka sind sugugi.»

«Muidu ei vaevaks sa mind nii väga. Kas ma olen sulle ialgi paha teinud?»

«Oh, sa rumal plika!» naeris Mari. «Kuidas sa võid seda vihkamiseks nimetada? Ma tahan ju üksnes, et sa kord mõistuse pähe võtaksid ja meile kaucmini häbi ei teeks — minule, isale ja kõigele suguvõsale. Mõtle, kes oleme meie ja kes on Väljaotsa Jaan! Kui sa oma lollusest lahti saaksid, meid teiste inimeste naeru ja pilke alt päästaksid, ma ei räägiks ainustki paha sõna enam. Aga senikaua pead paraku veel mõndagi maitsta saama — minu ja isa ja muude käest. Küll su silmad kord lahti lähevad, küll sa viimaks oma hullusest aru saad! Ära'p see hilbak seal saunas isegi hoolt kannab,

et sulle tolk jälle pähe hakkab tulema! Kui teda kord teo pealt tabatakse — vaat siis tuleb tervis sulle tagasi.»

«Miks sa siis ei oota nii kaua?»

«Sellepärast, et meie häbi nüüd nii suur ei oleks kui siis, kus Virgu Anni peigmees juba trellide taga istub! Sinu au on ka minu au. Saa ometi aru!»

Anni võttis jälle istet ja hakkas tööle. Onneks oli tal nüüd masinaga õmmelda, mille mürin temale õe sõnade eest üürikeseks rahu muretses. Maril oli vaja ka teistes ruumides järele vaadata, kas tüdrukud kududes, kedrates ja majatalitust toimetades ei laiskle. Ta läks lauldes minema.

Anni käsi libises masina ratta küljest maha, ta pea laskus laua servale ja pisarateta nuuksumine pani ta keha paariks minutiks tuksuma . . .

Selsamal hilisel hommikutunnil istus Väljaotsa Jaan, kes praegu alles raskest viinaunest oli ärganud, oma koiku veerel, hoidis mõlema käega valutavat pead ja vahtis kolkunud näol ning tinedal pilgul enese ette põrandale. Kumb pohmelus suurem, läilam oli, kas ihulik või hingeline, sellest ei saanud ta isegi aru. Praegu oli ta ainus tundmus, et ta iseennast põlgas, lõpmata põlgas. Ta oleks ennast löönud, enda peale sülitanud. Mida selgemini eilsed juhtumused ta uduses mälus tärkama ja kujunema lõid, seda piinavamaks paisus häbitunne ta põues. Alkoholist ärritatud aju maalis kõik asjad talle palju süngemais värvinguis ette, kui nad vahest tõepoolest olid olnud. Ja peale selle vaevas Jaani veel tuhm kartus, et ta oma häbitükke kõiki ei mäletagi. Ta piinas oma pead viljatute meeldetuletustega.

Kõigi ta eilsete tegude ning tempude seast kooris end paar asja ikka selgemalt ja piinlikumalt välja. Esmalt oli ta avalikkude kelmidega lähemat sõprust, õigemini ü h e n d u s t sõlminud ja nendelt — käsirahagi vastu võtnud. Teiseks oli ta hulga rahva ees ennast ebasündsas paigas niisugusel olekul näidanud, et kõik teda õigusega pidid põlgama. Ja mis kõige pöörasem: Virgu peremees nägi teda nõnda, Virgu peremees hurjutas teda kõige rahva ees! Ka Mari ülbestunud ilme seisis Jaanil selgesti silmade ees. Ja kas vahest Annigi, temale nägemata, kuskilt nurgast, kuhu ta häbi pärast oli pugenud, teda südamevaluga ei vaadelnud? Iseenesest mõista, et Anni temast võimalikult kaugele hoidus või koguni palveruumist koju põgenes.

Kohi-Kaarlilt võetud raha kohta oli Jaani otsus silmapilk valmis: tagasi, silmapilk tagasi! Hirm ja jälkus vapustasid teda ka mõeldes tulevase sõpruse peale nende meestega. Neljapäeval jälle nende seltsi minna, nende nõupidamistest osa võtta — ei, ei ja ei! Sündis mis sündis, tehti sulle ülekohut mis tehti — nii kaugele ei tohi su jalg siiski mitte vääratada, nii sügavale ei tohi sa vajuda! Ennem nälg, ots . . .

Ja siis tuli Anni talle uuesti meelde. Mis see küll praegu mõtleks, kui ta kõik teaks! Mis ta ütleks, kui Väljaotsa Jaan, kelle aususe eest ta igatahes oma pea annaks, jalgade alla võetud rada edasi kõnniks, kui ta hobusevaraste ja aidalõhkujatega — — Jaani kehast käis külmavärin läbi ja ta jättis koleda mõtte pooleli. Ta kargas istmelt ja hakkas kiiresti vesti ning kuube otsima: ta pidi ju Kohi-Kaarlile ta raha tagasi viima. Esimesel tuhinal ei tulnud talle meeldegi, et ta sugugi ei teadnud, kust Kaarlit praegu — enne neljapäeva — leida.

Ta näpud nabistasid vestitaskuist vihatud rahapaberit otsida. Aga mõlemad taskud olid tühjad. Rahapunga tal ei olnud — misjaoks ka? Seda rahanatukest, mis tal vahel oli, võis ka niisama kaukas kanda. Ka kuuetaskud otsis läbi — raha puudus. See oli võõrastav. Raha saamist mäletas ta selgesti, veel sedagi, et ta teda emale kodus oli näidanud.

Ema astus parajasti väljast tarre, kui Jaan oma kuuetaskuid pööras. Kai oli enne poja ärkamist lambaid ja põrsast läinud talitama, kes sulale läinud ilmade pärast olid nüüd laudas.

«Ema, kuhu see raha jäi?» küsis Jaan ruttu ja kartlikul ilmel.

«Ah need kolm rubla?»

«Nojah!»

«Mis sa siis rahaga praegu teed?»

«Ära küsi! . . . Sinu käes on siis?»

«Võtsin taskust ja panin kohvrisse varjule . . . Kas tahad siis kuhugi minna?»

«Muidugi . . . Raha ära viima.»

«Ära viima?» kohkus eit. «Kas see siis sinu raha ei ole?»

«Ei ole . . . Laenatud.»

«Või laenatud!» Emakese nägu venis pikaks ja kuurdus nukraks. «Aga sa ütlesid ju, et leidsid teenistust . . . Olla käsiraha . . .»

«Ma valetasin . . . Olin joobnud . . .»

Jaan lõi silmad korraks terasemalt ema näo peale: kui kurvalt, kui pettunult vaatas ta vaeseke! Jaan astus talle ruttu lähemale. Norus peal, tasasel häälel hakkas ta paluma: «Ära ole kuri, ära kurvasta, emake, olin eile rumal poiss. Päris peletis olin. Seda ei pea enam juhtuma.»

«Olgu peale, mis me sest nüüd palju räägime,» kostis Kai pehmelt, lisas aga nähtava kahetsemisega juurde: «Aga kui sa selle raha laenasidki — miks sa tema siis jälle kohe ära viid? Ehk jõuaksime kevade poole tasuda.»

Jaanil oli kahju, et sõna raha äraviimisest tal suust oli lipsanud; kas ta ei oleks võinud ema eest oma otsust salajas hoida? Aga nüüd oli hilja.

«Ära päri, ema, aga ma pean selle raha tagasi viima,» vastas ta toonita häälel. «Mul ehk läheb korda mujalt paar rubla saada.»

«Kellelt sa siis s e l l e võtsid?»

Jaanil oli raske õigust tunnistada, aga ta pidi seda tegema; vale oleks asja segaseks jätnud, nii et ema ei oleks uskunud või ta oleks kes teab mida mõelnud. «Laenasin Kohi-Kaarlilt,» vastas ta seepärast silmi kõrvale lüües.

«Kohi-Kaarlilt?» kordas ema, ja talle tuli Virgu Anni eile-õhtune palve meelde. «Kuule, poeg, sa ei peaks niisuguste meestega sõprust pidama. Need ei kõlba sulle seltsimeesteks. Seda ütles ka Anni. Ta palub sind —»

Jaan hakkas ta käsivarrest nii räpakalt kinni, et sõna eide suus jäi takitsema.

«Kust Anni seda teab?» hüüdis ta laia ehmatusega. «Millal ta seda ütles?»

«Millal? . . .» Emale torkas sedamaid pähe ka Anni keeld tema siinkäimisest Jaanile rääkida. «See — see oli kord ennemalt.»

«Ennemalt? See pole õige!» hüüdis poeg. «Anni käis eile õhtul siin — eks? Ta nägi — — oh, oh!»

Jaan lõi enesele käega laksti otsmikule, vaarus kõrvale ja vajus akna all poolküüru madala järi peale, pihku näo ees hoides.

«Mis sa nüüd tühja asja pärast muretsed,» püüdis Kai teda tröostida. «Eks sa tea, kui hea süda on Annil; ega ta sulle sellepärast ju ainustki karmi sõna ütle . . .»

Jaan kargas jälle püsti.

«Hea küll! Sa võid talle, kui teda näed, öelda, et ma tema soovi olen täitnud. Ta võib üsna mureta olla . . . Too mulle aga see kuradi raha pihku!»

Eit astus kambrikese poole, kus kohver seisis, jäi aga uksel äkki seisatama.

«Kas on siis Kaarlil seda raha nii hädasti vaja?» küsis ta venitades, koon imelikult pikk ja terav. «Võiks ehk natukeseks veel jääda — tead ju küll, kui suur puudus meil on . . . Viiksid talle teine kord ära — ega sul pakki ole temaga sellepärast jumal teab mis sõprust pidada . . .»

Kui kahju tal on rahast lahkuda! mõtles Jaan. Ja sellest, et ma eile rubla ära prassisin, millega veel mõne aja oleksime edasi saanud, ei lausu sõnagi . . . Jaan mõtles ema nõuande üle järele. Nüüd tuli talle ka meelde, et Kaarlit enne neljapäeva raske on leida; kes teab, kus ta sedapuhku just asupaika pidas. Oleks ju taga kuulates seda siiski ehk teada saanud ja õige ning südant kergendav oleks olnud temale laen tagasi viia ja seega temast ning ta killameestest lahti lüüa, aga — — ta mõte katkes ema pika ning terava koonu vastu.

«Tööaeg on veel kaugel,» vastas Jaan tasahiljukesi, «ei tea, kunas mul jõudu oleks võlga tasuda. Jüripäeval ka veel uude kohta kolimine ees, mis kulu teeb.»

«Kui just soovid, siis võin sulle ju raha kätte anda,» tähendas Kai allaheitlikult. «Ega mina teda pidada või — on ju sinu asi. Aga kui me lambatalled — tead isegi, mis nõu meil oli . . . Siis võiksid võla nende hinnast ära maksta.»

Jaan ohkas. Õige küll, neil oli ju kavatsus olnud utte ja talle veel sel nädalal ära müüa, et jälle mõneks ajaks leiba ja leivakõrvast nõutada. Ostjagi oli juba teada: üks peremees naabrusest pakkus mõlema loomakese eest oma kaks rubla. Võileiva hind küll, aga mis teha, kui inimest teatakse püstihädas olevat. Ega nälgijat lasta tingida; kui pakutud raha eest ei anna — vinduge veel, kuni pudedaks saate! Rahapakkujal aega oodata, mitte aga näljasel müüjal. Loomakesed kõhnad ka nagu kassipojad.

Ema tõi kirstust raha ja andis viivlemisi poja näppu. Tasakesi, suudmööda sõnas ta veel:

«Tee aga siis, kuidas ise arvad . . . Uude elukohta minnes, kui Andres meid ikka tõesti siia ei peaks jätma, on meil ju ka seapõrsas ära anda.»

Jaan naeratas mõrudalt.

«Kui kaua arvad siis meid suure perega sest natukesest võivat elada, mis lammaste eest saame? Mõtle, kus kevad veel! Küllap läheb ka kesik varsti müügile või kulub iseenestele toiduks. Sest, ema,» — ta hääl muutus validamaks, «seda ütlen sulle veel kord: Virgu Anni armuandisid ei tohi sa kauemini vastu võtta, e i t o h i! Ta hakkaks mind ju veel enam põlgama, ta peaks mind viimaks paljaks mehe nahaks, joodikuks ja laisklejaks, kes midagi ei viitsi teenida.»

Eit otsis toas talitust. Ta süda tuikas. Alles eile õhtul oli ta ju Anni põlle alt jälle midagi vastu võtnud ja täna lõunaks tahtis seda pojale laua peale kanda!

«Ole mureta,» vastas ta köhimise ja nuuskamise vahelt, «ega ma sinu käsu vastu ei tee. Mul on aidamehe emandalt pihutäis ube ja tükk lihagi veel varuks. Hoidsin ikka pühapäevaks, aga peab juba täna keetma, kõik muu on otsas.»

«Aidamehe emandalt?» küsis Jaan. «Sellest pole sa mulle sõnagi lausunud. Ema, ema!» lisas ta hoiatades juurde.

Eit tähendas kindlal rinnatoonil, et ta pojale pühapäevaks ootamata meelehead mõelnud teha ja asja seepärast salajas hoidnud, millega arutus lõppes. Jaan pistis Kohi-Kaarli raha püksitaskusse, tõmbas enesele riided selga ja tahtis välja värskesse õhku minna valutavat pead parandama.

«Pean veel aru, mis rahaga teen,» ütles ta pominal emale. «Kui muu nõu ei aita, siis ei lähe ma täna veel mitte Kaarlit otsima, ehk see küll mu hingesse ei tahaks mahtuda selle mehe võlglane olla. Võid arvata, ma olen sellega nagu tema seltsimees, nagu tema käsualune... Ja seda sa ju isegi ei taha, ja Anni —»

Kai, kes käsikambri läve üle oli astunud, pöördus kähku ümber, nagu oleks Anni nimi talle kandu torganud. Ta ütles ruttu ja kindlasti:

«Sul on õigus. Vii see pagana raha kohe ära! Tee ennast lahti neist poistest! Sellest head ikka välja ei tule. Küll taevane isa meid ehk muidugi edasi aitab, palu teda alandlikult, poeg, ja mina tahan sedasama teha... Mine aga, mine! Pärast võid Liiguste Toomale lambad ära viia ja saad raha. Issand, aita ise!»

Jaani nukrast silmast käis isevärki rõõmus pilk eidekese poole. Virgu saunas elavad siiski ausad, jumalakartlikud inimesed, võis ta mõelda, räägitagu või mõeldagu neist väljas mis tahes...

Jaan jäi lõunani kodust ära.

Kui ta tuli, täitis hurtsikut lihaleeme võluv lõhn. Ema põdur, kõhn nägu kumas rõõmust, kui ta aurava kausi lauale kandis ja poega sööma kutsus.

Jaanil oli ikka veel pohmelus peas ja liikmeis. Ta nägu oli mõru ja vidune.

«Ega sa veel raha käinud viimas?» küsis Kai pealiskaudselt.

«Ei... Ma ei viigi.»

«Ei viigi?»

«Enne tulevast neljapäeva küll mitte.»

Ja ta seletas paari tõrksa sõnaga, et ta laenajat enne seda päeva kuskilt ei teadvat otsida, kuna kuulamisest tema praeguse asukoha järele midagi välja ei olevat tulnud.

9

Järgmisel pühapäeval läks Väljaotsa Jaan kirikusse. Ta tahtis kirikupoest soolast tuua. Võttis silku, võttis heeringaid, võttis emale, kelle rinnad jälle pahemaks olid läinud, pakikese odavat teedki. Ja maksis kõik Kohi-Kaarli rahaga.

Ta oli kaubaga poest parajasti välja astumas, kui rahalaenaja talle uksel vastu tuli. Jaan pidi ehmatuse pärast, mida ta endale seletada ei mõistnud, silgupüti käest pillama.

«Näe, Janka kah moona ostmas,» irvitas Kohi-Kaarel sõbralikult ja sirutas talle käe teretuseks vastu. «See on ju ilus, et jälle kokku saame. Oota, ma ostan paki suitsu, siis maitseme trahteris väikese tirelinka.»

Jaan kogeles midagi ajapuudusest, aga sõber ei lasknud teda äraminekust rääkidagi, kõvasti ta käe alt kinni hoides. Ostis siis paberossid ära ja tiris Jaani uksest välja.

Kirikutrahter ja pood asetsesid ühises hoones, nagu nad ka ühe peremehe käes olid. Kohe poe välise ukse kõrvalt käis uks joomaruumidesse.

Jaani tusk oli suur, aga parata polnud midagi. Kaarlist lahku lüüa, tema kutset tagasi lükata, see oleks sama tähendanud, kui teda vihastada. Ja seda Jaan ei tohtinud, ta oli ju tema võlglane; ka ei võinud ta laenu talle täna kätte anda.

Nõnda astus ta temaga siis leti ette, kus Kaarel kortli viina küsis. Nad maitsesid selle ära ja Jaan tellis pudeli õlut vastu. Astusid sellega nurka ühe laua juurde, kus tung nii suur ei olnud.

Jaan tuletas oma võlga meelde, ennast vabandades, et tal täna veel võimalik ei olevat seda ära õiendada. «Kui ma oleksin teadnud, et sinuga täna kokku saan,» ütles ta, «siis oleksin raha vististi ära toonud.»

Kaarel näitas pahast nägu.

«Ära aja lori!» hüüdis ta. «Nagu oleks see mu viimane kopikas, mille peale aiva põlen. Maksa, millal võid või tahad.»

Jaan tähendas, et ta võlga ei sallivat, ning küsis, kus Kaarel nüüd elutsevat ja kas ta võivat temaga ehk juba homme kokku saada.

«Kus ma elan? Täna siin, homme seal,» naeris Kaarel. «Sa tead, ma olen loomatohter; kuhu kutsutakse, sinna lähen ja sinna jään ka ööks või paariks korterisse. Täna õhtul oli mul nõu mõneks päevaks linna sõita . . . Aga neljapäeval saame ju Lehtsool muidugi kokku.»

«Ma ei tea —» algas Jaan, kuid peatus.

Kaarel vahtis talle teravalt silma. «Mida sa ei tea?»

«Ma ei tea, kas mul siis veel raha on,» täiendas ja parandas Jaan oma kahtlast lauset.

«Kurat, ma ütlesin sulle ju, et mul raha vaja ei ole! See paar pulgakest võid mulle kas või viimselpäeval tagasi anda . . . Pea meeles, et meil on neljapäeval tähtsad asjad läbi rääkida. Ja kui sa mind maruvihaseks ei taha ärritada, siis jäta oma rumal «ei tea — ei tea» üsna suhu võtmata.»

Et Kaarlit vaigistada, tõotas Jaan neljapäeval tulla. Ta püüdis temast võimalikult pea lahti saada, aga see ei läinud tal kuidagi korda — Kaarel oli kui takjas ta küljes. Tellis veel õlut ja patras ühtesoodu juttu ajada. Viimaks, Jaani mitmekordse tungiva tähenduse tõttu, et aeg tal kasin olevat, võis ta minekut teha. Kuid Jaani suureks tusaks ei jäänud Kaarel kõrtsi maha, vaid tuli temaga ühes, seletades, et ta heameelega tahtvat teda lähema teelahkmeni saata, kust ta oma tänase kodu poole pöörduvat. Jaani oli juba trahteris sees vastik tundmus torkinud Kohi-Kaarliga nii paljude nähes ühes lauas istuda ja ühest pudelist juua; nüüd pidi ta ennast temaga ka veel väljas näitama. Kes teab, kelle silma nad

Nad olid trahteri lumivalgete sammaste vahelt vaevalt esile ilmunud, kui Jaan järsku seisatama jäi, nagu oleks talle puuga pähe löödud.

juba jälle olid puutunud ja nüüd veelgi võisid puutuda. Sest kes neid oli näinud või nägi, ei võinud teisiti arvata, kui et nad otse südamesõbrad on — nii ligi tükkis Kaarel ja nii elavalt kõneles ta Jaanile näkku ning kõrva.

Kaarli käsi hoidis Jaani ümbert sõbralikult kinni, kui nad trahterist välja astusid. Jaan püüdis temast küll eemale nihkuda, kuid asjata. Nad olid trahteri lumivalgete sammaste vahelt vaevalt esile ilmunud, kui Jaan järsku seisatama jäi, nagu oleks talle puuga pähe löödud.

Otsekohe neile vastu sammusid kaks tüdrukut ning pikk, suurte vurrudega noormees: Virgu Anni ja Mari ning viimase peigmees, Luige mölder!

Jaanil tardus käsi silgupüti sangas. Ta süstis sammu nii järsku kõrvale, et Kohi-Kaarli käsivars ta seljast lahkus. Teretada ta ei märganud ja teda ei teretatud ka mitte, ehk küll Luige Peeter teda tundis. Kõik kolm sammusid neist pikkamisi mööda. Mari suust aga laksatas naer, nii kiitsakas, nii terav, nii pilkav, et see Jaanil ihust ja üdist läbi lõikas.

«Noh, mis sul viga on?» küsis Kaarel. «Kas tonti nägid või?»

Jaan ei lausunud sõnagi; ta tõttas, kui ta jalad kord paigast lahti oli saanud, nagu põgeneja edasi.

«Kui õieti nägin, siis olid need Virgu tüdrukud va Luige Peetriga,» arutas Kaarel, «aa — nüüd ma mõistan,» lisas ta naerdes juurde, «üks neist olla ju sinu suhkrutopsike, keda aga vaname'-kurat saunamehele ei tahtvat anda! . . . Ää kuulagi, vennas, sinust võib ka veel mees saada, kelle äiad ja tütred näpuotsaga ära kastaksid. Oota aga!»

Jaani kõrvus kumises Virgu Mari naer veel nii selgesti, et ta seltsimehe lobisemist ei kuulnudki. Suuril silmil maha vahtides tõttas ta edasi, pea norus, põlved nõtkunud ja selgroos külmad judinad.

Umbes versta maa järel lahkus tast Kohi-Kaarel. Jaan tõmbas kergemalt hinge, kui kaaslase madal, jõntsakas kogu ning kelm nägu ta kõrvalt olid kadunud. Ta oleks selle eest ei tea mis andnud, kui ta kohtamise Virgu tüdrukutega oleks võinud olematuks teha. Missugune lops! Oo, kuis hoolitseb Mari nüüd jälle kõmu eest külas, et kuidas Väljaotsa pops peab alalist ühendust varaste ja lakarditega! Ja mida ütleb Anni! Jaan oleks meeleldi maa põhja vajunud . . .

Kodus oodati teda nagu kunagi kirikuteelt rõõmupõnevusega. Lapsed jooksid talle läikivail silmil õue vastu, endid tema hõlmadesse riputades; täna polnud neil nähtavasti asja nurka pugeda, nende südametunnistus oli puhas. Neile saia jagades puges Jaan, kellele väikeste rõõm täna torkivat tuska tekitas, oma kurba hurtsikusse, kus eideke teda kõhna kehakinnitusega ootas.

Jaan oli terve õhtu sõnakehv ja hämar. Kokkupuutumisest Kaarliga rääkis ta emale niisama vähe kui masendavast juhtumisest kirikutrahteri ees. Ta püüdis uut lehte lugeda, mis külast vaheajal oli saadetud — kolme-nelja peale kokku käis neil üks nädalaleht —, aga ta ei taibanud vist mitte palju, mida silmad ridadest kokku lükkisid. Siiski istus ta tillukeses kambriurkas vaevasel lambikesevalgusel kogu õhtu, ja kell võis juba kaheteistkümne peal käia, kui ta juba magavate laste ja eide järel viimaks sängi hakkas minema.

Juba oli ta kuue seljast tõmmanud, kui tasane koputamine akna peale ta kuulatama pani.

See kuuldus nagu rähni täksimine vastu õõnest puud. Jaan võttis lambikese kätte ja astus akna juurde. Musta higise ruudu vastu surus end väljast Virgu Anni nägu. Ta vaatas oma tõsiste silmadega suurelt Jaani otsa, ilma et ta suu oleks midagi rääkinud.

Jaan ruttas avama, pea astus ta Anniga tuppa. Kai magas esimest magusat uinakut ega ärganud. Muudkui Mann pilutas oma asemelt külalisele uniselt korraks vastu. Anni silitas tal mööda minnes tummalt pead ja astus, ees minnes, otsekohe kambrikesse, kus Jaan praegu oli lugenud.

«Sain silmapilguks mahti siia joosta,» sosistas ta hinge tagasi tõmmates. «Mari peigmees on meil; nii ei pandud mind tähele.»

Jaan pani lambikese lauale ja lükkas Annile järi istmeks. Ise jäi seina najale seisma. Mõlemad vaikisid.

«Ma tulin sinu palvele, Jaan,» ütles Anni viimaks, ja kui ta seejuures oma laiad, loetavad silmad noormehe peale tõstis, siis teadis see juba, mis palve tal oli.

«Räägi aga,» vastas Jaan.

Ja nüüd veeretas ta lihtsate, rahulike sõnadega rõhuva koorma oma südame pealt. Ta ei kurtnud oma südamevalu, ei kirjeldanud piinasid, mida ta omaste poolt pidi kannatama, — ta tuli ainult Jaani enda pärast, tuli teda hoiatama,

talle kimbatusi meelde tuletama, millesse ta võiks langeda, tuli teda virgutama, ta silmi teritama, teda ettevaatlikuks tegema ta enda isiklikuks tuluks. Ta ei tunginud oma nõuannetega peale, ta ei saanud tüütavaks ega painavaks, ta ei torganud Jaanil ühtegi hella külge ega lasknud vilkekski märgata, et ta temast ise midagi halba uskus, — ainult tema inimliku au pärast kaasilma ees oli ta mures, selle peale ei tohtinud keegi pori pilduda, olgugi põhjuseta.

Nõnda oli Jaanil kerge talle õiglast ja otsekohest seletust anda. Ta ei püüdnud oma eksisammu, et ta ühel õnnetul õhtul teatud kahtlaste poiste kilda oli astunud, sugugi salata ega vabandada. Tunnistas ka rahalaenu-loo õieti üles ja andis lõpuks kindla tõotuse, et täidab Anni palve ja lõpetab igasuguse ühenduse Kaarli ning Juku ja teiste nendesugustega.

Anni vahtis talle näkku ja sosistas: «Seda ma teadsin . . . Ma olen rahul.» Siis küsis veel:

«Aga kas sa siis just ise pead neljapäeval Kaarli raha ära viima? Kas sa ei võiks kellegagi saata?»

Jaan mõtles järele.

«Saata? Kellega? Ma arvan, see ei lähe. Raha viija haistaks ju ise sellest halba ja helistaks külale. Poisse aga pahandaks, kui minemata jään, ja nad määriksid mind ka ise igal pool mehemoodi. Parem on, kui ise lähen ja enda nende küljest targu lahti koorin — küll ma seda oskan. Ära karda — ära mitte karda.»

«Mine siis — ma ei karda.»

Anni tõusis üles ja andis Jaanile lihtsalt kätt — nagu sõber ja seltsimees. Ja Jaanil ei olnud julgust teda kaenlasse tõmmata, teda suudelda, temale mingit õrnust öelda, nagu tavaliselt. Talle tundus, nagu teeks ta ennast seega kerglaseks, nagu näitaks ta oma nõrkust, mis neiu kindluse kõrvale ei kõlba, Anni tõsise näoga kokku ei kõla. Ta pigistas ainult tugevasti ta ustavat kätt. Siis lahkusid. —

Juba järgmisel päeval viis Väljaotsa pops oma lambad ostjale ära ja sai pakutud hinna kätte. Kaarli rahast oli tal veel rubla järel; kaks juurde — teeb kolm, millega inetu võlg just tasa sai. Ja neljapäeva õhtupoolikul võttis ta vastumeelse käigu Lehtsoo kõrtsi poole ette.

Ema võõrastuseks jäi Jaan hilise ööni ära. Ja kui ta tuli, oli ta teist korda oma elus nii raskesti joobnud. Südamevaluga päris ema, mis temaga siis jälle on juhtunud. Ta ei

andnud vastust, vaid vaarus täies riietuses oma koiku peale ja jäi norinal magama.

Ka järgmisel hommikul ei rääkinud ta midagi. Ta nägu oli kahkjas, silmad sügavasti aukus, huuled põuatud. Emale ei julgenud näkku vaadata, ehk see talle küll ainustki etteheitlikku sõna ei öelnud. Jaan loputas jääkülma veega silmi ja läks sedamaid välja.

«Kauaks ära jääd?» hüüdis ema talle järele.

«Ei tea.»

Ta käigul ei olnud nähtavasti ühtegi otstarvet. Ta kõndis pikkamisi, norus peaga, pöördudes vahel sinna, vahel tänna. Ta silmist paistis sügav sisemine ärritus, ja mõtted, mis tal peas mühasid, näisid teda otse vapustavat. Ta vehkles taoti kätega, ümises poolikuid sõnu ja jäi tihti keset käiku nõksti seisma.

Alles lõunaks jõudis koju.

Järgmisel ööl sonis Jaan palju. Ta kõneles valju häälega. Kohi-Kaarli ja Kõverkaela-Juku nimed olid tal tihti suus, ka üht emale tundmata nime hüüdis ta vahel sekka.

Hommikul küsis ema, kas ta sõna on pidanud ja üleeile oma kahtlastest sõpradest lahti on löönud.

«Jah,» pitsitas ta läbi hammaste, kusjuures ta nurka vahtis nagu karistaja ees seisev trotslik poisike.

«Kas täiesti?»

«Noh, ega ma neile suu sisse võinud öelda: taganege minust, ma ei salli teid! Nad oleksid mulle naha peale andnud . . . Jõime muidugi koos mõne pudelikese, ajasime juttu, ja ma tulin koju . . . Ega tea ühtigi, kas mul neid elus veel kord tarvis ei ole.»

Eit vahtis talle rõhutult silma.

«Või arvad?»

«Ma ei arva midagi,» vastas Jaan, «aga võimalik on kõik . . . Kaarli käest laenatud raha oli meil ju väga tarvis.»

«Raha andsid talle siis ikka tagasi?»

«Ta ei tahtnud võtta, tee, mis tahad. Viimaks võttis rubla vastu, aga kaks jättis minu kätte . . . Minu süü see tõesti ei ole.»

Ema vaatles Jaani haiglast nägu, ta ärevaid silmi ja väristas pead.

«Kas ta tahab selle raha sulle kinkida?»

«Näib tahtvat; aga ma õiendan asja teine kord temaga

tõesti ära. Nad olid neljapäeva õhtul kõik nii jõmmis, et mõistlikku sõnagi ei saanud kõnelda.»

«Kuule, Jaan,» ütles ema, kui ta natuke aega mõttes oli püsinud, «seda ei tohi sa Annile öelda, et sa Kaarli raha tervena tagasi ei andnud. See kurvastaks teda liialt.»

Jaani palgele ilmus vari pakitsevast sisemisest kitsikusest. Ta vahtis aknast välja Virgu poole ja vaikis.

«Kõige parem on, ema, kui sa selle raha enesele võtad ja selle eest ostad, mida vaja,» ütles ta viimaks tasahiljukesi. «Siis on ta minu käest ära, ja ma olen sõna pidanud.»

Ta võttis vestitaskust kaks kägarasse pigistatud rasvast paberit ja viskas nad ema ette lauale. Tõrksalt võttis Kai nad vastu ja viis kohvrisse — n e e d rahad ei olnud talle nähtavasti mitte väga armsad. —

Umbes nädal aega pärast seda puhus ühel ööl tugev torm ja väljas oli pilkane pime. Majade uksed võnkusid ning võrasid ja puud paindusid ning raksatasid ja ákende vastu pragises raskete hoogude kaupa jäme vihm.

Väljaotsa rahvas, peale Jaani, magas juba. Viimane luges veel kambrikeses või tegi, kui loeks, sest ta silmad jäid sageli mõttes mõne koha peale raamatus kas või veerandtunniks peatuma. Iga kord, kui mõni eriti tugev marupuhang akna vastu mühas või ukse kallal vapustas, virgus ta ja vaatas kohkunult ringi, nagu kartes, et tuulel on veel teine sissekippuja kaasas.

Kesköö võis juba möödas olla, kui Jaan viimaks tuppa astus, et magama minna. Ta katsus parajasti ust, kas see on riivis, kui läbi tuule mühina oli kuulda koputamist akna pihta. Jaan astus nagu jahmudes sammu tagasi, end ukse kõrvale nurka surudes.

Koputamine kordus tugevamini. Kätt, mis seda tegi, oli näha. Ka raputati nüüd ust.

Jaan seisis veel natuke aega nurgas. Ta silm piidles argselt magava ema poole. Ta viivitas ja viivitas. Kuid ta sai aru, et sissetahtja ei lähe ära; olid ju inimesed kodus, sest lambike põles veel.

Ruttu tehtud otsusega astus Jaan viimaks nurgast, kuhu ta oli peitunud. Ta avas ukse ning läks õue. Seal viibis kaunis kaua, tuli siis tuppa tagasi, kõndis kikivarbail, pani rasvaküünla-otsakese laternas põlema ja hiilis sellega uuesti välja.

Õues seisis hobune reega. Kaks meest olid sõiduriista juures, millel nähti madal koorem peal olevat. Mehed rääkisid

Jaaniga aina sosinal. Nad ajasid ree lauda ette ja hakkasid selle pealt kahekesi pakke ning kompse sisse kandma. Jaan näitas hõlma alt laternaga tuld. Ta silmad vahtisid suurelt ja klaasiselt nagu sonijal tulekuma kitsast triipu.

«Ruttu, ruttu,» kähistas ta kinnilitsutud kurgust. «Katsuge, et valmis saate ja kaote!»

Mõlemad võõrad olid Kohi-Kaarel ja Hans Mutsu, see linnamoodi mees, kes toona Kaarli ja Juku seltsis Lehtsoo kõrtsis oli istunud. Nad tõttasid tööga, ja mõne minutiga oli regi tühi. Kaarel astus Jaani juurde ja sosistas:

«Ole siis mõistlik poiss ja mata ise kõik paremini kinni. Jaota kraam targu ära: tükk sinna, teine tänna. Ja pea silmad ja kõrvad alatasa lahti — see on peaasi.»

«Millal oma kraamile järele tulete?» küsis Jaan.

«Kõige paremal pilgul muidugi,» tähendas Hans Mutsu.

«Niipea kui võimalik,» kinnitas Kaarel. «Võid ise järele vaadata, mis tükkisid enesele himustaksid. Ega meie tasus kitsid ole.»

«Ma palun teid kõigest hingest, tulge oma kraamile ruttu järele,» sosistas Jaan tungivalt. «Muidu hakkan kahetsema, et teie soovi kuulda võtsin.»

Nad vaigistasid teda, pigistasid tal soojalt ning seltsimehelikult kätt ja kadusid tormi ning pimeduse sisse. —

Väljaotsa Jaan ei saanud sel ööl nahka silma peale. Ta heitles ning viskles oma asemel nagu soetõbine. Kohutavad kujud tantsisid tal silmade ees, lahtistel laugudel nägi ta kõiksugu kummitusi ning kõrv kuulis heidutavaid kahke.

Nii kaugele oli ta siis juba jõudnud! Varguse varjajaks oli ta juba saanud! See oli esimene samm mäest alla. Häda talle, kui ta veel teise astub! Siis ei ole enam peatumist . . .

Kuidas olid nad ta teataval neljapäeval Lehtsoo kõrtsis osavasti oma võrku mõistnud püüda! Mida olid nad talle kõik tõotanud ja kuidas olid nad kõike, mida Jaan oli harjunud kurjaks ning keelatuks pidama, nii süütuks ning loomulikuks kujutanud! Tema viletsat elukorda selgesti tundes näitasid nad talle ära, et tal ei ole selle paranemist loota, et teda veel samal kevadel ootab kibe, armuheitmatu nälg, kui ta oma mehearu kokku ei võta ja sealt abi ei otsi, kust seda üksnes on leida. Ta vaidles neile vastu, ta suurustles oma aususega, ta tuletas jumalat kui abimeest meelde,

ta mõtles kõige oma hirmul tõrkuva hingega ema ja Anni peale, et kiusatus tema üle võimu ei saaks. Aga nagu nägematu võrk langes tema üle ja tõmbus ikka koomale tema ümber kokku. Joodud viin ja õlu mõjusid otsustavalt kaasa. Joobnud pea lõdvendas ta vastupanemisjõudu, segas ta mõistust. Ta hakkas neile toll-tollilt õigust ja toll-tollilt järele andma. Ta unustas oma armsate palved ja tõotused, unustas mõrsja ja ema.

Ta silmad läksid alles siis lahti, kui ta kaineks oli saanud. Hirmuvärinal nägi ta nüüd, kuhu ta jalg oli vääratanud. Veel ei ulatunud see kuristikku, aga selle kaldal seisis ta juba. Esiotsa oli ta seltsimeestele ainult oma sõna andnud nende saaki vahel oma hurtsikus varjata; nende «tööst» tegevalt osa võtta, seda ei olnud ta tõotanud. Aga seegi tõotus oli talle järgmisel päeval nii hirmus, nii arusaamatu, et ta muud ei võinud arvata, kui et ta oli nõdrameelne olnud. Aga inimese hing oli koolduv ning painduv. Mida selgemini Jaan viimaste päevade jooksul oma viletsuse üle oli järele mõelnud, mida elavamalt ta endale oma tulevikku oli kujutelnud, seda enam hakkas mõte Kaarlile ja ta seltsimeestele antud tõotusest oma hirmsat nägu kaotama.

Mis sellest siis nii viga on, kui võtan vahel mõne asja oma hurtsikusse hoida? vaigistas ta ennast. Kas ma tarvitsen teada, kust see pärit on? Kas see minu asi on? Ma annan varastele abi, see on õige, aga ega ma sellepärast veel ise varas ole! Varga ja varguse varjaja vahel on oma vahe. Ja ega ma nende ärist selgi kombel pruugi rohkem osa võtta kui üks kord. Ei taha, ei taha — see on minu asi. Pealegi lähen kevadel teise kohta elama.

Ja ta tegi otsuseks neile antud tõotust ainult üks kord pidada, jumalapärast mitte rohkem! Oleks ta sellest hoopis taganenud, siis oleks tal nende poolt kõiksuguseid vaenuavaldusi karta olnud ja väike tasu, mis ta neilt sai, see oleks kaotsi läinud . . .

10

Täbar küsimus oli nüüd, kuidas lugu emale teatavaks teha. Jaan teadis küll, et ema niisugust asja, mille juures midagi võis teenida, sugugi nii peenele südamekaalule ei pane; aga Jaanil enesel oli häbi tema ette astuda ja talle

kuulutada, kui nurjatult ta oma sõna oli murdnud, kuidas ta selle asemel, et varastega endist juhuslikku ühendust lõpetada, nendega otse ühistöötamise lepingu oli teinud. Emale pidi ta aga seletust andma, sest kraami oli vaja majas paremini ära peita, ja kitsastes ruumides polnud võimalik ema eest midagi varjata. Kas suudab ema suud pidada Anni vastu? Kas möödub kõik õnnelikult?

Palavik raputas teda valge hommikuni.

Siis kargas äkki sängist.

Ta ootas, kuni Mikk ja Mann on kooli läinud. Kui ema pisikest Liisikest, kelle ta mõne aja eest ära oli võõrutanud, sest et ta kurnatud rinnad piima asemel juba verd hakkasid andma, soendatud kördikesega oli toitnud, läks ta kesikule lauta süüa viima. Jaan võttis ta käest ämbri, milles vedela solgi sees mõned kartulikoored ja leivakoorikud ujusid, ja kandis selle ise lauta. Eit, kelle tervis viimasel ajal niigi palju oli paranenud, et ta öösiti mõne tunni sai magada, astus pojale köhides ja hingerdades järele, sest ta oli murelik perenaine, kes oma loomakesi hommikul ikka ka ise tahtis üle kaeda.

Jaan ootas, kas ta kuidagi märku annab, et ta öösiste külaliste käimisest midagi oli kuulnud. Kai aga ei lausunud sõnagi. Vististi oli ta sügavasti maganud.

Mõlema lautailmumisel sööstis näljane kesik neile noolena vastu, karjudes nagu varda otsas. Ta oli nelja jalu mollis, enne veel kui Jaan pange jõudis tühjendada. Mollike oli sootuks kuiv ja paiguti nagu ära näritud. Millise metsiku tulinäljaga loomake sõi! Ta nagu pumpas mollitäie vedelikku endale sisse, kehast silmsi paisudes ja punsudes.

«Kui pisike ja kõhnake ta ikka veel on,» ohkas ema, «ei oska teist veel sigudikuks nimetadagi. Millal niisugusest küll asja saab!»

«Sul pole talle ju midagi anda,» ümises Jaan. «Ega kartulikoored ja hobusepabalad põrssast nii pea siga kasvata. Nälgid ise, nälgib ka su loom.»

Seepeale vaatasid nad vaikides põrssa kirglikku puukimist pealt, kuni saunaeide pilk viimaks eemaldus ning juhtumisi millegi peale püsima jäi.

«Mis komud ja kolud need siis seal lambatarakeses on?» küsis ta.

«Saad kohe näha,» mõmises Jaan, «terita aga silma.»

Kai astus kraamikogule uudishimulikult lähemale. Halli poolpimediku pärast ei tahtnud talle hästi selgida, mis seal oli. Ta kobas käega üle aia.

«Tule jumal appi,» hüüdis ta, «siin näikse ju kotte ja pütte ja taevas teab mida kõik veel olevat... Kuidas need asjad siia said? Ega ometi sina —? Aga mis ma tühja küsin!... Kes meil on käinud, Jaan?»

Jaan tegi parema käega lõdvalt viskava liigutuse, nagu väljendada tahtes: on ju ükskõik, kas kohe või hiljemini. Ta võttis südame rindu ja hakkas rääkima. Pimedik laudas oli talle meeltmööda, sest nüüd ei pähtud ta nägu ega silmi.

«Meil käisid öösel külalised... Ajasid peale kui mustlased: võta hoida, võta hoida! Panin vastu küllalt, aga sa tunned ju Kohi-Kaarlit ja ta seltsimehi... Hakkasid ähvardama, nii et tee juba hirmu pärast, mida nõuavad.»

«So-oh, või nii!» hüüdis Kai. «Ja mina ei kuulnud kõppu ega kappu... Kust mulle sihuke uni täna küll tuli!... Kas nad siis meile ka midagi annavad?»

See küsimus kergendas imelikul jõul Jaani südant. Ta tundis nagu osa kardetud ohust möödunud olevat.

«Lubasid küll tasu anda, käskisid sealtsamast võtta, mis meeldib. Aga sellest kraamist ei võta ma midagi. Sellesse ei tohi keegi meist puutuda. See on varastatud.»

«Ega siis sina teda ole käinud varastamas,» tähendas Kai kulme tõstes.

«Aga ma tean, et see on varastatud. Ja varastatud asja ei pea meile suhu ega selga saama. Sest häbist on juba küllalt, et siin niisugust musta asja mõne öö ja päeva peidame. Aga ma ei võinud midagi parata. See kuradi vaesus teeb inimese ju peast lolliks, nii et enam arugi ei saa, mis õigus, mis ülekohus.»

Eit ei vastanud. Ta käed kobasid kraamihunnikus ringi, katsudes, mõistatades, hinnates.

«On aga tubli lasu,» sosistas viimaks. «Küll siin võib mõndagi olla, mida meilegi tarvis läheks.»

«Jää sellest üsna vait,» keelas Jaan paigal tammudes, nagu külmetaksid tal jalad. «Mõtle parem järele, kuhu me kõik need võõrad asjad sootuks võiksime ära matta, muidu võidakse meile ehk jälle nuuskima tulla... Terve peitetöö jätsid nad võllanäod minu teha, ise panid mureta minema... Ühe

osa peame sauna kaotama, mõne asja vahest maa alla matma.»

Ta kahmas sületäie kraami aiast põhkude seest kaenlasse ja käskis ema sedasama teha. Kui nad need koormad hurtsikusse olid tassinud, tõid nad veel teised ja kolmandad. Jaan piilus iga kord sauna eest, sauna otsast ja tagant eemale ringi, kas oleks kedagi liikvel-olijat näha.

Koiduvidus läks ikka hõredamaks, sulailma tõttu tõusis aga kaunis tihe udu. Mitu kuumavat vööti, tulipunasest helkjas-kollaseni, palistasid idapoolset taevaveert ja silmaringi alt lõi tõusva päikese tera loitma. Kaugemaist taludest olid värvilise udu sees ainult tõmmukad varjud silmale selitatavad. Üks tuleke vilkus veel kuskilt aknast. Ta kiir oli kahvatu ning peen nagu siidlõng. Tuli vist Virgult, vallavanema juurest, kustus aga praegu. Väljaotsa saun oli taludest ja teistest popsihurtsikutest õnneks kaunis lahus; veerand kuni pool versta võis nende vahet olla. Tihe lepik varjas teda kahest küljest. Kui Jaan Virgu tuleniiti nägi, torkas talle aga siiski kartlik küsimus pähe, kas ta oma laternat öösel ka hästi hõlma all on hoidnud. Ta püüdis end vaigistada: oli ju ka ennemalt öösel laternaga õues käidud ja ega keegi teadnud otse valvel olla.

Väljaotsa ema oli suure agarusega, niipalju kui ta põdurad liikmed suutsid, peidetavat kraami sauna kandnud. Oma uudishimu mitte talitseda jõudes nabis ta ühe koti ja kimbu, ühe komu ja puntra teise järel lahti, et näha, mis seal kõik sees oli. Jaanil oli oma ärevusega sedavõrd tegemist, et ta teda esiotsa tähelegi ei pannud.

«Oh, kui ilus pukskiriie, oh, kui peenike lõuend!» sosistas eideke ühtelugu läikival silmal. «Tuliuued meesterahva riided, tore suurrätt, — näe, missugune soe körtsik, kui palju uusi kindaid! . . . Siin veel terve kangas poolvillast riiet, ja siin kasukas, veel teinegi kasukas! . . . Mis siis siin on? — Vaeh, seepi ilmatu hulk ja lumivalgeid särke! Kõik jõuka talu kraam. On aga poisid külla otsa juhtunud! . . . Ja siin kotis, mis nii märg? — Pagana pihta — liha, selge ilus sealiha!»

Ta tõmbas kotist paar käntsakat nähtavale.

«Kui paks pekk!» karjatas ta ise ja ta silmad imesid ning neelasid nende küljes. Ta näis seda näljase kirglikku aplust tundvat, mis enam vahet ei tee toore ja küpse toidu vahel; ta suu jooksis vett.

Siis avas ta ühe suurema püti. See oli täis kollast värsket võid. Eideke vahtis ja vahtis ning õndsalik elevus, mis teda valdas, andis ta silmadele äraseletatud vaate.

Ta leidis veel suitsutatud seasingi ja lambakintsud, leidis käkid ja kaks pätsi nisuleibagi. Kõike riidekraami ja muud mittesöödavat hooletult kõrvale jättes sõi ta silmadega ja kõigi oma meelte ning mõtetega seda taevaõnnistust, mis siin toidu näol ta jalgade ees maas oli, mis teda nii õnnestas, nii vaimustas, et ta enam midagi muud ei näinud ega kuulnud, mitte Liisikese nutukisagi hällist . . .

Jaanile oli aegamööda märgatavaks saanud, kuidas ema kotid ja anumad üksteise järel nibinal-nabinal avas, lahti jättis ja põlvede peal jälle ruttu mõne uue juurde roomas. Ta tahtis pahaselt keelates vahele astuda, aga seal langes ta vaade ema pühalikult elustatud, hingeni joovastatud näole. Ning Jaan ei keelanud. Ta astus tagasi. Ta ei raatsinud seda lapselikku jõulurõõmu talt võtta. Sügav, tuikav, näriv haledus täitis ta hinge.

«Oi kõhutäidet, mis siit täna lõunaks saame! Oi seda pidu ja põlve lastele!»

Kai põlvitas rinnale risti pandud kätega kalli vara seas, täis ilutsevat armastust. Ta oli hoopis unustanud, mis talle selle vara omandusõiguse kohta oli öeldud.

Poeg vapustas teda kergesti õlast.

«Meie ei saa siit mingit kõhutäidet.»

«Ei saa? Miks ei saa?»

«See on vargus.»

«Aga nad lubasid sulle osa.»

«Osa? Osa? Vargusest osa? Ja sa tahaksid seda vastu võtta? Nad lubasid mulle tasu tüli ja vaeva eest.»

Kai ei saanud nii peenest vahest kuidagi aru.

«Tasu — nojah, võta siit tasu, siin on ju küllalt! Ära'p see muu tasu siis õigem oleks!»

Piin, mis Jaani hinge juba ära oli kurnanud, ajas ta korraga äkilisele, ülekohtusele vihale. Ta rebis ema kraamihunniku keskelt eemale ja karjus: «Ära puutu, muidu viskan su uksest välja! See on võõras vara, see on vargusekraam, selle külge ei tohi sa näpuotsa panna, ennem pista käsi tulde!»

Jaani silmad kiiskasid kui murdjal. Ta huuled olid sinised ja nende tagant välkuvad valged hambad käisid iga sõna järel kirisedes kokku.

Ehmunud eideke ajas enda nõrgalt üles, kiskus silma kalli vara küljest lahti ja taganes aralt nurga poole. Ta oli Jaani viimasel ajal tihti äkilises vihatujus näinud, aga praegune käis ägeduse poolest kõigest üle. Kai ei saanud temast muide aru: ise võtab varguse vastu, ütleb selle eest tasu saavat ja nüüd paugub nagu püss, kui sellest tasust ainult räägitakse; nagu mõni ribake liha suure kotitäie kohta midagi tähendaks!

«Ära nüüd kohe nii kärkima hakka,» püüdis ta teda vaigistada, «ma ütlesin aga nii; ega ma veel midagi ole võtnud. Mul pole lastele enam ivakest ette panna, kui täna koolist tulevad: kirnu põhjas on ainult veel natuke soolvett paari silgupeaga ja kuivanud leiba on meil viimane kannikas.»

«Siis söögu leiba ja silgusoolvett,» urises Jaan, kelle vihahoog niisama kiiresti alanes, kui ta oli tõusnud. «Seda on nad ju ka siiamaani söönud.»

Ja oma ägedust, nagu kahetsedes lisas ta sedamaid hoopis vaguralt juurde: «Ema, aita mind seda kuradi kraami siit silmade alt kõrvale toimetada; ma olin rumal, pururumal, et ma neid kõige nende saagiga kus tühi ei saatnud, nüüd vihasta veel nende närude pärast. Meie veel ei tarvitse varastatud toiduga oma kõhtu täita. Ma tapan homme kesiku ära, siis on ka meil liha. Küll sinnapoole jälle nõu leiame... Ää ole pahane minu üle, aga mis hingesse ei mahu, see ei mahu.»

Kai kuulas sõna nagu kunagi.

Nad tegid mitu tundi tööd, enne kui kõik hädapärast oli peidetud, osalt toas, osalt lakas, muist laudas põhu ja kuiva sõnniku all. Kui töö oli toimes, pühkis Jaan higi otsmikult, ja nagu takistaks paks õhk toas ta hingamist, ruttas ta saunast välja ning tuli alles videviku ajal tagasi.

Ta ei söönud tervel päeval midagi.

Kui lapsed õhtu eel koolist tulid ja nende nägalad pilgud söögilaua poole piilusid, kus seisis ainult poolpõlenud kannikaäär leiba soolveega täidetud kausi ja kaljakapa kõrval, ja kui ta nende õõnsaid põski ning õgivat nälga nende silmis nägi, astus ta ema juurde ja sosistas:

«Võiksid neile panni peal mõne killu liha küpsetada. Koori lusikaga ka võid püti pealt... Tead ju, kuhu lihakoti ja võipüti panime.»

See ootamatu käsk hämmeldas ema üsna kohmetuks, otsekui oleks talle pähe kopsatud. Ta ei tahtnud oma kõrvu uskuda:

mõne tunni eest möirgab vastu kui lõvi — nüüd käsib ise! Kai ruttas siis soodsat tuulepööret kasutama, ilma enne veel pärivate sõnadega aega viitmata.

«Oodake, lapsed,» ütles Jaan Mikule ja Mannile, «ema praeb teile sealiha, ma näen, et olete paljast leivast juba villand.»

Ja kuna eit kärmusega, mida tema põdurailt liikmeilt ei oleks võinud lootagi, koldesse tule tegi ning tubli käntsaka liha peidust jälle esile hankis ja kuna lapsed ta ümber vesiste suude ning hiilgavate silmadega rõõmul keksisid ning patrasid, viskas Jaan enda koikusse selili, pani ristis käed põigiti näo peale ja lamas nõnda liikumata paigal nagu elutu.

Hurtsiku madal, kitsas ruum aga täitus vaheaegu meeli erutava lummutusega. Rammus pekk särises ning susises pannil — armsam muusika, mida selle maja elanikud iganes olid kuulnud, ja maias, kõditav lõhn tõusis suitsunud lae poole — ninale armsam kui ükski muu maailma lõhnust. Mikk ja Mann kehklesid kui tulistel sütel: heameelega oleksid nad pannilt poolküpsed tükid pihku kahmanud.

Viimaks, viimaks seisis lihavaagen leiva ja värske võiga laual! Eemale, kaugele eemale tõugati sogase soolveega täidetud silgukauss. Mikk ja Mann seisid nagu kaks tikku kõrvuti laua ääres; nende silmad ja suud sõid juba, enne kui käsi kausist midagi oleks saanud haarata. Kuidas nad suhu toppisid, kuidas nad võhmisid ning kugistasid! See ei olnud söömine, see oli õgimine. Rasv tilkus neil sõrmi mööda, rasva nõrgus neil suuäärtelt, rasvaga võidsid nad poole oma nägu ära. Isegi väikesele sülelapsele pistis ema killu pekki pisikesse rusikasse; see hoidis oma saaki nagu kullike kõvasti küünte vahel, imes ja matsutas ja võidis oma põsekesed särama... Ühelgi lauas ei tulnud võluva tegevuse vältel meelde küsida või mõelda, kuidas see taevalik roog, millega nad oma maist nälga kustutasid, siia oli saanud, kust ta oli toodud, kes ta oli toonud. Mingi kahtlane kõrvalmaik ei andnud märku, et toit oli varastatud.

Lauast puudus Jaan. Ema oli teda paar korda kutsunud, ta ei tulnud. Ei olevat veel isu. Ta oli asemel küljele pöördunud ja piidles söögilaua poole. Ta jälgis sööjaid, vahtis lapsi, vahtis nende mässavat aplust, seda äraraäkimata lõbutunnet, millega nad vihast vaenlast nälga seal nottisid. Nagu härras vagadus, nagu sügav aukartus paistab nende pärani

laienenud silmist lihavaagna vastu laual, mille külge nende pilgud kinni on manatud, mille järele nende lummatud käed ikka jälle sirguvad. Ning Jaanile tuli hommikune põrssasöötmine meelde . . .

«Poeg, kas sa siis ise sööma ei tulegi?» küsis ema nüüd juba kolmandat korda.

«Ei. Sööge aga teie.»

«Siin on ju kõigile küllalt. Tule ometi!»

«Jää nüüd rahule, ma ei tule! Kui koorik leiba järele jääb — sest jätkub.»

«Ja liha?»

«Seda ma ei taha.»

Jälle uus tuju, mõtleb ema ning sööb ise rõõmsal nabinal edasi.

Nagu oleks sellele nägemisväärt võidusöömisele rohkem pealtvaatajaid vaja, astus korraga Virgu Anni uksest sisse.

Jaan kargas asemelt, otsekui oleks säng ta välja süljanud. Piirita ehmatus venitas ta näo nurgeliseks, ta silmad vahtisid kui tonti. Pidi ta just sel silmapilgul tulema! Mis siis, kui hakkab pärima? . . . Onneks oli nurk, kus Jaan värisedes seisis, kaunis hämar, nii et neiu ta näomuudet, ta kohmetut hirmu ei võinud näha.

Lihalõhn aga tungis talle kohe ninasse ning rõõmlik pilk lendas ta silmast söögilaua ja selle ümber asuva väikese seltskonna üle. Ta teretas lauale lähenedes süütult-sõbralikult, andes emale kätt ja paitades lastel päid.

«Teil näikse ju värsket olevat,» ütles siis lõbusalt, «olete vist midagi veristanud.»

«Kesiku tapsime hommikul ära,» hüüdis Jaan nurgast.

Kaigi oli hinge põhjani ehmunud, ta aju oli asjata head nõu otsinud, nüüd pääses ta nagu halvatusest, nokutas pead ja kordas:

«Jah, hommiku vara tapsime kesiku ära, ei olnud parata, toidupoolis kippus juba liiga kasinaks ja kõhnaks minema . . . On nagu veel pisut värske võtta seda lihakest, aga eks sool ära enda . . .»

Anni astus nüüd ka Jaani poole, talle kerepalt[1] kätt pakkudes. Tundes, et noormehe käsi ta sõrmede vahel väriseb, vaatas ta temale murelikult näkku.

[1] Kärmelt, elavalt. — *Toim.*

«Kas sa ei ole terve?»

«Ei ole.»

«Siis heida kohe jälle sängi tagasi! Su käsi on nii kuum . . . Sa peaksid oma tervist enam hoidma, käid ehk liiga kerges riides.»

Sööjatele laua ümber oli vaheajal märgatav meeleoluline muutus tulnud. Manni ja Miku rasvast säravad näod ei olnud enam nii rõõmsad. Manni suu ümber näis koguni nutuvõru tuksuvat. Nad olid tähendusrikkalt teineteise otsa vaadanud, kui Jaani ja ema huultelt sõna kesiku tapmisest kukkus. Nende suud hakkasid üsna aeglaselt liikuma, nad mäletsesid ainult veel, nagu oleks magus ossike korraga kõik oma taevaliku maigu kaotanud.

«Miks te notsu ära tapsite?» kurtis Mann. «Kas ta ei oleks võinud elada ja suuremaks kasvada.»

«Mis ta teile kurja tegi?» mõnas ka Mikk. «Salaja tapavad ära ega lausu veelgi sõna, kui meid juba sööma panevad.»

«Soo, nüüd, kus kõhud notsu lihast täis, hakkate ise veel õrisema ja noomima!» naeris ema. «Kes need olid, kes alati suud vingutasid, kui silgusaba ja kört lauale kanti — mis?»

«Ennem silk ja kört kui nii armas loomake!»

Seda ütles Mann. Täpilt nõnda mõtles nähtavasti ka Mikk, sest nende silmad leidsid endid ühistundlikult ning imbusid ühtaegu märjaks. Ja siis, nagu häbi tundes sellest, et nad nii «armsa loomakese» ihuga endi patust kõhtu olid täitnud, taganesid mõlemad ühtlasi lauast.

«Pole viga, lapsed,» tröösti neid külaline, «küll Jaan toob teile kevade poole uue ilusa notsu.»

Anni tulekul ei olnud täna erilist põhjust, ta vestis ema, Jaani ja lastega mõne aja juttu ja tegi siis jälle minekut. Ta olevat neid kõiki ainult näha tahtnud, et kas nad on terved. Isa sõitnud Mariga hommikul linna pulmakraami ostma, sest tähtis pidu olevat juba lähemal pühapäeval; nad võivat varsti koju jõuda, seepärast vaja tal jälle minna. Jumalagajätmisel kinnitas ta haiglast Jaani veel kord, et ta sängi heidaks. Ta murelik pilk püsis kaua noormehe kõhnal, närbunud näol, millest helkjad silmad talle täna nii mustjalt ja nii võõralt vastu läikisid. —

Ka tänasel ööl ei saanud Jaan pilkugi magada. Tal oli tõesti palavik. Palavik ihus ja hinges. Ta põues puuris ja

näris nagu mürgine uss. Kes sa nüüd veel oled? Mis sust nüüd veel saab? Nende küsimustega piinas ta ennast armuheitmatult. Paljuke oli sellest aega möödas, mil sa vargad oma hurtsikust minema kihutasid, kõigi nende kallite varadega minema hurjutasid, uhkuse mehise vihaga neile järele hüüdes: «Väljaotsa pops on oma perega püstinäljas, aga ta on aus mees ja tahab seks ka jääda — tulgu mis tahes, tulgu kas või ots! . . .» Ja nüüd, mõni nädalake hiljem? . . . Oi mehikest viletsat, oi narrikest vaest, kes oma jõuga, mis oli ainult jõuetus, nii suuresti hooples! Kes pruudile ja emale oma mehesõna vahvalt pandiks andis selle suure paindumatu aususe eest! . . . Kuidas oli see kange mees vihastanud inimeste üldise tavalise tõekspidamise üle, et iga vaene saunik on varas või vähemalt varguse varjaja! Kuidas oli ta Virgu peremehele upsakalt vastu astunud, kui sellele mõte pähe oli tulnud Väljaotsa saunast vargust tulla otsima! Peaaegu oleks ta ametnikud maha löönud niisuguse raske auteotuse pärast, mida sisaldas juba see paljas oletus tema kohta. Ja nüüd? . . . Kui Virgu vanamees nüüd tuleks! Oi, mäherduse noosi musta vara saaks ta kätte selle nii uhke kui ausa mehe majast! Mis temale nüüd veel vastata? Oo, kuidas ta nuumatud nägu naeraks ja säraks, kui ta lõuga silitades ütleks: «Kas näed nüüd, et mul ometi õigus oli! Ja kui veel Anni teaks, kuidas mees, kelle aususe eest ta oma pea annaks, seda sõna pidas, millega ta taskulõikajate ja lukulõhkujate killast, kuhu ta «kogemata» sattunud, tõotas lahti lüüa! Oi nartsukest, kelle peale õigel, ausal neiul enam ei maksaks sülitadagi! . . . Jaan tundis kindlasti, et Anni temast silmapilk lahkuks, kui ta tõde teada saaks. Tema ise Anni asemel oleks just sedasama teinud.

Hommikul kella nelja ajal kargas Jaan sängist, riietus kiiresti, seadis suure paja koldesse üles ja hakkas vett kandma, et sellega pada täita. Kähku oli tuligi alla tehtud. Kui vesi pajas kuumaks oli saamas ja pikk nuga ihutud, äratas ta ema üles.

Kai küsis, mida ta tahtvat.

«Siga hakkame tapma,» vastas Jaan.

«Siis ikka —»

«Muidugi. Mis me siis sööme?»

«Ma arvasin — —»

«Ei, mitte suutäit sellest toidust enam! See jääks mul kurku

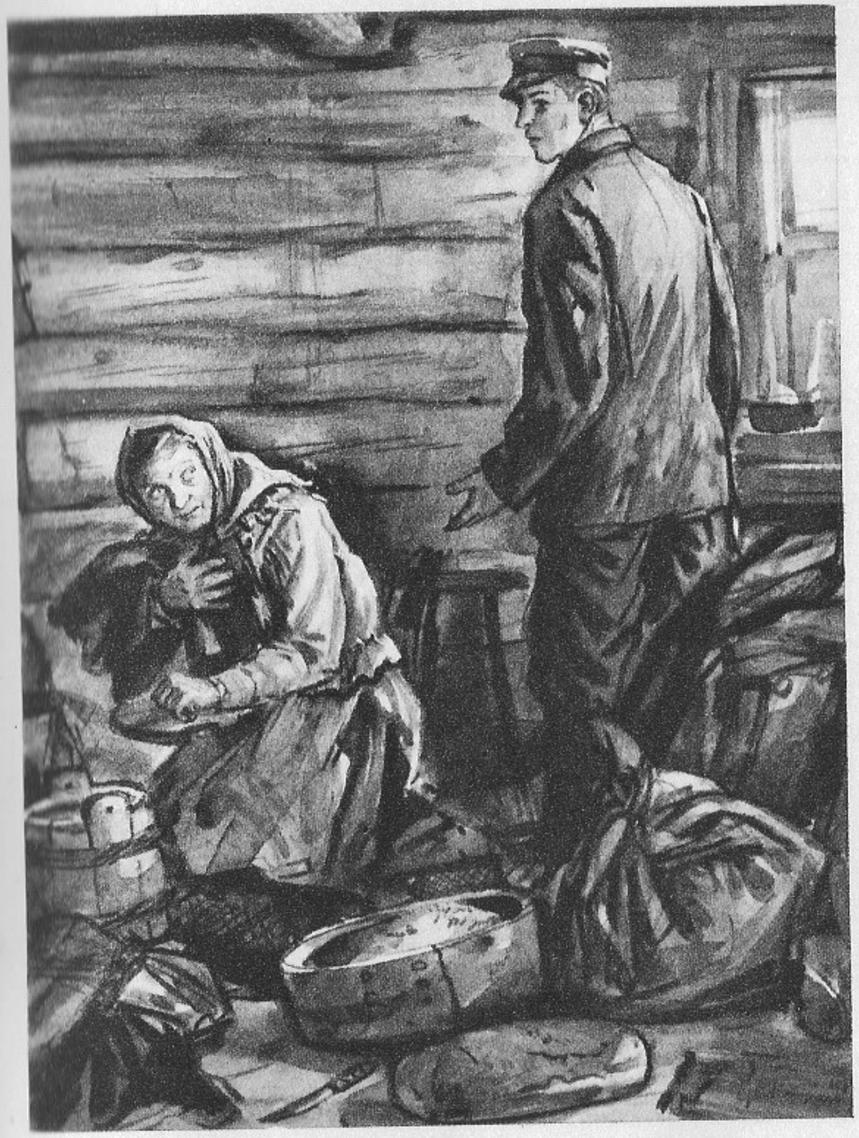

„See on vargus."

kinni, põletaks mu sisikonna ära . . . Ma tahan o m a toitu süüa.»

Ema hakkas üles kobima.

Kui nad rääkisid, siis ainult sosinal, et lapsi mitte äratada. Need ei pidanud jumalapärast midagi kuulma ega nägema. Tapmistki toimetas Jaan laudas, kahe tule valgusel, kinnise ukse taga, et kesiku karjumine tuppa ei kostaks.

Kui Mikk ja Mann kooli hakkasid minema, oli töö ammu korras, ilma et neil sest aimugi oleks olnud. Magasid ju väetid ka hommiku eel liiga sügavasti, sest et õhtupoolne öö neil liiasti täis söödud kõhtude pärast kaotsi oli läinud. Olid teised kaua valusa pakitsemise käes asemel vingerdanud ja alles koidik tõi neile kergendust ning und.

«Ei nad s e d a liha nii palju sisse aja, et kõhu rebenemist karta oleks,» muiatas Jaan kesiku lõhkilõikamisel mõrudalt.

«Küll on jah kehvake,» ohkas Kai. «Päris hale niisugust tappa ja veel enam suhu pista.»

«Aga meie oma — mitte teiste!»

Ema arvas Jaani häälekõlast jälle nagu tõusvat ägedust märkavat; ta ei rääkinud enam.

11

Jaani piin varjatava varguskraami pärast kasvas iga päevaga. Hingepiin ja hirm. Kui kergesti ei võinud uus läbiotsimine tulla. Vargustest kuuldus ümbruses ühtelugu ja politsei oli jalul.

Lehtsoo valda, niisama paari naabervalda loeti siin raagses nurgas kõige kehvemate kilda, mille eest aher loodus ja mõis küll ühevõrra süüd kandsid. Vaestest peremeestest oli küllus peaaegu niisama suur kui näljastest vabadikkudest ja vallalistest tööta inimestest. Virgu Andrese sarnaseid põliselt jõukaid talupoegi, kes kui esimesed ostjad oma talud varemal ning tulusamal ajal olid omandanud, oli siinpool võrdlemisi vähe. Vilja- ja linahindade püsiv põdevus sünnitas iga aastaga uusi maata inimesi, uusi tööta töölisi juurde. Küll läks neid linnadesse, küll aga jäi neid maalegi kiratsema. Peremees otsis abi teenijate arvu vähendamisest ja peetavate palga kärpimisest; kohata ja tööta teenijad ning maata popsid otsisid abi jõukate külla öisest vähendamisest.

Aleksander Tootsil ei võinud sel lool sõnumitest puudust olla. Et ta mees oli, kes rahvaelu põhjani tundis, alatasa rahva keskel elades, ja et ta mees oli, kes oma veendumusi kergesti ei vahetanud, siis juhatas ta ikka ja ikka jälle need eetilised juured kätte, millest kõik majanduslikud ja ühiskondlikud pahed võrsusid, nõnda kui: laiskus, hooletus, jumalakartmatus, liialine riideuhkus, liigsöömine ja liigjoomine, ilmalust ja lõbuhaigus. Need olevat tegurid, mis meie rahva elukorda õõnestavat, olevat meid hukatuse äärele saatmas, nagu see kasvavast kuritegevusest selguvat. Tema kirjutiste lõpul järgnes muidugi meeldetuletus tuntud abinõust, mis ainuüksi võis eesti rahvast päästa ta verivaenlastest, varastest, ja mis pidi Eesti taludesse rahu, õnne ning rikkuse tagasi tooma . . .

Väljaotsa Jaan aga läks oma igatsuses peidetud varguse-varast lahti saada ikka kärsitumaks. Seekord, ja mitte enam — oli ta kindlaks otsuseks teinud. Sest tal ei olnud enam ööd ega päeva. Ta ei olnud enam inimene. See võitlus iseendaga, oma paremate tundmuste, oma häbi ja uhkusega, kogu oma karjuva hingehädaga kippus juba ta vaimutervist rikkuma. Oleks ta ometi olnud nagu need teised, kes silmagi ei pilutanud, kui nad ühel heal ööl mõisa- või taluaidast enestele tõid, mis neil puudus, kes suu ammuli ajasid, kui keegi narr ütles, mõni muu kiratseja ei tegevat mitte nõnda — inimesel olevat au! Ei nad kartnud jumalagi karistust, mida neile õpetaja kirikus ja palvemehed piiblitundides meelde tuletasid, ei nad kartnud põrgut, kuradit ega viimset kohtupäeva, mis nii lähedal öeldi olevat. Ei puudunud neil meelerahu päeval ega unerahu öösel. Ainult t e m a vaevles, ainult Väljaotsa vireleja sepitses endale mõtteid ja mõistis ennast hukka.

Jaan oli juba nõuks võtnud kraami toojaid otsima minna, et neilt selle äraviimist nõuda, — seal tulid nad ühel ööl: Kohi-Kaarel Hans Mutsuga.

«Teie õnn,» sosistas noor saunamees neile vastu, «sest muidu oleksite peagi lõksu langenud — mina vaene ühes.»

«Kuidas nii?»

«Noh, külas olla mõnel haisu ninas,» vastas Jaan. «Juba nad midagi ikka on märganud — teie siinkäimisest öösiti või nii.»

«Ehk aga olid ise ettevaatamatu? Ehk lobises eit või mõni laps midagi?»

«Seda ma ei usu, aga mis ma ütlesin, on tõsi. Kõhistatavat, et siinpool nähtud öökülalisi, et meil olevat nüüd rasvased päevad ja pagan teab mida . . . Kõige parem on, kui te endid minu piirkonnas enam sugugi ei näita . . . Uues kohas vaatan ringi, kas teile veel võin abiks olla.»

«Kurat,» kirus Kaarel läbi hammaste, «sa ehk lasksid lastele liiga suured lihapäntsakad kooli kaasa anda?»

«Olgu, kuidas on,» vastas Jaan, kes neist iga hinna eest lahti püüdis saada ja võimalikult täiesti, «asi on halb ja lugu lehkab. Kui Virgul homme pulmad ei oleks, mis vanamehele aega ei anna nuuskimas käia, siis annan oma pea, et ta urjadnikuga juba siin oleks käinud ja terve teie kauba oma käpa alla kiskunud. Seepärast puhastage mu hurtsik, enne kui teile ja minule õnnetus tuleb, ja ärge siin enam oma varju näidake.»

See siis sündiski.

Jaan äratas eide üles, kes oli nõuga ja teoga abiks. Tasa ja kiirelt nagu rotid olid kõik tööl. Tuli toas tehti võimalikult pisikeseks, aknale pandi riie ette ja õue ei viidud valgust seekord sugugi; käsikaudu kobades toodi laudast ja lakast välja, mis seal peidus oli.

«Kas oma osa juba ära võtsid?» küsis Kaarel Jaanilt keset tööd.

«Jah, paaril korral sai liha praadida; ma usun, ka nisuleib on otsas ja võidki võttis ema mõne lusikatäie.»

Kaarel tähendas, et ega see siis kõik ei olevat, mis kraamipeitja endale võivat nõuda. Võtku, mida himustab, veel.

Jaan tõrkus vastu. Viimaks tähendas, nad võivat emale anda, mida ise just soovivad. Mehed pöördusid siis oma pakkumisega eide poole, ja see kohmetuke võttis vastu, mis talle kätte visati, enamasti liha, võid, seepi jne. Jaanile meeldis, et ta ei tahtnud riideid; vist oli eidele, hoolimata ta muidusest tuimusest, mõte ometi liiga hirmus varastatud riiet nagu vandemärki enda või laste ihu peal näha. Ainult nälja kustutuseks võttis ta vargust vastu. Nii kasinate nõuetega varapeitjaid ei olnud kummalgi vargal enne vist olnudki. Raha neil seekord anda ei täidinud. Ütlesid, et enne vaja kraam laadal ja linnas mehele panna. Nad sõitvat otsekohe kuhugi kaugemale laadale. Kõverkael veel ühe hobusega ootavat neid eespool kuskil kõrtsis.

Varsti oli koorem peal ja nad kadusid kui öölinnud pilkase

pimeduse kätte. Väljaotsa saunas kustus nõrk tulekuma, must öö haudus valdavalt jälle ta peal, kattes oma hõlmaga kõike häda ja häbi. Ei elutsenud siin hurtsikus enam inimesed, kes oma koredail asemeil üksnes mure- ja näljapisaraid valasid; uus luupainaja kükitas neil rinna peal, muljus nende hinge kinni, pani neid rahutuses vingerdama: hirm ja põlastus iseeneste eest . . .

Mõneks ajaks oli nüüd toitu majas — ükskõik, mis hinna eest saadud. Jaani lähemaks tegevuseks sai siis jüripäevaks uut eluaset kuulata ning otsida. Ta oli peaaegu iga päev rändamisel. Ta ei pannud seda raskeks, palju enam oli rõõmus, et sel viisil oma piinatud hingele vaheldust, oma rõhutud meelele jahutust võis otsida.

Aga saunarahvast varitses juba uus kimbutaja.

Ühel õhtul tuli väike Mikk haigelt koolist, heitis sängi ja jäigi sinna.

Laste seas liikus siinpool mõnda aega sarlakitaud, mille idu ka Mikuke koju tõi. Mõni päev hiljem tuli haigus ka Mannikese küljes nähtavale — nüüd oli juba kaks põdejat majas.

Jaan müüs ruttu mõned oma tööriistad ära, et rohtude ostmiseks raha saada. Arsti kutsumine oli muidugi võimatu. Lähedal seesugust ei olnud ja linnast tuua — teised saunikud oleksid naerma hakanud, peremehed aga mõelnud, et Jaan mõne laeka kallal on käinud. Seda toredust ei tehtud. Isegi maksuvõimelisi haigeid suri ilma tohtrita jumala haigustesse, mille vastu rohtu ei öelda olevat. Arstid, advokaadid ja muud maised abimehed — eks need ole sakstele ja muile härrastele . . .

Mõlemad lapsed olid juba paar nädalat tõveleilis soninud, kui haigus ka kõige pisema, väikese Liisikese külge hakkas. Nüüd oli Väljaotsa saun päris laatsaret, häda ja ägamist nurgast nurgani ja põrandalt laeni täis. Kide emake ei teadnud, keda aidata, keda abita karjuda lasta. Virgu Anni käis tal vahel küll abiks, aga mida tähendasid need silmapilgud häda pikkuse ja suuruse kohta. Vaene eit oli vahel nii kurnatud, et õhtul mõne koiku ette ära nõrkes. Kui siis poeg ta sängi tõstis, jäi Kaieke päevaks või paariks ise ägajate sekka neljandaks, ja ainus ravitseja oli nüüd Jaan.

Väikese Liisi õrn jõud ei jõudnud vaenlasele kaua vastu panna. Ta vaakus, vaakus ja kustus. Esimene surnu oli

majas. Liisike, tark laps, oli paremaks arvanud siit hädaorust, kuhu ta oma tahtmise vastu oli sattunud, aegsasti lahkuda.

Peale Liisikese matust jäi Väljaotsa ema ise tõsiselt haigeks. Laste ravitsemine, uneta ööd, ärevused ja piinad olid ta põdurast ihust viimase jõu välja imenud. Kuna Mikk ja Mann aegamööda toibusid, öösiti juba vagusamalt uinuda said ja päeval toitu hakkasid nõudma, heitles nüüd vaene ema palavikuga, sonis valju häälega ja täitis tarekest oma ägamisega.

Saunarahva aineline häda jõudis seejuures kõrguse harjale. Jaan oli aegamööda kõik rahaks teinud, mis tal veel vähegi hinge taga oli olnud. Ka Liisi matused nõudsid omajagu kulu ja ema haigus sundis teda edasi apteegi vahet käima. Varsti istus hurtsikus haiguse kõrval nälg teise vaenuliku külalisena. Tuba, laut ja ait — kõik tühjad! Müüdud, panti antud, millel iganes väärtust oli, olgu või paari kopika eest. Kesiku lihast kustutas viimane vintske kamaraserv haigusest kosuvate laste kisendavaid kõhtusid.

Jaan oli oma kahtlased sõbrad ja abimehedki kaotanud. Vähemalt hoidusid nad Väljaotsalt eemale. Muidugi oli Jaani hädavale, et rahvas ja politsei tema sauna silmas pidavat, nad kartma pannud. Jaan kahetses nüüd oma argpüksust — tegu, millele ta oma praeguses olukorras paremat nime ei leidnud. Kui ta kirikuapteegist rohtu käis toomas, päris ta Lehtsoo kõrtsis ja Uduvere trahteris paar korda Kohi-Kaarli ja Kõverkaela järele, sai aga vastuseks, et neid seal mõnda aega enam ei olevat nähtud. Vist oli nende tööpõld nüüd kuskil mujal; võib olla, et nad mõne hea hobusega kaugemaile laatadele või muude äride pärast pikemaks ajaks linna olid läinud.

Kaie ihujõud kahanes ruttu. Selgemal meeleolul kõneles haige sageli surmast, mida ta üldiselt igatsusega näis ootavat. Ainus asi, mis ta hinges teisiti hääletas, mis teda siiski ta kurva elu külge püüdis siduda, olid alaealised lapsed, keda ta kareda ning armuta maailma hooleks ei raatsinud jätta.

«Oleks surm nad ära võtnud,» ohkas ta oma kurbuses, «ma lahkuksin siis ka rahuga.»

Aga vikatimees läks Mikust ja Mannist mööda, seisupaika võttes eide koiku ees ja teda himuralt silmas pidades. Kai

hakkas pojale korduvalt soovi avaldama, et ta kirikuõpetaja kutsuks; ta tundvat, et otsustav tund lähenevat. Nii pikale teele vaja end ette valmistada. Kai ütles südame endal raske olevat, tal olevat õpetajale mõndagi rääkida ja tema troosti minevat ta näljasele hingele väga vaja. Ka soovis ta viimast korda jumala-armu.

Jaan täitis palve.

Ühel päeval sõitis kohaliku kirikuõpetaja saan Väljaotsa sauna ette. Õpetaja Frick oli nii üleni tohutu suure reisikasuka sisse mähitud, et ainult ta pika nina terav otsake vägeva krae seest sugu välja paistis. Jaan aitas ta saanist välja ning viis ta tuppa, kuna halli habemega vana kutsar hobust hakkas käitama. Saunas kooris vaimulik härra enda Jaani abil pikkamisi ja vaevsi määratust nahapuntrast ja kõrgetest lumekalossidest, mille sees ta nagu kahes kaevus oli seisnud, päevavalgele välja.

Õpetaja Frick oli väikese kasvuga ning pisikese, kõhna näoga härrake. Tal vilkusid tillukesed mustjad silmad nagu hõõguvad söekesed peas. Neid silmi kardeti väga. Nad nägid nimelt kõik, nägid hinge põhja, ja kui nad kurjaks said, siis värises iga patune. Õpetaja kollakas kolmenurgeline nägu oli habemest täiesti lage. Pikk nina ulatus oma terava otsaga peaaegu kokku ta kitsaste sinakate huultega. Hõredad juuksed, mis ta pisukest pealuud katsid, vingerdasid nagu ussid kõrvade ümbrust mööda peaaegu õlgadeni.

Ta võttis haige koiku ees istet. Igatseval silmal vaatas eit oma hingearstile näkku. Ihutohtrite vastu oli Kaiel suur umbusaldus, selle peale siin lootis ta aga kõige oma lapseliku hinge õhinaga.

Et neid mitte eksitada, läks Jaan saunast. Ta süda kipitses iseäralisel kartusel. Õpetaja Frick oli, nagu koguduses üldiselt tuttav, raha-asjus väga korda armastav mees. Maksude jaoks oma hingekarjaseliste vaevanägemiste eest oli tal kindel minimaaltariif, mis äraiganud regulatiivist teadagi märksa üle küündis ja millest ta alati täpselt kinni pidas. Näiteks tema sõit vaesemate haigete juurde koju maksis rubla. See vähemmäär oli kõigile teada. Jõukamad maksid muidugi rohkem, ja selle leidis õpetaja Frick ka täiesti korras olevat. Nüüd ei olnud aga Väljaotsa popsil õnneks läinud külast kirikhärra jaoks rohkem raha laenuks saada kui nelikümmend kopikat. See oli halb. Pahad aimdused täitsid noore popsi

põue. Kartus õpetaja välkuvate silmade eest ja häbi piinasid teda.

Ta astus tuppa, kui seal juba kõik toimes oli — piht peetud, jumala-arm antud. See oli väga ruttu läinud, sest õpetaja Frickil kippus hing kinni jääma tillukese räpase sauna umbses õhus. Ülepea olid ta ametitalitused vaesemate koguduseliikmete juures lühemad kui jõukamate juures. Oli ta ju ka selleski korra-armastaja, sest kuidas palk, nõnda töö. Õpetaja Frick ei sallinud ülekohut. Ta ise kutsus Jaani ukse vahelt, et see temale abiks oleks kasukasse ja kalossidesse pugemisel.

Kui õpetaja oli riietunud ja kutsar jälle sauna ees peatus, oli maksuaeg paratamata saabunud. Väljaotsa popsi käsi sirgus, ta koreda pihu peal valendas kaks kahekümnekopikalist hõbetükki hingekarjasele vastu.

«Palun õpetajahärrat mitte pahaks panna — mul ei ole rohkem.»

Fricki-härra teravad silmad torkasid esmalt kui naasklid popsi pihku, kahekümnekopikalistest hõberahadest läbi, siis pistsid teda valusasti näkku.

«Mees, sa oled häbemata,» nipsas ta õhuke naisehääl nagu piitsaga. «Kuidas sa ometi julged mulle, oma hingekarjasele, neljakümmend kopikat pakkuda! On's see mõni tasu minu suure vaeva eest! Kas sul tõesti mitte häbi ei ole?»

Popsi pale värvus tõmmupunaseks. Seal ta oli, see aimatud kimbatus! Ja tal oligi häbi, tõesti häbi! Ta sai oma nurjatusest selgesti aru. Seda tunnistas ta ka teotatud hingekarjasele, ja pea tungisid tal pisarad silma, kui ta kogeles: «Vaesus suur — haigused kaua majas — tööd ei ole . . .» lisas ta vabanduseks alandlikult juurde.

Aga niisugune vale, nagu kaebus vaesusest ja tööpuudusest, pahandas vaimulikku härrat veel enam. Ta noomis popsi mehemoodi läbi. Ta seletas temale imekspanemisväärt asjatundmisega ära, et meie maal on, tänu riigivalitsusele ja jumalale, tööd ja leiba kõigile, kes aga viitsivad käsi ja jalgu liigutada ega unusta kirikus käimast taevaisa abi ja õnnistust palumas. Kui siis säärane noor, tugev, priske mees, nagu Väljaotsa Jaan, julgevat tõendada, et tal rublat raha ei ole, siis ta lausa valetavat, või kui lugu tõesti nii on, siis tulevat see andeksandmatust laiskusest või priiskamisest. Ta näis enam oletuse poole kalduvat, et teda taheti petta, ning väljen-

das seda ka sõnakalt, hoolimata Jaani kinnitustest, et tal jumala eest poolt krossigi rohkem majas ei olevat.

«Siis tood mulle tuleval pühapäeval võla ära,» otsustas õpetaja. «Sa tead, ma saan rubla... Tuleval pühapäeval minu koju — kas kuuled?... Häbi peaks igaühel olema, kes oma õpetajat ta töötasu poolest püüab tüssata.»

Ta näis kahevahel olevat, kas pakutud nelikümmend kopikat juba nüüd vastu võtta või jätta terve rubla võlaks. Ent vististi mõtles: mis käes, see käes, sest ta sirutas käe välja ning Jaan pani rahad talle pihu peale.

«Kuuskümmend kopikat siis tuleval pühapäeval minu juurde koju.» Nende sõnadega lahkus hingekarjane Frick Väljaotsa saunast.

«Igaüks nõuab oma taga, isegi kirikhärra,» mõtles Väljaotsa Jaan, «ainus nadikael, kellel üheltki midagi ei ole nõuda, oled sina.»

Ja kuum igatsus teenistuse, omandi järele, igatsus kõigest sest tühja kauka häbist ja pitsitustest pääseda, ükskõik mis viisil, voolas ta hingest läbi. Kõiksugused imelikud, keerulised, erutavad kavatsused idanesid tal peaajus. Ema tõvevoodi juures istudes, ise poolhaiglane, elevile ärritatud ihulikult ja vaimselt — nõnda polnud ime, et ta sonis haigega võidu. Äkitselt, lühikese vaevaga, ühe löögiga suuremat rahanoosi kätte saada — kuidas oleks see küll võimalik? Kas nii? Või nii? Või ehk nii? Ta haiglane luulevõim kujutas talle nii mitmed võimalused ette, mis viiksid eesmärgile. Nende seas oli palju ülijulgeid, kardetavaid ettevõtteid. Kuid ta kinnitas enesele, et ta mingit ohtu ei karda, et tal selleks asja ei ole; ta pidavat kogu oma õnne ühe kaardi peale panema — kas elu või surm, ükskõik! Tal ei olnud ju midagi kaotada, aga kõik võita. Ots on muidugi tulekul — ei tule ta nii, siis tuleb ta teisiti... Ses ahastuseõhinas oli ta nagu vajuv uppuja, kes hakkab küünte ja hammastega igast pidemest kinni, mis talle pihku puutub, olgu see kas või vaene kaas-uppuja. Tema meelest kadus viimaks iga vahe õige ja ülekohtuse, ausa ja alatu pääse-abinõu vahel. Ta oli nüüd kõigeks valmis, ta ei kartnud enam nähtamatuid ega nähtavaid karistajaid. Säravana ja hunnituna kujutles ta endale kordaläinud plaanide tagajärge, oma tulevikku, ja õhutas ning julgustas ennast sellega ikka enam taga. Ta moondas enesele rasked rahasummad taskusse, pani nendega kõiksugused suu-

„Mees, sa oled häbemata. Kuidas sa ometi julged mulle, oma hingekarjasele, neljakümmend kopikat pakkuda! On's see mõni tasu minu suure vaeva eest!"

red asjad käima, nägi end jõuka, õnneliku mehena, austatud, armastatud kõigist. Möödas kõik alandav, häbistav, jõudu halvav hädapõli!

Nõnda viitis ta mitu päeva ja ööd ära. Ta hambad lõgisesid seesmisel erutusel, pea huugas kuumalt otsas, ta nägi lahtiste silmadega kõige imelikumaid viirastusi. Seejuures unustas ta ema ähvardava surmagi ära. Mis ta tema ja laste ravitsemiseks tegi, see sündis poolteadmatult, nagu unenäol.

Kaie haigusele tuli aga ootamata kombel pööre paremusele. Vikatimees ei tahtnud või ei saanud teda veel. Igipõdurad inimesed on sageli visad vaenlasele vastu panema. Eidekese palavik kahanes, ta meelemärkus hakkas võidukalt valdavaks pääsema. Ta ei tahtnud seda pööret isegi uskuda. Küll ei saanud ta nii pea veel jalule, ta pidi sängi jääma, aga ta tundis oma südant jälle korralikult tuksuvat, tundis verd oma soontes jooksvat, suutis kätt ning jalga tõsta. Ja siis tuli päev, mil ta jala põrandale toetas, sängi vastu tüdimust tundes.

See oli Jaanile õnneks. Ta võis nüüd jälle vabamalt liikuma hakata, võis oma käikusid teise elukoha otsimiseks uuesti ette võtta. Sest aeg, lähenev kevad, sundis teda karmilt taga.

Kuhu minna? Jah, oleks ta üksik inimene, siis seisaks mõnigi rada tema ees lahti — ligidal ja kaugemal. Aga väeti, põdur, täiesti töövõimetu pesakond selja taga! Peremees kaupleb parem poissmehe sulaseks, kõige viletsamatest popsikohtadest hoitakse küüntega kinni, ja mõnes mõisas, kus Jaan oli käinud, olid teomehed enne ära võetud, kui teade tema kõrvu oli ulatunud. Ilma punase krossita linna asuda? Selle perekonnaga? Selle eest hoiatas Jaani ta mõistus. Ühtlasi sai kaugemale-asumine seeläbi võimatuks, et Jaan mõnele siinsele peremehele oma tööjõu laenude eest pandiks oli pannud. Ta oli neile kinnitanud, et jääb siia ümbrusse elama ja tasub oma «päevad» ausasti, kui tal ka kümne versta tagant oleks käia . . . Jaani ainsaks lootuseks jäi siis, kui ta kainelt asja üle järele mõtles ja kui tema suurtest luuleplaanidest ükski täide ei läheks, kuskilt teist saunahurtsikut manguda ja popsina edasi kiratseda. Virgu Andrese halastuse peale ta ei lootnud. See püha mees, kelle palvetundi ta nii ropult oli teotanud ja kelle üleannetu tütar ikka veel temasuguse jõleda patuoinaga sõbrustas, ei võinudki teda kauemini oma krundil sallida.

Jaanil oli korda läinud üht lahket külamoori järgmiseks päevaks haigete juurde tellida, alles liiga nõrgale emale appi. Vara hommikul tahtis ta siis koha pärast Naarikvere ja Piivamäe valda minna õnne katsuma. Kuid ettevõttele tuli öösel järsku üllatav takistus.

Kohi-Kaarel ilmus.

Kohi-Kaarel tuli ja tõi teenistust.

«Kui sa nüüd tahad ja mõistad mees olla,» nohistas ta Jaanile, «siis võid hea kamalutäie va prügi taskusse toppida.»

«Tahan mees olla,» vastas Jaan ruttu. «Ütle aga, mis pean tegema.»

«Ei suuremat midagi,» naeratas Kaarel; siis hakkas Jaani kõrvalestast kinni, tõmbas ta pea oma suu vastu ja sosistas: «Väljas ootab rammus ruunake — lähed ja teed ta kuskil peeneks . . . Ei muud midagi.»

«Ei muud midagi? . . . Käsi!» Jaan lõi sõbrale pihku.

«Aga sa pead kohe teele minema.»

Jaani silmad kiirgasid. «Silmapilk,» ütles ta kõmiseva kindlusega.

«Tubli poiss, — jumala eest, tubli poiss!» kiitis Kaarel.

Siis hakkas ta seltsimehele seletusi ja õpetusi andma. Neil olevat praegu kolm hobust «minema panna». Juku ja tema ise sõitvat teistega kahte harusse, Jaan pidavat kolmandaga Võhula laada poole pühkima. Ta juhatas teid, hoiatas kõiksuguste ohtude eest ning tähendas, et Hans Mutsu, kes ka laadal olevat, teda tarbe korral heameelega saavat toetama. Ka hobuse umbkaudse hinna määras ta Jaanile ette; liiga vähe ei tohtivat ta nõuda, misläbi ta end kergesti võivat kahtlaseks teha.

«Kuradi hobusevarastest kubisevad ju nüüd kõik kohad,» kirus ta, «nii et kõige ausamat meest hakatakse kelmiks pidama, kui ta oma kaupa hinnas ei pea ja müügiga väga kiimaline on.»

Kaarel küsis, kas Jaanil enesel teeraha olevat. Kui viimane eitas, pistis ta temale kaks rubla pihku. Ka vahetuskaupa, kui vähegi sobib ja pealesaak liiga tühine ei ole, ei pidavat ta põlgama. Saagi jaotus olevat nelja päeva pärast Nõmmesalu kõrtsis. Nüüd aga tulevat viivitamata minekut teha, sest öö olevat «mede meeste» sõber. Kaarel ütles enese Nõmmesalu kuusikuni kaasa sõitvat; sealt pöörduvat ta jala kõrtsi poole, kus Kõverkael teda ootavat.

Jaan oli varsti pikema teekonna tarvis riides.

Ema, kes esimest uinakut magas, ei olnud külalise tulekust ega nende sosistamisest midagi kuulnud. Ka lapsed magasid. Jaan andis Kaarlile käega mõista, et ta välja läheks, ja äratas siis eide tasakesi üles.

Kai küsis unisel kohkumisel, mida ta tahtvat. Ta segased silmad ruttasid koiku kõrval seisva hällikese poole ja harjunud kombel sirgus ta käsi välja — hälli liigutama.

«Kas Liisi nuttis?»

«Liisi?»

Eit väristas korraga pead; hale naeratus ilmus ta kahvatule näole.

«Õige küll — teda pole ju enam . . . Mu meelest oli unes, kui nutaks teine väeti.»

Nähes poega täies riietuses, küsis ta imetsedes, kuhu ta minevat — kas olevat siis hommik juba käes?

Jaan tähendas paari sõnaga, et tahtvat koha otsimiseks Piivamäe poole teele minna; maa olevat kauge, seepärast minevat nii varakult. Ema mõistis ja hüüdis pojale jumala õnnistust ning kaitset kaasa. Mõni minut hiljem oli Jaan seltsimehega ja varsti peale seda üksinda teel. Hobune, kes tal ree ees traavis, oli rammus, erk ja väle. Päris lennul kadus esimene kümmekond versta.

12

Jaani meeleolu oli imelik.

Niikaua kui jutukas ning julge seltsimees ta kõrval oli istunud, temaga loranud ja naljatanud, teda kiitnud ja julgustanud, paisutas tema põue iseteadlik vahvuseõhin. Tal oli tundmus — või sisendas ta endale selle tundmuse —, nagu oleks ta juba ennegi niisuguseid käikusid teinud, kui oleks ta säherduste öiste julgustükkidega üsna vilunud. Hobuse väledus, ree lendav sohin lisasid talle kindlust ja usaldust juurde.

Lugu muutus aga, kui Kaarel ta kõrvalt oli kadunud, kui ta ennast öö salalikus, rõhuvas pimeduses üksinda tundis olevat. See ei olnud mitte tavaline argus, mis ta hingest nüüd korraga läbi tuksatas, see oli enam salajane ahastus

iseenese, oma mõtete eest, mis talle, kõigest vastupanekust hoolimata, külge tükkis. Selle vaevava tundmuse alla sattus ta iseäranis ühe suure ja väga tiheda kuusemetsa vahel. Öine tuul, mis ladviku okstes vihises, sünnitas Jaani kõrvus hääli, millest ta ärritatud vaim päris tontide koorilaulu luuletas. Ja hääled sünnitasid kujusid, kummitisi, lummutisi. Iga mustava tüve taga, iga kohmaka kännu varjus arvas ta mõnd vaenlast, mõnd ohtlikku konnatust varitsevat. Ree nagin, aiste naksumine, hobuse puristamine — iga kahk, mis metsast tumedalt tagasi kajas, pani ta umbusklikult luurama, vajutas ta reele ikka rohkem kössi ning küüru. Ta ei usaldanud enam kõhatada ega hobust nõõtada.

Ta pea mühas mõtetest — üks poolikum ja ääretum kui teine. Näod ja kujud ja sündmused — kõik katkestatud, vildakud, veidrad — tantsisid läbisegi ta sisemise silma eest mööda — ei aru ega otsa! . . . Äkitselt nägi ta iseennast. Tal oli jäme hall kuub seljas ja jäme hall nokata müts peas. Ta tundis oma käte ja jalgade ümber kammitsaid — ahelate kõlin tungis talle kõrvu. Et hobune praegu pead raputas, misläbi valjastes midagi metallilist klõbises, see ei saanud talle taibatavaks. Ja nüüd kerkisid nagu udu seest kaks tuttavat kogu nähtavale: üks noor ja õitsev, teine vana ja närtsinud: Anni ja ema! Ja ta seisis nende ees, jäme hall kuub seljas, jäme hall nokata müts peas ja ahelad käte, ahelad jalgade ümber . . .

Ta võpatas üles. Oli vist tukastanud. Ta rinnust tungis umbne, korisev hüüd. Ebateadlikul sunnil andis ta hobusele piitsa, nii et erk loom peaaegu püsti kargas, ning jubeda iiliga lendas regi üle lume. Sõitja ei vaadanud tagasi, ei paremale ega pahemale poole, teda kiskus eest ja tõukas tagant hõikuvaid hääli. Oh, et ta kord lõpeks, see põrgu mets, ja et öö kord lõpeks! . . .

Jaan kihutas vist küll paarkümmend versta ühe hooga ära — päris hobusevarga viisil! Kui koidik viimaks pimedusest võidu oli saanud, oli ta ammu juba tundmatuil teedel, võõrastes piirides. Elu ja liikumine algas igal pool. Juba oli laadalisi märgata. Ikka perekamaks läks maantee, ikka pikemaks kasvasid sõitjate üksikud voorikesed.

Jaani rahu pöördus pikkamisi tagasi. Talle tundus, nagu oleks ta nüüd päris ohust pääsemas. Küll piilus ta umbusklikult iga vastutulija ja möödamineja poole, püüdes kõigist

võimalikult lahku jääda, aga mida rohkem ta võõraid nägusid enda ümber silmas, seda tahtlikumalt andis ta maad sellele hingeloidusele, mis järgneb liialisele ärevusele.

Kõigepealt kinnitas Jaan laadakõrtsis keha. Juurde võttis kaunis ohtrasti viina ja õlut: tal oli julgust ja head mõnusat tuju vaja. Ja hobune pidi hinge tagasi tõmbama ja kuivama, sest ta oli tõesti armetul määral ära aetud.

Jaani süda tuksus valjusti, kui esimesed ostuhimulised laadaplatsil käe ta looma selga lõid. Laat oli väga perekas. Jaani kartus tuttavatega kokku puutuda, kes hakkaksid pärima, kust temasugune hobuse, pealegi nii nägusa, on saanud, oli esiotsa veel kaunis elav. Kuid seda õnnetust ei juhtunud ja see tõstis ta meeleolu. Laat oli tema kodukohast ka liiga kaugel. Ühtegi inimest, kes teda vähegi oleks võinud tunda, ei saanud ta silma.

Jaan kuulis, et hobused olid hinnas. Ta mõtles Kaarli õpetuse peale ja laskis ka enesega tingida, nii hea meelega kui ta kardetavast kaubast ka oleks soovinud ruttu lahti saada.

Lõuna ümber läks kauplemine elavamaks. Jaanile pakuti juba head hinda. Korraga märkas ta hobuse ümber seisjate seas tuttavat nägu: Hans Mutsu pilgutas talle silma. See tegi, kui ei tunneks ta hobuse müüjat, ja hakkas südilt vahele kauplema. Jaan taipas tema nõu ja tegi enda temale niisama võõraks. Hans püüdis ruuna hinda teadagi kõrgele ajada; asjatundja näoga uuris mees looma tervist ja vanadust, proovis ta sõitu ratsa ja reega. Viimaks jättis paari rubla pealt kauba katki ning nihkus eemale.

Sel manöövril oli tuttav mõju: teised ostjad said himukamaks. Üks neist, keegi noor valitseja, kes mõisa tööhobuseid ostis, jäi Jaani raudjasse kinni. Hobune osutus terveks. Varsti olid kaubad koos ja valitseja luges Jaanile kaheksakümmend rubla puhtaid, krabisevaid pabereid pihu peale. Eemalt vahtis Hans Mutsu ja muheles lõuga siludes . . .

Jaani põue täitis iseäraline kartlik, umbusklik rõõm selle esimese kordaläinud ettevõtte üle, misjuures ta ise täielikult tegev oli olnud. Ta pani ka ree ja vähese väärtusega hobuseriistad pisikese raha eest minema ja pühkis siis müügipaigalt minema kui tuul. Raha hoidis taskus tugevasti pihu sees ega julgenud silmi naljalt kuhugi külge lüüa. Teda erutas veider ebamäärane hirm, nagu tuldaks kaubast taganema,

nagu tahetaks ta käest raha jälle ära võtta. Pooljoostes rühkis mees edasi, aru pidamata, kuhu poole. Kõige ennemini oleks ta jalamaid koju tagasi hakanud vehkima.

Hans aga jooksis talle järele ja võttis ta kinni.

«Kurat, sa putkad ju nagu hobusevaras,» ütles ta naerdes. «Või tahad liigud tegemata jätta? Miks sa, loll, jätsid valitseja käest liiguraha nõudmata?»

Jaan tõmbas sügavasti hinge tagasi. Tal oli häbi oma pagemisest, häbi ka, et ta sel poisilikul hirmu-rõõmu tuhinal oli harilikud liigud tõesti unustanud, milleks talle valitseja vähemalt neli-viiskümmend kopikat oleks pidanud andma, kui ta just talumehega kõrtsi jooma ei tahtnud minna.

«Esimene asi,» vabandas ennast Jaan, «aga seda paremad liigud võime ju nüüd kahekesi juua... Olid mulle ju mehiselt abiks — aitäh!»

«Seda ma arvan,» naeris Hans sõbralikult teise piha ümbert kinni hakates, «sa olid ju kohmetu nagu tütarlaps ja hambad vist plagisesid sul suus... Arvasin juba, et minestad hobuse jalgu ära.»

Nad purjutasid mitu tundi laadatrahteris. Mutsul oli seal paar sõpra, keda ta ka lauda kutsus. Jaan ei olnud rahaga kitsi — tal ju seda nüüd oli! Tellis ja maksis siis järjest ning seltsimehed kallistasid teda selle eest. Viimaks laenas veel Hansule viis rubla.

Ent salakipitus — siit kohast ja üldse siinselt alalt võimalikult pea eemale pääseda ei lahkunud tast joogilauaski. Õhtu eel tegi ta minekut ega hoolinud enam sõprade kinnipidamisest. Kui ta oli taskud saia ning suitsukaladega kiiresti täitnud ja emale ning lastele ka pisut meelehead ostnud, hakkas ta jala minema, teel hea sõna või raha eest küüti lootes. Seltsimehed jäid tal veel teiseks päevaks laadale. Kui Jaan õieti oli märganud, siis olid mõlemad uued, nagu Hans Mutsugi, linnamehed, kes laadale midagi ei toonud, vaid kes siit midagi tahtsid viia. Sularaha peale ütlesid nad endid kõige himukamad olevat. Üks neist irvitas Jaanile kõrva, et kõrtsi taga puhkavat juba nii mõnigi tühi tengelpung.

Jaan tõttas varsti jõudsal sammul kodu poole.

Nüüd, kus kõik ohud möödas, kus suur saak õnnelikult käes ja varjul, tundis ta otse lapselikku võidurõõmu. Esimest korda elus oli tal nii palju raha kaukas. Küll ei olnud kõik

tema oma — ta teadis, et ta kaks või kolmgi osa summast ära pidi andma, aga kas ei seisnud nüüd tee tema ees lahti, kuidas suuremaid noose omandada, antud puhul ainuüksi ja iseenesele! Kas tal tarvitses edaspidi minna teiste hobuseid vähese vahekasu eest müüma, teisi teenida, kus ta ise võis peremees olla ja terve saagi taskusse pista? Talle tulid meelde ta hilised sonimised suurte summade saamisest. Ta teadis nüüd, mis tal oli teha ja kuidas seda teha. Eesmärk ja rada, mida ta oli otsinud, seisid praegu nagu päikese paistel ta ees. Muudkui ole mees, Jaan, ja ära viida aega, ära kohku, ära kõhele! Julge päralt on maailm. Ära löö mõtlema ega kahtlema, ära muu peale mõtle kui saagi peale ja kui väga sul seda tarvis on.

Jaan tundis otse narrikat õnne taskus peituvast suurest rahasummast. Kui nägijaid ei olnud, tõmbas ta paberipatsaku välja, soris seda, vaatles iga lehte, luges summa ikka ja ikka jälle üle. Ta silmad läikisid ja näpud värisesid rõõmust...

Ta hakkas oma tuleviku üle uuesti aru pidama. See siin oli ainult ü h e hobuse raha. Kaks hobust teeks juba poole suurema arvu välja — päris kamalutäie. Kui need kaks sinu, üksnes sinu oleksid — kae, siis oleks ka see terve suur summa üksnes sinu! Kolmest hobusest aga saaks juba kaugelt peale kahesaja rubla! Peale kahesaja rubla... Mida ei võiks kahesaja rublaga juba peale hakata! Elukoha- ja peatoidusemure oleks korraga möödas. Aga veel enam: raha upitab inimest seisuselt. Kas oleks sul vaja kauemini saunikuks, pobuliks, teiste armu-, tuju- ja käsualuseks jääda? Ei sinna poolegi! Sa võiksid ise peremeheks, väikese renditalu peremeheks tõusta; mis puudub, selle laenab sulle igaüks heameelega juurde, sest kellel midagi juba on, sellele ei keelata enam lisa. Aga sa võid ka linna asuda ja seal mõne poekese või joogikoha avada. Ühel kui teisel viisil ikka enam kui sihuke hall Lehtsoo pops, säärane näljarott, kelle peale igamees on harjunud põlguse või kõrgi kaastundega ülevalt alla vaatama.

Rahaga sajab sulle ka kõik muu rüppe, mida iganes veel ihaldad ja himustad. Näiteks Anni. Kui sul Virgu vanamehele midagi on näidata; kui sa ta ette võid astuda kui mees, kellel on pakkuda, ja mitte üksnes paluda; kui mees, kes võib nõuda, ja mitte ainult nuruda; kui mees, kes naist kui mitte ei tõsta, siis ka mitte senise seisuse alla ei alanda, —

kas peaks Virgu Andres siis veel kaua vastu tõrkuma, kui tütar ise kindlaks jääb? Silmakirjaks võiks ju ka tema jüngriks, «valguse lapseks», «ärganud hingeks» koolduda. Ja Anni kaasavara, see paneks su tulevikule alles kindla põhja alla...

Kui küsitakse: kust raha said? Noh, ega teda vaja ole nii kohe näidata: koli enne uude kohta, näiteks linna; ela seal mõni aeg ja tee siis ilus jutt välja, kuidas raha said. Raha saadakse ju sajal ja tuhandel viisil: päritakse sugulastelt, laenatakse headelt inimestelt, mõni juhuslik ettevõte õnnestub hästi ja nõnda edasi.

Jaan arvestas suuri ja ikka suuremaid summasid. Ta rohkendas müüdavate hobuste arvu, ta unistas muudest veel rasvasematest saakidest. Ta julgustas ning ergutas enda nii suurde õhinasse, et ta oma kujutlusi ise kindlasti hakkas uskuma. Ta ujus oma mõttes kõiksuguse õnne ja külluse sees. Joodud alkohol aitas ta aju elustada, jõudsamale, luhtavamale tegevusele peibutada.

Ta astus peaaegu igasse kõrtsi, mis talle teel ette juhtus, südilt sisse, püüdes oma rõõmsat tuju, oma ettevõttehimu ja teojulgust alal hoida, ei, veel kõrgemale kruvida. Aga peaaegu rohkem nalja kui joomine ise tegi talle jookide maksmine taskus pakitsevast suurest summast ja õnn sest närusest kerjusetundmusest vaba olla, mis paneb vaese popsikese südame iga kord mures tusklema, kui ta paari kopikat peab välja andma. Kui lõbus oli ta meelest kõrtsmikule viie- või kümnerublast üle leti hooletult sõrgu ulatada ja mitu tükki rublaseid ning peotäit peent raha tagasi võtta — nagu mees, nagu täismees kunagi! Ja seejuures taskus ikka veel küllalt — mitu ja mitukümmend rubla!...

Õhtu eel jõudis Jaan ühe maanteekõrtsi juurde, mis asetses metsa lähedal ja mitme risttee kohal. Ta oli juba kaunisti saanud ja tundis liikmeis seda ülejõudu, seda paljundatud vahvust ning kangust, mille soetab maitstud alkohol. Jaan tajus ennast kohasena ja ettevalmistatuna midagi korda saatma. Ta ei teadnud ainult veel, mida.

Kõrtsi ees, lasila küljes kinni, seisis mitu hobust. Pimedus oli juba kaunis tihe. Kõrtsist kajas jutu- ja naerusumin. Suits ja aur nilpasid pika keelena uksest välja tõmmuhalli taeva poole. Jaan oli sisseastumisel. Ta jäi madala trepikese kiviastmele seisatama, teadmata õieti, milleks.

Vaatas ringi. Silmitses hobuseid. Nad seisid kõrvuti reas, sõid krõmpsuvate hammastega või tukkusid laskunud peadega. Ainustki inimest ei olnud väljas näha: ilm oli külm, kõrts soe. Nad tulid kõik vist laadalt ja olid enam või vähem joobnud. Kõrtsist kostev kidakeelne mõga, mille sekka taoti käis kriiskavaid raidutusi, andis sellest tunnistust.

Jaani südamest lõikas kuum vool läbi. Ta hakkas ühe käega uksepiidast kinni, teise surus vastu valutavat rinda. Pööritus kadus aga ruttu ja pea hakkas kiiresti töötama.

Jaan heitis kõrtsi irvakilolevast uksest luurava pilgu sisse. Seal seisis või istus salk mehi, klaasid, käisid käest kätte, elav jama ühendas üht ühega, teist teisega.

Jaan astus tagasi — astmetelt alla... Hobuste juures ei olnud tõesti ainust hinge. Nende seas oli kronusid, aga ka kaks või kolm head hooma... Näiteks kohe see esimene siin. Tubli kõrb!...

Jaan piilus kõrtsi valgustatud, aga ähmast peaaegu läbipaistmatu akna poole, kuna ta mõne kärme sammuga võõrale kõrvile lähenes... Ta tahtis vaid niisama vaadata, kas ta ka lasila küljes korralikult kinni on... Üsna lähedalt astus aga jälle tagasi. Ta meelest oli, kui kräunuks kõrtsi uks... Ta kuulatas... Vist oli ta eksinud... Kedagi ei tulnud.

Ta nihkus hobusele jälle lähemale. Sirutas käe puu ümber sõlmitud ohjade poole — tõmbas käe tagasi — sirutas ta uuesti välja... Nüüd puutusid ta sõrmeotsad ohje... Ta vahtis kumava akna poole, ehmus, taganes... Ta meelest oli, kui vahiks keegi aknast. Ta eksis vist: olid kõrtsiliste paljad varjud...

Jaan läks uuesti kõrtsi ukse taha, puges praokil seisva ukse kõrvale nurka ja vaatles kõrtsilisi. Ei, neist polnud nähtavasti kellelgi nõu praegu välja astuda. Nad vaidlesid ninapidi koos, hoidsid üksteise ümbert kinni — kõik tagaotsas, leti ümber.

Jaan astus kiiresti ning kindlal sammul rammusa kõrvi juurde tagasi. Loomal oli vist janu, sest ta ohutas himukalt läheneiale vastu. Jaan pistis käe otsustuskindlalt sõlme külge ja hakkas seda lõdvendama. Ta süda peksis lõhkemiseni, pähe tungiv veri muutis videviku ta silmade ees korraga veripunaseks. Ta värisevad näpud nabisid kärmesti, huupi, ta tundis, kuidas sõlm lõdvenes, kuidas ta lagunes, kuidas ohjad

kukkusid ripakile. Jaan kummardus nende järele, ehmus aga järsku, nõksatas tagasi ja jäi hobuse varju lidusse...

Eksitaja tuli! Ta tuli aga teisest küljest, kui Jaan oli oletanud. Rehealuse uks kräuksatas ja must inimesekogu astus välja... Jaan tegi lasila juures tegemist, seejuures vaarudes, nagu oleks ta joobnud. Pikkamisi hakkas siis hobusest kaugemale pugema, ikka kaugemale, kuni ta jälle kõrtsi uksel seisis...

Rehealuselt tulnud mees aga ei pannud teda nähtavasti tähelegi. Ta ei olnud kõrvi omanik, vaid astus teise ree juurde, kus ta midagi sättis ja sebis, et siis jälle rehealuse kaudu kaduda.

Jaani meel oli eksitamisest veidi kainenenud. Ta hakkas ettevõtte üle uuesti järele mõtlema. Talle tuli üks raskus meelde, mille ta seni tähele panemata oli unustanud.

Kõrtsi ees on hobuseid pool tosinat. Omanikud näivad olevat ühe ääre mehed, vähemalt on nad üksteisega tuttavad. Kui need mehed kõigi oma hobustega varast hakkavad taga ajama, siis ei päästa teda paljud teeharud, lähedal olev mets ega mingi muu hea asjaseis — nad võtavad ta kinni... Palav hoog käis Jaani kehast üle selle peale mõeldes. Ta sai aru, et ta oli ülikardetava ettevõtte ees seisnud, et ta oli mõtlematult tahtnud tööle hakata. Ta tänas õnne, et eksitaja parajal pilgul oli ilmunud, ning võttis nõuks teinekord ettevaatlikum olla...

Ta oli veel kahevahel, kas kõrtsi sisse astuda või edasi minna; siis aga peatus trahteri ees üks saan, mille peal istusid vanaldane mees ja naine. Nad kobisid maha ja naine ütles hobust kinni siduvale mehele:

«Pista ka kaubad istme alla varjule, enne kui tuled.»

Ise astus ees sooja kõrtsi ja mees, kui see hobuse sai kinni pannud, tüüris talle järele. Jaan oli hoone otsa, nurga taha varjule astunud — ei teadnud isegi õieti, mispärast. Nõnda ei näinud teda kõrtsiminejad.

Tema meel oli muide pisut kibe katkijäänud katse üle, kuna ta ometi otse vastuseismatut tungi tundis midagi ära teha, ükskõik, mida.

Ta astus, kui abielupaar oli kadunud, nurga tagant ruttu jälle välja, sammus otsekohe juurdetulnud saani poole, pistis käe istmekoti alla heinte sisse ja tõmbas sealt kähku välja, mis talle just pihku puutus. Siis pani metsa poole jooksu...

Ta jooksis, mis jalad kandsid. Ei söandanud tagasi vaadata ega kuulatada — ikka edasi! Komps, mis tal käes oli, ei takistanud teda palju — see oli kerge. Jaan jooksis nii, et higi tal varsti palgeid mööda veeres ja hing keele peal oli. Ta lõõtsutamine, ta jalgade kobin lume sees kostis kajana metsast, mille vahele ta oli jõudnud. Ta valis teelahkmel huupi ühe haru, mis sügavamale metsa sisse viis, ja muutis jooksu alles siis käiguks, kui ta enam hinge tagasi ei saanud ning valusad pisted talle külgedesse tekkisid.

Ta oli enda arvates ka juba pääsenud. Õhtu oli pime ja mets veel pimedam. Kuigi järele sõidetí — siin võis iga puu ja põõsa tagant julget peitu leida.

Alles nüüd sai ta mahti oma saaki katsele ja vaatele võtta: paar uusi saapaid vana lõhkise sitsräti sees... Näe õnne — saapaid sul just vaja, mõtles ise. Ta vahtis neid ja proovis neid käega... Head nahad, puhas töö, otsustas ta siis, niipalju kui ta pimedas võis aru saada.

Ta võttis mütsi peast ja pühkis higi põskedelt. Süda peksis tal kuuldavalt, jalad värisesid... Kui ta vähe oli hinganud, hakkas uuesti jooksma. Tihti vahtis kuulatades tagasi. Ei kõppu kuskil! Kes teab, kui kaua vanamees ja eit endid trahteris soendavad, kes teab, kas panevad saabaste puudumist tähelegi... Jaan sai julgemaks ja hakkas jälle sammu kõndima.

Päris üleannetuse pärast, ainult katseks oli ta teo ära teinud. Kõdi oli ilmvõitmatu suur olnud. Ja näe — õnneks läks! Kui õieti peale hakatakse, miks ei peaks õnneks minema! Teine kord jälle nii. Väle ja ettevaatlik pead olema!

Kui ta metsast mõne aja pärast lagedale jõudis, nägi ta otsesihti eespool tee veerel tuuleveskit vidus mustavat. Seda veskit ta tundis — laadale sõites oli ta temast möödunud. Nii oli ta siis päris õigel teel. Kõik oli hästi läinud. Veski järel pidi varsti Muru kõrts tulema. Tuligi.

Kõrtsi ligemal, kuhu jälle paar teed kokku jooksis, sõitis Jaanist mõnigi mööda — vist suuremalt jaolt taas laadalised. Ükski ei peatunud ega pärinud. Kõrtsiesisel seisis mitu norutavat hobust. Jaan sidus saabastele veel oma kaelaräti, mille ta vana salli alt välja kiskus, ümber ja astus kõrtsi sisse.

Siin jõi ta pudeli õlut ja hakkas külameestelt küsima, kas neist keegi tema teed ei sõida ja teda tükikest maad edasi ei tahaks viia. Niisugune hobusemees, kes teda umbes viis-

teistkümmend versta võis kodu poole küütida, leiduski pea. Jaan ei olnud kitsi. Ta ostis taadile viina ja õlut, niipalju kui see himustas, ning varsti oldi teel.

Jaan jõudis varaseks hommikutunniks oma valla piiridesse. Taludes vilkusid siin ja seal tuled: inimesed olid magamast tõusmas. Tee viis Jaani Virgu talust mööda, mis paiknes suure tänava ääres.

Ka Virgu pere ühest aknast paistis tulekuma.

Jaan tundis seda akent.

Juba tahtis ta kiirel sammul talust mööduda, et teda keegi ei näeks, kuid järsku jäi seisatama, nagu salajasel sunnil.

Ruum, mille akna taga lamp põles, oli see kamber, kus Virgu talu tütred magasid ja elasid. Nüüd muidugi, kus Mari mehele oli läinud, elutses vist Anni üksi selles viisakas, puhtas, Jaanile nii tuttavas ruumikeses, mille aken oli põldude pool maja otsas.

Ruutude taga, mida pooleldi valge eesriie kattis, nägi Jaan inimese varju liikuvat. Tõrkumisi, ent siiski nagu sisemisel paratamatul kutsel lähenes noormees valgustatud aknale, millest üle madala aia ja eesriide vahelt kaunis hästi võis sisse vaadata. Ainust pilku tahtis ta armukese tuppa heita, üksnes tema varju eemalt näha. Korraga tundis ta ärarääkimata suurt tarvidust end tema lähedal tunda; ta südamesse uhkas kuumal hool sügav, ülevoolav õrnus, segatud haledusega.

Anni seisiski akna lähedal ja kammis ruttamisi pead. Oli ta ju nüüd Virgu perenaine, kelle hoolel seisis terve suur majatalitus, ning pidi siis varakult platsis olema. Paksult ja läikivalt voolasid pehmed ruuged juuksed ta paljastatud valget kaela, pihta ja õlgu mööda alla. Kumendav lõuendsärk varjas vaid poolest saadik ta küllaldast kujukat rinda.

Jaani meelest on ta näol nii kurb ilme. Ta suured tõsised silmad vahivad mõtlikult tühja õhku. Masinlikult käib ta valge ümmargune käsivars kammi hoidva käega üles ja alla. Ta rind tõuseb korraks nähtavalt, nagu ohkaks ta sügavasti. Ja nüüd peatub käsi ja langeb lõdvalt maha. Siis aga tõusevad mõlemad käed korraga ristis üles ja katavad nägu. Ta pea on norus, ta juuksed läigivad tumekuldselt; nõnda seisab ta tulekumal tüki aega liikumata paigal — nagu palvetades . . .

Palvetades? Kelle eest?

Kauemini ei püsi Jaan vahtida. Ta pistab jooksu. Ja kisub oma räti kaenlas kantava kompsu ümbert ning viskab varastatud saapad tänavale maha . . . Juba tahab ka rahapakki taskust tõmmata ja saabastele järele visata, aga seal tuleb talle meelde, et see ei ole ju tema oma . . .

Lõõtsutades jõuab koju.

Haige ema avab talle.

«Issand jumal, pojake, — kuhu sa ometi nii kauaks jääd?»

Jaan ei lausu sõnagi. Ta viskab mütsi peast, kuue seljast ja langeb nuuksudes kummuli oma koiku peale, mille kõva, kareda põhupadja sisse ta oma nutvad silmad peidab . . .

13

Paastukuu lõpul ühel ööl tehti Piivamäe vallas ülijulge vargustöö ära.

Aleksander Toots kirjutas sellest ajalehes lähemalt.

Nimetatud vallas elas kahe suure, ühendatud talu omanik Juhan Leek, kellel olid maantee ääres veel kivist tuuleveski ja pood. Teda tunti kui rikast meest kogu kihelkonnas; varastel näis aga peale selle veel teada olevat, et temal tol ajal parajasti oli suurem summa sularaha kodus, mis ta paar päeva hiljem oli tahtnud linna viia. Ühtlasi oli kurjategijail, nagu võis eeldada, selgesti välja nuhitud, et peremees abikaasa, tütre ja enda juures elava tädiga tähendatud ööl kodust ära oli, nimelt naabervallas mölder Seibergi pulmas.

Juhan Leegi veski ja pood ei olnud teistest peredest sugugi väga lahus, pealegi, nagu öeldud, suure maantee ääres. Ja et ööd ka enam nii pikad ning pimedad ei olnud, siis pidi röövlite julgust, millega nad maja ja poe kallale olid tükkinud, seda enam imeks pandama. Kahtlaseks jäi, kas neil ka teada oli olnud, et kaupmees ustavad majahoidjad oli koju jätnud: vana truu sulase ja elatanud tüdruku, perenaise õe. Kui nad seda olid teadnud, siis arvasid nad neid kas magavat, või nad tulid ettevõetud nõuga koduhoidjaist hoolimata oma tegu korda saata, nimelt vägivallaga. Sulane Mart ja tüdruk Juula tehti vangideks, nende käed ja jalad seoti kinni, suhu topiti rätikud. Vargad olid mitu lukku suure osavusega lahti muukinud, enne kui nad poodi ja peremehe eluruumidesse kapi kallale jõudsid, millest nad ligi viissada rubla raha ära viisid

peale poelaadikust leitud väiksema summa ning mitmesuguste kaupade.

Asjakäik oli Aleksander Tootsi ustavat ja väga üksikasjalist kirjeldust mööda järgmine:

Kell võis pool üks öösel olla, kui Mart peretoas ja Juula poe kõrval olevas pererahva kambris magama heitsid. Et just pühapäev oli ja kohalik lauluselts perekonnaõhtut tantsuga pidas, siis olid kõik nooremad teenijad seal lusti löömas.

Juula silmad on napilt poole tunni eest kinni läinud, kui imelik nakitsemine ja kõpitsemine ta unest äratab. Esiotsa ei saa ta aru, kust see tuleb. Kuulatab ja kuulatab. Mõtleb juba, et marutuul väljas väravat või mõnd ust võngutab, ning tahab uuesti magama jääda; korraga käib valjem kahk, otsekui raksatus ja nagu raua kõlin, mis tüdrukule selgeks teeb, et asjad ei ole enam õiged. Ta tõuseb üles, astub peretuppa ja äratab Mardi magusast unest. See tõrgub esmalt vastu ja ütleb, et Juula paljast und näinud; viimaks tuleb siiski kambrisse kuulatama.

Nad jäävad seisatama ukse juurde, mis lähemast pisukesest elukambrist poodi viib ja millel on väike ümmargune vaateruut sees. Pood on pime, aga seest on kõbinat selgesti kuulda. Ühtlasi katsutakse kambriukse linki, ja kui uks tuntakse lukus olevat, tõugataksé tugevasti tema vastu. Nüüd on selge, et vargad on poes. Mart ja Juula on ehmatusest keeletud. Nad seisavad ja vahivad lahtise suuga teineteisele otsa. Poes sähvatab korraga tuligi põlema. Mõlemad vahvad koduhoidjad ei liigu paigast. Ukse kallal, mille võti on kambri seespool, töötatakse vägivaldselt edasi. Lukus krigiseb puuriv muukraud, nüüd kangutatakse, ja nüüd — enne veel kui Mart ja Juula saavad karjatada — pahvatab uks lahti.

Nüüd alles pääsevad koduhoidjate keelepaelad lahti; nad hakkavad appi karjuma ja püüavad, kui nad mitut võõrast meest näevad, plagama panna. Kuid raudsed käed haaravad neist kinni, vajutavad nad põrandale maha, topivad neile rätid suhu ja seovad nende käed ja jalad köidikutega kokku. Küll rabelevad mõlemad surmahirmul vastu, iseäranis perenaise õde siputab nudrelt ja hammustab sidujail kätesse, aga vastased on tugevad ja neid on mitu.

Nüüd on kelmidel vaba põli poes ja eluruumides. Nad tegutsevad ruttu, vagusi ja nii vabalt ning teadlikult, nagu oleksid maja seesmised ruumid neile täiesti tuttavad. Neid

on neli või viis meest. Peen vahaküünal, mis neile valgust annab, põleb liiga viduselt, kui et seotud majalised selgemini nende nägusid võiksid näha, mis pealegi tahmaga kriimuks on määritud. Vangide juures seisab kordamisi üks ja teine vahis.

Nad pärivad, kus on peremehe sularaha, ja ähvardavad, kui seda ei öeldavat või õigust ei öeldavat, vaeseid vange surmaga. Et nad saaksid kõnelda, võetakse neil nartsud nii kauaks suust, kuna neid iga valjema häälitsuse eest lubatakse külmaks teha. Esimene, kes surma kartusel röövlite nõuet täidab, on kaupmehe nadu. Ta näitab käega suure, kahe poolega uue lepapuust kapi poole, mille võtmed on peremehel kaasas. Aga mis aitab kapi tugevus või luku headus, kui palju kindlamad uksed pole kurjategijate abiriistadele vastu pidanud! Kapp murtakse üks-kaks-kolm lahti ja häbematu sorimine ning puistamine algab tema sees oleva kraamiga, kuna otsitud rahapakk suure taskuraamatu vahel kelmidele viimaks pihku satub.

Nad müravad poes veel mõni aeg tööd teha; kambrisse on selgesti kuulda, kuidas nad ronivad, asju viskavad, riiuleid tühjendavad ja kaupu kannavad. Nad ei lausu üksteisele sõnagi, tummalt mõistavad nad üksteist. Osavasti, väledasti, nagu ammu harjutatud kava järgi toimetavad nad kõik.

Siis on nad järsku nagu maa alla kadunud. Mõlemad vangid vingerdavad teineteise kõrval ägades põrandal. Vargad on välised uksed lahti jätnud, nii et külm tuul ruumidest vabalt läbi tõmbab ja ööriides olevad seotud lõdisema paneb.

Kauase meeleheitliku pingutuse järel läheb Mardil viimaks korda köidikuid seevõrra lõdvendada, et ta oma teise käe vabaks saab. Sellega kisub ta endal tombu suust ja päästab aegamööda vallale teisedki liikmed, mille sisse nöörid sügavad punased jutid on lõiganud. Ta vabastab siis ka hirmust pool-nõdrameelse vanapiiga. Ja nüüd — kaks tundi hiljem — hakkavad mõlemad nagu ühest suust uuesti appi karjuma . . .

Külast küll keegi appi ei tule, aga mõlemad poisid tüdrukutega jõuavad vaheajal koju. Jubedat lugu kuuldes ei tule juhmidel aga meelde varmalt vargaid taga ajama minna, vaid nad arutavad enne, lõbusaid hirmujudinaid tundes, pikalt ja laialt neile nii huvitavat juhtumust. Vaadeldakse ja imetsetakse lahtimurtud uksi, tühjendatud ja segiloobitud kaubariiuleid poes ning avatud kappi kambris. Nad täidavad maja

suure äreva vadiga. Juula nutab ning karjub valjusti ja vehkleb kätega. Mart kokutab ja on pooltotter. Vist kõpitseb poistel argpüksus põues, sest üsna tõrksalt täidavad nad viimaks Juula ahastuslikku käsku hobune ruttu ree ette rakendada, külast abi paluda ja kurjategijaid otsima kihutada. Pererahvale saadetakse lõpuks noorem tüdruk jala järele. Tal on pulmamajani ligi kümme versta käia.

Vargad aga on kadunud nagu tina tuhka. Vähemat kui jälge ei ole neist jäänud. Et vihmakas sulailm teed kiilasjääle on võtnud, siis ei selgu mingist märgist sedagi, kas on kurjategijad jalgsi või hobusega olnud. Poe juurest ja lähedalt läheb teeharusid igasse külge. Taga-ajajaid peaks siis õige palju olema, et igasse harru otsima minna. Enne aga kui jõutakse külarahvast ja valla-ametnikke magusast unest äratada ja appitulekule virgutada, on jälle hulk aega kulunud — varastele õnneks. Alles hommiku eel algab jaht. Peremees ise jõuab alles lõunaks koju, sest hirmunud tüdruk on meelega või kogemata teelt kõrvale eksinud, nii et ta oma Hiiobi-teatega alles keskhommikuks pulmamajasse saabub.

Kõik vaev jäi aga nii esimesel kui ka lähematel otsimispäevadel paraku asjatuks, ehk küll politsei, nagu kuritöö suurus nõudis, agarasti tegevusel oli, eriti Piivamäe piirkonnas. Lahtimurtud uksed, pood, kogu maja uuriti hoolega läbi, et varastest jälgimisele juhatavaid märke leida, aga peale köidikute, millega röövlid sulase ja tüdruku olid kinni sidunud, ei olnud neist midagi muud järele jäänud. Mardi ja Juula kirjeldused meestest ja tervest loost olid esiotsa ka üsna segased ja kõnelesid üksteisele vastu; mida üks tõendas, seda teine õiendas, nii et politsei mingit toekamat käepidet ei saanud. Kaupmehe koduhoidjate tunnistustest ei selgunud kindlamalt sedagi, kas vargaid oli neli või viis meest olnud või koguni kolm. Mart ütles «mitu», Juula — «neli või viis». Kuid kahe kelmi kohta läksid nende hilisemad kirjeldused kaunisti ühte, nii et politsei aluse leidis neid otsima hakata. Kuna need mehed juba muidugi ümberkaudse rahva silmis kahtlased olid, pealegi varguse pärast ennemalt karistatud, siis ei üllatanud kedagi, kui Kohi-Kaarel ja Kõverkaela-Juku — õigete nimedega Kaarel Lind ja Juhan Melberg — ühel päeval kaunis kauase otsimise järel kuskilt kõrtsist kinni võeti ja ülekuulamise alla heideti.

Et neil kummalgi kindlamat elukohta ei olnud, siis peeti

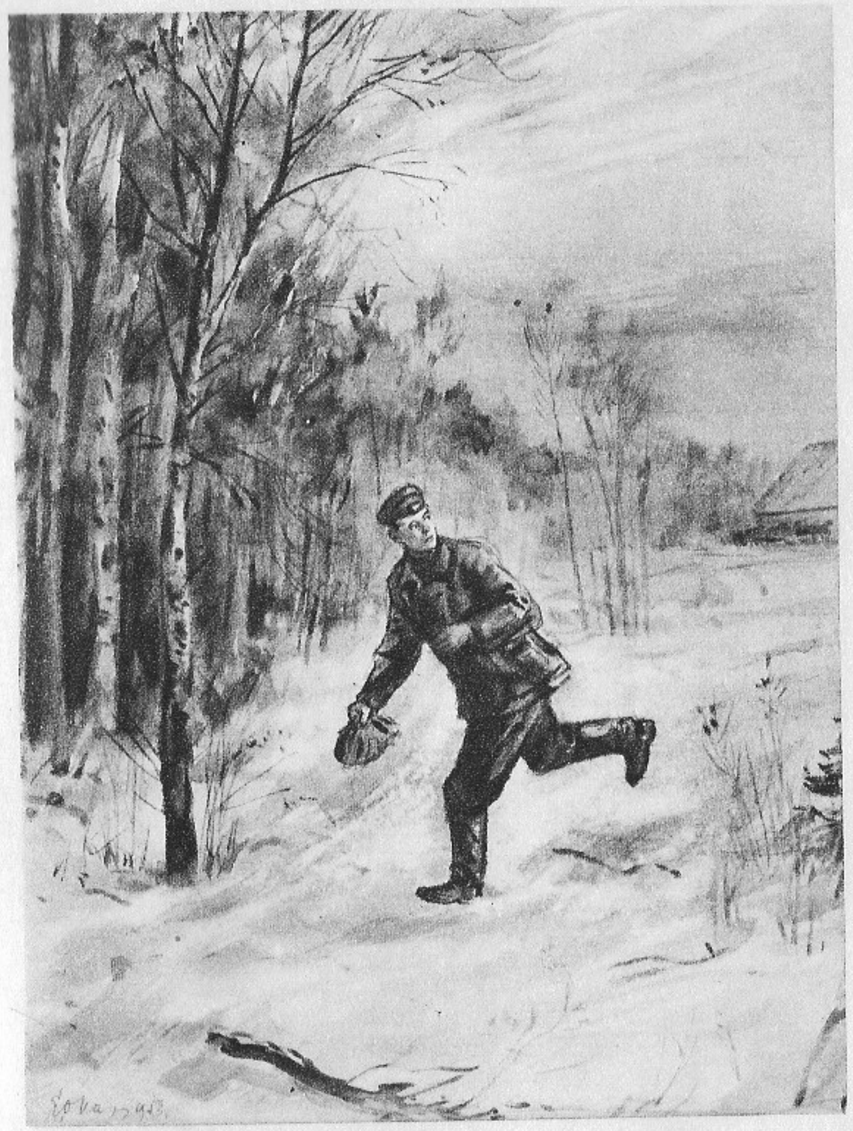

Ta jooksis, mis jalad kandsid.

neis kõrtsides ja peredes, kõigepealt popsisaunades, kus nad kestvamalt olid peatunud või sagedamini öökorteris olnud, järgemööda läbiotsimisi. Varastatud kraamist ega rahast ei tulnud aga midagi nähtavale, meeste eneste juurest olid ka ainult mõned rublakesed leitud. Varguse-ööl olnud nad, nagu mõlemad ühest suust tunnistasid, linnateel. Inimesi, kes neid tol ööl näinud, ei teadnud nad nimetada. Selgeks sai aga, et nad õhtupoolikul enne kuritöö toimumist Lehtsoo kõrtsis kahe tundmatu mehega olid purjutanud. Kes need mehed olid olnud, seda ei saanud politsei välja. Kaarel ja Juhan väitsid, et nad nendega kogemata kokku juhtunud, jutusse sattunud ja siis koos joonud, ning kõrtsmik tunnistas, et küsitavad mehed olnud temalegi võõrad.

See tume täpp jäi siis jälgida ja juurelda. Kui Kaarel Lind ja Juhan Melberg kohtu-uurija kätte linna olid läkitatud, kestis politsei uurimine ligidal ja kaugemal nende tundmatute seltsimeeste järele edasi.

Väljaotsa Jaanil oli kartmiseks asja küllalt, et ka teda võidaks ülekuulatavate sekka tõmmata. Oli teda ju viimasel ajal nii mõndagi korda vangistatud meestega sõbralikult koos nähtud viibivat — asjaolu, mille salgamine midagi ei oleks aidanud.

Jaani kartus läks ka varsti täide.

Ühel päeval ilmus maakonna-ülema kohalik noorem abiline kordniku ja tarvilike valla-ametnikkudega Väljaotsa sauna. Ta oli hiljuti ametisse saanud agar mees, kes nooruse ja ametivärskuse esimese õhinaga oma ringkonda valitses ja suuremate kuritööde uurimist ise armastas algatada ning juhatada. Tema kaaslaste seas läikis ka Lehtsoo vallavanema lihav-punane ja lage nägu.

Kai ehmus kangeks, kui korraga salk ametlikke inimesi ta madalasse ning kitsasse hurtsikusse astus. Ta pilk püsis esiti Virgu Andrese tüsedal ninal, siis kõrge politseiametniku hiilgavail nööpidel ja ta suu tegi hääletuid ning abituid liigutusi. Jaan aga seisis peaaegu niisama tardunult tillukeses kambris, käsi põse vastu vajutatud. Paari minuti eest oli ta toa-aknast välja vahtinud, siis ruttu kambrisse astunud, aga ilma emale ütlemata, et ta lähenejaid oleks näinud. Kuid Jaan virgus kähku ja astus nüüd kahkja, aga rahuliku näoga esile.

«Kus oli su poeg ülemineva pühapäeva ööl?» kopsas maakonna-ülema abiline järsu küsimusega saunaemale pähe.

Eideke oli veel keeletu. Ta ei saanud tükil ajal sõna suust. «Issand jumal — ei mina tea,» kogeles ta viimaks.

«Sa ei tea? . . . Kodus teda siis ei olnud?»

Kaie nõutu pilk lendas poja poole.

«Kodus olin,» tähendas Jaan.

«Sina vastad siis, kui ma sinult midagi küsin,» hüüdis ametnik validalt vahele ja astus eidele lähemale, nii et ta teda silmaga täiesti võis vallata.

«Su poeg ei olnud siis mitte kodus, — kus ta oli?»

«Ta oli kodus,» vastas Kai.

«Sa valetad!»

«Ei valeta, aulik kohus.»

«Sa ei mäleta vahest, — tuleta meelde!»

Kai kinnitas, et Jaan terve öö kodus olnud, ta mäletavat seda nüüd selgesti. Värises ise nagu haavaleht, aga ta tõendus sai ikka kindlamaks, ikka visamaks, nii et ametnik selle küsimuse kõrvale jättis.

Ta astus äkitselt Jaani juurde ja kahmas ta parema käe pihku, mille põial ja päkk olid nartsuga seotud.

«Mis su käel viga on?»

«Koer hammustas.»

«Tee lahti!»

Jaan võttis käe ümbert sideme. Päka küljes tuli ümarik, kaunis lai, aga mitte just sügav haav nähtavale, mis oli juba paranemisel.

«Kunas koer sind hammustas?»

«Ülemineval laupäeval.»

«Missugune koer?»

«Lutsu Jaagu suur koer.»

«Kuidas see tuli?»

Jaan seletas, et ta õhtul pimedas tähendatud perest mööda läinud ning kallaletikkuvat tigedat koera, teda tagasi tõrjudes, jalaga löönud. Seepeale saanud vihane loom tema paremast käest kinni nähvata.

Ülekuulaja poolt esitatud küsimuse peale, kas Lutsu koer kui tige külgetikkuja tuttav olevat, pidid vallaametnikud möönma, et lugu küll nii olevat, iseäranis kui Sulit — nõnda on koera nimi — ässitatavat, hakkavat ta varsti külge. Seda olevat mõnda korda ennemaltki ette tulnud.

«Kus sa sel õhtul käisid, kui koer sind hammustas?»

Jaan ei kostnud kohe. «Niisama väljas,» ütles siis.

«Kuidas niisama? . . . Kas sul mingit asja ei olnud?»

«Ei olnud.»

«Soo! See on aga imelik.»

«Mul oli peavalu,» lisas Jaan juurde, «käisin muidu meelt lahutamas.»

«Mis ajal see oli?»

«Ma ei mäleta enam . . . Pime oli juba, seda tean.»

«Kas sa siis Lutsu talusse sisse läksid ja ütlesid, et koer sind hammustas?»

«Ei.»

«Miks mitte?»

«Mis see oleks aidanud?»

«Aga kas sa ei tahtnud haava lasta kinni siduda?»

«Arvasin, et pole suurem asi . . . Lasksin kodu kinni siduda.»

«Kas sina haava kinni sidusid?» pööras ametnik oma puurivad silmad jälle ema poole.

«Mina jah, kõrge kohus, mina ise!»

«Kunas see oli?»

«Püh- — mitte! — laupäeva öösel.»

«Öösel? Su poeg ütles õhtul.»

«Auväärt kohus, ma ei mäleta enam hästi; mul on nii segane, piinatud pea, ma ei mäleta eilsetki päeva enam . . . Öösel või ükspuha — ma tean aga, et pime oli ja et ma haava nartsuga kinni sidusin.»

«Teie valetate mõlemad!» hüüdis noor ülekuulaja järsult ja käredalt. «Ma tean juba kõik — pange seda tähele! . . . Ma võin sulle, Jaan Vapper, öelda, kuidas ja kunas sa oma haava said: kaupmees Leegi tüdruk Juula hammustas sind käest, kui sa oma seltsimeestega teda sidusid! Jaan Vapper, sa olid ülemineva pühapäeva, 24. märtsi ööl Piivamäel kaupmees Leegi poes ja elukorteris röövimas!»

Kaiesse mõjusid need sõnad nagu talle pähe sadanud nuiahoobid. Totral näol, suu ammuli, vahtis ta noore ametniku otsa, röögatas siis ja langes otsekui jalust halvatu koiku servale. Jaan püsis küll kindlal seisangul ja vahtis pealekaebajale näilikult kartmata näkku, ei võinud aga parata, et veri tal palgest ja huultest tilgatumaks ära valgus.

Ta lõi haavatud käe selja taha — kas teda varjata tahtes või tuge otsides, see jäi kahtlaseks. Ta suu liikus, aga häält ei tulnud kuuldavale.

Politseiülem oli oma sõnade mõjuga rahul. Ta pöördus oma kaaslaste poole ning tähendas käega Jaani poole näidates:

«Vaadake ta nägu! Vaadake, kuidas ta väriseb! . . . Meie oleme õigeil jälil, nagu kohe arvasin.»

«See pole õige, ma pole kuskil röövimas käinud!» hüüdis nüüd noor pops, kõike oma rahu ja kindlust koondades, täie vihaga. «Ka ei värise ma mitte hirmu pärast, vaid mu hinge ärritab, et teie ilmsüüta inimese peale nii raske süü tõstate . . . Ma kaeban teie peale, ma ei jäta seda, — ma olen puhas, ma pole kuskil röövimas käinud, — ma võin selle peale vanduda, ma vannun siinsamas — —»

Jaan sattus ikka suuremasse ning vihasemasse ärevusse, nagu iseenda karjuvalt ettetoodud sõnadest süttides. Ta hääl lõi paar korda ümber, murdudes kiunumiseks, ja viimaks kähises ainult veel. Ta silmades põles ning kiiskas midagi metsikut — see oli nagu kitsikusse aetud, surma suhu vahtiva metslooma ahastuseviha.

«Jaan Vapper,» ütles ametnik tõsiselt ja manitsevalt. «Ma annan sulle heast südamest nõu nüüd kohe oma süü otsekoheselt üles tunnistada — see toob karistuse kergendust. Ma kinnitan sulle, mul on kõik teada: sinu tabatud seltsimehed tunnistasid juba üles.»

«See pole õige!» kisendas Jaan kähisevast kurgust. «Mul ei ole seltsimehi, ma pole kunagi vargil käinud — jätke mind rahule, ma olen aus inimene, minu peale ei või keegi näpuga näidata —»

«Või nii, mu pojuke,» tähendas nüüd Virgu Andres vahele, kelle suu rääkimiseks juba ammu oli liikunud, keda aga aukartus ülema ees oli tagasi hoidnud. «Või nii — sa oled aus ja puhas inimene, aga pead kõige soemat sõprust tuttavate kelmidega, Kohi-Kaarli ja Juhan Melbergiga —»

Ta oleks vist edasi rääkinud, aga maakonna-ülema abiline vaatas talle keelates otsa; mõni vildak sõna asjatundmatu suust võis kogu ülekuulamist vääratada.

«Jaan Vapper,» pöördus ametnik uuesti ülekuulatava poole, «sinu salgamine ei aita sulle midagi, sind on ülemineva pühapäeva ööl kodust väljas nähtud — seks on mul ka tunnistajad. Mis sa selle peale kostad?»

«Ma olin kodus!»

«Ja sina, Kai Vapper, — anna nüüd tõele au! Vasta mulle veel kord, kus oli sinu poeg teatud ööl?»

Saunaeit oli juba pisut toibunud, Jaani kuni märatsemiseni südi enesekaitsmine oli vere ta soontes nähtavasti jälle liikvele ajanud. Ta kostis:

«Kõrge kohus, kui minu poeg ütleb, et ta oli kodus, siis oli ta kodus. Jaan ei valeta.»

Virgu Andres ja kümnik muhelesid pilkeliselt.

«Ma küsin sinu enese käest, kas su poeg oli kodus või väljas,» kordas ülekuulaja sisendava rõhuga.

«Ta oli kodus.»

Senine ülekuulamine oli protokolli pandud, nüüd andis politsei-ülem käsu maja läbiotsimist alustada.

Kõige suurema hoolega puistati ning pöörati kõik läbi, mis armetut kolu ja kraami leidus saunas, käsikambris, laudas ja pööningul; nuhiti ka üles, kus arvati mõnd salaurgast olevat. Isegi katuse tahmased õled ja kartuliaugud võeti uurimisele. Suurt agarust näitas otsimisel iseäranis vallavanem. Ta oskas ikka uusi nurki, lõhesid ja pragusid leida, et ametnikke nende juurde juhatada. Tema suureks hämmastuseks ei tahtnud aga kõige vähematki kahtlast nähtavale tulla. See oli otse ime. Andrese nägu venis pikaks ja ikka pikemaks, ta pundunud silm vaatas ikka tusasemalt.

Majaotsimine lõppeski tagajärjeta, et midagi ei leitud, mitte kopikat rahagi, ei saunaelanikkude riietest ega nende hurtsikust.

Sellest hoolimata näis juhtiv politseinik sedavõrd süüdistavaid andmeid omavat, et ta Jaan Vapra oma vangiks seletas, käskides teda kohe vallamajasse viia.

Jaani üle oli pikaldase läbiotsimise vältel iseäralik külm, ükskõikne tuimus heitnud. Ametniku otsuse võttis ta vaikiva rahuga vastu. Vaene eit aga hakkas suure häälega karjuma. Kui poeg kordniku ja kümniku vahel saunast välja hakkas minema, haaras Kai ta käsivarrest kinni ja püüdis teda ahastaval nuuksumisel tagasi rebida.

«Sind viiakse vangi, poeg, — sind viiakse vangi!» ulgus ta. «Mis peab nüüd meist vaestest saama — lastest ja minust! . . . Aulik kohus, teie ei tohi minu poega vangi viia — ta on meie toitja! Meil ei ole palukest leiba kodus, ei kopikat raha — meie sureme nälga . . .»

Nüüd tulid ka poja silma pisarad. Ta hakkas emakese kitsaste, teravate õlgade ümbert kinni ning silitas vaigistades, tööstides ta palet ja juukseid.

«Jää rahule,» ütles ta. «Ma tulen varsti tagasi . . . Ära lastele ütle, et mind — kinni viidi . . .»

Nad olid saunast juba väljas ja käänasid tänavale, mis viis vallamaja poole, aga ikka lonkas Väljaotsa Kai neile nuttes ja paludes järele, nagu lootes, et neid oli ainult usutada tahetud ja et poeg ometi jälle lahti lastakse. Alles ülemametniku kõva käsu peale jäi ta neist viimaks maha. Istus seepeale hurtsiku lävele ja nuttis kibedasti. —

Kust vangiga mööda mindi, seal jooksid inimesed taludest ja saunadest välja väravasse ja ajasid suud-silmad uudishimulikult pärani.

«Keda seal viiakse?»

«Näe hullu — Väljaotsa Jaani!»

«Mida ta on teinud?»

«Mida muud, kui varastanud! Millest ta siis kogu talve võiski elada. Ema ja õde-vend toita, tõved järjest majas . . .»

«Otsas oli ta küll. Kõik ammugi müüdud — lehmamullikas, lambatalled, seapõrsas . . .»

«Ega tea, kus aida kallal käis?»

«Küllap kuuleme.»

Üks tüdruk hüüdis naerdes: «Küll on aga nali: äi veab väimeest puuri!»

«Jah,» naeris teine tüdruk vastu, «ja vahi, kuidas vanamehe püha nägu rõõmust hiilgab! . . . Vaene Anni! Mis ta süda küll peaks ütlema, kui näeb või kuuleb —»

«Miks ta ei näe — nad lähevad ju Virgult otse mööda . . . Kuule, jookseme neile õige järele!»

Ja mõlemad edvikud seltsisid teatud kaugusel meestesalgaga.

Nende lootus läks täide: Virgu Anni nägi, kuis Väljaotsa Jaani vangi viidi. Ta seisis otse väravas, kui mehed lähenesid, — seisis seal ja ootas. Ta ei kartnud ega häbenenud. Tema selja taha tuupisid kodused poisid ja tüdrukud ammuli sui endid rühma.

Virgu Andresel võis hea meel olla, et tütar sai vangi palelikult näha; siiski kortsutas ta kulmu ja ütles tema lähedale jõudes tõrelevalt: «Noh, kas sul siis muud kohta vahtimiseks ei ole kui värava-esine! Häbene ikka ka!»

«Ma võin seista, kus tahan,» kostis aga vastane laps.

Anni olek avaldas täielikku rahu. Ta nägu oli küll kahvatu ja silmadel pisut põudne läik, aga muul viisil ei ilmutanud ta vähematki sisemist elevust. Ta pilk otsis vangi nägu. Jaan kõndis mahalöödud silmil. Vist ei olnud ta seni tähelegi pannud, et teda praegu Virgult mööda viidi. Nüüd vaatas korraks üles, silmas talu, silmas Annit väravas — ta jalg peatus. Nende pilgud puutusid korraks kokku — Jaan varjas nägu käega ja sammus edasi . . .

Anni seisis väravasamba najal. Ta ei näinud ärevalt sosistavaid, üksteisele külge torkavaid külatüdrukuid, ei vist ka vangi ametlikke kaasalisigi — nii mõtetes oli ta ja nii kaugele kõigist üle vahtis ta pilk tühjusse. Kui salk oli temast mööda, tõmbas ta suure villase räti, mis tal ümber oli, koomale ning hakkas tänavat mööda sinna koosi minema, kust politseinikud olid tulnud.

Ta läks Väljaotsale.

Õnnetu eit jooksis talle väravasse vastu, surus ta mõlemad käed endale näo vastu ja niisutas neid oma pisaratega.

«Vangi — vangi,» nuuksus ta järjest, «minu poeg vangi!»

Anni viis ta käekõrval tuppa nagu lapse.

«Teilt ei leitud ju midagi,» ütles ta siis, kui ta oli Kaie saanud vähe vaigistada.

«Mitte ivakest, mitte küünemustakest — ja nad viisid ta vangi!»

«Kas nad ütlesid, mispärast?»

«Kohtuhärra ütles, Jaan olevat käinud Piivamäe kaupmehe juures röövimas — meie Jaan röövimas!»

Anni väristas naeratades pead.

«Öelda ja arvata võib ju paljugi . . . Mida Jaan neile vastas?»

«Mida ta vastas? Eks ta vastanud, et ta kuskil pole vargil ega röövimas käinud.»

«Iseenesest mõista. — Kas neil on siis Jaani vastu tunnistusi?»

«Kohtuhärra ütles olevat. Ta ütles, Jaani olla ülemineva pühapäeva ööl väljas nähtud ja tema seltsimehed tunnistanud kõik üles.»

«Soo? Ja Jaan?»

«Jaan ütles, et ta olnud kodus, ja mina ütlesin sedasama. Ja seltsimehi tal ei olevatki, ütles Jaan.»

«Kas ta oli siis kodus?»

«Jah, vaata, laps, — seda ma õieti ei mäleta,» vastas Kai kartlikul sosinal. «Minu meelest on, kui oleks ta ülemineva pühapäeva ööl küll kodust ära olnud. Ta läks juba pärast lõunat minema; ise ütles veel, et ta ehk väga hilja koju tulevat — tee olevat pikk. Ei tea kus pidi üks popsikoht saada olema . . . Aga kui Jaan ise ütleb, et ta kodus olnud, siis — siis võiks ju ikkagi olla, et ma eksin.»

Anni meeliskles üürikest aega.

«Olgu, kuidas on,» ütles ta siis, «vargil ta ikkagi ei käinud. Kui ta kodus ei olnud ja seda kohtuhärrale siiski ütles, siis ta ka teadis, miks ta seda tegi. Ma arvan aga, et sinul vaesekesel tõesti meelest on läinud, et ta kodus oli.»

Eit jutustas siis ka Jaani käehaavast ning politseiülema imelikust arvamisest selle tekkimise kohta. Ja ometi olevat kindel, et Lutsu koer hammustanud Jaani; ta öelnud seda koju jõudes kohe, kui käe lasknud kinni siduda.

Anni jäi ka selles suhtes täiesti rahulikuks ja muretuks. Ta vaigistas ja lohutas vaest ema igal viisil. «Küll sa näed,» ütles ta peaaegu rõõmsalt, «ta tuleb varsti tagasi ja naerab nad kõik välja. Ära kurvasta ega nuta enam! Ma tunnen ju Jaani, ma tunnen teda läbi ja läbi.»

Neiu kogu toonist oli kuulda, et ta mitte teise kaastundlikuks rahustamiseks sõnu ei teinud, vaid et ta oma hea lootuse sisse ise kõikumata kindlasti uskus. Et Jaan varguses või röövimises iganes süüdlane võiks olla, see paljas mõte, paljas oletus oli ta meelest silmsi ilmvõimatu. Sääraseks kahtluseks ei olnud ta hinges Jaani kohta ruumi. Ja nõnda ei võtnud ta vaevakski asjade üle lähemalt järele mõelda ega neid arvustades jälgida. Ta võis muide küllalt tõendada, et ta Jaani tundis, läbi ja läbi tundis. Oli ta ju temaga peaaegu koos üles kasvanud, oli tal ju nii sagedasti mahti olnud tema puhtasse, ausasse südamesse pilku heita. Tal ei olnud ainustki juhtumust, ainustki sõna ega tegu Jaanist meeles, mida oleks võinud kurjaks umbrohuks nimetada tema hinge hea orase seas.

Veel kaua istus Anni kurva, kaebava saunaema juures, hoides tema kõhna kätt oma soojas pihus, ja nad rääkisid Jaanist, ainult Jaanist.

«Pane aga tähele, Jaan tuleb peagi lipsti koju,» oli veel neiu viimane sõna, kui ta lahkus.

„Noh, kas sul siis muud kohta vahtimiseks ei ole kui võrava-esine! Häbene ikka ka!"
„Ma võin seista, kus tahan."

Lehekuu päike piilub uudishimulike kiirtekubudega kohtusaali kõrgeist aknaist sisse. Tumedas, paksu, rõske higiõhuga täidetud ruumis otsib ta hoolega helkjamaid paiku ja asju, et nende peal oma rõõmsat, kelmikat mängu pidada. Parmas kiiri paneb kullatud kohtukulli laual siretama, teine meelitab pahemal käel seisva kitsa puldi peal olevast õigeusu ristist ja kullatud kaantega piiblist sädemeid, lai juga ujub üle kohtulaua purpurse katte, teda veripunaselt hõõguma pannes. Kaks pikka jämedat helgikahlu, milles tolmukübemed nagu kihulaste pered suruvad, ulatub siis veel pealtkuulajate ruumist viiliti läbi.

Ringkonnakohtu kriminaalosakond on istungeid pidamas.

Sedapuhku on vaheaeg.

Kohtupristav tungib ja tiirutab kuulamisruumis rahva seas agaralt ringi, käes hoitavast raamatust tunnistajate nimesid hüüdes ning siin-seal järele pärides, kas kaebaja ei tahaks enne kohtu algamist vastasega ära leppida. Kohtulauas ega pultide ääres ei istu kedagi. Pruunidele tugipinkidele on ritta tuubitud paks kogu uniseid, tuimanäolisi maainimesi ja salgakesed sosistavaid linnaelanikke. Halli peaga argsed talutaadid, kimarapalgelised tukkuvad külaeidekesed, irvitavad kelminäod turris juukseharjastega, alatasa pläravad linnanaised, mõned peenemas riides uudishimulised — nad kõik istuvad seal higitsedes koos, näod veripunase kohtulaua, seinal säravate tsaaripiltide või kõrge kahetiivalise ukse poole pööratud, kust kohus iga silmapilk on uuesti sisse astumas.

Kelluke heliseb. Rahvas tõuseb püsti, sest ilmub kohus.

Suurem murdvarguse-protsess algab.

Kui kohtunikud ja prokurör istet on võtnud, ilmub ka kaebealuste kaitseadvokaat mustas sabakuues ja paneb oma pundunud mapi puldile. Niisama on tõlk juba kohal. Ja nüüd tuuakse kaebealused.

Neid on kolm meest. Nad astuvad paljast mõõka kandva vangikoja-soldati saatel sisse ja võtavad istet süüpingis, paremal käel oleva ukse kõrval.

Kolm noort, tugevat, prisket meest hallides vangikuubedes. Neist ei ole ühelgi päris kelmi nägu. Nad on lihtsad, igapäevased külapoisid, nagu neid pealtkuulajate seas mitugi

võib olla. Üks neist on madal, rüssakas noormees julge, kindla ilmega, aga ta tönts nina laiade lihavate põskede vahel ning naeruläikega helkjad silmad annavad ta olemusele palju heasüdamelist, pehmeloomulist. Teine kaebealune on kõrendi pikkune, kõhn, vimmas kuklaga pilvetõukaja, kelle ammuliseisev suu, tuimad, hallid, pärani aetud silmad ning lõtv, tolgendav seisang temas kõike muud lubab eeldada, kuid mitte kardetavat lukulõhkujat. Hoopis usaldust-äratav, virgelt ja viisakalt vahtiv noormees on kolmas kaebealune. Tal on üks neist nägudest, mis äratab esimese pilguga pooldamist ja osavõttu, mis, kui seesugune inimene kohtukoja süüpingis istub, tahtmata sümpaatiaks ning soojaks kaastundmuseks sulab. Vägisi lööb pealtkuulaja süda tema poole, ihates kõigest jõust, et ta süütu oleks, ja soovides niisama soojalt ta pääsemist, kui ta on süüdlane. Lüheldase helkja habemega piiratud kaunis tavaline nägu on sel kolmandal kaebealusel, ainult et ta põski katab pisut valgem, peenem ja pehmem nahk kui tema kaaslaste omi, mis ühenduses kitsama nina ja kujukama suuga selle talupoisi nagu astmekese ta seisusest ja haridusjärjest ülemale tõstab. Ta sinihallid silmad, millele on vangipõli laiad mustjad sõõrid ümber joonistanud, vaatavad tõsiselt ja kurvalt. Neist on midagi mõistatada, neisse maksab lugedes vahtida, sest neil ei ole seda huvitut tühjust ega umbsust, mida avaldavad ta kaassüüdlaste pilgud. Mees on kasvult keskmise suurusega, ennemini sale ja kiderik kui tugev; tema seisang, vaateviis ja ilmemäng väljendavad üldiselt võttes teatavat naiivset teaduhimu, nagu küsida tahtes: miks ma siin olen ja kuhu te mu veel viite?

Algab kaebeakti lugemine.

Lehtsoo valla liikmeid Kaarel Aadu poega Lindu, Juhan Tõnise poega Melberg'i ja Jaan Nigula poega Vaprat süüdistatakse, et nad on ööl vastu 24. paastukuu päeva Piivamäe vallas taluomaniku Juhan Jüri poja Leegi elu- ning poeruumidesse, uksi ja lukkusid vägivaldselt avades, sisse tunginud ja sealt röövides viissada kaheksakümmend viis rubla sularaha ning kolmesaja kolmekümne nelja rubla väärtuses kaupu ära viinud.

Kohtu-uurija juurdlustel on selgunud, et taluomaniku Juhan Leegi mõlemad teenijad, Mart Saar ja Juula Sibul, kelle vargad oma teo kordasaatmiseks kinni sidusid, kaebe-

alustest Kaarel Linnu ja Juhan Melbergi kindlasti ära tunnevad ja nendeks meesteks tunnistavad, kes tähendatud ööl Leegi talus ning poes kuritööst tegevalt osa võtsid. Kolmanda kaebealuse kohta lähevad tunnistajate arvamised lahku. Kuna Juula Sibul ütleb ta ära tundvat ja peab üheks neist meestest, keda ta endä sidumisel hammustanud, tõendab sulane Mart Saar, et ta kaebealuse kohta mingit tunnistust ei võivat anda; tema meelest ei olevat seesuguse näo ega kasvuga meest varaste seas mitte olnud; see, keda tema peale Kaarel Linnu ja Juhan Melbergi mäletavat, olnud tugevam, jämedam ja laiema näoga — igatahes haruldaselt tugev mees, kes tema, tunnistaja, nagu poisikese põrandale maha väänanud.

Varaste kindla arvu kohta on mõlemad tunnistajad kahevahel. Neid olnud rohkem kui kolm, sest kuna need kolm toas viibinud, olnud veel ühte või mõnda poeruumis kuulda. Juula Sibul ei mäleta, kas ta näinud kolme, nelja või viit palgest palgesse; ta olnud liiga hirmunud. Seda ta aga teadvat, et ta sidujate kätesse paaril korral hammastega kinni hakanud.

Kohtulikule vastutusele on ainult kolme meest saadud võtta. Nende arvatavaid kaaslasi leida ja tabada pole politseil korda läinud. Kaebealused on oma süüd siiamaani kõik täiesti salanud, mispärast neilt ka oletatavate kaaslaste ülesandmist loota pole. Varastatud rahast ega kaubast pole veel midagi leitud, ent ühelgi kolmest kaebealusest pole veel õnneks läinud ustavasti kindlaks teha, et nad küsitaval ööl kuritöö paigast eemal olid ja kus nimelt. Kaarel Lind ja Juhan Melberg on selleks paar tunnistajat lasknud üle kuulata, aga need andsid ebamäärased vastused, kuna kolmas kaebealune ühtegi tunnistust pole muretsenud, korranud ainult oma käehaava kohta endist väidet, et koer teda hammustanud. Haav oli tol ajal, kui kohtuarst mahti sai teda järele katsuda, juba liiga vana kindlakstegemiseks, kas ta pärit on koera või inimese hammastelt.

Kohus küsib, kas kaebealustel on kohtu-uurijale tehtud avaldustele midagi juurde lisada, ja paneb neile südame peale oma süü üles tunnistada.

Neil ei ole midagi öelda. Küsimise peale, kas nad endid süüdi tunnistavat, kostavad kõik kolm kindlasti e i.

Tunnistajad kutsutakse ette.

Kolm isikut kõnnivad kohtupristavi kannul läbi saali — üks mees ja kaks naisterahvast. Nad võtavad istet tunnistajate pingis, kohtulaua vastas.

Jaan Vapper ei suuda oma silmi uskuda. Ta vahib, vahib ja äigab käega üle näo, nagu püüdes peletada viirastust. See noor, õitsev tüdruk seal vana habemiku mehe ja kolletanud vanapiiga vahel — see on ju — armuline jumal! — see on ju Virgu Anni!

Kuis tuleb tema tunnistajate sekka? Mida tahab ta tunnistada? Kelle kutsel või ajul on ta ilmunud? . . . Kohtuuurija ees pole teda kaebealustega ühes kunagi olnud. Tema nimegi pole keegi suhu võtnud, ei kaebealused, ei ülekuulajad. Kohtu-uurija juures on olnud peale kahe teise, keda Kaarel Lind ja Juhan Melberg olid lasknud kutsuda ja kes siin täna puuduvad, ainult kaupmees Leegi vana sulane ja vanaldane tüdruk. Ja nüüd istub Andres Vadi tütar, Virgu Anni, siin ja tahab tunnistada! . . .

Jaan vahib tütarlast nagu maa alt tõusnud vaimu. Nüüd pöörab uus tunnistajagi oma ärevusest tähnilise näo kaebealuste poole, ning hoolimata kartlikust kohmetusest, millesse aukartus kohtu ees ja kõik need paljud näod saalis tema on heitnud, naeratab ta suu korraks julgustavalt, ergutavalt Jaan Vapra poole. Selle meelest aga on, kui sünniks tema silma all praegu suur hämmastav ime, mille tähendust ja tarvet ta veel ei taipa.

Tunnistajad vannutatakse ära.

Algab nende ülekuulamine.

Mart Saar ja Juula Sibul ei lisa oma endistele avaldustele, mis kohtu-uurija on akti pannud, enam midagi uut juurde ega teisenda neid oluliselt. Seepeale tuleb järg Anna Vadi kätte — üheksateistkümmend aastat vana, vallavanem Andres Vadi tütar, Lehtsoo vallast pärit . . .

«Teie tunnistate siis, et kaebealune Jaan Vapper viibis sel ööl, kui Piivamäe vallas Leegi talus suurem murdvargus toime saadeti, 24. märtsikuu päeval, teie juures Lehtsoo Allkülas Virgu talus?»

«Jaa,» kostab tunnistaja Anna Vadi tasa, aga kindlasti.

«Mis ajal tuli ta nimetatud kohta?»

«Kella kaheteistkümne ajal.»

«Kas arvate, et teda keegi muu ei näinud ega kuulnud?»

«Ei. Kõik magasid.»

«Kuidas võis ta seda teada?»

«Meil heidetakse vara magama.»

«Kust ta sisse pääses?»

«Aknast.»

«Teie tegite akna lahti?»

«Jaa.»

«Teie magasite üksinda ses kambris?»

«Peale õe meheleminekut ikka.»

«Kas käis kaebealune Jaan Vapper ka ennemalt sel kombel, see on akna kaudu ja öösel, teie juures?»

Sügav purpur värvib noore tüdruku palgeid. Ta silmad laskuvad maha.

«Jah — mõni kord.»

«Teie mõlema vahel on siis armuühendus?»

Tunnistaja vaikib. Ta värisevad näpud mängivad pihiku palistusega. Siis lööb silmad järsku üles, nagu tuleks talle midagi meelde, ja kostab:

«Ma ei tea — seda otse mitte . . . Aga meie oleme — sõbrad . . .»

«Kui vana oli see sõprus?»

Tunnistaja kostab iga küsimust sellise selguse ja täpsusega, mis osutab, et ta on kerge ning elava arusaamisega ja täiesti mõistab, mida talt tahetakse teada saada. Seepärast areneb ülekuulamine ruttu ning ladusalt ja kohtunikkude nägudelt jääb ära see tusane tüdimusekorts, mis tavaliste tunnistajate alatine igav kogelemine, kõhelemine, vaakumine ja vassimine seal taotseb esile kutsuda.

«Meie oleme lapsepõlvest saadik tuttavad,» vastab tunnistaja viimase küsimuse peale, «meie kasvasime koos üles.»

«Kas oli teie vanematel see sõprus teada?»

«Jaa.»

«Kuidas teie vanemad selle peale vaatasid?»

«Mul on ainult isa veel elus. Ta on minu peale kuri selle sõpruse pärast.»

«Kas teie isa teadis või aimas, et kaebealune öösiti teie juures käis?»

«Ei.»

«Kui ta seda oleks teada saanud, kas ta teid oleks karistanud?»

«Jaa.»

«Mis põhjusel nimelt arvate seda?»

«Minu isa on palvemees, ta pidas seda patuks. Peale selle ei sallinud ta minu sõpra, kes oli tema silmas patuunest ärkamata maailmalaps.»

«Miks teie oma tunnistusega nii hilja kohtuvõimude ette ilmusite ja kaebealust nii kaua vangis lasksite istuda, kuna teie ilmutus tema oleks võinud vabaks teha?»

«Ma häbenesin . . . Ka lootsin, et kohus isegi jälile saab, et ta on süütu.»

«Aga miks teie just nüüd, alles kolme päeva eest, oma tunnistusega linna ruttasite kohtu-uurijat ja kaebealuse kaitsjat üles otsides? Kas teie ei oletanud, et kaebealune isegi üles tunnistab, kus ta nimetatud ööl oli, et ennast karistuse alt päästa? Seda oleks võinud iga laps arvata.»

«Ma lootsin, et ta seda teeks. Aga kartsin ka, et ta minu pärast tõtt ei söanda rääkida, sest et minu isa seda kuulda saaks, mida ta tunnistaks.»

«Aga nüüd saab teie isa seda ikka kuulda?»

«Sellest ma enam ei hooli.»

Kaebealune Jaan Vapper istub liikumatult kui nikerdatud kuju süüpingi otsal. Ta kuulatab kõrvade, silmade, suuga — ta kuulatab kõige oma sisemise olemisega. See on nagu hurmav, mõistust lummav uus hunnitu evangeelium, mis talle sealt nagu kellahelin kõrvu voolab! Tema põues ja peas on kõik vait: süda ei tuksu, oimud ei tuika, aju ei tööta. Ta kuulatab ainult ja maitseb. See uhtub laial uhal nagu vägev, imetegev taevavalgus ta peale, ta sisse. Ta näeb ainult oma päästjat, oimab ainult tema häält. Kõik ümbrus on punakas udus, iga muu kahk on ainult ilmatu kauge väeti sumin . . .

Ta ei märka endale praegu veel vähemat kui aru teha sellest vahvusest, selle ohvrimeelsuse suurusest, mida tema päästja oma ettevõttega on üles näidanud. Ta ei mõtle selle peale, missugune süda selle tütarlapse rinnas peab tuksuma, kes kõik need kohutavad tagajärjed võis unustada, mis tema teo kannul paratamata peavad käima: valju isa viha, karistused, vahest lapseõiguse ja armsa kodu kaotus, rahva laim ning pilge ja taevas teab mis veel seaduse poolt. Jaani tundmused on veel ühekülgsed: nad sulavad ja voolavad kokku üheksainsaks õnne ja tänuga koormatud mõisteks: pääs hirmsast ohust armastatud hinge läbi! . . .

«Kaebealune Jaan Vapper!»

Teised tõukavad talle külge, nii et ta, nagu raskest unest ärgates, enda jahmatamisi püsti ajab.

«Teie kuulsite, mis tunnistaja teie peal seisva süüdistuse nõrgenduseks ette tõi. Vastake, miks teie kohtuvõimudele salgasite, et teie 24. märtsi ööl tunnistaja juures olite?»

Kaebealune kohendab oma segipaisatud mõtlemisvärki, mis palju aega võtab.

«Ma ei tahtnud talle häbi teha,» kostab ta viimaks.

«Kas teil ei olnud hirmu kohtu otsuse ees? Kas teie ei püüdnud vangielust pääseda?»

«Ma arvasin, et kohus viimaks ikka usub, et süütu olen, ja laseb mu isegi lahti.»

«Aga kui kohus teid nuhtluse alla oleks mõistnud?»

«Siis oleksin viimaks öelnud, kuidas lugu on.»

Kaebealune tunneb oma pea korraga selge ja terase olevat. Rõõm annab talle julgust ja kindlust. Ta on oma vastustega rahul, aimates, et nad pihta läksid. Nüüd ei karda ta enam midagi. Ta oskab teravatestki nurkadest osavasti mööda põigata.

«Mis ajal teie tunnistaja kambrist lahkusite?» küsib proovimisi prokurör vahele.

Jaan ei tea, mida Anni kohtu-uurija juures eile ses suhtes on üles andnud. Ta kostab, et ei mäletavat aega.

Kas ta jälle akna kaudu välja läinud?

Kust mujalt? mõtleb Jaan, kust sisse, sealt jälle välja. Ja ta kostab jaa'ga, mis tunnistaja ütlusega kokku läheb.

Prokurör pöördub tunnistaja Anna Vadi poole:

«Kas teie kaebealuse juures tol ööl midagi iseäralist tähele ei pannud, mis teile järelepärimiseks asja andis?»

Tüdruk mõtleb. Ta kulmude vahele ilmub peen korts, ta silmad vahivad kartlikult. Ta väristab viimaks pead.

«Kas mitte midagi?» korratakse küsimust. «Kas ei olnud kaebealuse ihu küljes midagi —?»

«Jah!» hüüab tüdruk korraga, nagu oleks ta peast valgustav säde läbi lennanud. «Tema põial oli seotud . . . Ta ütles, et koer teda laupäeva õhtul hammustanud . . .»

Veel mõned küsimused risti-põigiti kohtu eesistniku, tema kaaslaste ja pealekaebaja poolt ning ülekuulamine on lõpetatud.

Prokurör hoidis oma süüdistusest Kaarel Linnu ja Juhan Melbergi vastu täiesti kinni, nende süüd oma kõnes kõigiti

selgunuks tunnistades, nagu ülekuulamisel ja nüüd kohtu ees vastuvaidlemata ilmsiks olevat saanud. Ta nõudis süüdlastele, nende visa salgamise peale vaadates ja meelde tuletades, et neid ennemalt juba on karistatud, valju nuhtlust. Kolmanda kaebealuse, Jaan Vapra heaks antud vabastavat tunnistust püüdis prokurör sel põhjusel nõrgendada, et tunnistus tulnud isiku poolt, kes seisab kaebealusega intiimses ühenduses, nimelt armuühenduses, mille sidemed on kõige kindlamad ja milles ohvrimeel vahel imet võivat teha. Edasi arvas ta otse loomuvastaseks nähtuseks, et kaebealune oma õrnmeelt neiu hea nime suhtes nii kaugele ajab, et ennast süütult parem vangis laseb pidada ning raskele nuhtlusele märtrina silma vahib, kui et selle päästva sõna ütleb, mis tema teotavast põlvest ning veel teotavamast karistusest kohe lunastaks — ainult ja üksnes sellepärast, et armukesel vali isa on, kes, kui kuuleb, et ta peigmehe öösel salaja oma tuppa lasknud, oma tütart võiks isalikult karistada. Raske ei võivat ju seesugune karistus mitte olla, ulatuks paljast tõrelusest vaevalt kaugemale, sest siin maal olevat talurahva seas vana, igaühele tuttav pruuk, et poisid käivad öösiti tüdrukute juures magamas; selline poiste öine hulkumine olevat üle maa kombeks ning maarahvas sellega nii harjunud, et kellelgi meeldegi ei tulevat seda imeks panna või hukka mõista. Armukest ähvardav «karistus» ei oleks siis poissi võinud kohutada; niisama vähe teadnud Jaan Vapper karta, et neiu hea nimi, ta ausus ning voorus «saladuse» ilmsikstulekul pleki võiks saada, sest, nagu öeldud, öösiste külaliste vastuvõtmine noorte neiude poolt on üldine rahvapruuk, mida kõik sallivat, muidugi ka külatüdrukute vanemad. Prokurör seletas asjaseisu, niipalju kui see Jaan Vapra kohta käis, veel hoopis tumedaks ja otsustusküpsematuks; ta pani ette kaebealust lähemate tunnistuste nõutamiseks ja asja edasiuurimiseks veel ülekuulamise alla vangi jätta.

Advokaat astus oma kolme kaitsealuse, iseäranis Jaan Vapra eest soojal sõnal ning suure agarusega välja. Kahe esimese vastu ettetoodud tunnistuste kohta tähendas ta, et need nende hukkamõistmiseks poolegi ei ulatuvat, sest algusest lõpuni olnud nad kõikuvad. Mõlemad tunnistajad, Mart Saar ja Juula Sibul, kõnelnud esiotsa mitmeti teineteise vastu, ja kuigi nad nüüd tõendavat, et nad Kaarel Linnu ja Juhan Melbergi ära tundvat, kolmanda kaebealuse kohta aga

Nad rändavad koos kodu poole — käsi käes, nagu mängult minevad lapsed.

kahevahele jäävat, siis näitavat see ainult, kui vähe ustav on nende mälu ja kui vähe väärt on seega ka nende tõendused. Surmahirmus, mis mõlemat varguse ajal vapustanud, olevat neil ka otse võimata olnud kurjategijate nägu ning kogu ja tervet välimust kindlamalt tähele panna, seda vähem, et ju mehed, nagu nad ise ütlevad, tahmatud nägudega olnud ja oma tööd suure rutuga toimetanud. Muid kindlamaid ning täpsemaid tunnistusi kaebealuste arvatava süü kohta ei olevat aga ainustki... Ja lõpuks Jaan Vapra asi. Prokuröril ei olevat korda läinud Anna Vadi selget ja igas suhtes ustavat tunnistust kuidagi nõrgendada, liiati tühistada. Kuigi ööhulkumine ja külapoiste magamaskäimine tüdrukute juures maal üldine «rahvapruuk» olevat, tulevat arutamisel olevas asjas ometi mõndagi tähele panna, mis kaebealuse vaikimist ta käigu üle küsitaval ööl täiesti rahuldavalt seletavat. Seks olevat vaja neiu koduseid olukordi lähemalt silmitseda, olukordi, mida kaebealune ju väga hästi on tundnud... Ja kõneleja kirjeldab seepeale Anna Vadi isa, kes tuntud olevat mitte ainult kui valju meelega, äkilise vihaga mees, vaid ka kui agar palvevend, avalik ettelugija ning usuliialdaja. Säärase mehe püüe olevat loomulikult oma kodust elu ja olu kõige eeskujulikumast küljest rahvale lasta silma paista. Kui suur oleks ta viha olnud tütre vastu, kui ilmsiks oleks tulnud, et see nagu iga teinegi harilik külaplika hulkujaid poisse aknast öösel oma magamiskambrisse sisse laseb! Mida oleks rahvas seda teada saades oma apostlist ja misjonärist mõelnud ning öelnud! Mida ei oleks isa oma vihatujus kõik võinud teha! Kas ta ei oleks tütart oma vagast majast välja võinud kihutada, temalt lapseõigused ära võtta? Sest kes oli see poiss, keda tütar öösiti vastu võttis, kellega ta salajast sõprust pidas? See oli isik, keda Andres Vadi kui «ilmliku meelega» inimest sügavalt põlgas; veel rohkem — see oli isik, keda Andres Vadi sellepärast kõigest südamest vihkas, et ta tütar teda, isa kõige valjemast keelust ja kõiksuguseist lahutamiskatseist hoolimata, visalt ja vahvalt edasi armastas. Seda teadis kaebealune, ja et ta oma süütuse selgumist kindlasti ootas, siis kaitses ta rüütellikult armastatud tüdruku tulevikku, ta elu ning põlve oma vaikimisega. Et ta viimaks, kui kõik abinõud pääsemiseks oleksid tulemata jäänud, siiski oma saladuse raskel südamel oleks ilmutanud, seda tõendas ta ise juba, ja meie võime seda uskuda. Nüüd on aga neiu,

oma armastava südame tungil, ise ilmunud ja asjale loomuliku lõpu toonud. Kes õiglaselt ja aateliselt armastaja ei oleks selle tubli tütarlapse eeskuju järgi teinud? Ta näeb, et armastatud mees tema au kaitstes raskele nuhtlusele vastu läheb. Ta mõistab, miks mees vaikib. Küll võiks ta oma südames arvata, et peiu vaikimisele kord lõpp peaks tulema, aga teiselt poolt tunneb ta noormehe mehist vahvust, ta kõikumata truud armastust. Ta ei jõua piina, mida need kaksikmõtted, see vaakumine teadmatuses talle valmistavad, kauemini välja kannatada — ta ruttab appi, kõike unustades, mis temale enesele sellest paha võiks tulla ainult armastatud mehe päästmist eesmärgina silmas pidades. Üksnes see täidab ta pead ja hinge, kõik muu on ta meelest sel pilgul kõrvaline asi . . .

«Meil ei ole vähematki põhjust,» lõpetab kaitsja oma kõne, «tunnistaja seletuste kohta umbusaldust tunda, niisama vähe kui meil põhjust on seda kaebealust kauemini süüdlaseks pidada. Tema süütus seisab meie kõikide vaate ees selgena kui päikese paistel — ta on avalik, kõige uskmatumalegi küllalt usutav. Ma palun kõrget kohut kaebealune Jaan Vapper kõigest süüst puhtaks ja vabaks mõista. Kahe teise kaebealuse kohta panen ette neid kindlate tunnistuste puudusel samuti vabaks mõista, vastasel puhul aga asja teiseks korraks otsustada jätta, sest oma kaitsealuste soovil esitan nõude, et kohus veel kaks tunnistajat ette kutsuks, kes kaebealuste heaks võivad rääkida.»

Kohus lahkub otsuse üle arupidamiseks saalist. Kaebealused viiakse ühte kõrval-olevasse tuppa. Tume häältesumin täidab pealtvaatajate-ruumi. Põnevus on suur ja üldine.

Elektrikelluke heliseb — kohus ilmub jälle. Kõik tõusevad kahinal püsti. Kahvatanud nägudega astuvad kaebealused süüpinki tagasi. Sügav vaikus heidab kohtusaali üle. Otsus loetakse ette ja tõlk paneb ta ümber.

«Kaebealused Kaarel Lind ja Juhan Melberg jäävad ülekuulamise alla vangi — nende asi nõuab veel selgitust; kaebealune Jaan Vapper on süüst vabaks mõistetud.»

Nagu ühist rindakergendavat hingetõmbust kuulukse palavas, umbse leitsakuga täidetud saalis. Ärevad näod vahivad kaebealuste poole, lahked õnne soovivad pilgud lendavad vabaks mõistetud noormehele vastu — vist oodati, vist ihati seesugust otsust! Jaan Vapper aga ei näe ühtegi neist sõbra-

likkudest vaadetest peale kahe hõõguva silma ja neidki nagu läbi halli udu. Ta pea käib ringi, kuum, vägev eluvool, mis korraga ta värisevaist liikmeist läbi uhab, ähvardab teda nõrkemisele sundida. Nõtkuvail põlvil seisab ta oma kaitsja ning päästja ees, kes teda sama januneva õrnuse, sama halastusetuhinaga tummalt vaatleb, nagu toona kirikumüüri ääres, kui ta teda raske haiguse järel esimest korda jälle jalul nägi — surma suust päästetuna nagu nüüdki . . .

— — — — — — — — — — — — —

Nad rändavad koos kodu poole — käsi käes, nagu mängult minevad lapsed. Nad ei kõnele palju, vähemalt suuga mitte; nad vahivad ainult vahetevahel teineteisele otsa — Anni naeratades, täis võidurõõmu, Jaan tõsiselt, imestamisi, peaaegu aukartusega. Mida oled sa minu eest teinud! hüüab iga tema vaade. Tütarlaps aga ei näi oma teo suurusest arugi saavat, vaid kõik tema tundmused mahuvad hõiskavasse teadvusesse: Korda läks — toon su tagasi — oled päästetud!

Ja talle ei tule meeldegi läheneda hirmsale küsimusele, mis Jaani hinge taoti nagu tuline mõõk läbistab, — küsimusele: Oled sa siis ka väärt, et ma su päästsin? Kas päästis su tõde või vale? Kas kandsid seda halli häbikuube, mille ma sul seljast rebisin, tõesti teenimatult või ehk siiski õigusega?

Anni ei pärinud selle järele. Ta huultele ei ilmunud puhta uudishimu ajul sedagi küsimust, kus siis Jaan tol äraneetud öö õieti oli olnud, kas tõesti kodus või kuskil mujal? Anni oli kas üliväga täidetud oma võidurõõmuga või ta ei tahtnud jällenägemise esimest õnne pärimistega üldse mitte rikkuda. Nõnda sammuti tummalt edasi.

Alles mõne aja pärast hakkas Jaanile lühikestest tähendustest, mis ta oma argsete küsimuste peale Annilt vastuseks sai, selguma, kuidas lood praegu kodus seisavad, kus ta ema õe ning vennakesega viibib ja kuidas nende käsi käib.

Väljaotsa eit oli saunast jüripäeval pidanud lahkuma — pool-alasti, põdur ja nälginud. Et Virgu Andres «vargapesakonda» kauemini oma krundil, oma vaga maja lähedal ei võinud sallida, oli muidugi arusaadav. Töövõimetud hädalised langesid kogukonna kaela, tunnistati yallavaesteks, armuleivasööjateks. Ulualuse ja peatoiduse saamiseks hakkasid

nad «külakorras» käima, sest kogukonnal vaestemaja ei olnud. Täna poetati nad siin, homme seal talus üürikeseks kuhugi urkasse ja lasti neid nälgida. Vihavalangud ja sõimusõnad pealekauba. Sina aga pea suu, mõeldes, kes sa oled. Ega kerjus tohi vastu viiksatada — tal pole ju enam inimese õigusi. Ja veel missugune kerjus sa oledki — kelle süü läbi kerjus? Toitja istub sul varguse pärast vangis — nüüd peame meie sind su väntsadega toitma! Vargaema, vargaema! kisendavad külalapsed tänaval, kui sa oma nägu neile näitad. Muudkui peida ennast alatasa, poe nurka, küüruta alandlikult ja palu iga veetilka!

Jaani rinnast tungis raske ohe, aga kaaslase käepigistus julgustas teda jälle. See pidi ju nüüd lõppema! Kas ta ei tulnud tervete käsivartega tagasi? Kas ta ei olnud kurjategija nimest prii? Ta võis võitlust uuesti alustada, ja seda ta tahtiski . . . Tahtmata kiirendas ta käiku, nagu kutsuks teda eemalt ema nutuhääl.

Ja kevadine päike siretas kullaselt nende peale ja õhus hõljus lillelõhna ja haljas mets ning luhtav aas kajasid linnulaulust. Uus eluvõim ja uus elujulgus voolasid noormehe soontest läbi, ta rind tõusis ja paisus vabamalt ja ta kurb silm sai elavama läike. Ta tundis Anni kätt oma pihus kuumavat — ta ei kartnud enam midagi, ei elu, ei inimesi, ei oma verd põue tilkuvat, mis kaebehäält tõstis ta rikutud mineviku üle. See kõik pidi nüüd teiseks saama.

«On ju kõik jälle roopas,» julgustas teda ta seltsiline, nagu mõistes tema mõtteid. «Ära nüüd enam muretse, muudkui ole rõõmus!»

«Ja sina? Mis on sinul oodata?» Jaan kohkus, et talle see küsimus alles nii hilja meelde oli tulnud!

«Mina?» kostis tüdruk rahulikult. «Mida mulle siis võib sündida? Kui isa mu sauna liiga kuumaks kütab, eks ma siis pista jooksu ja lähe teenima. Olen ju noor ja terve inimene.»

Ja ta jutustas lõbusal tujul, kuidas ta peale hakanud, et linnareisi ette võtta, ilma et isa aru saaks ja keelates vahele astuks. Ta saanud kohtutärmini salamahti teada ja hakanud juba varakult rasket rinnavalu kaebama. Mis muud, kui linna tohtri juurde. Isa andnudki loa, ja et tal enesel, nagu oli ette teada, ühesminekuks aega ei olnud, käsutanud ta tütrele poisi küütijaks kaasa. Linnas võtnud Anni oma vana tädi, kellegi lese poepidaja juures korteri ja saatnud poisi

hobusega tagasi, talle seletades, et ta pidavat mõneks päevaks tohtri alla jääma ja isale varsti kirjutavat, millal talle linna järele tuldaks. Siin õiendanud siis kõige lahedusega kõik ära, mis tal nõuks olnud võetud, ja vaata, kõik läinud hästi!

Ta suu ja silmad naersid, kui ta oma vägitükki arutas. Rõõm sellest hurjutas hirmu valju isa eest ikka veel võidukalt eemale. Ta ei teadnud praegu veel sedagi, mida isale kosta, kui see küsib, miks ta jala koju tulnud.

Nad jõudsid õhtuks oma valla rajadesse.

Lahkusid aegsasti teineteisest, et neid siin mitte koos ei nähtaks.

«Jumal on aidanud ja aitab veel,» ütles Anni, kui Jaan ta kätt hoidis; ta vahtis nii sügavasti, nii kõigest oma palavast hingest kallimale otsa, et see silmad segaselt, peaaegu kohkunult maha lõi. Siis pöördusid nad teine teise harusse.

Kui Jaan oli üksinda, nii et lahkunu teda eemaltki enam ei võinud näha — ta seisis muide väikese, kaunis tiheda kuusiku vahel —, astus ta teelt kõrvale metsa. Tõmmurohelised varjud piirasid teda siin, ta jalg vajus kuulmatult pehme sambla sisse, ta nägu ruskas loojeneva päikese purpurist, mis läbi kuuskede ladviku hõredalt alla nõrgus.

Jaan langes ühe jämeda puu alla põlvili, tõstis kolm sõrme ehava taeva poole ja vandus, nagu ta oma päästjat oli näinud kohtukulli ees vanduvat, — vandus vande, millesse ta mahutas oma mineviku ja oma tuleviku, mis teda pidi vabastama kõigest hingepiinast ning häbist igavesti . . .

15

Väljaotsa Jaani protsessi- ja priikssaamise-lugu sai tuttavaks varsti ligemal ja kaugemal. Arusaadavat kõmulist tähelepanekut äratas, et vallavanema ja suure palvemehe tütar kohtu ees käinud tunnistamas, kuidas ta külapoissi öösiti akna kaudu enda juures lasknud käia, ehk küll isa peaaegu igas palvetunnis ööhulkumise vastu kärkis ning noori inimesi nende patuelu ja lihahimude pärast kurjasti noomis.

Varsti teati ka Virgu Anni kohtukäigu ja tunnistuse kodustest tagajärgedest jutustada.

Virgul olnud kohutav kokkupõrge isa ja tütre vahel. And-

res olevat sest saadik, kui lugu talle teatavaks saanud, nagu meelest ära. Ta katkunud oma juukseid ning käristanud kuue lõhki, nagu mõni piibliaegne usumees, ja neednud tütre ära. Esimeses vihaleegis jooksnud mees rusikatega lapse kallale ja see saanud ennast ainult põgenemisega päästa.

«Kao mu silmist,» hüüdnud isa temale järele, «ja ära enam iialgi oma nägu minu majas näita! Ennemini kaotan oma lihase lapse, kui et ma oma koda, mis on pühendatud Jehoovale, lasen porduelu poriga rüvetada. Kui sinu silm sind pahandab, siis kisu ta välja; kui sinu käsi sind tülitab, siis raiu ta maha! Nõnda käsib Issand Seebaot.»

Ja ta pidanud sõna, ja tütar ei olevat ka mitte alla heitnud ega armu palunud.

«Ma lähen,» hüüdnud ta isale vastu, «küll jumal minu eest paremini hoolitseb kui sina, sest ta teab, et mina nii patune ei ole, kui sina mu teed.»

Ja tõesti — rikka Virgu peremehe tütar pidanud isamajast lahkuma, riietekimbuke käes, nagu eksinud ja minema kihutatud teenija, nagu väravast välja hurjutatud kurjategija! Virgu Anni on seega vaenelaps, kes peab laias ilmas kibedat orjaleiba otsima.

Ainult nii palju isahalastust olnud Virgu vanamehel viimaks ometi veel, et ta tütrele poisi hobusega järele saatnud, et teda linna trossida, kus Anni kavatsenud teenistust võtta.

Väljaotsa Jaan võis neid kuuldusi taga tõendada. Üks väike külapoiss tõi temale Anni käest kirja, milles tütarlaps ise talle kõik teada andis. «Ära aga arva, et ma kurb olen või kahetsen, mis olen teinud,» kirjutas ta, «ma lähen otse rõõmuga, ma pääsen nagu vangist. Ma tean muidugi, et isa seda üksnes inimeste pärast tegi, oma vagadust ja oma maja pühadust varjutuse eest kaitstes; muidu ei laseks ta mind mitte minna, sest tal on mind hädasti tarvis. Ta vaene tahab inimestele näidata, kui püha mees ta on ja kui kange on ta usk. Jätaks ta minu karistamata, siis oleks ta kuulsus otsas. Ta ei võigi siis teisiti, kui ta seks tahab jääda, kes ta kaasmaailma ees seni on olnud.»

Anni andis siis veel oma linnatädi aadressi üles, kelle juures ta teenistuse leidmiseni mõtlevat elada, ning palus Jaani, kui ta linna puutuvat, teda vaatama tulla. Kiri lõppes soovidega, et taevane isa Jaani käekäiku õnnistaks, talle julgust ja tervist jagades.

Jaan naeratas kirja lugedes. Nii väga kahju kui tal ka võis olla, et seesugune kurb lõhe isa ja tütre vahel t e m a pärast oli juhtunud, teadis ta siiski, et Anni tõesti nagu lind kitsikust puurist pääses. Küll selline terane, virk ja tragi tüdruk maailmas isegi edasi saab! Julgesti kannatab ta teenijapõlve rõõmuga selle surve-elu vastu, mis tal kodus oli.

Aga mitte otse selle üle ei naeratanud Jaan, vaid enam imeliku kokkujuhtumise üle, et ka temal kindel nõu oli ühes oma vaese perekonnaga linna asuda. See oli õieti ainus nõu, millest ta võis kinni haarata. Maal polnud tal praegu midagi hakkamist. Alalise asukoha ja kindla teenistuse saamiseks oli aeg liiga hiljaks jäänud. Et kogukond niiüd, kus toitja vaba, ei tahtnud eite ja lapsi toita ega korteris pidada, oli iseenesest mõista. Päeviti-tööd oleks ju praegu saada olnud, aga kuhu elama minna? Seepärast linna — rohkem, kui nälga näha, ei saa ju sealgi.

Ta oli oma õnnetud omaksed ühe talu rehalast üles leidnud, kus nad nurgas peotäie põhkude peal, nagu loomad laudas, koos kükitasid — lapsed särgiväel, emake närudes, kõik nälginud ja viletsusest puretud. Liigutav oli rõõmupilk, mil nad teda kui päästjat teretasid, kaelustasid, suudlesid. Eideke nuttis naerdes ja lapsed ei lahkunud kogu ööl ta küljest.

Jaani juures käis järgnevail päevil nii mõnigi uudishimuline tema keerulise kohtuasja ja selle õnneliku lõpu üle teatust pärimas. Ka Kohi-Kaarli vana isa ilmus poega taga küsima. Oli ju Kaarel tema toitja.

Vanasõna kännust ja käbist pidi igaühele meelde tulema, kes seda vanameest ja ta poega lähemalt tundis.

Vana Krati Peeter oli terve eluaja ilmparandamata joodik ja enne kardetud varas olnud, kes teiste viljarõuke väljal, mesipuid aias ega loomi laudas rahule ei jätnud. Mõnegi hea aasta oma east oli ta vangikoja hallide müüride vahel mööda saatnud.

Kodune elu Krati saunas oli tooruse ja roppuse poolest niisama tuttav kui elanikkude alalise nälja poolest. Sellegi natukese, mis kehvast, visast teenistusest pigistati, kandis joodik isa kõrtsi; sinna läksid ka ta saagid öisest salatööst. Lapsed — neid oli kolm poega — kasvasid rumaluses ja rõveduses üles, silma ees hukkaläinud isa jõleda eeskujuna. Kui Peeter kõrtsist tuli, peksis ta naist, piinutas lapsi, purustas asju — taltsutamata loom igas tükis. Naine surigi, nagu

räägiti, tema tooruste ohvrina. Tuttav oli ka, et ta oma lapsi ise vargile sundinud ja neile selles kunstis õpetustki jaganud. Ses õhkkonnas võrsusid lapsed üles. Nad kandsid siis ka vilja, mis siin oli külvatud. Kõige vanem poeg lõi metsa vahel kaubajuudi surnuks ja riisus ta paljaks, mis teo eest ta Siberi kaevandustesse sunnitööle saadeti. Keskmine poeg poos enese viinahulluses üles ja kolmas, kuulsam aida- ja hobusevaras kauges ümbruses, istub praegu raske kaebuse all trellide taga.

Et vanamees, kelle liikmed viinatõvest lõdisesid ja kelle ammuli rippuv suu ila jooksis, enam tööd ei suutnud teha, siis elas ja jõi ta ainult sellest, mida Kaarel talle oma saagist jagas; kuid poja auks teati kinnitada, et ta tema eest jõudumööda püüdis hoolt kanda. Vanamees asus sest saadik, kui ta oma saunatorbiku oli pidanud käest andma, manulisena ühe kehva renditaluniku juures, kuhu Kaarel talle ülalpidamist muretses.

Poega mõnades ja sõimates tuli Krati Peeter Jaani juurde. Ta oli võrratu suur, jämeda kere ja tugeva kondiga võllanägu, aga viinakatkust lohakile ja töllakile vajunud nagu lagunev ja peaaegu kokkulangev hoone.

«No kuhu siis minu pojanärakas jäi?» alustas ta sülitades oma pärimisi. «Ta seahing jätab oma vana isa siia nälga ja janusse ja laseb enese puuri pista! Kas tema siis kohtusakstele halvemini mõistis hambasse puhuda kui sina, et ta veel sidima jäeti?»

«Seda ma ei tea,» vastas Jaan, kellele kõrvetav puna palgesse tõusis.

«Oh sina viimane jätis! Mul ei ole punast krossi taskus, ei koorukest leiba kodus! Kas ta sinu kätte minu jaoks midagi ei andnud? — Ära valeta, ta andis, aga sina pistad muidugi oma kaukasse! Küll ma teid masuurikaid tunnen!»

«Kuule, vanamees, katsu oma suud vähe talitseda,» ähvardas Jaan, «kui su poeg mulle midagi oleks andnud, siis oleks see juba sinu käes.»

Krati Peeter tõmbas noore popsi käistpidi pisut kõrvale.

«Räägi nüüd õigust, pojuke: kuhu, tulise kuradi pihta, on siis see suur raha- ja kaubanoos jäänud, mis te Piivamäelt ära vedasite? Kaarel, saadana värdjas, pidas nii kaua lõuad, kuni ta kinni nabiti. Nüüd ei tea mina vaene, kuhu pean nälja pärast küüned lööma — saaki on, aga kuidagi ei saa kallale . . .»

Jaan raputas enese tast lahti.

«Seda päri Kaarli enese käest järele, mina ei tea sinu noosist midagi. Ja nüüd jäta mind hoopis rahule!»

Vanamees hakkas seepeale Jaanilt nutuse häälega raha nuiama, ja kui ta soovi ei täidetud, lonkis kirudes ja ähvardades minema. —

Ühel oma käigul tuli Jaanile meelde Kõverkaela-Juku lese ema juurde Võsu sauna sisse astuda, eeldades, et nii see kui ka Juhani õde ja õemees, kes seda popsikohta pidasid ja kelle juures ema elas, soovivad vangist teatust. Jaanil ei puudunud kaastundmus oma endiste sõprade ja seltsimeeste vastu, kelle saatus tema omast karedamaks oli muutunud.

Sauna õue täitis viie poolpalja, räpase lapse kisa ning vingumine. Nad püherdasid, kükitasid või kaklesid pori ja rooja sees nagu põrssakesed. Pool-lagunenud saun oma inetuse ning viletsusega tuletas Väljaotsa hurtsikut elavalt meelde. Lävel istus, kepp põlve najal, nadise seeliku ja nõgise, paigatud särgiga vanamoor, kuna pops naisega, Juhan Melbergi õemees ja õde, kodust näisid ära olevat — peremehe juures tööl muidugi.

Ka sel viletsuse-urkal ja putukatel, kes ta sees elutsesid, oli oma kurb ning tume ajalugu. Ka siin oli vaesus inimesed loomadeks toorestanud ja neile elutee ette rajanud, mis vangikotta, pordu- või hullumajja suubub. Igasse säärasesse hoiukohta oli see saunahütt siin juba elanikke saatnud.

Võsu Krõõt sai mehele, kui tal juba kaks sohilast oli, kelle isasidki ta ei teadnud. Mees, kes ta oli ära korjanud, pärastine Võsu Rein, oli joodik ja varguse pärast karistatud hulgus. Poeg Juhan oli üks Krõõda sohilastest, kellele Rein sai võõrasisaks; teine oli tütar. Reinuga oli Krõõdal veel kaks tütart. Ainult üks laps neist oli vähegi õigele teele jäänud — tütar Anu, praeguse Võsu popsi naine, Juhani võõrasõde. Kõik teised läksid hukka. Juhan hakkas vargile. Ta mõlemad õed, üks lihane, teine võõrasõde, lahkusid juba õrnas eas vallast kõige halvema nimega ja asusid linna, mille pori sisse nad varsti vajusid. Nad müüsid seal raha eest oma ihu ning tervist; teine istus taoti pikkade näppude pärast ka trellide taga. Joodik isa ise hakkas viirastusi nägema ja haavas hullusetujus naist raskesti; ta viidi seotult linna vaimuhaigete majasse, kus vald teda toitis, kuni ta paari aasta eest suri, ilma enam meelemärkusele ärkamata.

Jaan lähenes sauna uksele, millel istus eit, ja teretas. Ta ei saanud mingit vastust.

Vanamoor, konutades liikumatult paigal, vahtis talle lollilt vastu, silmi pilutades nagu sisalik päikese paistel. Kes iganes inimesesarnast ahvi või selle kuju oli näinud, nägi teda siin ses isikus uuesti. Tal on seesama tugev, võimas, ettehoidev lõug, mis moodustab näo suurema osa, nürile ja nõbile ninakesele vaevalt sõõrmeteks ruumi jättes; seesama lai, kitsas, huulteta, kokkulitsutud suu; seesama tagasipoole surutud kitsas otsaesine, mille peale lüheldased tõmmuhallid karmid karvad turri varisevad. Ainult ahvi elavus puudub sel näol ja neil totratel konnasilmadel. Neil silmadel on see tühi, ümbrusest täiesti osavõtmatu ja arusaamatu vaade, mis mõne inimese igast muust imetavast loomast madalamale vaimujärjele astendab.

«Ma toon terviseid Juhanilt,» ütles külaline, keda lapsed, sõrmed suus, ninad tatised, uudishimulikult jäid vahtima.

Vanamoor pungitas ikka veel juhmilt talle otsa vaadata.

«Juhani käest — soo-oh,» röhkis ta viimaks; ei muud midagi.

«Juhan on terve.»

«Mmh!»

«Karta on, et ta veel kauaks kinni jääb.»

«Eheh!»

«Võib olla, et lahti ei saagi.»

Vanamoor hakkas ennast, nagu tuleks talle meelde, et ta ikka on inimene, sugu liigutama ning kohendama; pööras pead, maigutas suud.

«Kas ta seal ka süüa saab?» küsis korraga venitamisi.

Jaan pidi vastu tahtmist naeratama.

«Saab ikka.»

Eit kõngutas jälle pead, nähtavasti mõtteid sõõrutades.

«Kas ta raudus on?» küsis ta siis.

Jaan kohmas midagi vastata ja pööras näo kõrvale: teda täitis korraga sügav haledus selle vaese nõdrukese üle. Kui ta temale jumalagajätmiseks kätt pakkus, küsis eit veel:

«Kas te seal ka saunas käite?»

Jaan tõttas minema.

Päike oli looja läinud, soe, niiske hämarik heitis hõreda udu peale, mis madalailt niitudelt üles auras. Pool taevavõlvi kumendas ruskavais vöötides, mis lõid juba kahvatama.

Jaan sammus pikkamisi Naarikvere metsa poole, mille tõmmu ladvik paistis eemalt udumere lillaroosaka lainetuse tagant. Noormees vahtis tihti tagasi, silmitses taoti siin ja seal seisatades ringi, kuni ta viimaks, kui pimedik juba kaunis tihe oli, kiiresti metsa veerele lähenes. Siin pöördus suurelt teelt paremat kätt lepiku ja sarapikuga läbivõsunud kuusikusse.

Teraselt radu vahtides ja puid silmitsedes sammus ta targu edasi — ikka sügavamale salajalt sosistava, vaigulõhnaga täidetud metsa sisse. Mõnes kohas peatus ja pidas aru; siis vahetas rada ja nihkus kord rohkem paremasse, kord jälle pahemasse külge. Korraga kiirustas käiku ja astus nähtava sihikindlusega otse edasi, kuni ta ühe vana jämeda, poolõõnsa puu ette seisma jäi.

Vaatas veel kord ringi ja kuulatas. Sügav vaikus igal pool. Jaan laskus põlvili ja ajas käe sügavale õõnsa puu sisse. Ta kobas seal veidi, tõmbas siis mitmekordselt nartsu sisse mähitud pakikese välja, mille ta põuetaskusse pistis.

Siis lahkus metsast ja tõttas kodu poole tagasi. —

Juba lähemal päeval võttis Jaan linnakolimise ette. Ta oli oma vähese viletsa kraami, mille ta Võsu talu rehalast hunnikus oli leidnud, kas toiduainete vastu ära andnud või kopikate eest ära müünud. Palgatud hobune vedas kogu ta kodakonna ühes kimpu seotud riidehilpudega linna, kus esimene öö ühe maarahva-kaupluse hoovis mööda saadeti, kuni Jaan järgmisel päeval kaugel alevis tillukese korteri üüris. Lehtsoo kogukond aga oli rõõmus, et toidetavatest vaestest ja nende ülikahtlasest hooldajast nii kergesti lahti sai.

Veel selsamal päeval, kui ta uude korterisse oli asunud, käis Jaan Virgu Anni tädi juures. Seal kuulis ta, et Anni olevat juba teenistuses. Ta saanud ühte kaupmehe perekonda hea koha. Pühapäeva tagant olevat tal prii päev, siis käivat tädi vaatamas. Ta käskinud Jaanile, kui see ilmub, terviseid öelda ja tädi juurde oma aadressi jätta. See sündis siis ka, ja juba lähemal pühapäeval ilmus Anni kui kallis külaline perekonda, kus teda liigutatud rõõmuga vastu võeti.

Nende meelest oli, kui algaks neile nüüd uus, õnnelikum elujärk. Miks ei pidanudki kõik viimaks heaks minema? Miks ei pidanud saatus kord nendegi pealt tumedad pilved laiali puhuma ja päikest paista laskma, rõõmuks sulatades kõike, mis seni must kurbus oli olnud?

Jaan oli linnas ehituste juures tööd leidnud. Ta oli virk

ja kaine, terane ja ustav tööline, kellest iga tööandja võis lugu pidada. Miks ei pidanud tal aegamööda korda minema teiste vähem kõlblikkude seast ülemale kerkida, neid endast maha jättes, ja kõigile temale vaenulikult vastu töötavaile võimudele kord jalga turja peale suruda?

Läheb aga see tal õnneks, jõuab ta elulainetes oma suurema võime ja parema osavuse abil paljudest teistest ujujatest mööda, saavutab ta mõne saarekese kindlaks pinnaks endale jalgade alla — miks ei võinud ta siis ka kätte saada, mida ta süda veelgi ihaldas? Näiteks mõrsjat. Ja seda otse äia loaga.

Sest kui kaua tahtis Virgu Andres nende ühendusele vastu panna, nähes Jaani muudetud elujärge, tundes tütre kõikumata meelt ning silmas pidades, et tema keelul oli kaaluvust ainult kuni Anni täisealiseks saamiseni. Läheb aega mis läheb — aasta või kaks, — mist sellest? Peaasi, et kerkib lootus, et püsib pöörd õnne poole. Ning Jaan võttis enesele pühalikult nõuks, tegi enesele aateliseks ülesandeks ja elusihiks kõigest jõust selle eesmärgi poole püüda. Ja nad olid õnnelikud oma ilusas unenäos. Rahul olles sellega, mis neil praegu käes, tõotasid nad teineteisele katkemata kannatust, kui õnn aeglane on tulema, ja ammutasid enestele julgust ja visadust oodatavast heast lõpust.

Kuid kibe, järeleandmatu elu käib iseteed. Ta ei küsi üksikute soovide ega lootuste järele, ei selle järele, kas ta kellelegi ülekohut teeb ja teisele teenimata palka pakub — tal on koosid ja eesmärgid omast käest.

Lühike oli Jaani ja Anni õnnelik lootuse-aeg.

Üksainus raske raheraju murdis maha, sõtkus porisse kogu haljendava, päikesepaistelise orase. Kas see ei oleks võinud jääda sündimata, kas ei oleks võinud orasest kaunis vili küpseda lõikajale lõbuks? Aga ei võinud.

16

Piivamäe naabervallas, Mulluksel, elas keskmise suurusega päriskoha omanik Joosep Vahi, kellest küll teati, et ta oma maksude õiendamisega kehvade aegade mõjul tihti oli kitsikuses, keda aga üldiselt ausaks ning korralikuks meheks peeti. Suurt tähelepanekut äratas seepärast naabruses lugu, et politsei tema majast hulga varastatud kraami leidis, muu seas osa

sellest kaubast, mis omal ajal Piivamäe kaupmehe Juhan Leegi poest oli varastatud. Joosep Vahi sulane oli nimelt purjus peaga mõne sõna pillanud, mis äratas kahtlust. Asi puutus politseile kõrva, talu võeti läbiotsimisele ja saak oli käes. Leegi kraami kõrval tuli ilmsiks ka mõnd võõrast, mille omanikud varsti leiti. Sealt toodi pakkide kaupa nähtavale uut sitsriiet, rätte, saapanahku, suhkrut, kohvi, aga ka kodukootud riiet, villu, lõngu, vaha ja mõndagi muud, mis talude aitadest pimedail aegadel oli kadunud. Piivamäe kraam tunti kõige ennem ja kõige selgemini ära.

Joosep Vahi oli oma ametis nähtavasti veel vilumatu. Vähemalt oli ta nii nõrk, et juba esimesel ehmatusel, vähese mannetu puiklemise järel vargad üles tunnistas, kelle saaki ta hea sõna ning tulusa tasu eest oli varjanud ja müütada aidanud. Salgamine ei oleks küll ka midagi aidanud, sest ta enese naine, kellega ta riiurikast abielu elas, ja juhm, sulane, kes õnnetuse talle kaela oli toonud, andsid iseeneste nahka hoides liiga selged tunnistused nii varastest kui tervest asjaloost. Nelja meest tunti kui varastatud kraami toojaid või kui isikuid, kellel oli selle kohta õigusi. Need olid tuntud kelmid Kaarel Lind ja Juhan Melberg, siis keegi Hans Mutsu, kes olnud viimasel talvel siin nurgas liikumas ja mõlema esimesega sõprust pidanud, ning Lehtsoo valla mees Jaan Vapper, keda tundis Joosep Vahi sulane kui oma leerivenda näolt ja nimepidi. Juba politseilik ülekuulamine tegi selgeks, et Kaarel Lind ja Jaan Vapper olid tol 24. märtsi ööl Piivamäe kraami hobusega Vahi talusse toonud. Mõlemad teised olid järgnevail õhtuil kas üksinda või selle ja teisega seltsis ilmunud ning endid osameestena tunda andnud. Muidugi olid nad sulase suu pideva plaastriga aegsasti kinni pitserdanud. Varastatud rahasumma, mis jaotamisel mitmesse harusse oli sattunud, jäi politseile esiotsa teadagi kättesaamatuks, kui sellest üldse veel midagi alles oli. Nüüd oli siis Piivamäe varastest üks seni puudunu käes — Hans Mutsu, kuna aga see, kelle kohus ühe agara tunnistaja eestkostmisel juba vabaks oli mõistnud, siiski lõa kaela sai. Uute kaebealustena esinesid siis veel Vahi peremees naise ja sulasega.

Kavalasti küllalt olid kelmid oma saagi varjaja valinud. Kellele võis meelde tulla peremehe, päriskoha omaniku, ausa ja laitmatu nimega mehe juurest, nagu Joosep Vahi, Piivamäe vargust otsima minna. Mitte raasu kogu kraamist ei

olnud nad popsisaunadesse või kõrvalistesse kõrtsidesse peitnud. Peremehe nimi üksi juba hoidis, nagu kurjategijad õieti olid eeldanud, otsijad Vahi talust eemale. Kuidas ja kunas nad kitsikuses elava mehega ühenduse olid sobitanud, et teda eneste kullatud võrku meelitada, — kes teab? Algav protsess heidab asja peale muidugi valgust. —

Kui seaduse kare käsi Jaani ta õnne-unenäost äratas, vahtis ta nagu surija oma vana emakese otsa. Ta ei teadnud küll, mis väljaspool vaheajal oli sündinud, aga aimdus, mis ta hingest läbi sähvas, oli sarnane välgule, mille eredal paistel ta kogu oma sündmuseks saanud õnnetust nägi.

Ametnikkude ilmumisel oli ta kui halvatud. Ta ei kostnud ühegi küsimuse peale. Tema tardunud pilk aitas neid juhtida, kui nad ta pisukesest korterist kuritöö jälgi hakkasid otsima, kui nad ta pühapäevakuue varnast võtsid, selle voodri lahti lõikasid ja sealt viiekümne rubla ümber paberraha välja tõmbasid. Ta ei seletanud, kust ta selle raha oli saanud. Ta pööras näo hirmunud emakese eest nurka ja ootas ainult, millal ta siit ära viiakse.

Otsas! Kõik otsas!

Ja kui ta ametnikkude vahel üle õue sammus, surus ta mõlemad käed kõrvade ette, et mitte kuulda hädakisa, mis talle laste suust järele kajas, ja mitte ema viimast kiljatust . . .

Talle tuli nüüd meelde ta vahva päästja, kes teda valevandega oli püüdnud iseenese ja ilma ees puhtaks pesta. Kuidas kujuneb selle langus kõrgeilt õnnepilvilt? Mida peab see noor süütu hing oma puhtuses siin ilmas veel uskuma, kui teda nii kaljune usk pettis — nii nurjatult pettis? Kuidas käib tema käsi valetunnistuse-süü pärast? Kas neid ühise katuse alla viiakse, ühesugusesse häbiriidesse pannakse, selle seltskonna sekka lükatakse, mille peale mõeldes Jaanil ihukarvad püsti tõusevad? Tema, see õrn, tundeline hing, kellel oma eksitusest ega selle suurusest õiget aimugi ei või olla, — tema vangikojas raske kaebuse all, hävitava karistuse ähvardusel! . . . Otsas ka tema noor elu, kadunud iga tulevik, lahti ainult rada hukatusse . . .

Kui Jaan oli arestihoonesse jõudnud, langes ta uimaselt ja oimetult kuhugi pingile maha. Teda toibutati külma veega, kuid iga vastuse jäi ta ülekuulajaile siingi seks päevaks võlgu.

Samal puhul oli prokurör ka Anna Vadi lasknud üles otsida ja valevande süüdistusel ülekuulamisele tuua.

See imelik tütarlaps tõendas ikka veel, hoolimata päevselgeist vastutunnistusist, et ta omal ajal kohtu ees õigust rääkinud. Ta ei tahtnud mingi hinna eest uskuma jääda, et Jaan Vapper võiks olla kuskil vargil käinud. Kui talle viimaks jõuti selgeks teha, et kaebealune terve varguseöö Lehtsoo vallast, Väljaotsa saunast ja Virgu talust paarkümmend versta eemal olnud, tol tunnil seal, sel tunnil teal, siis hüüdis tüdruk otse vihaselt:

«Ja kui ta meil ei olnud ja kodus ei olnud, siis ei olnud ta vargil ka mitte — seda ei suuda jumal taevaski tõeks teha!»

«Aga miks te seda siis sugugi ei taha uskuda?»

«Sellepärast, et mina seda siis ka teaksin; ta oleks mulle kõik öelnud, juba tema näost oleksin ma kõik ära lugenud.»

Ja tüdruk jäi kindlaks lootuses, et tõde varsti päevavalgele tuleb, kui aga kohus asja hoolega järele kuulab.

Kuid aeg tuli, mil ta siiski pidi uskuma hakkama, mil tõde talle armuheitmatu vasaraga uimastavaid hoope andis, kus ta ära nägi, et elus juhtub asju, mille soetavasse aluspõhja iga kergeusklik tütarlaps ei küüni tungima. Jaan — tema Jaan varas, kurjategija, just niisama alatu inimene nagu Kohi-Kaarel ja Kõverkaelgi — mitte tolli parem! See tõde pidi tahes või tahtmata viimaks ta vaesesse ajusse mahtuma.

Annile oli ka viimase pilguni taibatamatuks jäänud mõte, et tema ise mingit kurja oli teinud, mispärast teda võidi vangi panna, kutseliste kelmide ja kurjategijate kilda heita. Ja et see hirmus, ilmseletamatu ime siiski oli sündinud, siis kaotas ta tükiks ajaks oma senise inimliku tundeilma, oma mõtlemis- ja otsustamisvõime iseenese, oma ümbruse, terve maailma kohta. Ta meelest oli, kui viibiks ta elusalt hauas või viirastustega täidetud, lõppedatahtmatus unenäos. Ta ei söönud ega maganud; ta aju ja kogu keha üle oli hämar, tardunud uimastus heitnud. Ta nägi ainult nagu läbi paksu udu oma ümbrust, kuulis hääli, mis ta kõrvu puutusid nagu kaugelt teisest maailmast, ja selitas oma kaaslaste kujusid ning nägusid nagu moonutavast nõiapeeglist, neid tontlikuks kummitiseks pidades.

Pikkamisi, alles pikkamisi hakkas ta kõigega harjuma, hakkas ta mõistus selgima, aru ja otsust andma. Tema seltsilised äratasid ta unest. Oma toorustega kiilusid nad talle teadvuse pähe, et ta istub vangis. Teda piinati ta umbuse

pärast, mida kas lolluseks või uhkuseks peeti. Talle õpetati vangielu, millesse ta nagu pilvist oli sadanud, selle õigetest külgedest tundma. Ta pidi nägema ülbusi ja jõledusi, millest tal seni vähem kui aimdus oli puudunud. Teda nõelati ja naerdi, teda pilgati ja pigistati. Nad katkusid ta juukseid ja näpistasid ta ihu, kuni ta niikaugele ellu virgus, et hakkas vastu panema, et õppis neid mõistma, hakkas nende kui murdjatega ühes ulguma, kuigi vastu tahtmist, silmakirjaks, et neilt rahu saada, neid arvama pannes, et ta nende sarnaseks ja vääriliseks on saanud.

Tõesti, kui ta kauemini nende sekka oleks jäänud, selle kitsa, tühja, pruuniks võõbatud surnukirstu sisse, milles toorusepori tal suu ning silmad mattis, ta iseenda ees nagu haisema pani, ta mõistust ja puhtusetunnet vägivaldselt halvas, — tõesti — ta aimas seda umbkaudu — ta oleks siin aegamööda sekssamaks saanud, mis kõik need teised olid, ta oleks ihu ja hingega hukka läinud . . .

Ta mõtles ühtelugu Jaani peale, isa peale. Millise näriva valuga oli ta seda esimesel ajal teinud! Aga needki elavamad tundmused alanesid siin hukatusehauas ainult tuimendavateks kipitusteks, mis nihkusid alatasa kaugemale, ruumi tehes tuimuvale ükskõiksusele. Ta oli ahastusega ka valusat küsimust veeretanud: mis saab minust endast? Aga seegi hirmuhüüe hakkas ta hinges raugema, loidus aeglaseks, tumedaks oigeks, millel ei olnud enam veristavat okast. Vängelt haisev mürgiõhk, mis teda ööd ja päevad piiras, kustutas ta peast viimaks mõtted, ta rinnast tunded, muutes kõike ühiseks uimaseks vindumiseks.

Jaani käsi ei käinud paremini.

Tema tundis vangipõlve küll juba esimesest prooviajast. Kuid see oli liiga lühike olnud, kui et ta korterikaaslased teda oma täieõiguslikuks seltsimeheks oleksid pidanud. Nüüd aga võtsid nad ta käsile. Tema värskus ja naiivsus, ta kurbus ja lein ärritasid neid. Nad hakkasid teda õpetama, koolitama ja koolutama. Kui ta vastu puikles, siis ülendas see ainult nende lõbu, tegi neile nalja, õhutas neid ikka peenematele toorustele. Teda piinata oli nende mõnus ajaviide. Mida enam ta nende käes vingerdas ja siputas, seda suurem oli nende nauding. Nad vaevasid teda kehaliselt ja hingeliselt, ja piinade väljamõtlemises oli üks ikka nõukam ning leidlikum kui teine. Süütus oli neile vihatud. Kes nendega

tahtis elada, pidi nende õpetused vastu võtma, nende mõtteviisi, kombed ja riukad omandama ning selles valju eksami alt läbi käima. Kes ei oleks seda teinud? Kauem kannatamine, kauem vastupanek ja endakaitse olid siin võimatud. Jaan palus alla, kui tal paar korda jalataldu oli pekstud ja talle puupindusid sõrme- ja varbaküünte vahele oli torgitud. Ta hakkas nendega kaasa toorustama, püüdes nende eksamit rahuldavalt läbi teha.

Ka tema kaotas siin murdjapesas esialgu põleva südamevalu viimaks tuimusele. Mõtted ema, laste ja mõrsja kohutavast saatusest paadusid temas nagu kärna-aluseks vananenud ihulikuks põdemiseks. Ta püüdis nende oma ainsate armsate peale ikka veel mõelda, aga ta kurnatud hingeolu ei lasknud varsti enam mingit mõistet ega tundmust kujuneda, valdavaks saada. Ta elas kidura taime elu.

Nõnda jõudis viimaks suur kohtupäev kätte. See tõi vaheldust, tõi elule uue, kindlama järgu. Jaanile oli Anni vangisolek kergesti saadud teadete järgi tuttav; ka kuulis ta viimaks, et nende protsessid võetakse ühel ning samal kohtupäeval arutusele. Võib olla, et ta teda möödumisi nähagi saab. Ta ei saanud isegi aru: igatses või kartis ta seda.

Lühike ja ladus oli seekord protsessi käik.

Kui Kaarel Lind ja Juhan Melberg endid ikka veel süüdlasteks ei tunnistanud, siis tähendas see visa kinnihoidmist vilunud kelmide põhimõttest asja viimse silmapilguni segada, lootes, et ehk mõnest tumedast täpist siiski veel kasu tuleb; karistuse kergendust ei olnud ju nii hilisest süütunnistusest ometi enam oodata. Ja kui Jaan Vappergi nende eeskuju järgi tegi, siis mõtles ta ainult neile omal ajal antud tõotuse ja nende õpetuse peale järele andmata salata, see olevat kõige targem ja tulusam igas süüasjas. Vahest kartis ta ka veel piinu, mis teda vangikojas ootaksid, kui ta nõrkus sealgi tuttavaks saaks. See oleks ju halb näide olnud sellest, kui vähe seal läbitehtud kool oli temasse jõudnud mõjuda.

Iga salgamine oli siin aga muidugi tühine suukulutus. Asja seis oli juba liiga selge, tunnistused liiga masendavad. Kõik punktid rääkisid iseeneste eest.

Selgelt ja siledalt kooris kohus terve, esiotsa kaunis keerulise süüasja paljaks ja kõigile nähtavaks. Seal seisid neli varast, kes ühisel jõul, ettekavatsetud plaani ja pikemate ettevalmistuste järgi nõuks olid võtnud majas, mille elanikud

nad teadsid kodust eemal olevat, murdvarguse toime saata. Nad võisid kindlasti arvata, et majasse hoidjaid oli jäetud, aga nad lootsid neist ähvarduste ja vägivalla abil jagu saada. See läks neil ka täiesti korda. Nad said püütava saagi kätte. Kolm meest varastest on vilunud, enne karistatud kurjategijad. Neljas, seni kombelikult laitmatu noormees, oli alles hiljuti nende võrku ja nende mõju alla sattunud, osalt suurest vaesusest, millesse ta haiguse ja muude vastikute eluolude tõttu oli sattunud. Vargad on oma saagi varjaja juurde peitnud, kelle nad hea tasuga oma nõusse meelitasid, ostes ühtlasi ka teiste teadjate vaikimist. Varastatud kraamist on suur osa kätte saadud, rahast aga ainult 52 rubla ühe varga juurest; teised on oma osa vististi juba ära raisanud. See oli asja tuum.

Kui Jaan pärast kogu selle kohtuliku käsitluse peale tagasi mõtles, oli kõik ta meelest nagu udune unenägu. Ta ei mäletanud enam midagi ustavamalt, mida ta seal oli näinud, kuulnud, mida teised ja ta ise oli rääkinud. Ainult mõned näod olid tal meeles: Kaarel, Juhan ja Hans, ta endised seltsimehed, siis Joosep Vahi, leerivend Jüri Muhk, kaupmees Leegi sulane ning too vanapiiga, kes teda kätte oli hammustanud. Ja ta kõrvus kumises ainult tõlkija mingil kombel isepärane hääl, kes kohtualustele, nende seas ka temale, kohtunikkude küsimusi eesti keelde ümber pani.

Jaan ärkas korraks oma rammestusest alles siis, kui talle kuulajateruumist äkitselt valus nool südamesse lendas: ta silmas seal oma vaest ema mõlema lapsega. Kai istus kössis ja küürus, arg ja hirmunud nagu tagakihutatud hirv, kuskil pingiotsukesel, ja tema ees seisid Mikk ja Mann ning vahtisid oma süütute lapsesilmadega täis aukartust veripunase kohtulaua, suurte kuldraamides säravate keisripiltide ja võõras keeles validalt kõnelevate kohtuhärrade poole.

Jaan tundis enesel hinge palavalt kurku tõusvat. Ta püüdis pealekippuvaid pisaraid kõigest jõust tagasi rõhuda ja suule karjatamist keelata. Nähtus seal jäi talle surmani meelde.

Kui vanaks on emake selle lühikese ajaga jäänud? Tõesti, ta juuksed on kõrvade ümbert hallid — esimest korda näeb seda Jaan. Ja kui hauakarva on ta kortsus pale, kui nõdralt vahib ta kaebav silm! Riietuselt on ta kerjaja. Ja närus ning nadis on ka mõlemad lapsed. Nad tuubivad endid

kolmekesi hunnikusse kokku, nagu kardaksid igalt poolt sõitlemist, hurjutamist, äraajamist, — on nad ju sandikesed, õiguseta olevused — linnud oksa peal. Eide värisevad käed hoiavad nagu kaitstes ning varjates laste ümbert kinni — ta ainus vara ilma peal veel, ta ainus kurb rikkus. Sest see seal, see mees hallis vangirüüs, kes oli nende endine toitja ja ainus kaitsja, — ta on nad maha jätnud. Tal ei olnud jõudu või osavust oma ülesannet täita. Ütlevad ju targad inimesed, et see, kes eluvõitluses langeb ja hukkub, on ise selles süüdi. Leiba on ilmas küllalt, kõigile küllalt; kes puudust kaebab või võõra vara järele käe sirutab, on väeti käpard või laiskleja . . .

Jaan ei tundnud iseäralist põnevust kohtu otsust oodates, niisama vähe märkas ta ehmuda seda kuuldes. Ta kolme seltsimehe nimed puutusid talle kõrva ühenduses lausega: «Kõigi seisuse-õiguste kaotamisega Siberimaa kaugematesse kohtadesse asumisele.» Siis mainiti teda ennast, ta õiguste kaotamist ja Siberi ligemaid kohti. Teiste suhtes räägiti vangiroodust või vangistusest pikema ja lühema ajamääraga. Seejuures puutus Jaani põske Kohi-Kaarli kuum hingeõhk, ta kuulis Juhan Melberg'i ohkavat, Hans Mutsut hambaid kiristavat, ning Vahi perenaise kramplik nuuksumine, mis varsti valjuks ulgumiseks muutus, kostis talle veel kõrvu, kuna nad mõõgamehe sunnil süüpingist ühte kõrval-olevasse ruumi kobisid, kustkaudu neid vangikotta tagasi pidi viidama.

Siin ehmus ta aga rängasti.

Ta seisis korraga oma endise päästja ees, kes siin järge ootas, et oma valevande eest vastutusele minna.

Nende silmad puutusid kokku — kaks paari küsivaid ja kostvaid silmi, kummaski ahastusega täidetud kurnatud hing otsekui nägu peeglis. Jaan uuris janunedes seda nägu, hirmu ja värinaga, kõik ta sisemine tuimus oli äkki kadunud. Mis talle kuulutati? Kui sügavasti mõisteti teda hukka, kui väga põlati teda? Ta seisis siin alles oma päris kohtumõistja ees oma süü täie, mahamuljuva teadvuse ja tunnistusega, kõige oma paljastatud häbiga. Ta ei söandanud kohtuotsuse kergendustki paluda, veel vähem armu. Aga mis see siis tähendas? Mõistis ta seda laia, selget vaadet ehk võõriti? Ta luges sealt kõike, kuid mitte põlastust, mitte hukkamõistmist. Sealt kurtis küll tasane, hinge põhjani kurb etteheide, aga see ei näinud muud küsivat kui: Miks sa mind ei usal-

danud? Kas ma ei olnud seda väärt? Ent mis sealt veel välja voolas — kuumalt, piiritult —, see oli ilmlõpmatu kaastundmus, see oli kõike unustav, kõigest üle tungiv halastus ja arm.

Jaani rind paisus, ta norus pea tõusis. Temale oli otsus mõistetud, mis talle uut elujõudu soontesse kallas. Teda oli süütuks mõistetud, ehk ta küll oli süüdlane. Talle oli armu kuulutatud, ehk ta küll armu ei väärinud. Ja ta silm säras, ta nägu kumendas kohtumõistjale niisugust tänu vastu, et selle kahvatanud põsed vilkeks õilmele lõid ja et ta käe häbelikult tõrjudes välja sirutas.

Jaan hakkas sellest käest kinni ja surus teda. Ja talle suruti vastu. See oli lepe — täielik lepe. Jaan ei mõistnud sõnuti muud avaldada, kui sosistas: «Ma ei raatsinud — usu, ma ei raatsinud!»

Ja Anni kostis samuti sosistamisi: «Ma mõistan... Ära kurvasta, ära mind unusta.»

Neid eksitati ja nad lahkusid.

Kui Jaan ühes kaaslastega toast oli viidud, vahtis Anni hulga aega pärani silmil ukse poole, mille taha nad olid kadunud. Siis vapustas kramplik värin ta keha, ta lõi käed näo ette, langes lähema pingi peale ja nuttis esimest korda elus nii südantlõhestava härdusega...

Kohtulaua eest lahkus Anni sama otsusega, mis oli sellele osaks saanud, kelle heaks ta seaduse vastu oli eksinud: tema oli mõistetud õiguste kaotusega Siberi lähematesse kohtadesse elama.

17

Anni Vadi oli kohtusaalis silmad paar korda üle kuulajateruumi lasknud käia, et näha saada, kas ta isa seal on või vähemalt ta õdedest ja sugulastest keegi. Ei, neid ei olnud seal. Ta silmas ainult mõnd mittehõimlast Lehtsoo vallast, kes olid tulnud uudishimu pärast, mõnd poissi ja tüdrukut. Ta ootas siis, et omastest hiljem keegi vangikotta tuleks teda vaatama, kõigepealt lootis ta seda oma isast. Kuid asjata, keegi ei tulnud, mitte isagi. Nad olid ta maha jätnud, unustanud. Nad olid kõik sidemed eneste ja tema vahel katkestanud.

Mõrudusepisarad tungisid Annile silma. Ta aimas, mil-

line mõju siin tegev on olnud. See kõik tuli isa enese poolt. Tütar tundis ja seepärast mõistis ta teda.

Virgu Andresel ei olnud enam kolmat last. Ta ei tahtnud, et tal teda oleks. Sest mis ütleks maailm, kui ta selle hukkunud ja neetud hingega, kes paraku kord tema lapse nime oli kandnud, peale seda, mis on sündinud, veel tegemist teeks! Ta ei tohtinud seda, oma aususe, kuulsuse, vagaduse huvil ei tohtinud ta seda. Ja et need aatelised varandused tervet ta hinge täitsid, siis puudus tal ka iga sisemine tung selleks. Tema isaarmastuse kaalus enesearmastus kaugelt üle.

Isa võis raskesti kannatada oma raiskuläinud lapse pärast, kes tema nimele nii jõleda häbipleki peale oli määrinud. Aga see kannatamine õhutas ühtlasi ta viha ja vihkamist süüdlase vastu, kinnitas ja karastas tema järeleandmatust, tegi raudseks ta otsuse sellest lapsest igaveseks lahti lüüa, teda oma mälestusest kustutada. Oli ta oma lihase lapse juba palju kergema, tavalisema eksimise pärast majast välja kihutanud ja enesest ära heitnud, mis siis veel nüüd, kus see laps oli Siberisse mõistetud kurjategija. Virgu Andrese tütar vangis! Virgu Andrese tütar saadetakse raske kuritöö pärast tühjale maale! Virgu Andrese tütar, jumalakartuses, vagaduses üles kasvatatud nagu kloostris — ta läks ja vandus meelega kolmainu jumala nimel valet ühe hukkaläinud külapoisi, avaliku kurjategija heaks! See mõte pidi Lehtsoo kuulsale apostlile, kes teisi inimesi patu-unest äratas, kes ennast rahva hingepäästjaks pidas, päris õiget maitset andma hingelisest põrgupiinast, mida ta tuntud ihuliste piinade kõrval teistele nii osavasti mõistis kirjeldada. Anni aimas, kuidas ta praegu kogu kihelkonnas avalikult kuulutas ja laskis kuulutada, et tal enam kolmat last ei olevat, et teda sellega, kes linnas kurjategijaks mõistetud, enam mingi vere- ega muu inimlik ühendus ei seo, et ta tema jumala ja inimeste ees oma isavandega on ära neednud.

Andrese mõju all seisid muidugi ka mõlemad õed ja kõik muud sugulased. Ta oli esimestele vististi oma viha ja vande ähvardusel ära keelanud jõledale kurjategijale lähenemast. Ja nõnda ootas Anni asjata nendegi ilmumist, kuni ta selle lootuse maha mattis.

Ta oli nüüd üksinda maailmas. Tal ei olnud muud kui ta vilets, murtud elu. See süda, mis tema poole tuksus — kes teab, kui kaugel on ta sellest varsti lahus. Kes teab,

kuhu saadab seadus ning saatus ühe, kuhu teise kannatama ja surema.

Endine tuim põdemine võttis ta hinges jälle maad. Ta sai taas oma korterikaaslaste pilke- ja piinahimu mängukanniks.

Nad elavad kuuekesi pikerguses, kitsas, viletsalt valgustatud kongis, milles neid neli tõmmupruuni lagedat seina, tühi põrand ja lagi ümbritsevad — kuus lauda nagu puusärgil. Peale palja põranda ja puust kasti, mille all on roojaanum varjul, ei ole neil mingit istepaika, sest õlekotid, mille peal nad öösel magavad, kantakse õhtuks sisse ja hommikuks jälle välja. Vidune valgus pääseb kõrgelt lae ligidalt, pisikese trellidega akna kaudu ruumi. Ainus asi, mis puuri ülilagedust vaheldab, on kitsas riiul seina küljes, millel asetsevad vangide sööginõud, plekk-kausid ja puulusikad, ning nende leivapätsid.

Siin kükitavad nad põrandal, külg külje vastas, üksteise hingeauru neelates nagu kitsasse lauta tuubitud lambad.

Auväärt seltskond on siin koos. Neil kõigil on pikk porine minevik seljataga. Need kaks toorelt irvitavat, kähiseva joodikuhäälega lobisevat naisterahvast on madalamat liiki avalikud tüdrukud, kes kolmandat ja neljandat korda varguse pärast vangis istuvad. See kongis ninaga, väävlikarva näoga vana nõid, kelle torkivad silmad hõõguvad nagu tulised söed, seisab alaealiste tütarlastega kauplemise pärast nuhtluse all. See mehesuurune, karujõuline paks tädi, kelle päratuid rusikaid iga puurisolija juba mitu korda on maitsta saanud, pidas linnas päris röövlikoobast, kus ta oma ohvritel valemänguga või vägisi raha taskuist laskis riisuda ja ühe ohvri tapmisest ise tegelikult osa võttis. Siis veel üks totra näoga noor lapsetapja maalt ja üks jultunud turu-taskuvaras, kõhn kui ämblik, laia ja ropu suuga.

Selle seltskonna keskel elutses Anna Vadi. Nende huntidega pidi ta ulguma, nende toorusi pidi ta kuulma ja nägema, nende ülbeist ajaviiteist pidi ta osa võtma ja nende rahuloleku alandliku alistumisega ära teenima, kui ta vähegi tahtis hingata ja murdjate küünte vahelt vaba olla. Ainsaks pääseajaks olid töötunnid ühes suuremas kongis või vangimaja puhastamine. Siis ei tarvitsenud ta nõnda nende keskele kiilutud olla.

Anni hauda tungis ühel päeval siiski elustav rõõmukiir. Talle toodi elumärki Jaanilt. Ja mäherdust elumärki veel!

Annile ei tahtnud kogu suur ja hunnitu aade esiotsa naljalt pähe mahtuda.

Vangikoja ülem, muidu vali ja karm seadusetäitja, oli taoti ja teatud isikuile ka helde ning osavõtlik inimene.

Ühel hilisel hommikul astus ta äkitselt puuri.

Kõik vangid tõusid aupaklikult üles ja võtsid ta teretuse ühest suust vastu. Ta silmitses neid ja päris nende soovide ning kaebuste järele. Ühel oli ühte, teisel teist kurta. Ainult Anna Vadi seisis vait. Tõsise näoga, mille taga aga kelmikas muie varitses, lähenes ülem Annile.

«Tulge minu järele!»

Ta astus ees numbrist välja, vang pöolkartlikult — kahevahel, mis asjast arvata — tema järel. Nad sammusid mitmest pikast, poolpimedast vahekojast läbi, kitsast, lõppedatahtmatust trepist alla ning jõudsid viimaks vangikoja ülema kontorisse, mis oli tühi. Ülem andis ühele vangitalitajale käega ja silmapilgutusega märku. Mõni minut hiljem astus vang Jaan Vapper oma saatjaga sisse.

Kui Anni rõõmlikul üllatusel silmad noormehe peale lõi, märkas ta, et viimase vaade sedasama tundmust kujutas, aga veel midagi muud, mis rohkem näis tähendavat kui üksnes rõõmu jällenägemise üle. Anni tajus, et selle kohtamise taga oli midagi varjul — aga mis? Ta vaatas küsivalt kord ametniku, kord Jaani peale.

Esimene silitas oma suuri vurrusid, ta suu ümber liikus heatujuline muhelus. Oli näha, et teda lõbustas kellelegi head teha.

«Teie võite oma südamed teineteisele välja puistata,» ütles ta siis, «ja kui teil saladusi on, siis tehke, nagu poleks mind olemaski, Ivan kaob koguni ukse taha.» Ja tema märguande peale astus vangikoja soldat välja.

Kui Jaan liiga kaua end kohendas ja sõnu otsis, tuli ametnik talle appi. Ta seletas tüdrukule, mis otstarve olevat nende praegusel kokkutulekul, milleks Jaan Vapper talt võimalust palunud. Vapper seisvat — kosilasena neiu ees. Tal olevat nõu, kui pruut ta vastu võtab, ülemalt poolt temaga abiellu heitmiseks luba paluda, enne veel, kui neid mõlemat pikale teele saadetakse. Vangikoja ülem lisas julgustades juurde, et seda palvet vististi täidetakse ja pealegi varsti, sest alles mõne aasta eest olevat siinses vangikojas kah üks paar enne Siberisse minemist laulatatud. Ühtlasi

jäetavat niisugune paar, kui ta uuele kodumaale on jõudnud ja oma asukoha kätte saanud, sellekohase palve peale kokku elama; lahusolek kestvat ainult nende korralduste teostuseni.

Anni pidi kõik oma mõtlemisvõime kokku võtma, et asjast selgemat kuju saada. Kaua vahtis ta uskmatult ametniku otsa ja pööras siis, argliku rõõmu ja kartliku kahtlemise vahel vaakudes, päriva pilgu noore vangi poole.

«Kas see võiks tõsi olla?» sosistas neiu viimaks.

«Kui sa tahaksid, Anni, kui sa võiksid,» kogeles Jaan. «Kui sa mind liiga halvaks ei pea —»

Tüdruk vangutas aeglaselt pead.

«Halvaks? Ei... Aga on see siis võimalik? Kust sa selle mõtte said?»

Jaan seletas. Ema oli vangikojas teda vaatamas käinud. Ta öelnud: «Kui sul seal kaugel tühjal maal ometi üks inimesehing oleks, kes sind armastaks ja sinu kurbust jagaks! Kui sul naine oleks! Ma oleksin sinu pärast siis hoopis rahulikum. Aga kui sa üksi oled, nii jumalaüksi — ma kardan, et sa sured või lähed nõdrameelseks.»

«Ma mõtlesin sinu peale» — jätkas Jaan — «ja ütlesin kohe: Mul on ju pruut! Kui ta mind aga veel võtaks ja kui meile luba antaks... Ema täis rõõmu vastu: Jah, kui Anni sinu juures oleks! Siis tunneks mu süda rahu, siis oleksin sinu pärast mureta, olgu su elu nii vilets ja raske kui tahes!... Mina aga vastasin jälle: Kui ta mind veel tahab! Ma olen ju nii hukkaläinud inimene — varas, valelik, petis... Noh, ütles ema, kui ta sinu oma on, kui ta sinu omaks on loodud, siis ta võtab... Küsin sinult siis, Anni: Kas tahaksid varga naiseks saada?»

Jaan jäi vait. Ta niiske pilk viibis argselt paludes Anni näol. Hinge peatades ootas ta vastust. Vangikoja ülemagi ilmet valdas suur põnevus.

«Ma tahan,» kostis tüdruk.

«Sa tahad tõesti?»

«Jaa... Sinu emal on õigus.»

Jaan seisis nagu tänupalves tema ees. Ta silmitses teda härduse ja imestusega otsekui mõnd pühadust.

«Siis saadame palve minema — kohe minema,» tähendas ta viimaks sügavasti hinge tõmmates ja astus vangikoja ülema poole: «Ta tahab mind veel — meie palume mõlemad...»

„Kui sa tahaksid, Anni, kui sa võiksid," kogeles Jaan. „Kui sa mind liiga halvaks ei pea —"

Ametnik lubas nende soovi viivitamata täita. Mõlemad vangid olid kõigiti korraliku ülalpidamisega ammugi ta täie rahuloleku teeninud. Ta soovis neile õnne ja lisas pruudi poole pöördudes tõsiselt juurde:

«Anna Vadi, ma olen teie abielu-õnne kohta täiesti julge, sest ma pean teie peigmeest tubliks, ustavaks poisiks, kes ei jäta oma minevikku uue, parema eluga heaks tegemata.»

«Aga minu isa?» sähvas Annile korraga meelde. Ka Jaani nägu tõmbus murelikuks.

«Teie isa käest peab muidugi luba tulema,» tähendas ülem, «aga ma arvan, et tal asja ei ole seda keelata. Ma tahan teie heaks sõnakese kaasa rääkida. Olge esiotsa üsna mureta: see takistus on võidetav.»

Tundmused, mis Anni rinda sulatasid, kui ta oma puuri tagasi pöördus, olid enam kui pruutlikud. Ta langes seal oma kaaslaste nähes nurka põlvili ja saatis palava tänu- ja abipalve ülespoole. Ta ei pannud teiste koerusi mitmel ajal tähele, ta elas aina oma uuele, nii magusale lootusele.

Ja tõesti — luba tuli. Mitte ainult ülemuselt, vaid ka mõrsja isalt. Nagu Jaani ema kodukohast oli kuulnud ja pojale edasi rääkinud, olevat Virgu Andres kostnud: «Mis luba minult küsitakse? Mul ei ole Anna-nimelist last enam. Ma ei tunne niisugust. See, kes linnas türmis istub, võib teha, mida tahab. Mingu vargale või mõrtsukale — see pole minu asi. Päästa ei jõua ma ta hinge siiski enam.»

Võib olla, et Andres hoolimata sellest oleks hakanud takistust tegema — kuigi ainult viha ja kiusu pärast Jaani vastu —, kui mitte mõistlikud inimesed talle ei oleks selgeks teinud, et tema keeld on ju ainult vormiasi, millest tütar kaugel maal uute palvete abil kergesti üle jõuaks; või kui ka mitte seda — mis võis ta aga selle vastu teha, kui Anni ilma loata ja ilma laulatuseta mõne mehega ühendusse heidab? Kui kaua kestab voorus ümbruses, kus kurjategijad koos elutsevad?

Haruldane sündmus — laulatus vangikojas — saabuski viimaks. Väljas mühasid sügisesed tuuled, vihm pragises vastu trellidega aknaid, korstnatest ja lõõridest kostis leinav ulgumine. Jaani ja Anni põues aga valitses kevad — kidur, kurblik, õilmevaene, aga ikkagi kevad.

Missugune pulm!

Kes oleks neile seda võinud ennustada, kui nad aastate eest oma hingeühenduse argsetest, häbelikkudest pilkudest, nagu kulläteri korjates, olid kokku lükkinud! Tume tulevik täis raskusi ja ohtusid ees, lahus senisest maailmast, lahti kistud kõigest, mis neile seni omane ja armas oli olnud, — nõnda astusid nad teineteisega eluühendusse.

Kentsakas pulmatuba, kuhu neid talutati, ja veel kentsakamad pulmalised!

Üks suurem kong, kuhu viiskümmend vangi sisse mahtus, oli kirikuks muudetud. Seal seisis väike kaetud laud kahe pidulikult põleva küünlaga. Muidu oli ruum paraku ehteta, tühi ja lage, kurb ja õudne. Tuhmi imetlemisega vahtis sein seinale vastu ja selle pidusalgakese peale maha, kes siia kogunes. Altarit tähendava laua kõrval seisis halli peaga õpetaja oma pikas mustas ametikuues ja ajas vangikoja paari ametnikuga tasakesi juttu. Nurkadesse puges hall hulgake vange, kes olid loa saanud pühalikku toimetust pealt vaadata. Peiu emake kahe lapsega, kõik kohmetud ning kahvatud sünge maja ja kogu ümbruse muljest, naaldusid paremal käel õpetajast seina vastu. Mann, kes vange väga kartis, peitis näo eidekese seelikusse ja nuuksus.

Nüüd toodi peig ja tema kannul kohe mõrsja sisse — kumbki oma puurist.

Neil ei ole pulmaehteid ümber — kurvad, põlatud vangiriided katavad nende ihu, häbikuues astuvad nad ülevale pidulikule sündmusele vastu. Aga kes neid teraselt silmitseb, kes nende hingeolu nende nägudest ja pilkudest püüab uurida, peab tunnistama, et mitte iga pruutpaar ei astu altari ette nii selgesti loetava õnnetundega, nii kindla, ustava ja puhta hingeühendusega kui need kaks siin. Neid vaadeldes kerkib tahtmata küsimus keelele: kuidas sattusid nemad siia, miks kannavad nad seda riiet, miks ei pühitse nad oma pulmapidu täie iluga pidulikult valgustatud, rõõmust naervas pulmamajas?

Õpetaja alustas laulatust.

Ta ise oli nähtavasti liigutatud ja ta häälekaja, mis ruumist pühalikult läbi värises, liigutas ka teisi, kel oli seesuguseks tundmuseks põues veel maad. Peiu ema põlvitas nuttes mõlema lapse vahel põrandal. Mõrsja kahvatu palge üle veeres pisar pisara järel, tulehelgil särades kui pärlid. Sügavast südame põhjast kerkis jaa-sõna mõlema huultele, ja nad

vahetasid pilgu, millesse kokku valgus terve maailm armastust, truudust ja vahvust.

Tulgu nüüd veel, mis tuleb — nad olid valmis!

Kui õpetaja oli lõpetanud, astus Jaan maas põlvitava ema juurde ja tõstis ta oma tugevate kätega üles.

«Mitte sina —, lase mind põlvili olla, mina olen süüdlane, mul on vaja armu paluda!»

Ja ta noor naine seltsis nende kilda ja nad olid koos kitsas armuringis ning tahtsid rääkida, nii palju rääkida, aga nad võisid ainult nutta — rõõmu ja äraräkimata kurbuse pärast . . .

18

Õhtune rong seisab jaama ees ärasõiduks valmis. Vaksaliesine kihiseb tihedast rahvahulgast nagu puudutatud sipelgapesa, sest praegu helises kell esimeseks märguandeks. Õhk on rusuv ja rõhuv sügisese aja kohta; sinimustad, lõhestatud pilverünkad annavad taevavõlvile nagu mäestiku näo. Vaevalt jõuavad gaasileegikesed jaama laternates tõrvakarva pimedusest läbi tungida.

Rongi on lükitud pikk rida vaguneid mitmest liigist. Neil mõlemal seal eesotsas, mis kohe tendrile ja pakivagunile järgnevad, on ainult kaks kõrget pisukest akent kummaski küljes, teine teises otsas, raudsete trellidega, mille tagant inimeste näod hallide nokata mütside alt välja vahivad — pea pea küljes kinni. Akende pärast näikse neis vagunites äge võitlus valitsevat, sest tihti kerkib uus pusklev pea teiste sekka, neid nagu talvaga koost ajades, kuni ta ise jälle uuele vaheletikkujale peab ruumi andma. Esimese vaguni ühest aknast vahivad ka naisterahva-pead välja ning seesama võitlus väljavaate ja vaba õhu pärast paneb neid päid nähtavale kerkima ja jälle kaduma.

Siberisse saadetavaid vange veetakse nende vagunitega lähema tapijaama poole.

Uudishimuliste seas, kes on seisatama ja vahtima jäänud, seisab siin ja seal ka mõni kahvatanud näoga kurb saatja, mõni nutja isa või ema, õde või vend, poeg või tütar, mõrsja või armuke. Sest need hallid kujud seal trellide taga, nagu kiskjad loomad kindlas puuris — nad olid kord ka ini-

mesed, ühiskonna liikmed, vere, armastuse ja sõpruse sidemetega välise maailmaga ühendatud. Neid kõiki on emad ilmale toonud, imetanud ja kasvatanud, kuni elu nad oma pöörisesse kiskus, ühe sinna, teise tänna virutas.

Paljudele puutub vangide saatjate seast silma üks nutja ema kahe lapsega, kes visalt kaitseb oma paika trellidega vaguni akna all pealetungijate vastu; ikka jälle asub ta sinna seisma, kui voolav rüsin ta taoti pisut kõrvale on vedanud. Veel vahvamalt näikse üht noort vangi trellide taga oma seisukoha pärast rübelevat. Kuigi ta pea sealt vahel kaob — uuesti kerkib ta varsti nähtavale.

Ema ja poeg — nad ei mõista teineteisele enam midagi öelda, ainult näha tahavad teineteist veel — on see ju viimne kord. Nad tunnevad seda mõlemad, ja kuigi nende suud seda ei väljenda — tumm valu nende märjas vaates kõneleb selget keelt. Lahkumine surmani! Jaani meelest on, kui avaneks ema selja tagant pimedusest haigutav haud: vanakesel tarvitseb oma põdurate liikmetega veel vähe vankuda — ja ta langeb väsinult sisse... Mis saab siis küll nendest seal, neist linnupojukestest, kes nii hirmunud silmadega üles trellide taha lahkuva venna poole vahivad? Kas neid vahest ka mitte kord seesuguses veerevas puuris kuhugi ei veeta?... Jaani keha raputab värin, ta kisub enda süngest mõttest vägisi lahti ja hüüab ema poole alla:

«Vaata ka, mis mu naine teeb, ja ütle talle, et ta nii väga ei nutaks.»

Ema on juba paaril korral ka selle akna taga seisnud, millest Anni välja vaatab. Ta täidab poja soovi ja poetab enda rahvatungist läbi uuesti naisvangide vaguni juurde.

Jaani noor naine ei nuta. Ta süda ja silm on sisemisel palavusel kuivaks kõrbenud. Asjata otsis ta seni inimeste kihinast ühtegi nägu, mis talle kallist kodu veel kord elavamalt meelde oleks tuletanud. Mitte ainust! Ta isa ja õed — nad ei ole sellele viimaselegi jumalaga-jätmisele ilmunud. See põdur naine seal all oma suure armastusega on ka tema ainus saatja, ta ema, ta kõik, mis talle siia maha jääb. Ja kui mõlema emale ei oska ta temale lahkumiseks muud öelda kui: «Mõtle meie peale, palveta meie eest, nagu meie sinu eest tahame palvetada!»

Veel pilk pojale, teine miniale.

„Jumalaga, ema!"
„Jumalaga, poeg, jumalaga, minia!"

Teine kellalöök. Erutatud kihin.

Oma nõrga jõuga tõstab eideke esmalt nutva Manni, siis kartuses väriseva Mikukese kõrgemale, et vend neid läbi trellide viimast korda saaks paitada. Ka Anni tahab neid sel kombel jumalaga jätta, aga juba kajab kolmas kell üdist läbi lõikava manitsusega üle rahvahulga, konduktorid lagendavad rongi ääre inimestest — ja juba liiguvad rattad.

«Jumalaga, ema!»

«Jumalaga, poeg, jumalaga, minia!»

Kaie silmad läigivad nagu palavikutõbisel, ta sirutab mõlemad käed kaduvale rongile järele, nagu tahaks teda veel vilkeks peatada; siis hakkab valju häälega nii südantlõhestavalt nutma, et kõik lähedalolijad seisma jäävad ja tema ümber sõõri kogunevad.

Sel silmapilgul sähvab hele välk, pika täkilise tulejoana mustavaid pilvemägesid lõhestades. Kõu kärgatab nii, et maa vangub ja paljud jaamahoone aknad põrisevad. Ühtlasi algab raske vihmahoo tume pahin. Ruttu tühjeneb vaksaliesine, igaüks otsib ulualust, nutja naine vaid jäetakse sinna seisma voolava vihma, piksemaru ja ta suure valu kätte.

Rong aga tormab edasi nii õnnetute kui õnnelistega, keda ta kannab. Linna vilkuvad tuled nihkuvad kahvatades ja kadudes ikka kaugemale, muudkui äike salvab aplamisi sinist eredat valgust ta kõrgete tornide ja hallide müüride üle. Ikka kohutavamaks läheb piksemäng. Raksatus käib raksatuse järel, veerev, kõmisev ja tümisev mürin paneb õhu värisema, maapinna vabisema; kogu taevaruum on nagu elavat väävlituld täis ja lõhestatud pilvist paiskub päris uputus alla. See on mäss, mis maad ja taevast ähvardab hävitada, kõik maha murda, purustada, kildudeks teha, mis nii kindlalt ja kõikumatult paigal on püsinud.

Välgu sähvatustel tulevad vangide kahvatanud näod trellide taga nähtavale. Jaan vahib üksisilmi linna poole, mida hirmus tulevärk sageli täiel pildil otsekui peeglist näitab ja pagevale raudteerongile nagu lähemale toob. Pikk vingerdav tulemadu lookleb äkitselt läbi rusuvalt mustava õhuringi, kõledalt lajatav toon väriseb talle järele. Kohe selle kannul käib teine samasugune vahedalt käristav lajatus. Lähemal

pilgul on, kui nilpaks veripunane keel ühe suure, mitmekordse, linna võimsalt valdava iidse kivihoone aknast välja. Ning ühtaegu näib, kui süütuks praginal leekidesse ühe kiriku sihvakas torn.

Ent varsti raugeb ning vaikib loodusemäss. Ja kui rong järgmisele linnale läheneb, ruskab koit võidurikkalt täiel nooruseilul loita ja emalik päike oma ilmlõpmatu armastusega peletab pimeduse ning udu enese eel ja koob sügisese sureva maailma ümber kuldvõrgu — hiilgav ja õnnestav, nagu suur magus elulootus.

RAUDSED KÄED

1

Aastal 1889, nädal pärast jüripäeva, astus Villem Luik Rakke jaamast raudteerongi, et Narva sõita. Kui viimane kell helises ja rong liikuma hakkas, käis Villemi rõhutud südamest valus piste läbi. Kellal oli nii kurblik leinahääl ja vedur ähkis nii raskesti, et reisija pidas seda nagu oma kurbuse kajaks. Talle tuli meelde kirikukell, mille kaeblikul helinal ta kolme nädala eest oli oma kallima mulda sängitanud; see metalline nutt värises tal sest saadik alati põues, pea tasemini, pea valjemini. Vaguniraataste nobe veeremine, hoonete, puude ja põõsaste möödavilksamine soetas talle ühtlasi näriva lahkumisvalu rinda. Imelik! See tundmus sai temas just nüüd, rongi põgeneva sõiduga, eriti elavaks; ta meelest oli, nagu algaks alles praegu, samal silmapilgul, päris lahkumine. Talle sai alles nüüd õieti teatavaks ja tunduvaks, et ta kalli kodukoha kõigega, mis talle armas oli olnud, maha jättis ning võõrale, tumedale tulevikule vastu tõttas. Ja ometi oli tal juba paarkümmend versta lahkumisteed seljataga. Teadagi, Siimu Jüri väsinud märake sõitis pikkamisi, tee ja ümberkaudsed kohad olid veel enamvähem tuttavad; küüdimehega võis meelelahutuseks juttu ajada, mõlkuvad tunded olid kõik veel kodused. Aga nüüd korraga on kõik muudetud: võõrad näod, võõrad hääled, võõras õhk. Pealegi istus Villem esimest korda aurutõllas, nii imelik kui see ka on kuulda. Kuhu siis kaugel metsanurgas elaval talupojal raudteega sõita ongi. Kõik see võõras, ükskõikne, kalk ümbrus mõjus nüüd korraga nii rõhuvalt reisija pehmesse loomusesse, et tal silmad niiskeks läksid. Ta surus oma kaheaastase tütrekese, kes ta põlvedel istus ja suure villase räti seest teraselt nagu nirk välja vahtis

tugevasti rinna vastu. See lapsuke ja kolm kompsu vagunipingi all olid Vahtra Villemi ainus varandus, mis tal tulevasse elukohta oli kaasa viia. Kõik muu oli maha jäänud: truu naine Simuna kiriku surnuaiale, talu uue rentniku kätte, loomad, majakraam võlanõudjaile, kelle sunnil Vahtra talus armu heitmata oksjonihaamrit oli koputatud.

Kas ta oli halb põllumees olnud?

Mine tea. Räägiti küll, et ta liialt lõtv ja pehme olnud, iseäranis teenijate vastu, et ta neile üle jõu palka maksnud, neid küllalt taga ei olevat sundinud, neile liiga hästi süüa andnud ja ise ka hästi söönud, et perenaine ilusaid riideid armastanud jne. Aga teiselt poolt pidi tunnistama igaüks, kes tahtis olla õiglane, et Vahtra talu maade poolest oli üks viletsamaid vallas, päris liivasalv, kus vili vihmaselgi suvel sinisele taevale alalist janu ja nälga kaebas. Kuid see ei kaitsnud Vahtra kohta teiste taludega ühise saatuse eest, et mõisnik just halbade aegade ajal tema renti ühtesoodu kõrgendas. Miks ka mitte. Tahtjaid oli ikka saadaval — üks kukkus, teine tõusis, üks kaotas, teine katsus jälle õnne.

Vahtra Villemi kohta mõjus aga kukkumine nii sügavasti, et ta tegi otsuseks tänamatule põllutööle selja pöörata. Kodupaigast lahkumiseks andis talle iseäralikku hoogu veel ta noore naise surm kolmeaastase õnneliku abielu järel. Kallis kodupaik oli talle häda- ja õnnetuseoruks saanud, ta tundis, et ta siin üleliigne oli, — eemale siis, ja võimalikult kaugele, et valusad mälestused ununeksid! Kokkukuivanud varandus mahtus just kolme kotti ära, väikest tütrekest soendas kadunud ema villane rätt, teerahaks oli oksjonist paarkümmend rubla üle jäänud — nii laskis Villem Luik enese Rakkesse küütida, et siit aurutiivul Narva poole lennata.

Põllumehest pidi saama vabrikutööline.

Narva suurtest vabrikutest oli Luik mõndagi kuulnud. Vallast läks ülemineval aastal sinna üks noormees, kes omastele koju oma uuest elukohast ja teenistusest paar korda oli kirjutanud. Juba kauemat aega teadis Villem ka üht oma kaugemat sugulast Narvas elavat, õigemini selle perekonda, sest mees oli kahe aasta eest surnud. Ta lesk oli Villemi täditütar. See töötas Joa vabrikus ja toitis nõnda oma kahte last. Täditütrelt oli Villem Luik küsinud Narva tööolude kohta kirjalikult lähemat teada ning saadud vastus oligi ta nõu küpseks teinud: vabrikutes oli tööd, nii palju oli kindel,

ning palga kohta ei või inimene, kes ainult igapäevast leiba tahab saada, mitte kõrgeid tingimusi teha.

Kui Villem Luik oli oma lahkumiskurbusest vähe võitu saanud, hakkas ta vagunis talupojaliku uudishimuga kõiki ja kõike vaatlema, mis talle silma puutus. Kui rahulikud, külmad näod on neil kõigil, kes siin istuvad! Mitte ainust elavamat, soemat, sõbrustavamat tundmust ei tule nende palgeil, nende vaateis nähtavale. Nad istuvad üksteise kõrval, külg külje vastu, aga nad kõik on võõrad, tummad, hoolimatud üksteise vastu; üks ei küsi, mida teine mõtleb, üks ei tea ega taha teada, mis teisel meeles mõlgub, mis mure ta südant rõhub. Külas, vallas, seal on teine lugu, seal oled iga inimesega tuttav; kirikuteel, laadal lähened võõralegi vabalt ja leiad arusaamist, osavõtmist.

Ka väike Miina vahtis siin uues ümbruses kõige oma lapseliku uudishimuga ringi. Argus, kohklus, võõrastus ja — kõigest hoolimata — salalõbu, kõik segi, kujunesid ta punastel põskedel, täitsid ta laia süütut vaadet. Kõik, mida ta nägi, oli ju uus, võõras ja seega huvitav.

Nende vastas istus keegi väga paks emand, kellel kaks sõrme täis olid lükitud kuldsõrmuseid. Ta hoidis käsi oma kõhumäel risti ja keerutas mõlemat põialt aeglaselt teineteise ümber ringi. Enda vastas istuva talupoja ega tema tütrekese peale ta ei vaadanud; ta tillukesed, tursunud silmad vahtisid kas maha või vaguniaknast välja. — Villemi kõrval istus kõrvust saadik lõigatud juustega ja halli habemega vene isand, päratu suure kraega kasukas seljas. See nuuskas ühtelugu ninatubakat, mida ta hall habe üleni täis oli, ning nohises nii valjusti, et eemalolijad, kes ta lahtisi silmi ei näinud, teda arvasid magavat. Ka sel reisijal oli iseenese ja oma mõtetega küllalt tegemist, kui et tal mahti oleks olnud muid sõitjaid lähemalt tähele panna. Muudest kaasreisijatest silmas Luik siis veel üht lollaka ilmega külapoissi, kelle nägu ja lahtine suu alatasa naerul seisid, ja paari vanaldast naist, kes teineteisega tasakesi sosistasid ja seejuures pead õõtsutasid.

Villem oleks meeleldi mõnega juttu teinud, et oma rõhutud meelt lahutada, aga ta nägi, et ta neist kaasreisijaist seltsi ei leidnud. Kabala jaamast tulid aga kaks sõitjat juurde, kes paksu emanda kõrval, Villemi vastas, istet võtsid. Üks poiss, teine tüdruk. Mõlemal suuremad kompsud kaasas. Poiss võis umbes kaheksateistkümne aastane olla, tüdruk lähenes

kolmekümnele. Nende näosarnasusest polnud raske järeldada, et nad on vend ja õde. Poisil oli priske, peaaegu õrn jume, elavad, rõõmsad sinisilmad ja kollakasvalged käharjuuksed. Iga tuksatus ta muutlikus näos, iga kehaliigutus ja silmavaade avaldas ärgast, elavat vaimu, noorusejõudu, julgust ja kergetiivulist vaba meelt. Kui ta silmad laskis kiiresti ringi käia, seejuures suud poolel naeratamisel pidades, siis oli, nagu otsiks ta naljatamiseks, oma hea tuju lahtilaskmiseks, parajat eset. Kaenla all, sitsrätiku sees, kandis poiss suurt lõõtspilli, mida ta eriliselt hella hoolega näis hoidvat.

Tüdruk tema kõrval oli nähtavasti vagusa, peaaegu argse loomuga inimene, kelle otsekohesest näost paistsid headus ja pehmus. Ta oli suure kasvuga, laia näoga, punaste põskedega, mitte ilus, ennem inetu. Nähes Villemi süles pisikest tütarlast, kes nii teraselt oma kariksilmadega suure räti seest välja vahtis, naeratas tüdruk kergesti ja tegi suuga tuttava musuliigutuse. See naeratus ja suuprunditamine oli nii emalikõrn, nii sügav-naiselik, et see tüdruku jumetule näole hetkeks iseäraliku veetleva kuma andis.

Reisijad silmitsesid üksteist natuke aega vastastikku — sellest sai tutvuseks küllalt, sest nad meeldisid üksteisele ja võitsid usaldust. Kui võõras poiss oli väikese Miina lõbuks pilliga paar piuksu teinud, misüle laps naeratas, oli sellega ka jutuajamine avatud.

«Kui kaugele sõidate?»

«Narva.»

«Näe imet — meie ka!»

«Soo, siis reisime ju koos . . . Kas kaugelt tulete?»

«Jaagupi kihelkonnast.»

«Meie Simuna poolt.»

Seepeale järgnes muidugi pärimine, mis otstarbeks keegi Narva sõidab.

«Vabrikutesse tööd otsima,» oli venna ja õe vastus.

Villem naeratas poolnukralt.

«Ja jah, seda võib arvata, et jüripäeva ümber ja äripäeval meiesugused võõrusele ei sõida,» ütles ta. «Minul just sama tee jalge all. Üsna hea meel, et kokku saime — süda läheb nagu kergemaks ja julgemaks, kui on seltsi . . . Kas olite talu- või mõisateenijad?»

Tüdruk oli taluperemeest teeninud, vend mõisas tallipoisiks olnud. Neil olid elatanud vanemad toita, kes kuskil

saunahurtsikus, ühe vabadiku juures, manulastena ulualust pidasid.

«Maaelust sai siis teilgi himu täis?» päris Simuna mees.

«Mis sa, vennike, himust räägid,» vastas noormees. «Kes läheb naljapärast mööda maailma luusima. Aga vaat mis on: teenistus vilets! Töö raske, toit sant, raha vähe, nii et õiget riietki selga ei saa! Üksik inimene saaks hädapärast veelgi läbi, aga kui sul on omakseid toetada ja kui sa just kärbse moodi seinaprao vahel ei taha elada, natuke noor tahad olla, siis paraku on peenike peos.»

«Tean, tean,» ohkas Villem Luik. «Olin küll peremees, mitte teenija, aga tunnen, mis on puudus.»

«Oi jäh, ega taluperemehelgi meie aegu enam pidu ole,» tähendas tüdruk mõttes vahele. «Meie pool on peremehi, ostetud kohtade pidajaidki, kes poole näljaga võitlevad. Kohad osteti paarisaja rublaga, seegi raha võeti sageli teiste käest laenuks, põllud on kurnatud, sest rent oli enne sedavõrd kõrge, hooned on lagunenud, sest ehitamiseks puudub raha — maksa siis maksusid, pea teenijaid ja ela ise!»

«Mis muud kui oksjon ja jälle oksjon,» lisas vend juurde. «Ja kuhu nad siis kõik lähevad? Muudkui, armas linn, võta vastu!»

«Jah, ja maal suur kisa: pole teenijaid, pole töölisi! Mõisnik siunab talurahvast: olla laisaks läinud, ei viitsida enam tööd teha, ajada uhkust taga, tahta saia süüa — seepärast rännata Venemaale või linnadesse . . .»

«Jah, nagu jookseks meiesugune naljapärast kodust ja läheks laia maailma hulkuma!» lisas tüdruk kurvalt juurde, pühkides ninarätikuga põske.

Jutt kaldus nüüd linnaolude poole, mida ükski neist lähemalt ei tundnud, mille kohta seepärast ainult oletusi avaldati, ootusi ja lootusi arutati.

Kõnelejate näod ei andnud seejuures just mitte õnneaimdustest märku; iseäranis Villemi ja võõra tüdruku põues näisid vaevalt varjatud kartus ja murelik tusk kõpitsevat; olid nad mõlemad ju küpsemas eas ning püüdsid elule karedamasse palgesse vaadata kui Hindrek Sepp, neiu vend. Viimane kuulatas mõne aja teiste tõsist juttu pealt, raputas siis oma käharpead ja näitas oma helevalgeid hambaid.

«Ah, mis!» hüüdis ta naerdes. «Inimese käbarad käivad nii kaua sandisti, kui ta ei oska naerda, ja naerda võib nii

kaua, kui kõhus on veel vähegi asja. Mina vihtusin kodus kere täis — meel on hea! Ja susi söögu mind, kui ma Narvas nälga jään, kus nii palju inimesi söönuks saab! Oodake, ma panen pilli üürgama, siis saate teiegi natuke sooja!»

Panigi üürgama. Eriti pisikese Miina suureks lõbuks. Lapsuke silmitses esmalt suure aukartusega mänguriista pikka punast lõõtsa, selle läikivaid klahvisid ja haljaid ilustisi, lõi siis oma käekesed rõõmsalt kokku ja hakkas naerma . . . Ann Sepp võttis ta viimaks oma sülle, sõprus sobis nende vahel ruttu ja terane laps elustas varsti kõiki kolme oma naljakate küsimiste ja kostustega.

Nii jõudis teekond kaunis lõbusasti lõpule. Nad lahkusid Narva vaksalis üksteisest heade tuttavatena. Villem Luik pöördus tütrekesega Joa vabriku poole, Hindrek ja Ann, kellel Narvas tuttavaid ei olnud, tahtsid enestele kuskil kõrtsis või sõbratoas esialgset öömaja otsida.

2

Villem Luik oli raudteejaamas Hindreku abil oma ühteseotud kraamikotid õlgadele tõstnud, nii et nad tagant selja ja eest rinna peale rippusid. Miinakest käekõrval talutades sammus ta nüüd üle raudtee ja siis Joa laia, hästi prügitatud teed mööda selle suure ja toreda hoonetekogu poole, mida talle kui Kreenholmi vabrikut juba vaguniaknast oli näidatud. Isa ja tütar silmitsesid nägusaid hooneid, mille vahele nad varsti jõudsid, ning puhtaid avaraid tänavaid suure uudishimuga. Pilt, mis külamehe silma ees seisis, käis suurepärasuse poolest üle kõigist kodus tehtud ettekujutustest. See polnud ju paljas vabrik tööliste hurtsikutega, nagu Villem oma meeles umbkaudu oli soninud, vaid see oli linn, ja veel milline ilus linn! Uulitsad risti-rästi, seejuures laiad, sirged ja siledad, kahe-, kolmekordsed kivi- ja puumajad, korralikult värvitud või krohvitud, numbrid küljes, paljudel aiad ja aiakesed akende all ja kõigil korstnad peal! . . . Tänavatega vaheldusid ruumikad, hästi prügitatud platsid; jalgteed ja isegi suurem osa päris uulitsaid olid kõvakshangunud tõrvakarva ollusega kaetud, mille nimegi külamees ei tundnud, — siledad ja libedad nagu tantsupõrand. Kõrgete tulpade otsas

uulitsate äärtel seisid nägusad gaasilaternad linnakese valgustuseks; kui need õhtul kõik põlevad, siis kõnni ju nagu päikese paistel!

Vabrikualevi lähemaks vaatlemiseks polnud Villemil praegu aega; kompsud rõhusid raskesti õlgadele, nii et kuum higi tal mööda palgeid veeres, olgu küll, et aprillikuune ilm oli veel kaunis vilu. Nad tõttasid edasi. Miinake jooksis isa järel traavi, hakates vahetevahel tema hõlmast või käest kinni. Eemalt hoonete tagant kostis kose tume müha. Taevas oli selge ja raagus puud tõstsid oma puhkevaid pungi, majad oma valgeid korstnaid õhtuse päikese kollaka helgi sisse. Ümberkaudne pilt hingas rõõmsat rahu.

Et oli paras tööaeg, siis tuli mõlemale teelisele vähe täiscalisi inimesi vastu. Seevastu kubisesid aga tänavad, platsid, majade esised lastest, iseäranis pisemaist. Nad olid parvede kaupa koos nagu varblasedki puudel ja katustel. Laste ja varblaste kevadkisa täitis ümberringi õhku. Villem sammus üle ruumika, korralikult prügitatud turuplatsi ning jõudis päratu pikkade, suuremalt osalt kahekordsete hoonete juurde, mis seisid mitmes reas üksteise kõrval. Majad olid enamasti puust ja punasest telliskivist. Need osutusid tööliste kasarmuteks. Paar terast poisikest juhatasid Villemile teed selle kasarmu juurde, kus ta sugulane pidi elama ja mille number tal oli teada. See oli pikk kolmekordne paekivist hoone, mille otsast sisse mindi. See näis olevat üks vanemaist Joal, sest see oli seest tume, mustunud seinte ja kulunud trepiastmetega.

Esimene ruum, kuhu külamees jõudis, oli põhjatu suur kivipõrandaga köök, mis näis olevat terve alumise majakorra tarvis määratud. Keset suurt, tahmast ja aurust tuhmiks vindunud ruumi seisis nelinurga kujul päratu pliit, üleni kaetud igasuguste ja igasuuruste keeduriistadega. Tihe segadik kõiksugu vängeid lõhnu ja haise lõi tulijaile pilvena vastu. Ilmatu köök kajas naiste vadast, laste nutust ja keeduriistade plaginast. Vist küll kuni viiekümnele perekonnale keedeti ses ühises ruumis toitu; siit käisid läbi ka kõigi perekondade liikmed, korteritest tulles ja sinna minnes; siia jooksis küll sada ja rohkem last emadele virisedes või kilgates järele.

Külamees ja ta tütreke jäid kohmetult ja võõrastades seda omapärast kohta vaatlema. Neid ei pandud tähelegi. Vene naised, punased või sinised kotimoelised tanud peas, sekeldasid ja sahkerdasid eesti emadega läbisegi; mõlema rahva

keeled kajasid üle ruumi. Ainult mõni pealiskaudne ja ükskõikne pilk käis ühe või teise silmast mõlema võõra poole, kes ukse alla olid seisma jäänud. Nende soovi üle ei tulnud keegi küsima.

Villem pidas ühe möödamineva tütarlapse kinni ja küsis, kus on Eeva Saare korter. Laps tuletas nime asjata meelde ja pöördus viimaks küsides ühe naise poole. Ka see ei teadnud ja küsis kolmandalt.

«Eeva Saar? Vist teisel või kolmandal korral,» vastas viimane hooletult, andudes jälle oma pliidile.

Tütarlaps viis nad tohutu pikast, kitsast ja poolpimedast vahekojast läbi, milles päikesevalgusest tulnud külaliste silmad esiotsa midagi ei seletanud. Vahekoja otsast viis trepp teisele korrale. Ülemisel astmel tuli neile üks vanaldane naine vastu, kellelt Villem jällegi Eeva Saare järele küsis.

«Eeva Saar? — Mis te temast soovite?»

«Olen ta sugulane maalt ja tahtsin —»

«Siis tulete hilja,» ütles naine osavõtlikult. «Eeva on surnud.»

«Surnud? — Aga see ei või ju olla!» hüüdis Villem Luik ja vabastas enda kotikoormast, mille ta laskis trepi ülemisele astmele maha langeda. «Ehk mõtlete mõnda teist? . . . Eeva Saar, Mart Saare lesk; mees suri paari aasta eest. Eeval olla kaks last — tütar üheteistkümne, väike poeg poolteise aastane —?»

«Õige — kõik õige,» vastas vanaldane naisterahvas. «Eeva Saar on siiski surnud.»

«Aga ta kirjutas meile veel mõne nädala eest maale,» ütles Villem kohkunult.

«Jah, ega ta kaua haige olnudki — umbes poolteist nädalat. Kopsupõletik — see tapab meid, vabrikuinimesi, ruttu.»

Villem oli tükk aega tumm. Ka Miinake vahtis oma rätikmundri seest ehmunud silmadega võõra naise suu peale, mis nii kurba uudist kuulutas.

«Või surnud,» kohmas Luik viimaks ja pühkis käeseljaga higi otsaesiselt. «Kus siis lapsed nüüd on?»

«Need on oma korteris. Kas tahate neid näha saada?» küsis naine.

«Oh heldeke — muidugi!» kostis Villem. «Oleme ju Eeva sugulased, — tuleme otsekohe tema juurde . . . Või surnud! Eevake surnud! . . .»

„Susi söögu mind, kui ma Narvas nälga jään, kus nii palju inimesi söönuks saab! Oodake, ma panen pilli üürgama!"

«Ma võin teid nende korterisse juhatada,» ütles naine kaastundlikult. «Tulge aga minu järele!»

Villem haaras oma kompsud jälle selga, naine hakkas Miina käekesest kinni, ja nüüd astusid nad teise, tänavapikkusesse tumedasse koridori, mille mõlemad seinad olid nummerdatud uksi reastikku täis nagu mõnes võõraste- või vangimaja vahekojas. Ka siin oli terve majakorra jaoks seesugune päratu köök täis inimesi, lõhnu, kära ja müra. Väikese Miina käeke tudises võõra naise pihus ja suust viiksatas nutlik luks.

«Ära karda ühtigi, laps,» vaigistas teda lahke teejuht, «siin majas elab palju lapsi, veel pisemaid, kui sina oled, ja need jooksevad siin iga päev ümber — uksest sisse, teisest välja, trepist üles, trepist alla . . . Ära karda, laps!»

Ta peatus viimaks ühe ukse ees, mille kõrval seisva söögikapi küljes, nagu kõigil teistelgi korteritel, rippus tahvlike toa elanikkude nimega, kuna üleval ukse peal seisis korteri number. Naise seletuse järgi oli määratus hoones kolme korra peale kokku tervelt sada kolmkümmend kaks korterit niisama paljude perekondadega; et aga perekondade juures veel palju üksikuid inimesi üüril oli, siis elas kasarmus ühes lastega umbes viissada hinge koos . . . Naine avas ukse ja nad saabusid kaunis kõrgesse pikergusse kambrisse, kus sängid ja muud kõige tarvilikumad majariistad peaaegu tervet ruumi täitsid.

Korteris esines sisseastujaile isevärki liigutav pildike. Mõlemad alaealised elanikud istusid söögilauas. Lauaks oli puust põhjaga vana tool keset tuba ja selle ees madal järg. Järil istus väike tütarlaps, pisike poiss süles, keda ta puust lusikaga kausist söötis. Sülelapsele oli põlleke lõua alla seotud, et mitte leent kuuekesele ei kukuks. Kuna tütarlapse pahem käsi poisikest põlvel kinni hoidis, käis parem ühtelugu kausi ja lapse suukese vahet ning osavasti kaabiti lõuga mööda mahatilkuvad piisad lusikasse ja pisteti ikka jälle pisikesele mehele suhu. Seejuures kõneles väike ema lohutavaid ning meelitavaid sõnu, sest poisike nuttis ja ta pisarad veeresid tihti lusikasse tangusupi sekka. Tütarlaps ise oli kas nii sügavasti iseendas või oma emalikus tegevuses nii agar, et ta külaliste sisseastumist tähelegi ei pannud. Ka tema enda silmad olid nutust punased ja ta kitsas kahvatu näoke kurb nagu leinainglikesel.

«Söö, Volli, söö ja ära nuta enam,» ütles ta rõhutud häälega. «Mamma on nüüd Jeesukese juures ja tal on seal hea olla. Eks Volli tea, kui raske töö oli mammal — ta tahab natuke puhata, siis tuleb meie juurde jälle tagasi.»

«Milla mamma tuleb?» küsis poisike, lusikas hammaste vahel, silmad pisarais.

«Küll ta tuleb varsti, kui sa enam ei nuta ja Juulile nii palju muret ei tee. Ja küll ta toob Vollile kõiksugu ilusaid asju kaasa; mamma on ju nüüd rikas, väga rikas . . .»

«Tas mamma tuleb omme?» päris Volli edasi.

«Vist homme — või tunahomme,» — aga seejuures hakkas tröstija ise uuel hool nutma, nii et pani lusika värisevast käest kaussi ja kattis peoga silmi; vist tuli talle meelde, et ema läheb homme alles viimsele maisele teekonnale — surnuaia poole.

Villem Luik ja vabrikunaine heitsid niiske pilgu teineteise peale, siis ütles viimane:

«Tere, korterirahvas, — näe, ma toon teile võõraid!»

Tütarlaps vaatas ruttu ümber ja jäi külalisi tummalt tunnistama. Siis tõusis ta vanainimese kombel pikaliselt ja tõsiselt üles, pani vennakese järile istuma ja astus võõrale mehele sammukese lähemale. Ta suured tumehallid silmad käisid uurides külamehe näolt tema käekõrval oleva lapsukese peale ning sealt kompsude poole, mis mehel õlal rippusid.

«Ei tunne?» ütles ta küsivalt.

«Küll sa tuttavaks saad,» naeratas naabrinaine; «eks mamma rääkind veel enne surma, et teile maalt üks djadja tulla, — küllap ta vist rääkis, tuleta aga meelde!»

«Djadja maalt —?» kordas Juuli pikkamisi — «jah, ma mäletan, ema rääkis, kui ta laskis maale kirjutada. Jah, ta rääkis ka, kui ta juba hospidalis oli . . .»

Tütarlaps astus külalisele veel ligemale, rahulikult ja arguseta, ning sirutas käe teretuseks. See sündis nii loomulikult, nii «täisealiselt», et Villem pisikest kätt peaaegu aupaklikult pigistas, nagu seisaks korteri perenaine ta ees, ei mitte üheteistkümne-aastane lapsuke.

«Tere, noor sugulane,» ütles ta liigutatud häälel. «Juhtume kurval tunnil teile külalisteks, aga ka meie mõlemad, minu Miinake ja mina, teame, mis on leinakurbus: alles kolme nädala eest viisime hauda Miinagi ema . . .»

Juuli lõi pilgu külalise tütrekese peale ja ta silmad täitusid

suurte läikivate pisaratega; nende vastu vaprasti võideldes oli ta natuke aega tumm, siis ütles vägisi muudetud toonil:

«Eks pange kotid maha ja istuge; olete vist mõlemad küll väsinud.»

«Kas meile siis ka öökorterit tahate anda, väike perenaine?» küsis Villem.

«Miks mitte? Ruumi küll vähe — meil on veel kaks vabrikutüdrukut korteris —, aga eks ikka leia.»

«Juuli on tubli perenaine — seda peate teadma,» ütles naabrinaine ja paitas tütarlapse pead; «meie kõik paneme imeks, kui terane ja virk ja tark on see lapsuke . . . Kas teate, et Volli seal, ta väike vend, on justament Juulikese kasvatatud? Ta on teda hoidnud ja kasinud, söötnud ja jootnud — ning paremini ja mõistlikumalt kui nii mõnigi päris ema ja täiskasvanud inimene . . . Mina küll veel kaua siin kasarmus ei ela ega kõike ei tea, aga mulle on teised sellest tütarlapsest rääkinud päris imeasju . . . Mõtelge, külamees, ise: mõni kuu pärast isa surma sünnib Juuli emale laps. Niipea kui nurgavoodist tõuseb ja omal jalal vähe liikuda suudab — mine tööle, sest tööinimene elab peost suhu, ega tagavara ole. Mine tööle ja jäta kahenädalane laps kätkisse! Ainsaks hoidjaks ja kaitsjaks jääb talle üheksa-aastane tütar. Aga mitte üksi tillukese hoidjaks — Juuli peab ka perenaine olema: peab süüa keetma, ahju kütma, tuba kasima . . . Ja kas arvate, et tütarlaps sellega korda ei saa? Kõik, kõik teeb ära, kõik on kodus korras, ja ise ei nurisegi! Lapsel on kuivad mähkmed alati ümber, ta on hoolikalt toidetud, emalgi lõuna- ja õhtusöök valmis . . . Aga Juuli pole mitte ainult vennakese kasvataja — kes teda ennastki kasvatas? Ta on iseenesegi ema ja isa . . . Ema käis ka enne isa surma ja enne Volli sündimist tööl. Siis oli Juuli jumalaüksi kodus. Minu õde elas tol ajal siin kasarmus ja Saare korteri kõrval. Paluti siis teda taoti väikese Juuli peale silma heita. Seda polnud aga vajagi. Pisike tütarlaps elas nagu vana inimene vagusalt ja mõistlikult oma korteris. Muidugi ei saanud ta kannide ega nukkudega mängida, ei teistega väljas kepsu lüüa — ta pidi juba siis perenaine olema, kes tööst väsinud ema eest mõnegi koduse talituse ära tegi, süüa muretses, pesugi pesi ja käis väljas ostmas, mis vaja . . . Kuldne laps, tõesti! Ja kuida ta käes kõik käib, kuida ta igast tööst kohe aru saab! Just kui täis inimene!»

Jutukas eit silitas tütarlapse ruugeid juukseid; Juuli püsis häbelikus kohmetuses nii kõlava kiituse pärast võõra mehe kuuldes ning tegi jälle väikese vennaga tegemist, kes supilusika kätte oli saanud ja selle otsa näris, kuna ta seejuures uudishimulikult võõrast tütarlast külamehe kõrval silmitses.

«Paku siis võõrastele ka istet, Juuli, ja otsi pärast kehakinnitust,» lisas naabrinaine juurde, kuna ta käe ukselingile pani. «Kes teab, ehk võib külaonu teid, vaeseid varrekesi, vähe aidata — olete ju nüüd nagu linnukesed oksal, ei abiarmu kuskilt loota. Jah, sa heldeke, kui hale! Isa-ema mõlemad surnud — kuhu jäävad niisugused väetikesed, kui helded inimesed ei aita, — lageda taeva alla ja nälga!»

Silmi pühkides ja head päeva soovides ruttas sõbralik eideke minema. «Küll Juuli jutustab teile oma kurva loo ise pikemalt,» tähendas ta veel ukse vahelt; «ta oskab ju rääkida nagu vana inimene.»

Villem Luik seadis oma kompsud ukse kõrvale nurka ja vaatas taas arupidaval pilgul ringi.

«Kui siin pisikeses kambris elab veel kaks inimest, nagu ütlesid, Juuli, siis ei täi sul ju meile öökorterit andagi,» pajatas ta. «Siia ei mahu nii palju hingelisi äragi.»

«Oh, pole viga,» naeratas tütarlaps, «küll me ruumi leiame; meie mamma elas ju ka veel siin. Pisikese tüdruku paneme Volli juurde magama . . . Võtke aga kuub seljast.»

Seejuures lähenes ta ise ruttu Miinale ja hakkas teda ta suure räti ja paksu jaki seest osavasti välja koorima. See sündinud, tõmbas Juuli külaonu tarvis ühe tooli nurgast, teise pealt võttis supikausi ja lusika ära ning viis koridori, kust tagasi tulles ta väikese venna suu puhtaks pühkis ning Miinale istmeks madala järi isa kõrvale lükkas. Kõik see sündis väledasti ja sihikindlal teadvusel. Nagu näha, tundis tütarlaps end oma talituses loomulikul paigal ja näis olevat kõigega vilunud . . . Kui ta ühest sängist oli rätiku toonud, mille ta endale pea ümber lõi, küsis külaline, kuhu ta nüüd läheb.

«Natuke poodi,» oli kiire vastus.

«Ja mis sinna?»

«Mul — mul pole soolast kodus.»

«Jää aga paigale, hea laps,» vastas Villem liigutatud naeratusel. «Mul on kottides kõiksugu toitu, ka soolast mitmeks päevaks. Küll ma otsin kõik välja, kui söömaaeg kätte jõuab.

Meie sõime teel, meil pole veel häda . . . Tule parem meie juurde ja ajame paar sõna juttu. Räägi meile oma vaesest emakesest, kui süda lubab. Räägi, kuida ta haige oli ja kuida ta suri.»

Juulike näis olevat kahevahel, kas on sünnis võõra lahket pakkumist vastu võtta või mitte; ta punastas kergesti ja jäi seisatama.

«Aga — meil omal ka vaja,» tähendas ta.

«Saame sellest kõik, mis mul on,» vastas Villem, «jää aga koju, pai laps.» Ja ta võttis väikesel perenaisel rätiku jälle peast.

Juuli najatas voodi veerele ja hakkaski emast jutustama. Ta kõneles ladusasti, asjast kõrvale kaldumata, järge kinni pidades. Ta hääl oli tõsine ja rahulik. Kui Villem teda enda ees ei oleks näinud seisvat, vaid teda ennast nägemata ainult ta juttu oleks kuulnud — ta oleks kõnelejat küpse vanusega inimeseks pidanud.

«Eks ta vaene köhinud juba terve talve, aga kes seda teadis tähele panna,» vestis Juuli. «Köhime siin ju vahel kõik. Pole ka ime: vabrikus kole palav, kõik palja jalu ja pool-alasti, higised ja topased. Mine siis sedaviisi lõunale või õhtule, välja külma kätte . . . Noh, eks mamma hakand köhatama, köhatama — köhima, köhima, viimaks nii läkastama, et läks näost siniseks ja hing jäi kurku kinni. Ta läkastas vahel nii, et mina hakkasin suure häälega nutma ja karjusin: «Mamma, mamma, sa sured!» — — Aga siis sai korra paremaks. Köha jäi vähemaks. Köhatas aga veel nii» — ja Juuli tegi järele, kuidas ema oli köhatanud: kerge, kuiv ehetamine . . . «Jumal teab, kuida see õieti oli — külmetas vist uuesti —, tuli vabrikust tööajal koju ja heitis voodisse. Lõdises kõigest kehast, külmavärinad ja palavahood käisid vaheldumisi. Keetsin talle kummeliteed, jõi kuumalt, ja matsin ta tekkide ja kuubede alla. Juba teisel ööl hakkas jampsima. Ajas niisukesi juttusid, et mulle tuli hirm peale . . . Jäi raskemaks ja raskemaks ning viidi hospidali. Seal käisin teda vaatamas — ei tundnud mind enam äragi! Nii võõrad silmad, — ja vahtis aga lakke ja rääkis segast juttu. Ma hüüdsin: «Ema, kas sa mind ei tunne? Juuli olen!» Tema aga vahtis lakke ja hakkas suure häälega naerma, nii õudse häälega, ega tundnud mind enam ära! — ei tundnud enam — —»

Tütarlaps pigistas alumise huule tugevasti hammaste vahele, ta kõhn rind hakkas tuksuma, lõug värisema ning kuumad läikivad piisad tilkusid tal silmadest.

Villem ei eksitanud teda ta valus. Ta endagi pilgu ette kogunes udu.

«Suri ära — meie ei näinudki — meie ei teadnudki — mina ja Volli. Tuldi aga ja öeldi: mamma surnud... Hospidalist viidi kabeli — seal saime alles näha... Kui puusärki pandi, viisin Volli kaasa. Volli näeb puusärki, sirutab käe ja ütleb: «Ilus äia — Volli vii toju!»» Ja Juuli näo üle pühkus naeratus — õrn, kurb, puhas nagu pilve tagant vilkuva päikese pagev helk... «Äiaks hüüab Volli kätkit,» lisas jutustaja seletades juurde; «Vollil oli enne kätki, aga kui suuremaks sai, müüsime ära... Noh, ta ei näind veel, kes oli «äia» sees. Tõstsin ta sülle ja näitasin. Puusärgis oli meie vaene ema. Ei tahtnud teda enam ära tunda: silmad aukudes, mustad äared, nägu kollane kui vaha ja paljas luu ja nahk. Ning missugused kortsud kätel ja sõrmedel ja otsaees! Ja kuida ta peanahk juuste alt kollendas, ja kuis olid ta mokad sinised — peaaegu mustad — tõesti mustad!... Jah, mina ei tundnud teda hästi äragi, aga Volli — — vahib, vahib suurte silmadega, ise ehmunud, nii et lööb küüned mulle palgesse, sosistab siis tasahiljukesi: «Mamma!» Vahib, vahib veel, viimaks karjub kõigest jõust: «Mamma, mamma!» ja hakkab täie häälega nutma...»

See, kellest jutustati, oli vahepeal väikese võõra neiukesega hakanud tutvust sobitama. Majaisanda julgusega seadis Volli enda Miinakese ette, suu suu vastu. Vahtisid ja tunnistasid siis teineteist tummalt tükk aega. Viimaks kaapas poisike neiu õlga, siis ta nina, siis äigas tema peast üle. Et ta seejuures naeratas, siis järeldas sellest piigake, et tal mingit paha nõu ei ole, ja kaapas vastu. Mõlemad naersid. Paar minutit hiljem seisid nad käsi käes — tutvus oli küps. Ja pilguke veel hiljem ajasid nad, ümber järi ringi joostes, juba teineteist mängides taga...

Aga kui Juuli oma jutus sinna kohta jõudis, kus ta Volli ahastushüüet mamma järele kordas, ajas poisike korraga kõrvad kikki ja astus õe poole.

«Mamma,» tegid ta huuled, ilma et oleks häält kuuldavale tulnud, ja ta jäi mõttesse; natukese aja pärast küsis ta aga, nutuvõru suu ümber: «Tas mamma tuleb varsti?»

«Ää päri ühtepuhku,» ütles Juuli silmakirjaks tõreldes; «ma ütlesin sulle ju, et ta saab varsti terveks ja siis tuleb koju... Mine mängi parem Miinaga!»

Villem ja Juuli kõnelesid siis veel summutatud häälel homseist matuseist. Kas emal on selle tarvis raha järele jäänud?

Just nii palju, aga mitte rohkem. Puusärk saanud makstud, matusekuludeks olevat raha Jaan Veineri, ühe naaberkorteris elava vana töölise käes, kes ka terve matusetoimingu enda peale võtnud. Juuli ütles punastades kogu oma kassaseisu olevat poolteist rubla.

«Ja mis pidi sinust ja su väikesest vennast siis nüüd saama?» küsis Villem Luik. «Mis nõu oli sul enesel?»

«Oo, ma oleksin kellegi juurde nii kauaks tüdrukuks läinud, kuni saan nii vanaks, et võin vabrikusse minna.»

«Tüdrukuks?» küsis Villem imestades.

«Jah — söögikeetjaks ja lapsehoidjaks, — kellegi juurde, kes tööl käivad ja kel on väikesed lapsed kodus.»

«Vahva tüdruk!» naeratas maaonu. «Millal sind siis vabrikusse võetakse?»

«Noh, juba aasta pärast.»

«Ja Volli — mis temast pidi saama?»

Juuli nägu tõmbus kurvaks, ta kulmude vahele tekkis korts. «Veiner ütleb, et peab katsuma teda kuhugi ära anda — kasvandikuks või mis, — ehk leidub heldeid inimesi... Ta tahab kirikuõpetajat paluda — see ehk soovitab... Aga mina — mina ei taha, ei või — ma ei lase teda, — — mitte ei anna võõraste inimeste juurde!...»

Villem pani tähele, kuidas ta käed salaja rusikasse läksid, kuidas ta pale õhetama lõi ja kuidas ta silmad vihase valuga ning ühtlasi kirjeldamatu õrnusega väikese venna poole loitsid.

«Ja mis nõu sul siis Volliga oleks?» küsis Luik.

«Ma tahan teda ise toita ja kasvatada — oma teenistusest!»

Seda öeldes ajas ta enese poolteadmatult sirgemaks ja pööras oma õhetava näo julge läikiva pilguga küsija poole.

Villem Luik tõusis istmelt. Ta suu ümber tuksus midagi, ta silmade ees seisid niisked kaed. Ta pani ristis käed oma pea peale kokku ja vaatas kaua tütarlapsele otsa. Siis langes ta pilk mõlema lapse peale, kes tema jalge ees rõõmsasti

kilgates mängisid — nagu õde ja vend . . . Villem vaatles neid mõttes, pöördus siis järsku Juuli poole, kelle väikese, tööst kareda käekese ta pihku tõmbas.

«Võta mind appi,» ütles ta, vaadates tütarlapsele sügavasti silma.

«Appi?»

«Appi — neid mõlemaid seal toitma ja kasvatama . . .»

«Ooo!» tegi Juuli, sest ta mõistis; ta tõstis silmad üles enda ees seisva tugeva mehe poole ja jumestus. Siis pigistas kergesti tema kätt — tummalt, tänulikult . . .

«Sa tahad siis minu perenaine olla?»

«Tahan,» vastas tütarlaps kindlasti.

«Ja minu tütrekesele emaks?»

«Hoidjaks,» parandas Juuli.

«Või võõrasemaks,» naeratas Villem, tõmbas tütarlapse ruuge pea oma mõlema käe vahele ja surus seda enda vastu.

Juuli kähvas äkki nagu unest üles.

«Sa taevake! Nüüd ma seisan siin ja lobisen, ja kohe tulevad Miili ja Veera õhtule . . . Ruttu supp sooja!»

Lähemal hetkel välkusid ta paljad jalad ja ta vana sitskuue saba ukse vahel — ta oli kadunud. Muigega, milles avaldus iseäralik lõbus tunne — rahulolek iseenesega —, vaatas Villem talle järele. Kui ta maha istus, ohkas ta, aga see muie oli alles, see säilis veel kaua tema huultel.

Juulit ei tulnud enam tükil ajal nähtavale. Villem kuulis teda koridoris, ukse kõrval seisva kapi kallal, paar korda kolistavat ja edasi-tagasi jooksvat, kuid tuppa ta ei tulnud. Külaline viitis aega sellega, et ta hakkas ruumikest, milles ta viibis, lähemalt silmitsema ning pidas aru, kuidas võisid siin viis või kuus hinge elada, kõigepealt aga magada. Pikerguses süllakitsuses kambrikeses oli ainult kaks puuvoodit — parempoolse seina ääres, otsad vastamisi. Vastu teist seina seisis väike söögilaud ja madal ühe uksega riidekapp. Kaks tooli veel ja järg põrandal — see esindas tervet mööblivara. Mõlemad sängid aga olid nii kitsad, et parajasti üks inimene sisse mahtus. Villem küsis eneselt, kus siis kõik teised magavad, ning pidi pead vangutades tunnistama, et ta muud vastust ei leidnud, kui et seda siilukest põrandat, mis mõlema voodi ja laua ning kapi vahel lagedaks jäi, ka igaõiseks magamisasemeks tarvitati. Kas sängid selleks tarvilikke esemeid varjasid, jäi veel otsustamata. Juhtumisi üles lae poole

vaadates märkas külamees alles nüüd, et mõlemapoolsed seinad ülalt, umbes kolme jala kõrguselt, olid lahti — ainult neljakandiliste varbadega trellide kujul täidetud. Õhu poolest seisid siis kõik korterid — terve päratu rida — üksteisega otseses ühenduses. Villem mõistis nüüd, miks hääled kõrvaltubadest nii selgesti siia kostsid ja et seejuures süüdi ei olnud mitte üksnes õhukesed vaheseinad.

Vaheajal oli kasarmus ärganud kummaline elu ja liikumine, mille kaja Villem Luik võõrastades kuulatama jäi. Jalaastumised, suured ja väikesed, rasked ja kerged — ilmlõpmata vooris, täitsid treppe ja päratuid vahekodasid müdinaga, nagu marsiks rügement sõjaväge majja. Tampivad mehesaapad, naiste sohisevad tuhvlid, laste logisevad kingad, päterdavad paljad jalad — need kõik vehkisid mööda Saare korteri uksest, mille taga istus vagusast külaelust välja heidetud talupoeg. Selle müdina hulka segines tume häältesumin, kajasid hüüded karedatest kurkudest, kostis naiste ja tüdrukute hele vada, laste nutt ja naer, uste löömine ja köögist tungiv särin ja susin.

Kell oli kuus, töörahvas valgus õhtule — laupäeva tõttu tund varemini kui muidu. Joa vabriku töölisteväg tuli tänasest töölahingust ja marssis leeri puhkama.

Luik oli istmelt tõusnud ja avas ukse, et välja vaadata. Ta tegi seda selle huvitatud uudishimuga, mis on terasemal külainimesel iga asja kohta, mis uudisena tema silmaringi puutub. Villem vaatles seda voorimist, ja mis talle eriti silma torkas, jäi talle selgesti, nagu paberile kirjutatult, meelde. Ta pani kõigepealt tähele, kui osavõtmatult kõik üksteise kõrval ja järel kõndisid. Villem ei saanud aru, kas nad endid üksteisest nii lahus, üksteisele nii võõrad tundsid olevat, või aga nii ühised, nii tuttavad, nii ligi üksteisele, et iga elu- ja tundeväljendus igapäevase üksluisuse mõjul oli loiuks ja nüriks saanud. Vaevalt, et keegi Villemigi peale pageda ükskõikse pilgu heitis. Mingit terasemat tunnistamist, mingit küsimust ei helkinud niisuguses pilgus nähtavale. Suurem hulk läks mööda, ilma et võõrast tähelegi oleks pannud. Nende näod rääkisid tüdimusest ja sellest tusast, mida soetab tüdimus. Kui nad tuppa jõuavad — Villem aimas seda —, vajuvad nad vist lõdvalt kuhugi istmele ega mõtle, tunne, taha, soovi tükk aega midagi. Nooremad mehed ja poisid, noored tüdrukud ja tütarlapsed olid elavamad. Nende suud rääkisid lau-

päeva-õhtust, mis oli praegu, ja pühapäevast, mis on homme, ning need magusad sõnad nõidusid nende nägudele nagu hämarikuhelgi ja koidukuma üksteist suudlema. Nädalatöö seljataga ja homme puhkepäev! See mõte elustas ja erutas neid. Nad unustasid hetkeks väsimuse ja tüdimuse. Keha ja vaim laotasid poolvägisi natukeseks ajaks oma kurnatud tiibu . . .

Naisterahvad, vanemad ja nooremad, puutusid Villemile oma näokarva poolest iseäralikult silma. Ta otsis hoolega kõigi nende naiste, tüdrukute ja tütarlaste seast, kes temast salkadena mööda ruttasid, värskeid, õitsvaid palgeid. Ta leidis neid vähe. Enamasti jumetas talle nende nägudelt isevärki sügavkollakas kahvatus vastu, nagu seda pargib alaline elu kuumas, umbses õhus. Tumesinakad rõngad ümbritsesid paljude silmi, mis nende pilgu suuremaks, nende näokarva aga seda kolletumaks muutsid.

Villemit eksitasid tema vaatlemises kaks tüdrukut, kes tahtsid Saare tuppa astuda. Nende kannul jooksis Juuli palja jalu, aurav leemevaagen käes, ning tema järel haukudes väike, pika tulitanud karvaga hall koerakutsikas. Külaline andis teed, ja kõik neli tungisid kambrisse. Tüdrukud viskasid rätikud ümbert, ringutasid liikmeid ja silmitsesid nii möödaminnes jahedalt mõlemat võõrast. Elavamat osavõttu avaldasid nende pilgud supikausile, mis laual auras ja mille ümber Juuli «kalidori»-kapist lusikaid, leiba ja soola kogus.

Villem pakkus neile teretuseks kätt.

«Ega üürilised pahaks ei pane, kui ruum täna ööseks pisut kitsaks jääb,» ütles ta. «Perenaine lubas meile siin nimelt ka öömaja anda.»

«Meie djadja maalt ja tema väike tütar,» lisas Juuli seletades.

Tüdrukud nimetasid lühidalt, et neil selle vastu midagi ei ole, kusjuures nende aplad silmad vargsi ukse kõrval seisvate võõraste kompsude poole piilusid. Vist aimasid nad, ja väga õieti, et maainimesed, tulles linna külaliseks, ikka midagi suupärast kaasa toovad.

Luik avaski siis ühe oma kottidest ja hakkas sealt kõiksugu söögikraami lauale laduma, enne kui näljased tüdrukud leemekausi kallale said asuda. Seal oli vitsik värsket võid, suured karbid paksu valget pekki täis, teised silkudega, suitsutatud lambakints ja kannikas värsket karaskit.

Tüdrukute palgeile heitis nagu päikesepaiste. Nende huuled tõmbusid naerule. Üks neist matsutas kuuldavalt suud.

«Djadja, kas teate,» ütles ta ise kuivalt, «te ei messaita meid sugugi.»

«Jääge kas või terveks kuuks meile notševaitama,» lisas teine ladusas eesti keeles, aga vene murdes.

Juuli hakkas naerma.

«Nojah, eks nii kauaks, kui djadjal kotis veel midagi on, mis tüdrukute suud vett jooksma paneb . . . Aga» — ja Juuli pööras silmad pilgutades Villemi poole — «ega teil siis täi oma toitu neile õgijatele ära anda —, need võivad ju inimese paljaks süüa!»

«Me võtame vägise!» hüüdis eesti tüdruk. «Ega meiegi suu sarvest ole.»

«Pistke aga mokka, mis leiate,» naeris külamees ja tõi nüüd veel väikese vajakajoodud viinapudeli nähtavale.

Vene tüdruku silmad lõid läikima.

«Djadja,» hüüdis ta ja sirutas mõlemad käed õieli, «djadja, tule, ma patseluitan sind! . . . Mu sjuda ongi nii vesine — ja njud veel se suur rjõm!»

Juuli saadeti naabertoast viinaklaasi laenama — neil endil polnud. Kui tütarlaps klaasiga tagasi tuli, sosistas ta djadjale salamahti kõrva:

«Ärge talle palju andke — jääb ruttu joonuks — ei kanna palju . . .»

«Juuli valetab,» kisendas Veera oma veidi kähiseva altohäälega, «meie niikagdaa ei jää purju! Meie, venelased, joome üksi sjöma alla oma tilluke rjumotška. Sjee annab rammu väsind tööinimesele ja tjeb mjele rjõmsamaks, ja on hea isu süüa. Nalei, nalei, djadja!»

Ja nüüd järgnes üsna lõbus sööming — lõbus toitude haruldase rohkuse ja sööjate hea isu pärast; ka viin elustas mööduvalt meeli. Kuna djadja Luik kui külaline sai istmeks tooli, pidid Miili ja Veera laua taga seistes sööma, sest teise tooli muutis Juuli väikese Miina ja Volli tarvis söögilauaks, kuhu ta neile taldrikuga suppi, liha ja leiba andis. Ise istus ta järile nende juurde ja söötis kordamisi mõlemat suure hoole ja käteosavusega. Kontvõõraks oli neil karmi karvaga hall Muta, kes kannatliku «sitsimisega» kõhutäidet teenis.

Veera jõi napsi viina ja ta väikesed vesihallid silmad said märja sära; ta jõi teise ning hakkas palju naerma ja patrama.

Et Juuli onule silma pilgutas, siis ei kallanud Villem enam sisse, vaid tegi, nagu unustaks pudeli. Ise ta oli samuti kaks napsi joonud — rohkem talle ei maitsnudki, kuna Miili klaasi veerelt ainult huuli niisutas. Veera sööb matsuva suuga, naerab, naljatab, aga ta pilgud on nõiutud pudeli külge, nad anuvad ja ahnitsevad nii avalikult, nii tungivalt, et Villemil häbi on kauemini sõgedat mängida; ta sirutab käe pudeli järele ja kallab klaasi täis.

«Veeruška!» tuleb põrandalt hojatav hüüe.

«Mis on, Juuli?» küsib Veeruška imestades. «Kas mina joon? Djadja ise tahab juua kolmat napsi — bog ljuubit troitsu . . .»

Seejuures pilgutab ta Villemile omalt poolt silma, kes siis ka vastu tahtmist kolmanda napsi joob. Nüüd sätib Veera enese oma laia kehaga nõnda laua äärde, et pudel, klaas ja Villemi kallav käsi on varjatud; välgukiirusel pistab siis napsi ära, ilma suud maigutamata, ilma jutus ja söömises vahet pidamata. Tal on nii pentsik süütu nägu, et Miili vägisi naerma pahvatab . . . Juulike ei lase ennast aga petta; mida ta terane silm ei näe, seda aimab ta erk vaim. Äkitselt sirgub Veera selja tagant peenike käsivars üle laua ja — viinapudel kaob . . .

«Jah, vii aga ära,» ütleb Veera, «tänaseks hvaatit, — muidu võib-olla joob djadja enese purju . . .»

Paar minutit hiljem on Veerast iga elavus lahkunud — nagu ära pühitud. Ta silmad on hallid, ilma vähema kui läiketa, ta näo kollakas nahk langeb lõdvalt volti, ta suu ümber ja nina äärtel tulevad sügavad jooned nähtavale. Juhm naeratus suu ümber, taganeb ta söögilauast ja vajub nõrgalt ning väsinult sängi servale. Kuna ta pehmel keelel veel mõned mõttetud sõnad lobiseb, kipuvad ta silmad varsti kinni. Tukub ja ärkab — ärkab ja tukub. Viimaks nõrkeb ta suur valkjas pea voodi otslauale, käed vajuvad lõdvalt rippele ja vali nohin kuulutab, et väsinud tööline magab . . .

Juulil oli õigus — Veera ei kanna palju viina. Ta on nõrk ja väeti nagu lapsuke, hoolimata tema suure keha näilikust tugevusest.

3

Pärast õhtusööki läks Villem Juuli juhatusel Jaan Veineri tuppa, et temaga homse matuse ja lahkunud sugulase kohta käivate muude asjade üle rääkida. Korter, millesse ta astus, oli sedasama laadi ja niisama kitsas nagu Saaregi oma, muudkui et siin jäi liikumiseks veel vähem vaba ruumi üle. Kamber oli nimelt seinast seina sängide ja koikudega täis kiilutud. Peale magamisasemete polnud toas muud majariista kui söögilaud ja üks tool ning keset ruumi, nagu varjuks ühele sängile, madal ja kitsas kummut.

Jaan Veiner oli lesk. Tema koduse majapidamise eest hoolitses ta sõsar, haiglane, poolkurt vanapiiga. Veineril oli kuueteistkümne-aastane poeg, kah Joa vabriku tööline, ning üürilisteks pidas ta enesel kolme alaealist vabrikupoissi. Viimased olid isuri soomlased, vanuselt kolmeteistkümne kuni viieteistkümne aastased.

Veiner oli halli peaga, vimmas kuklaga ja vähese jutuga vanamees. Ta kustunud silmad vahtisid maha, kui ta oma lühikesi, järsu tooniga vastuseid kohmas. Seejuures imes ta vahetpidamata lühikest süsimusta piibunossi, mille tulise koluga ta ninaots peaaegu kokku puutus, ning sülgas imeosavasti läbi hammaste. Poisid istusid reastikku oma sängidel ja ootasid õhtusööki, mida vana Krõõt, pikkamisi toa ja köögi vahet tussates, näis valmistavat.

Et Villem sõnakehva Veineriga pikemat juttu ei saanud, siis olid asjad mõne küsimuse ja kostusega seletatud. Vana tööline oli surnu kirikuõpetajale matmiseks üles andnud ja puusärgi vedamiseks töövoorimehe palganud. Matus pidi olema hommikul enne jumalateenistust Aleksandri kirikus. Luik omalt poolt teatas, et ta tahab sugulase mahajäänud vaestelaste eest esiotsa, nii kuidas jõud lubab, muret kanda ja nad enda juurde korterisse võtta. Veiner vaatas seejuures sugu terasemalt külalisele otsa, nokutas rahul olles pead, koputas piibust tuhka ja hakkas kuuma kolukest uuesti täis toppima. Kui ta siis paar värsket popsu oli teinud ja läbi hammaste Villemi saapa peale sülge heitnud, urises ta:

«Kas jõuad siis kolme last toita?»

«Eks näe,» vastas Luik.

Seega lahkusid nad.

Kui Villem sugulase korterisse tagasi astus, oli see juba täiesti magamisleeriks muudetud, nii et kambrikeses ümberpöördumiseks enam ruumi ei olnud. Külamees märkas nüüd, et mõlemad sängid olid kahe poolega: lahtitõmmatult mahtus siis kummassegi kaks magajat. Ühes sängis teki all norskas juba väsinud vene tüdruk, teise tagumisel serval, vastu seina, puhkas väike Volli. Miinake, kes juba isa järele nutta oli tihkunud, oli veel ärkvel ja puges ruttu Villemi sülle. Miili luges pisikese tumeda lambi juures uniste silmadega ajalehte ja Juuli oli veel sängide kallal nobedasti tegevuses.

Lahtitõmmatud voodid ulatusid nüüd ühest seinast teise, nii et põrandast enam midagi lagedaks ei jäänud, kui mitte lauda ja kappi ei tahetud kambrist välja kanda.

Villem pidas endamisi asjata aru, kuhu siis õieti teda taheti magama panna: Miili ja Veera täitsid ühe sängi ära, ja kui Juuli Volli kõrvale heidab ja Miinakese ka veel sinna võtab, siis on ka teine voodi enam kui täis. Kas ühe lapse tarvis mitte toolidele ei võiks aset teha? Villem nägi aga sedamaid, et üks tool oli teisest palju madalam, võib ka olla, et tarvilikud alusriided puudusid.

Isa süles jäi Miinake ruttu uniseks, sest pikk teekond oli teda tublisti väsitanud. Miili märkas seda, võttis magava lapse enda hoolele ja toimetas ta Volli kõrvale sängi.

«Kas djadja ka juba puhkama ei lähe?» küsis Juuli ja näitas käega laste sängi poole, mille väline külg kolmandale magajale kitsast, aga ikkagi läbisaadavat paika pakkus.

«Sinna?» küsis Villem. «Aga kuhu siis meie väike perenaine ise heidab?»

«Ärge selle eest muretsege,» ütles tütarlaps sunnilise naeratusega, «küll ma tean, kus on minu ase.»

«Aga kus siis?»

«Meie magame Mutaga koos.»

Villem ei saanud vastusest hästi aru, aga ta märkas, et tema pärimine oli Juulile piinlik; seepärast tänas ta ainult pakutud aseme eest ja lubas varsti puhkama minna.

«Meie läheme veel Metsiku Kristjani viiulimängu kuulama,» ütles Juuli, hakates Miili käest kinni; «tule, vaatame, mis su peigmees teeb!»

Ja tüdrukud sagasid toast.

Ehk küll aeg varane oli, tundis Villem enese siiski nii närvastanud olevat, et ta nõuks võttis sängi heita. Pealisriideid

seljast ajades silmitses ta liigutatud meelel mõlemat last, kes teineteise kõrval, külg külje vastu, magusasti uinusid. Miinakese käsi oli Volli lõua alla sattunud; näis, nagu hoiaks ta uut venda hellalt kaisus . . .

Hoolimata väsimusest, ei tahtnud Villemile und silma tulla, sest päevajuhtumused, mure ja võõras koht hoidsid ta meeled elevil. Ja kuigi viimaks kerge unerammestus tast võitu oli saanud, ärkas ta ometi jälle, kui umbes tunni aja pärast uks käis ning Juuli ja Miili tasahiljukesi tuppa tagasi pugesid. Et neile magamaminekuks vaba voli anda, tegi Luik, nagu uinuks ta juba täiesti. Seejuures pani ta aga, taoti silmi avades, tähele, mis kambris sündis.

Kuna Miili haigutades veel kord lehte hakkas silmitsema, näis Juulil aseme valmistamine teoksil olevat. Vähemasti nägi Villem teda kuskilt nurgast vana kasukakest ja veel üht ihukatet välja rebivat. Kuhu ta nad viib? mõtles piiluja. Ei viinud kuigi kaugele. Laskus käpuli tüdrukute sängi ja kapi vahele maha ning laotas kasuka voodi alla põrandale. Ise puges sedamaid järele: esmalt kadus ta ruuge pea, siis ta kõhn, sale keha, siis punased tolmused jalad sängi alla . . . Ta läks tõesti Muta juurde magama, sest sealt alt oli Villem ammu juba koera nohisemist ja unistamist kuulnud. Riides, nagu ta oli, mässis Juuli oma väikese väsinud keha vana kasuka ja kadunud ema lõhkise aluskuue sisse ning oli oma asemega rahul; võis arvata, et ta seal täna mitte esimest korda ei maganud.

Miili luges veel natuke ajalehe juttu, puhus siis lambi ära ja puges nagisevasse sängi, oma norskava seltsilise kõrvale. Ta ei avaldanud võõrastavat nägugi seeüle, et otse nende mõlema külje all, kõval põrandal, veel üks inimene puhkas. Vist oli ta selle nähtusega hästi harjunud, vahest isegi enam kui üks kord seesugusel asemel maganud . . .

Pisikeses korteris valitseb vaikus. Kolmekordne kasarm aga kohab veel nagu päratu mesipuu. Joa vabriku töömesilased maitsevad kallist laupäevaõhtut.

Kuid pikkamisi raugeb nende sumin. Tuled kustuvad. Ilmatu mesipuu peale heidab tinaraske, väsinud vaikus, öised varjud laotavad ta üle oma tumeda heljuva vaiba. Paksu, sumbunud õhuringi liigutab ainult veel raske hingamine viiesajast roidunud rinnast.

Aknast näeb Luik, kuidas elu ka teistes mesipuudes sureb. Üks vilkuv tulesilm teise järel kustub. Kasarmud pikkades ridades, ots otsa vastu, külg külje vastu, mustavad nagu päratud neljanurgelised kirstud kevadises helkjas pimeduses. Maast katuseni, seinast seina on nad inimestega täidetud — sajad ühes, tuhanded kõigis kokku. Missugune sõjavägi puhkab ses määratus leeris! . . .

Järgmisel hommikul veeti Eeva Saare maine põrm töövankril Joa vabriku kabelist Aleksandri kirikusse. Matuselistena kõndisid vankri järel: Villem Luik lahkunud sugulase tütrega, Jaan Veiner, Miili ja paar vabrikunaist; Veera oli jäänud mõlema väikese lapsega koju.

Puusärk tõsteti kiriku eeskojas, peaukse esisel, raamile. Siin maeti vaeseid surnuid odavama hinna eest. Kiriku sees, altari ees, oleks seesama pühalik talitus olnud poole kallim. Matus ise aga jäi matuseks, kuigi kirikuõpetaja leinakõne Eeva Saare kohta oli lühem, kui see mõne altari ees maetava surnu kohta oleks olnud. Pealegi polnud siin Eeva Saar üksi matta, sest tema puusärgi kõrval seisid veel kolm teist, ja ehk küll matusekõne kõigi kohta oli ühine, pidi vaimulik mees matusesõnu ometi iga surnu kohta eraldi ütlema, ning aeg oli lühike — jumalateenistus pidi varsti algama.

Veerand tundi hiljem veeres surnuvanker Siiversti kalmistu poole. Villem Luik kõndis norus peaga väikese Juuli kõrval, kes ninarätti õnnistatud matuseliivaga käes hoidis. Nende järel kõmpis Jaan Veiner oma kõverate põlvede ja tuhmi näoga; vaevalt oldi linnast väljas, kui ta salamahti oma piibukese taskust tõmbas ja teda pihu seest vargsi popsima hakkas. Mõlemad naabrinaised olid kirikusse maha jäänud, nii et peale voorimehe, kes puusärgi otsal istudes hobust ajas, veel ainult Miili matuseliste hõredat salka rohkendas.

Juulikese nägu oli kurb ja kahvatu, aga ta ei nutnud. Tema silmadest paistis midagi, mis väljendas sügavamat ahastust, kui seda pisarad oleksid suutnud. See oli näriv hingevalu, nagu ta nii ilmsel selgusel ainult küpsema vanusega inimese vaatest taotseb kisendada. Villem vaatas tihti väikese leinaja peale maha ja kaastunne täis sügavat õrnust kees tal rinnas. Ta võttis tütarlapse kuumast käekesest kinni ja pigistas seda. Juuli tõstis pilgu tema poole üles ja püüdis oma isaliku sõbra näost nagu lugeda. Julgustatult surus ta siis temagi kätt vastu, ja nõnda kõndisid nad, nagu isa ja

Juuli kattis ema pead kätega ja langes nuuksudes puusärgi otsale, millest Villem ta viimaks õrnal viisil lahutas.

tütar, käsikäes edasi, kuni nad linnast välja jõudes surnuvankri serval istet võtsid.

Haua juures avati puusärk. Villem tahtis kadunud sugulase, Juuli unustamata ema palgele veel viimase pilgu heita. Tütarlaps hakkas värisema nagu haavaleht, kui puusärgi kaas tõusis ja surnu närtsinud nägu ning aukulangenud pool-avatud silmad nähtavale tulid. Juuli kattis ema pead kätega ja langes nuuksudes puusärgi otsale, millest Villem ta viimaks õrnal viisil lahutas.

Kui kirst hauda lasti, kui esimesed labidatäied liiva ja kive sahinal ja kolinal puusärgile langesid, olid pisarad tütarlapse laugelt jälle kadunud, aga ta pilkudes elas äraräakimata hirm. Ta hakkas mõlema käega Villemi labidast kinni ja küsis hääletult:

«Djadja, djadja, — kas see on tõsi, et ma ema veel kord näha saan?»

«Teises ilmas, laps, — muidugi,» vastas Luik pehmelt.

«Aga kui see pole tõsi — kui aga lapsi nii tööstitakse?»

«Ei, nõnda tööstitakse ka vanu inimesi, ja kõik on tõsi.»

Juuli laskis labidast jälle lahti.

«Ma usun sind, djadja,» ütles ta tasa. «Tehke haud ruttu kinni, ma ei taha siia kauaks jääda — siin on nii kurb ja kole . . .»

Varsti oli haud täidetud ning selle peale tõusis madal künkake ilma mingisuguse ehteta. Leinapärgade ja lillekimpude ostmiseks oli matuselistel raha puudunud ning liiga varane kevad ei pakkunud maksuta veel mingit ilu. Üksnes mõned pisarad Villemi ja Juuli silmist ning leinaliste «issameie» jäid mustavale kingule maha . . . Tummalt pöördus väike seltskond linna poole tagasi.

«Ja me tahame siis nüüd koos elada?» küsis Villem Luik Juulilt, kui nad voorimehe-vankrilt Joa esimeste hoonete lähedal maha astusid.

«Kui mind tahate — kui kõlban,» tähendas tütarlaps, varjates käega põske, mis vist verd täis valgus.

«Tahan, tahan,» vastas Villem iseäraliku kindlusega.

«Ja Volli jääb meie juurde?»

«Jääb meie juurde.»

Pilk, millega Juuli seepeale onu otsa vaatas, jäi Villemile unustamatuks: tumm tänu, lapselik õrnus, vaimustatud imetlus

seginesid südamekullaks, mille läik mehe rinna soojalt tuksuma pani.

Kui matuselised koju jõudsid, oli lõunaaeg parajasti käes. Veeruškale näis lõbu tegevat näidata, et ta on mõistnud virk perenaine olla: kapsasupp külaonu sealihaga oli valmis ja uhke naeratusega kandis koduhoidja aurava vaagna lauale. Väike Miina oli isa järele palju nutnud; punaste silmadega jooksis ta Villemi käte vahele. Vaevalt oli Juuli tuppa astunud ja räti ära heitnud, kui ta mureliku perenaise pilguga hakkas ringi vaatama ning käe külgepanemiseks asja otsima. Varsti oli ta siis ka täies tegevuses, pea kambris, pea eeskojas või köögis.

Vagusalt ja sõnakehvalt võeti koos lõunat. Õhtupoolel läksid Veera ja Miili välja ning tulid alles hilja õhtul koju kuskilt külaskäigult või muult lõbult. Järgmiseks ööks jagati magajad asemeile samuti ära nagu minevalgi korral: Juuli magas jälle sängi all ega andnud onu tingimisele järele teda või väikest Miinat seal magada lasta; ta sai selle nõude üle üsna pahaseks, nii et Villem talle viimaks järele pidi andma.

Koit kumas aknast sisse, kui Villem äkitselt silmad lahti löi: iseäralik plagin ja plärin, mis koridorist näis kostvat, oli ta äratanud. Külamees kuulatas, nühkis silmi ja kuulatas jälle; imelik — peaaegu nagu see käristi-plagin, millega Viru õitselised oma hobuseid koos hoiavad! Mis see küll tähendas?

Seda märkas Villem varsti. Kärinal oli ka kahe teise magaja kohta silmapilkne mõju: mõlemad töötüdrukud tõstsid kähku pead ja hakkasid endid, unega südilt võideldes, vaiba alt üles nihutama. Ühtlasi kahises kasukas nende sängi all ja Juuli haigutav hääl hüüdis:

«Tüdrukud, karaultsik klõbistab — maast lahti!»

Ka teistest kambritest kuuldus ärkamis- ja äratamissumin, kuna vali, läbitungiv klõbin eeskojas lühikeste vahedega edasi kestis.

Kell oli neli — kasarmuvaht äratas töölisi. Töö algas kell viis.

Ka Villem Luik hüppas voodist ja puges riietesse. Tal oli kindel nõu ennast juba täna tööliseks minna pakkuma. Ülesandmisi võeti küll alles kella üheteistkümne eel vastu, aga Villem oli mure pärast liiga suures ärevuses, kui et ta oleks kauemini mallanud sängi jääda.

Vahekojas veekraani all käidi ükshaaval silmi pesemas. Terve pikk «kalidor» oli unega võitlevaid silmapesijaid täis. Uksed käisid, hääled sumisesid, sammud müdisesid. Mesipuu oli jälle mühamas. Töömesilased lendasid välja päevatöösse.

Enne kui Miili ja Veera kella viie eel tööle läksid, õpetasid nad Villemit, kuhu tal on vaja minna ja kuidas oma asja toimetada. Villem tänas lahkeid juhatajaid ja võttis nõuks juba varem kui tarvis välja minna, et vabrikualevis veidi ringi vaadata. Ka koormas palav ja vänge öine leitsak, mis kambrit täitis, ta rinda nii, et ta värske välise õhu järele igatses. Kuna Volli ja Miinake teineteise kaisus veel magusasti puhkasid, oli Juuli juba majatalituses virgalt tegev. Kella seitsme ajaks auras kohv laual. Siis ärkasid lapsed ning salajasel imetlusel vaatas Villem pealt, millise väleda osavusega tütarlaps nad riietas, neid pesi ja söögilauas turgutama hakkas. Tõesti, selle emakese hoolde võis iga rinnalapsegi usaldada!

Varsti läks Villem teele. Kasarmute vahel, siledail asfalttänavail, jäi ta vahetevahel seisma, et mõnd maja lähemalt silmitseda. Missugused hoonelobudid! mõtles mees. Ja kõik kubisevad inimestest! Mõnel kasarmul — suured pruunid puumajad — olid lahtised rõdud mõlemal korral ees, millel kuivas pesu ja kus kapid, kastid ja muud maja-asjad seisid. Siis oli kasarmuid, mille aknad külamehe tähelepanu äratasid: üksainus keskmise laiusega aken andis ikka kahele korterile korraga valgust, sest kahe kambri vahel olev sein jaotas akna keskelt pooleks, nii et parem tiib ühele, pahem teisele sai. Aken kahas! naeratas Luik ja jalutas edasi. Ta jõudis varsti ka ilusate ja toredate majade juurde, mis andsid alevile korraga nagu suurlinna näo. Mõned olid suured lossisarnased telliskivi-ehitised kõiksugu ilustistega, kõrgete uste ja läikivate akendega; teised madalamad ja väiksemad — nende seas leidus ka puuhooneid —, aga kõik nägusad ja korralikud, tunnistust andes Joa vabriku õitsvast ainelisest seisukorrast.

Kõige rohkem huvitasid talumeest muidugi vabrikuhooned ise, need tohutud hoonemürakad, mis ulatusid kõrgilt kogu alevikust üle. Villem kõndis üle suure lageda platsi. Pahemat kätt viis pikk ja lai sild vabriku peahoone poole, mille hall hiigelkere veel hommikuse udu sees seisis; et aga sinnaminek oli võõrastele keelatud, siis hakkas Villem laia teed mööda teise hiigelhoone poole kõndima, mille punased tellis-

kivimüürid lugemata aknaridadega läheneja ees udust ikka selgemini välja kerkisid. See oli Joa vabriku Joala osakond. Villem vaatas värava vahelt ja üle aia aukartusega seda otsatu pikka viiekordset töölossi, mis masinate vuramisest tumedalt mühises. Kui võõras inimene ei pääsenud ta aga siingi mitte vabrikuhoonele lähemale — vabrikut varjati mittekutsutute eest nagu mõnd kindlust —, mispärast ta tuldud teed pikkamisi tagasi jalutas.

Peagi jõudis kätte aeg, mil ta oma tarbetee pidi ette võtma. Uue töölise esimene käik on vabriku «väliste asjade kontori» juurde, mida töörahvas politseiks kutsus. See oli Joala ja Joa vabriku vahel oleva tee ääres — siinsamas, kust Villem oli praegu tulnud. Kontorimaja oli telliskivist, ühekordne ja suurte, laiade akendega.

Kontori ümber oli juba, kui Villem saabus, salk teisi tööotsijaid ootamas, kuna neid iga minutiga veelgi juurde tuli. Siin oli mehi, naisi, tüdrukuid, lapsi. Kontoris pidas üks abidirektor kõigi nende töönekrutite seas proovivatel pilkudel ringvaatust ja valis sündsad välja, kelle nimed ta laskis kirja panna. Nekrutid aga seisid tummalt, alandlikult, murelikkude nägudega koos, igaüks kõpitseval südamel hea õnne peale lootes.

Järg ei olnud veel Villemi kätte jõudnud, kui kontoriuksest Hindrek ja Ann Sepp, tema eilsed reisiseltsilised, sisse astusid. Nad tundsid üksteist vastastikku kohe ära ning rõõmus muhelus lihvatas hetkeks üle nende tõsiste nägude.

«Ka juba platsis?» tähendas Luik sosistades, kui nad tema kätt olid pigistanud.

«Jah, ega viivitada maksa,» vastas Hindrek, kelle terased silmad kontoriruumis uudishimulikult ringi keerlesid.

Ta kutsuti sedamaid ette, kuna abidirektor teda uuriva pilguga mõõtis. Noor, priske, ärksa näoga poiss näis talle meeldivat. Ta pani Hindrekule ette paar küsimust ta vanuse, senise ameti jne. kohta ning laskis talle siis, nagu kõigile teistelegi, keda ta oli vastu võtnud, väikese sedeli anda. Natukese aja pärast võeti ka Ann vastu. Villem Luik, kes oma tasasevõitu, veidi ara loomuse tõttu teiste nekrutite selja taha jäi, jõudis hoopis hiljem järele. Mitu lastki võeti enne teda ette. Näha võis, et vabriku tarvidus laste ja alaealiste järele, kes olid vähegi tüsedamad ja terasemad, oli eriti elav. Juba hakkas Villemile lähenema kartus, et jagu saab enne täis, kui

teda tähele pannakse; aga seal kutsuti ka tema ette ja pisteti talle sedel pihku.

Sedeliga läks igaüks vabriku haigemajja arstlikule läbikatsumisele. Hospidal seisis Joa suure tee ääres ning oli väljast- ja seestpoolt kõigiti nägus, puhas ja eeskujulikult seadeldud maja. Läbikatsutavad astusid alasti ükshaaval tohtri ette, kes välispidise vaatluse järgi nende terviselise kõlbuse kohta otsuse mõistis.

Järgmisel päeval läksid siis tohtri poolt terveteks tunnistatud uued töölised vabriku sisemise kontori juurde kokku. Tee viis mööda laia siledat silda üle Narõova mühava haru, mille paremal küljel üks osa vahutavat koske mässas, selle määratu neljakordse hoonemüraka poole, mis keset jõge, kitsal saarel, oma nurgelist ning sopilist hiigelkeret tõstis — vägevalt ja ähvardavalt nagu mõni sõjakindlus.

See oli Joa puuvillavabriku vanem ning suurem peahoone. Kohe tema taga seisis teine, väiksem tööloss. Jõe teiselt kaldalt paistsid lähenejaile veel kalevivabriku ja osalt linavabriku hooned ning korstnad vastu.

Juba eemale suure silla peale kostis uutele töölistele tume mürin ja kumin vastu, mis maruse mere vihaseks, kõigest üle kostvaks, kõike maha suruvaks möirgamiseks paisus, kui töölised läbi vägeva võlvvärava vabriku esimesse hooviruumi jõudsid. Müürid ja müürid — aknad ja aknad, vaata, kuhu tahad! Nagu määratuist kärgedest, mis serviti püsti seatud ja mis kirjud on ilmlugemata kannuridadest, näib see hall, tuhm hooneräga oma tuhandete akendega olevat üles ehitatud! Ja mäherdune kihin nende lugemata akende taga! Nende mustavad ruudud ei näita väljapoole selgemalt, mis seal kõik sünnib, aga selle majesteetlik-vägeva mürina järgi, mis õhu vabisema, maapinna põruma paneb, ning selle ilmatu keerlemise ja veerlemise järgi, mis ruutudetaguses tumeduses enam aimatavaks kui nähtavaks saab, võib oletada, missugune kohutav liikumispalavik, missugune elumöll seal valitseb.

Villem sammus argselt teistele järele, ühest hooviruumist teise, läbi võlvialuse uue võlvialuse poole. Teda rõhus isevärki külm, tumm aukartus, mis oli ühenduses ehmatuse ja salajase hirmuvärinaga. Ta imetles ja vahtis — vahtis ja imetles . . .

Vabriku sisemises kontoris võtsid uusi töölisi vastu mõned poolmeistrid; nende saatel mindi laiali, ühed viidi sinna, tei-

sed tänna tööjaoskonda. Keegi ei teadnud veel, kuhu ta on ametisse määratud. Villem Luik mõne tundmatu seltsilisega astus meistri kannul kõrgeid libedaid kivitreppe mööda üles, vahekodadest läbi, kord pahemale, kord paremale poole pöördudes, põhjatute töösaalide avatud ustest mööda. Hiigelhoone mürises ja vabises masinavärkide mässavast käigust nii, et Villemi pea juba treppidel kihama lõi. Nüüd astuti esimesse töösaali sisse. Palav-niiske õhk, mis juba trepivõlvisid ja vahekodasid oli täitnud, tihenes siin peene villatolmuga ja õlilõhnaga tiinestatud kuumaks leitsakuks, mis tulijaile pilvena vastu lõi. Masinate ulumine ja undamine surmas iga muu hääle. Viru külamehe silmade ees seisis järsku nii meeletu räga, niisugune padrik kõiksugu keerlevaid, vuhisevaid, väntavaid, kerivaid kehasid, et ta paari esimese vaatega mitte midagi ei näinud. Ei ulatunud ta peletatud vaade esiotsa sest verstapikkusest hiigelruumistki üle, mille algul ta seisis, ei märganud ta silm ilmatu masinateräga üksikuid värke ja osi eraldada ega jaotada. Kõik sulas ta vaate ees kokku määratuks seletamata viirastuseks, mis hirmu peale ajas. Pikkamisi, nagu udu seest, kooris end viimaks ratas ratta järel, võll võlli järel, värk värgi järel nähtavale. Kuidas nad tormitsesid, lõhkusid, õgisid. Villemi meelest oli silmapilguks, nagu oleks ta purevate, kiskuvate murdjate lahingusse sattunud ja nagu püüaksid need higised, tolmused inimesed, kes siin ja seal nende vahel seisid, hirmsaid metsalisi asjata koost lahutada. Küüned, kihvad, hambad — kuidas nad hagesid, närisid, purustasid!

Villem kõndis mitmest töösaalist läbi — kõik päratud koplid täis masinaräga ja inimesi. Raud, teras, puu, nahk — kõik e l a s siin, kõik liikus mässava iiliga, kõik tegi tööd! Villem nägi toorest, puhastamata puuvilla, mida roguskist pakkide seest, raudsete vitsade vahelt välja kisti ja «huntidesse» loobiti, ja ta nägi valmis riiet — plink ja peen nagu hing. Alles aegamööda, järgmistel päevadel, hakkas ta neid lugemata vaheastmeid märkama, kõiki neid pikalisi muutusi, millest toores vill läbi käib, enne kui tast valmis riie saab. Siin venis masinakehade ümber veel vedel, habras vatt laia paksu kangana; siin jooksis veel hoopis jäme, töss villavurak otsatus, katkemata pikkuses lõdvalt värtnate peale. Aga seal oli heie juba nöörijämedune ja teal sai see kindlaks, sitkeks lõngaks; siis muutus järjest peenemaks ja ühtlasemaks, kuni

see enda vaevalt nähtava niidina, siidkiudude peenusel, poolide ümber keris. Tuhanded ja kümned tuhanded teljed nõidusid siis koest ja lõimest kanga, mille kiire valmimine, päratu paljus ja ärarääkimata peenus imestuse peale ajasid.

Raudsed käed, terasest näpud, sajad tuhanded ühenduses, tegid päevaga töö ära, mille kallal miljonid lihaseid sõrmi aasta otsa oleksid vaevelnud! Raudsed käed võtsid töö lihastelt ära; viimaseid tarvitavad nad üksnes eneste liikuma- ja seismapanemiseks ning mõne töövea parandamiseks. Inimese silm teeb siin tähtsamat tööd kui ta käsi. Silm on siin kuningas, käsi ainult ta abiline ning terasest näpud nende mõlema orjad. Ja kui kasinal arvul tarvitsevad need sõnakuulelikud orjad valvavaid silmi ja juhtivaid käsi oma hiigeltöö juurde! Villem Luik pani juba esimesel päeval elava imestusega tähele, kui vähe niisuguses tohutu suures töökoplis — võrreldes masinavärkide arvuga — oli töölisi ametis. Üksainus inimene näiteks jõudis ketrusvärkide kahekordset laia rinnet, mitme- ja mitmesaja lõngaga, valvata ja korras hoida. Ka kahe ilmatu kiirusega töötava kudumistelje tarvis oli üksainus inimene, meeste- või naisterahvas, tegevuses. Villemi imetlus kasvas, kui ta nägi, kuidas suuremad lapsedki — alaealised poisikesed ja tüdrukud — mõnesuguseid raudseid töömurdjaid oskasid taltsutada. Masinate murru seas paistis tööliste hulk hoopis vähesena. Ja ometi loeti Joa vabriku tööliste arvu kuue tuhande peale. Vabriku suurust, mehaaniliste töövahendite päratut paljust võis külamees seejärgi umbkaudu arvata, vähemasti aimatagi. —

Villemile oli tööpaik määratud nõndanimetatud villakambris. See ei tähendanud just suuremat kohaõnne, sest palk oli siin ainult kümme kuni viisteistkümmend rubla kuus. Ta oli aga esiotsa sellegi teenistusega rahul, sest teda tööstis lootus usinuse ja tubliduse abil villakambrist mõnda teise tööjaoskonda pääseda, kus palgad olid kõrgemad.

Kui ta esimesel päeval lõunale läks, tundis ta enda olevat masinate mürinast poolkurdi ja vabriku raskest, kuumast õhust uimase. Paar korda oli ta süda töö juures nii halvaks läinud, et ta pidi külma vee järele jooksma. Ta oli kehalt kaunis tüse ja higistas seepärast rängasti, hoolimata sellest, et ta oli töö juures, nagu teisedki, peaaegu ööriides. Täiesti märja särgiga läks mehike koju. Tema kahvatut nägu pani Juuli terane silm kohe tähele.

«Djadja, kas olete haige?» küsis ta kohkudes.

Villemil oli nagu häbi oma nõrkust tunnistada, kohmas siis ainult: «Pole midagi — va nõrk pea lapsepõlvest saadik — hakkas vähe valutama.»

Ta märkas aga, et tütarlaps selle vastusega vaigistatud ei olnud ja teda veel järgmistelgi päevadel salajase murega silmas pidas.

Tulles esimesel õhtul kell seitse töölt, sattus Villem lainetavas rahvavoolus, mida tööruumid välja sülgasid ja mis kui lõpmatu must köis üle silla venis, kogemata Hindrek Sepaga kõrvuti. See teatas, et tema paigutatud kudumistöökonda. Ta pidavat vähemalt paar kuud palgata töötama, et õppida kangruks, ning siis veel, kui õnn iseäranis hea ei ole, mõnda aega järge ootama, enne kui saab endale teljed. Seniks ta määratavat arvatavasti «padalisnaks» ehk asetäitjaks tööliseks, kes astub haigeks jäänud või muidu töölt puuduvate tööliste asemele ning on seega ilma kindla päevateenistuseta. Tema õde Ann pandud poolijate-jaoskonda. Ka Annel olevat palgata õpiaeg läbi teha, et siis vist samuti asetäitjana kindlamat teenistust ja paremat palka ootama jääda.

Villemile tuli korteriküsimus meelde, mille kohta ta vanemate tööliste käest oli andmeid pärinud. Tal oli nõu senine Saare korter vabrikuvalitsuselt endale pärida, sest toad selles kasarmus ei olnud just kallid, üks rubla kaheksakümmend kopikat talvisel, üks rubla kolmkümmend kopikat suvisel poolaastal kuus. Et aga Luik kui noorem lesk poissmeeste kirjas seisis, siis poleks vabriku seadlusega hästi sobinud, kui ta Veerat ja Miilit kui täiskasvanud tüdrukuid oleks edasi üürilisteks pidanud. Need pidid siis mõne abielupaari juurest endile uue korteri nõutama, mis neile Eeva Saare surma järel juba muidugi oli teatavaks saanud. Korteri kitsikuse pärast oli Villemil üldse nõu kahe kaaselaniku asemele ainult üks võtta, ja nagu sündsam, mõni meesterahvas.

«Oleme nagu ühest ilmakaarest ja juba tuttavad — ehk soovid minuga tulla kokku elama,» ütles ta Hindrek Sepale.

See võttis ettepaneku kohe vastu. Villem lubas ühtlasi järele kuulata, kas ka Annele samas kasarmus ulualust ei leiduks.

Juba järgmisel ööl magasid nad kõik ühise katuse all.

Paar kuud hiljem läks Villemil õnneks, et ta asetati villakambrist ka ühte kudumissaali ametisse. Vahvasti kannatas

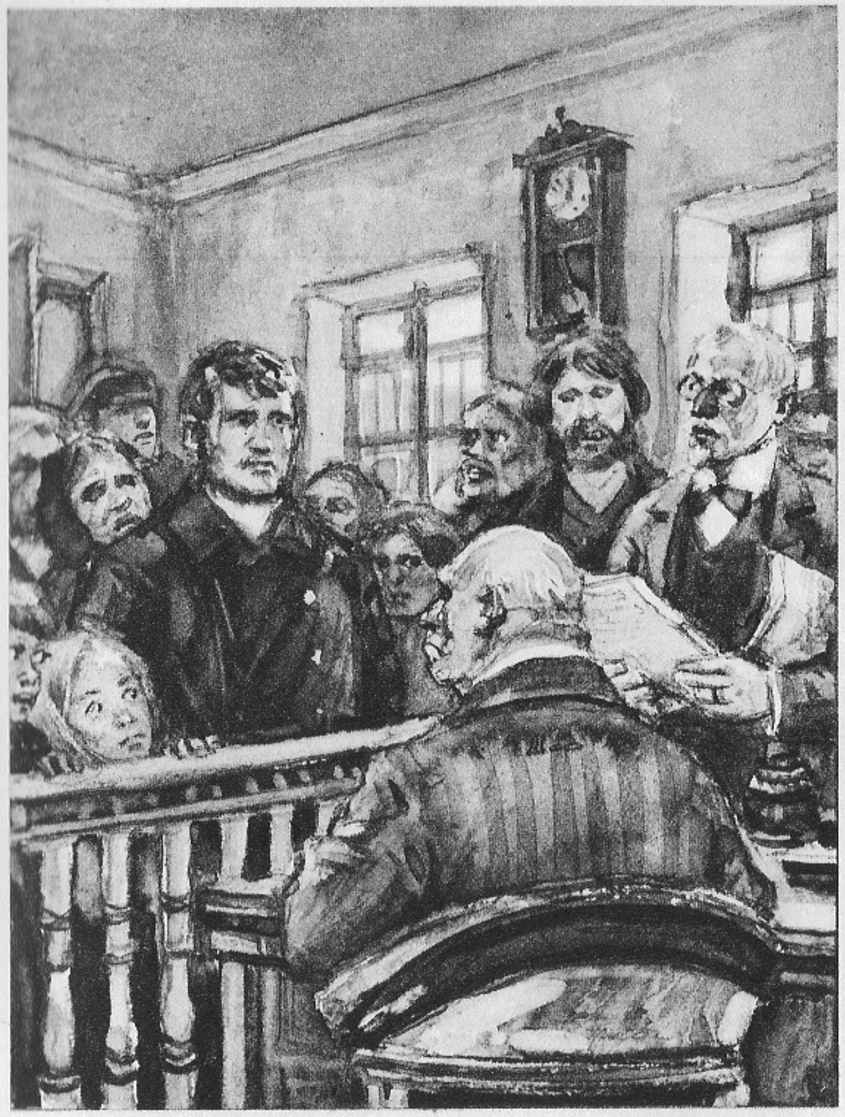

Juba hakkas Villemile lähenema kartus, et jagu saab enne täis, kui teda tähele pannakse; aga seal kutsuti ka tema ette ja pisteti talle sedel pihku.

ta välja palgata õpiaja ning vähese sissetulekuga järjeootamise, kuni viimaks kindlam teenistus ta muret ja puudust vähendas.

Väga kaua tuli Ann Sepal «padalisna»-kutset pidada. Päevade kaupa oli ta teenistuseta kodus ja püüdis sukakudumise ja õmblemisega oma sissetulekut suurendada.

4

Juuli Saar mäletas oma õnnist isa veel üsna selgesti. See oli olnud põdura tervisega, tüdinenud vaimuga toriseja, kes sai väiksema kui asja üle kohe vihaseks ja tõstis kättki löömiseks, kui laps või naine sõnakese vastu rääkis. Iseäranis siis, kui ta viina oli saanud, mida kaunis sagedasti juhtus, kartis Juuli teda väga. Muidu oli ta truu toitja ning heal tujul hell isa ja abikaasa; kahju ainult, et hea tuju teda nii harva külastas, liiati viimasel ajal, mil ta tervis ikka viletsamaks, ta meel sapisemaks oli läinud.

Kui Juuli Saar seda isa Luige-onuga võrdles, siis pidi ta tunnistama, et ta oli saanud kuldse kasuisa. Ta elas oma uue toitjaga juba nii kaua koos, ja veel ei olnud ta tema suust ainust halba sõna kuulnud. Luik oli kõigega rahul, iga tühja asja eest kiitis oma «väikest perenaist» ja andis isegi tõsised süüd sõna lausumata andeks. Oma palgast jättis ta üksnes harukordadel mõned kopikad kõrtsi, viinastanud nägu ei näidanud kunagi. Ta toitis ja kattis mõlemat võõrast last niisama nurisemata nagu oma lihast tütrekestki. Juulil ei olnud kunagi enne nii korralikke ihukatteid ega jalanõusid kui nüüd, mil see võõras mees tema eest muretses. Djadjal enesel polnud mingisuguseid tarvidusi. Ta ei otsinud rahalist lõbu, ei suitsetanudki ning ajas ikka veel maalt kaasatoodud riietega läbi.

Ja kui Juuli nii vanaks sai, et oleks võinud vabrikusse töösse astuda, paitas kasuisa ainult ta mustjat pead ja küsis, kas siis Juulike enam ta väikeseks perenaiseks ei taha jääda. Leiba teenida jõudvat ju tema üksinda.

«Aga djadjal üksi on raske.»

«Ära muretse, olen veel terve ja tugev.»

«Volli hakkab ikka rohkem sööma.»

«Miina ka — ega lapsed muidu kasva . . .»

Ei tulnud siis Juulikese tööleminekust välja midagi. Seevastu pani aga kasuisa ta kooli ja täitis seega tütarlapse tungivama südamesoovi, mida ta tema eest oli asjata püüdnud varjata. Mõni aeg enne isa surma oli Juuli küll vabriku kooli sisse astunud, aga paraku võis ta sinna ainult mõneks kuuks jääda, sest isa tervis läks põduramaks, ka ema pidi tööle minema ning Juuli jäi koduhoidjaks ja söögitegijaks. Ja nüüd korraga avanesid temale kallid kooliuksed igatsetud tarkuse õppimiseks uuesti! Ning seda kõike saatis toime see hea kasuisa, kuna Juuli, oma eluolekuid tundes, nii hulljulged lootused oli ammugi surnuks nottinud. Koolitundide ajaks andis onu Luik lapsed Hindreku õe hoiule, ja kui sellel olid tööpäevad, valvas nende üle keegi kodus olev naabrinaine tasu eest.

Kui tänulik oli Juuli oma heategijale! Perenaisekohuseid püüdis ta nüüd kahekordse hoolega täita. Alandliku pilguga, naerataval suul ootas ta Luike köögiukse ees, kui see lõunale või õhtule tuli. Ikka oli toit õigel ajal valmis, ikka hoidis ta djadjale paremad suupisted ning õhtul sängis palvetas ta tema eest salaja. Juuli ei maganud ka enam sängi all kirbuse Muta juures, vaid Volli ja Miinaga laias voodis. Teises sängis puhkasid djadja ja Hindrek koos.

Üürilisega elas Juuli kõige paremas sõpruses. Hindrek Sepp oli lõbus, naljaheitlik poiss ja armastas lapsi. Juuli märkas ka varsti, et ta oli i l u s p o i s s. Kui ta teda esimest korda silmitses, läks ta näost punaseks, nii väga meeldis talle djadja noor sõber. Hindrekul olid nii rõõmsad, naervad silmad, nii õrnad, prisked palged ja nii uhke kräsupea! Kõik, mis ta rääkis, oli täis kelmi kõdi. Ja kuidas ta oskas «ärmoorikut» mängida! Jalad hakkasid iseenesest kepsu lööma, ka Juulil, kes veel tantsida ei mõistnudki!

Ainus asi, misüle Juuli aegamööda hakkas kurvastama, oli see, et noormees vahel joobnult koju tuli. Tal oli palju sõpru, poisse ja tüdrukuid, kellega ta laupäevaõhtuti ja pühapäeviti käis lusti löömas. Juuli ei teadnud isegi, miks ta sellest kurbus. Oli ta tema isa või vend? Kulutas ta Juuli raha? Võõras poiss, kes omaga tehku, mis tahab, kui ta aga jõuab üüri ja söögiraha ära maksta! Ja vist ta jõudis seda, sest djadja ei nurisenud. Pealegi ei teinud Hindrek kellelegi kurja, kui ta nokastanud oli. Trallitas ja lobises ainult rohkem kui muidu, oli aga kõigi vastu lahtise käega ega unustanud naljalt Juulile ning teistele lastele mingit maiust kaasa tuua. Juuli vastu oli ta iseäranis hea. Ta näis Juulist otse lugu pidavat. Hulgad ajad võis ta temaga naljatada, aga ka tõsist juttu ajada. Ta nokkis teda vahel musuküsimisega ja ütles kord: «Kas tead, Juuli, sinust saab viimaks pagana ilus tüdruk!» See sõna seisis Juulil alati meeles ja ta punastas kord kõrvuni, kui talle mõttesse torkas, et Hindrek temalt ühel päeval tõesti laksuva musu oli röövinud, misüle ta ei märganud pahandadagi. Hindreku meelitav sõna tegi ta koguni nii edevaks, et ta peeglist järele vaatas, kas tast tõesti ilus tüdruk saab. Onneks ei näinud seda alpust keegi — Juuli oleks muidu häbi pärast kas või maa alla vajunud . . .

Hoolimata nii heast sõprusest — või ehk just s e l l e p ä r a s t — tundis Juulike iga kord valusat tuska, kui Hindrek vaaruval jalal ja pehme keelega koju tuli. Tütarlapse põues torkis ja kipitas midagi. Tundis ta kahju temast või põlgust? Selles ta ei jõudnud selgusele. Ent natuke kergendust pakkus talle see, et keegi tema tundmusi jagas ja vististi ka mõistis. See oli Hindreku õde Ann. Annekese hea, armas nägu läks räägitaval puhul ikka nii kurvaks, nagu kipuks talle nutt peale. Juuli kuulis teda siis teisel päeval venda ta lõdva elu pärast sõitlevat ning teda härdasti paluvat, et ta võtaks meelt parandada. Seda lubas Hindrek iga kord kõiksugu tõotuste ja vannetega. Ta oli päev pärast purjutamist, oma enamasti üsna raskes pohmeluses, ikka nii pehme, et mähi ümber sõrme. Ta kahetses südamest oma eksimust ja oli kui vaene patune valmis iga karistust enda peale võtma. Oma tõotusi ta pidas ka, aga mitte kauemini kui lähema laupäevani. Siis tuli uus kilk ning uus pohmelus, millele järgnesid uued tõotused.

Muide ta oli hoolas ja virk tööline. Õitsev noorus, tugev tervis, painduv loomus lasksid teda kergesti võitu saada vabrikutöö vaimunürivast tüütusest. Seda ei võinud Luik endast just mitte väita. Aastate poolest ka mitte vana — alles kolmekümne ühe peal —, terviselt mitte just kõige nõrgem, said talle uues, harjumata elus siiski mõned varjuküljed tunduvaks, mida Hindrek ja temataolised veel hästi tähelegi ei pannud. Villem märkas juba esimesel aastal, kuidas vabrikuruumide ränk, kuum õhk, see niiske saunaleitsak täis imepeent, salalikku villatolmu, täis õlilõhna ja higihaisu, nagu

kitsas, raske vammus ta rinna ümber heitis, teda pigistama ja rõhuma hakkas. Ja mitte ainult rinna ümbert. See rõhk pitsitas ja muljus ka pead. Villem ei jooksnud küll ammugi enam külma vee järele, südame läikimist ei tulnud enam ette — harjumine, vilumine avaldas ka tema kallal oma mõju —, aga teisel-kolmandal aastal hakkas ta märkama, nagu oleks ta peas mõni koht, mis enne oli elavalt tuksunud, tuimaks läinud ja soiku jäänud. Ta tundis peas ja silmade ees vahel nagu unist udusompsu. Vaimne lõtvus ja loidus laskusid töö juures tihti ta peale. Ta mõtles pikaldasemalt ja visamalt kui enne, ta aju ei seedinud mõtet tunduvasti enam endise väledusega.

Villem nägi varsti ära, et masin mitte aina töölise ori ei olnud, vaid tööline samuti masina ori oli. Masin teenis vabrikut, tööline masinat ja vabrikut mõlemat. Terasest masin tegi töölisest lihasmasina. Nende mõlema töö oli masinatöö, nende mõlema liikumised masinaliikumised. Selle töö juures polnud terasest masinal, polnud lihasmasinal midagi mõtelda. Üks ja seesama tegevuseosake — kitsas, poolik, üksluine —, üks ja seesama toiming ilma vähemagi vahelduseta, töö ilma alguseta, ilma lõputa, ilma et sa näeksid oma asja edenevat kujunemist, valmimist, oma vaeva küpset vilja; ilma et su rinda täidaks see magus tasutunne, mida istutab sinna tänuks iga mõttega tehtud ja kordaläinud töö. Siin oli iga liigutus üks ja seesama — eile, täna, homme, kuust kuuni, aastast aastani! Üks päev oli nagu teine, üks aasta nagu teine, ja kümme aastat nagu üks päev. Nagu su töö ei tunne muutust, nii ei tunne su ümbrus vaheldust. Ruum, õhk, lõhn, mürin, masin, vill — sa näed, kuuled, nuusutad üksnes neid ja nemad sind; teie olete üksteisega liidetud, üksteise külge ja sisse neetud.

Esimestel päevadel tükkis Villemi peale peaaegu lapselik uhkus, olles niisuguses päratus asutises tööliseks, teenides seesuguseid toredaid masinaid, nähes nii lugemata paljusid ametivendi enda ümber — lühidalt, olles üks neist tähtsatest meestest, kellele säherduses kuulsas kohas amet on kätte usaldatud. Ta mõistis oma tegevusele tähendust, isegi tähtsust. See kentsakas tunne hakkas aga peatselt kahvatama, tumenema, kuni ta kustus. Selle asemele astus taju, et ta siia päratusse hoonesse, sesse masinaterägasse ja töölistemerde ära uppus. Ta ei leidnud ennast enam. Ta oli kadunud. Ta oli

üksik kõrs määratul viljaväljal, üksik puu otsatus laanes. Ta isik kaotas iga tähenduse, ta oli nimetu ei-miski.

Kui ta õhtuti ses kubisevas rahvamurrus, mis otsekui tohutu pikk must madu üle vabrikusilla lookles, koju jõudis, tuli talle vahel meelde, kuidas ta oma esimesel siinoleku-päeval oli pannud imeks nende inimeste tuima, tüdinenud, närtsinud olekut. Nüüd mõistis ta neid. Nüüd ei pannud ta enam midagi imeks. Ta ise vajus nüüd, kui oli jõudnud tuppa, lõdvalt, umbsel loidusel kuhugi istmele, laskis käed ja jalad rippuda, nagu ta vaimgi rippus, ega mõelnud, tundnud, tahtnud, soovinud pikka aega mitte midagi.

Aga Villem Luik oli rahul oma eluga, nagu kõik teisedki rahul olid. Oli tal ju soe tuba, süüa ja juua, — mida võis temasugune rohkemat nõuda. Kodus ootasid teda head lapsed ja virk perenaine. Ta oli nii rahul, et talle naisevõtmistki meelde ei tulnud. Teda nokiti selle poolest tihti, tema aga kostis naerdes:

«Ma ei jõua väikesest palgast suurt naist toita, ja väike mul ju on!»

Iseäranis «vedasid» teda tuttavad Ann Sepa, tema «teise perenaise» pärast. Kasarmu teisel korral liikus naiste ja tüdrukute seas arvamine, et Annel midagi selle vastu ei oleks, kui Villem talle ühel heal päeval ütleks: «Kuule, tule mulle naiseks!» Seda poleks ka keegi imeks pannud. Asjal oli nii loomulik nägu. Nad olid head sõbrad, nende läbikäimine perekondlik, nende vanus sündis hästi kokku. Ann poleks naljalt paremat meest leidnud, Villem ei paremat naist, Volli ja teised lapsed ei heldemat võõrasema. Teravad ja mürgised keeled sosistasid koguni, Ann tüürivat meelega selle eesmärgi poole, ta toimetavat oma asja salaja, aga plaanlikult. Küsib isa ühel päeval: «Miina, kust sa need sukad said?» — Laps kostab: «Anna kudus.» — Ja teine kord: «Kes sul jaki valmis õmbles?» — Vastus: «Anna õmbles . . .» Anna ja ikka jälle Anna! Isa ei teagi, leiab aga. Ja mitte ainult Miinale — see üksi oleks liiga silmatorkav —, ka Vollile ja Juulile õmbleb, koob, lapib ja peseb hea Anna, ilma mingisugust vaevapalka nõudmata. Kes teeks seda kõike paljalt hea südame poolest? Rumalus! Plaan paistab ju selgesti silma, olgu Annel veelgi süütum nägu ja tehku Luik pealegi, nagu ei märkaks ta midagi. Mil viisil tahab ta Annele oma võlga tasudagi? Tänu on liiga vähene, ja raha ei võeta.

«Tule mulle naiseks!» ütleb Villem ühel päeval — küll näete, et ütleb! Ja seda tasu kaval tüdruk ootabki . . . Seda arvamist pooldasid üldiselt kõik.

Juuli Saar ei pidanud Anne mitte nii salalikuks ega tasupüüdlikuks. Seks tundis ta tema kuldset südant liiga hästi. Sinna ei mahtunud mingit sala-asja sisse, ei kurja ega head. See süda ei mõistnud midagi varjata, mitte lubatudki saladusi, ja neid mitte uudishimulikkude plikadegi silmade eest. Kui siis Juuli Anna-tädile ühel päeval järgmised sõnad ütles, sihtis ta nendega ainult selle lubatud saladuse poole, mille ta ise liiga kerge vaevaga oli avalikuks saanud, aga pooltki mitte selle musta kahtlustuse poole, millega naabrinaised räägitavat saladust püüdsid tõrvata. Juuli ütles nimelt:

«Kuule, tjotka, sa ärmastad meie djadjat.»

Vaene tjotka oli keeletu. Sukavardad kukkusid tal käest, ta jäi lahtise suuga plika otsa vahtima.

«Jaa, jaa, ma tean, sa armastad teda.»

«Kust sa seda tead — kes sulle seda —?»

Ta hakkas kogelema ja tõusis nagu uimaselt püsti.

«Ma ise tean, keegi ei öelnud,» kiitles lobasuu naerdes edasi. «Miks sa lähed nii punaseks, kui djadjat ootamata näed, ja miks sa oled nii rõõmus, kui ta on kodus, ja miks su silmad — —»

Ühe ropsuga oli tjotka kelmi natis kinni. Oma suure kareda käega kattis ta tema patuse suu.

«Tüdruk, oled sa hull? Vait — vait, jumalapärast, vait!»

Osalt palus, osalt kurjustas, osalt naeris ta ise kaasa. Nägu oli tal tulipunane, silmad ahastust, häbi ja siiski ka rõõmu täis . . .

Siis aga kortsutas ta tõsises vihas kulme ja tõreles «albi, edeva, üleannetu, jumalakartmatu lora-kapuka» tublisti läbi. Tema kaela lubas ta murda, kui ta veel kord tuleb niisuguse pesemata jutuga või julgeb seda koguni teistelegi lobiseda.

Kuid sel vihahool ei olnud laimaja kohta suuremat mõju. Ka sellest küljest tundis ta oma tjotkat hästi. See ei mõistnudki vihaseks saada ega tapelda. Naerdes rippus tüdruk tema kaelas ja nokkis teda ta halvasti hoitud saladusega edasi.

Alles siis, kui Ann tuli palvetega ja andis temale märku, kuidas niisugune jutt, kui see kasarmus laiali valgub, vaesele tjotkale suurt pahandust ja kurbust teeks, võttis plika mõistuse pähe ning lubas igavesti suu pidada.

Et kasarmus säärased jutud sapisel teravusel juba liikusidki, seda Ann oma süütuses veel ei teadnud. Ta elas ka liiga tagasihoidlikult, põlates enda ümber eriti keelepeksjaid naisi ja tüdrukuid.

Ja Villem? Märkas, kuulis, aimas ta midagi?

Tühi teab. Ta oli muidu kaunis otsekohene, kuigi mitte liiga jutukas mees, aga selles asjas — kui nott. Ei saanud teisest kõige kavalamadki aru ega otsa kätte.

Anne väikesed tööd ja meelehead lastele võttis ta tänulikult vastu ning püüdis neid, kui rahaga ei lastud õiendada, vastukingitustega tasuda. Muidu aga ei sündinud tema poolt midagi, mis oleks nende mõlema vahel valitsevale sõprusele midagi muud värvi andnud. Mida oodati, ei tulnud. Sõna «tule mulle naiseks» jäi ütlemata.

Ja see olukord kestis ühest aastast teise muutumata edasi.

«Noh, Villem, kas veel naist ei hakka võtmagi?» küsis temalt kord vana Veiner ja sülgas talle saapa peale.

«Kasvatan endale pruuti,» vastas Villem naerdes.

5

Villemi õnnis ema jutustas oma eluajal sageli üht lookest, kuidas keegi metsavaht, mölder või kaupmees — seda poeg enam ei mäletanud — endale ise naise kasvatanud. Ta võtnud võhivõõra lapsukese kasvandikuks, õpetanud ja harinud teda «oma käe järele» ja saanud niimoodi kuldse naise, kellega ta õnnelikult kuni oma õndsa otsani elanud. Ja seejuures olnud ta naisest palju vanem — tema kahekordne isa.

Seda lugu oli Villem ema suust sada korda kuulnud, aga ikka jälle unustanud. Alles viimastel aastatel tuli see talle uuesti meelde. Ja nüüd jäigi pähe. Lugu meeldis Villemile. See hakkas talle ikka enam meeldima! Villem ütles, et loos võib olla palju tõtt. Viimaks uskus ta seda kindlasti.

Villem leidis, et ema jutuke sai temale nagu nägematuks sõbraks, nagu seltsiliseks, kes temast enam ei lahku. Ja ta usaldas seda head sõpra ning seltsilist. Ja hakkas uskuma iga sõna tema suust.

Mõnel pisikesel tütarlapsel on pea, mida nähes sa unustad, kui lühikese keha otsas see seisab. Tahtmata luuletad selle pea — õigemini näo — täiskasvanud keha otsa. Seda juhtus

Villemile, kui ta Juuli Saart nägi. Mitte tütarlapse vanatark kõne ei soetanud temas seda ettekujutust, vähemalt mitte üksi, vaid palju enam kogu Juuli nägu, nii loomulik-noor ja lapselik näoke kui see ka oli. Need silmad, see suu, see lõug — kõik olid lapse omad, aga neid võis kergesti mõelda kaugele tulevikku. Villem võis enesele seda last igatahes kui täisealist neidu silma ette moondada, ja ta tegi seda nii tihti, harjus sellega nii ära, et ta neiu kõrval lapse üsna unustas.

See neiu aga, kes ta ees seisis, meeldis talle. Lapsele võis ta vastu astuda isalikkude tunnetega ja ta püüdiski seda esiotsa teha, sellele meeldivale neiule aga mitte. See hakkas ta mehesüdant ja mehepead täitma. Ja missuguse võimuga! Ei aidanud midagi, et ta ennast kainel pilgul poisikeseks, narriks, ogaraks sõimas, et ta enesele oma isaametit ja isakohuseid meelde tuletas, et ta seda «umbrohtu», mida ta oma põues tundis tärkavat, püüdis välja katkuda. Ema jutuke tuli talle meelde — ikka jälle. Jutuke, mida ta poisikesena oli igapäevaseks ja labaseks pidanud. Miks ei või inimene endale naist kasvatada? Mõni ime! «Kasvatan endale naist» — kas pole sõnal puruloomulik kõla?

Ja tõesti, ta hakkas endale pruuti ja naist kasvatama. Salaja — äraräakimata salaja. Mitte nii väga sellepärast, et ta inimeste naeru kartis. Aga asi oli talle nii kallis, nii õrn, et ta seda kadedusega nagu mõnd pühadust iga silma eest peitis. Ka tütarlapse enda eest. Villemi sügav-kombeline loomus seadis isa ja armastaja vahele kindla piiri. Mitte sõna, mitte pilku enneaegselt! Ta loomulik õrnmeel andis talle jõudu ja kannatust oodata. Nagu aednik valvab kalli soojamaa-taime üle, nii pani Villem tütarlapse kasvamist ja arenemist tuksuval südamel, aga visa kannatusega tähele. Ta maiustas end üksnes mõttega, et kord tuleb tund, mil see magus vili küpselt, oma täiel ilul, kui kallis kingitus talle osaks langeb . . .

Juuli täitis ta meelt ja mõtteid, elas ta sees ja ümber. Masinate mürinast kuulis ta tema häält, valgelt kangalt, mida ta raudsed teljed soetasid, arvas ta tema kuju nägevat. Igal riideküünral oli Juuli nägu vabrikumärgiks peal. Villem leidis seesuguse unistamise vahel olevat lapseliku, aga kui lõbus oli lapselik olla!

Selle lõbuga vabandas ta ennast ikka, kui ta midagi tegi, mis tema arvates «mehisusega» hästi ei sobinud. Näiteks

hakkas ta, kui Juuli oli viieteistkümne aastaseks saanud, oma habet kärpima. Laskis ka sagedamini juukseid pügada. Järgmisel aastal ajas ta habeme hoopis maha. Ühtlasi püüdis ta oma pühapäevariiete eest paremini hoolt kanda kui iialgi enne. Ja kui ta siis märkas, et Juuli neid muutusi tähele pani ning kord naeratades tähendas, djadja olevat ju lausa «noorsandaks» läinud, siis tuksus ta süda edevast rõõmust valjusti . . . See oli kahtlemata lapselik, vähemalt poisilik, aga — lõbus! Noorsandaks nimetas ta teda, ja mitte just pilgates! Selle ühe sõnaga oli öeldud, et Juuli pidas teda nii . . . kaunis nooreks ja meeldivaks meheks. Oo, niisuguse hinnanguga võis rahul olla . . .

Villem ei näinud oma kauni unenäo täideminekul üldse mitte suuremaid takistusi ees olevat, ka mitte Juuli ja tema vanuse vahe poolest. Kui neiu tuli leerist, oli peiu kui kolmekümne kuue aastane mees veel kõige priskemas eas. Vanadel naistel polnud siis tõesti mitte asja kirikus näpuga selle paari poole näidata. Ning peale selle — kas ei olnud Villem mees, kellega iga neiu võis leppida! Näolt ja kujult mitte pahem kui tuhat teist, võis ta pealegi kaalule panna kamalutäie häid omadusi, mida tuhandel teisel vahest mitte ei olnud. Ta oli kaine, hoidlik, hea südamega, ärksa vaimuga. Ja kas ei tundnud just Juuli teda ja ta voorusi läbi ja läbi? Kas ei ilmutanud ta tema vastu suurimat lugupidamist ja piirita usaldust, rääkimata sellest kustumata tänutundest, mis teda ta heategija vastu täitis? Kui kaks inimest teineteist nii hästi tunnevad ning mõistavad ja nii kaua kõige ilusamini on kokku leppinud, siis peab sellest ometi õnnelik abielu saama! Sellele otsusele jõudis Villem ikka, kui ta oma asja üle aru pidas, ja kui mõistlik mees tegi ta seda sagedasti.

Juuli l a p s e l i k u armastuse vastu tema n a i s e l i k k u armastust võita, seda ei pidanud Villem raskeks. Kui ta kord oma tõsiste tundmuste ja soovidega avalikult tema ette astus, siis pidi ka loomulik vastuarmastus tärkama. Selle eest lubas ta hoolt kanda, ja kui vaja, visalt võidelda. Ja et Juuli süda vaba oleks ja vabaks jääks, seeüle valvas ta mõnda aega kadeda murega.

Juba siis, kui tütarlaps oli vaevalt neljateistkümne aastane, tundis Luik tema pärast ühe inimese kohta salatuska, mille vastu ta asjata võitles. See inimene oli Hindrek Sepp. Hindrek Sepp oma kräsupeaga ja lõõtspilliga. Hindrek Sepp,

Villemi üüriline ja hea sõber. Juulil ja temal — neil oli teineteisega ikka midagi tegemist. Kui nad kahekesi koos olid, siis oli ümbrus täis elu. Nad otsisid teineteise seltsi ja tundsid nähtavasti puudust, kui nad teineteise seltsis ei olnud. Nende vastastikune olek ei küündinud küll kunagi lubatud piiridest ega lapselikust sõprusest üle, siiski hakkas salajane okas Villemi põues torkima. Juba küpses ta erutatud meeles kavatsus, millest ta pärast nii tihti häbi tundis: ta tahtis sõpra tütarlapse lähedalt seeläbi kaugemale toimetada, et ta temale korteri üles ütleb. Õnneks ei olnud aga seda tarvis. Hindrek nimelt sattus vabrikus oma meistriga, ühe äkilise inglasega, riidu, mille tagajärjeks oli, et ta teenistuse ja seega senise korteri kaotas. Varsti leidis ta kalevivabrikus uue koha ja asus ka sealpoolsele kaldale elama. Nüüd oli siis jõgi mühava kosega sõprade vahel. Hindrek leidis teist seltsi ja käis ainult veel pühapäeviti õde ja endisi kaaselanikke vaatamas.

Aga veel palju mõjuvamad asjad vaigistasid Villemit paaril viimasel aastal Juuli ja Hindreku sõpruse pärast.

Hindrek sattus oma kerge, lõbumaia loomuse, oma nooruse ning halbade sõprade tõttu ikka enam elu sisse, mis ta paremast seltskonnast ja seega ka viisakamaist, puhtamaist tütarlastest eemaldas. Ta vajus ikka sügavamale vabrikulinna porisse, nautis lompides lõbu ning kaotas aegamööda silmast iga tahedama kalda. Ta jõi tugevasti, võttis osa kahtlastest lõbudest, inetutest kaklustest ja pidas sõprust halvanimeliste naistega. Sel kombel ei teinud ta ennast ega enda seltsi Juuli-taolistele tütarlastele tõesti mitte ihaldatavaks. Ta elas meelte märatsevas tuhinas, kus tal mahti ega õiget märkamist ei olnud tõsisemate ja puhtamate südameasjadega tegemist teha, veel vähem kosjamõtteid mõlgutada.

Villem kahetses teda õiglasest südamest. Enda tungil ja Anne härdal palvel püüdis ta Hindrekut enam kui üks kord meelepööramisele manitseda. Ja siiski — kui omakasupüüdlik on armastav süda! —, siiski tundis ta iseäralikku kergendust, teades sõpra nii kaugel Juuli õhuringist.

Veel kord pärast Hindreku korterivahetust tundis Luik urgitsevat kahtlust rinnas.

Ühel talvisel pühapäeva-õhtul, kui ta väljast tulles koju saabus, kuulis ta selle korteri pool-avatud ukse tagant, kus Ann Sepp oli kaasüüriliseks, ärevaid hääli. Need olid Anne ja Juuli omad.

«Hindrek, vend, jumalapärast, mis sul on?» hüüdis esimene nagu surmahirmus.

Tume, arusaamatu korin sai talle vastuseks. Siis korraga kajas üdist läbi tungiv kiljatus, ja see tuli Juuli suust.

«Ta sureb, püha taevas, ta sureb!» kisendas tütarlaps niisugusel hingeahastusel, et Villemil süda tuksumast peatus.

Viimane astus sisse. Lambikese tuhmil helgil nägi ta kolme inimest mustava kuhjana põrandal koos olevat. Mõlemad naisterahvad põlvitasid; nende vahel maas lamas poolseliti, otsekui praegu nende käte vahele langenud, üks meesterahvas — Hindrek Sepp. Üle põranda käis tire suuri veretilku.

«Mis siin on? Mis Hindrekul viga?»

«Ta on haavatud — ta sureb!» nuuksus Juuli, ja Villemile jäi meelde tütarlapse kivine nägu, ta tardunud vaade — ta ise oli siin surija . . . Ligemale astudes nägi Luik, kuidas Juuli noormehe verist pead oma rinnale peitis ja kuidas ta lõdisevad käed haava püüdsid katta, millest läbi juuste verd nõrgus.

«Appi, djadja, appi!» ägasid ta sinised huuled nagu sonides.

Ann jooksis külma vee järele. Paari minuti pärast oli noormees jälle jalul, see tähendab, ta ei jõudnud küll hästi jalul seista, sest ta oli — joobnud, aga vähemalt e l u s ta oli.

Tema segasest jutust saadi nii palju aru, et ta läinud ühes Joaoru trahteris malmivabriku poistega tülli ja et need, kui ta Joale õe poole olnud tulemas, temale järele jooksnud ja talle kiviga pähe löönud. Teel oli ta nii rohkesti verd kaotanud, et ta õe kambris nõrkes.

Juuli hirm ja see kirjeldamatu rõõm, mis ta pilgust söösstis, kui Hindrek silmad jälle lahti lõi, jäid aga Villemile nagu krihvliga kirjutatult mällu. Alles pikem aeg ja mõned vaigistavad nähtused jõudsid seda kirja sealt kustutada.

Viimasel paaril aastal, kui Juuli oli juba suureks, sihvakaks tüdrukuks sirgunud, viis Villem ta tihti avalikkudele lõbudele. Nad käisid kahekesi ja teistega koos, iseäranis Annega, kohalikkude eesti seltside pidudel, näitemängu- ja kõneõhtutel. Osalt tegi seda hea kasuisa selleks, et noorele neiule elunaudingut ja meelelahutust pakkuda ning tema tänu ära teenida, osalt ka, et tema tutvusi ja läbikäimist valvata.

Sest inimesed, kes käisid seltsides, olid juba puhtamat liiki. Tooremad kihid hoidusid sealt eemale. Nende kilda ei tohtinud Juuli sattuda. Parem siis juba rahalist kulu kanda. Iseäranis meeldis Villemile ja ta kasvandikule karskusselts «Võitleja» seal valitseva vagusa, mõistliku tooni pärast.

Ühel suvisel pühapäeval oli Luik terve perekonnaga, millest ka Ann Sepp ei puudunud, Paemurru metsas, linna ligikonnas, ühel rahvapidul.

Nägus puiestik kubises rahvast, eriti töölistest. Siin oli neid koos vist igast vabrikust: Joalt ja Joalast, kalevivabrikust ja linavabrikust, Sinovjevi saeveskist ja malmivabrikust. Pidul — ehk küll ühe eesti seltsi toimepanek — kuuldus eesti keele kõrval ka palju vene keelt ja isegi isurlaste kentsakat segamurret. Nooremate tööliste kirjud särgiesised, vene tüdrukute heledate värvidega seelikud, pearätikud ja helmeread sulasid ühte eesti naiste helkjate, aga ühekarvaliste riietega ülikirjuks, vaheldusrikkaks värvipildiks. Villem, Juuli ja Ann, kelle ees kilgates Volli ja Miina jooksid, vaatasid puiestikus sündsa paiga järele ringi, kus võiks istet võtta, et kodust kaasatoodud suupistete kallale asuda. Nõnda jalutades silmasid nad ühe suure kase all salgakest poisse ja tüdrukuid, kes oma lõbusat tuju väga lärmitseval kombel avaldasid. Laulujõrin ja naerulagin kajasid lõõtspilli kääksutamisega kokku. Õlle- ja viinaklaasid käisid ringi ning poiste näod tunnistasid, et nad seda niisket lõbu juba tublisti olid maitsnud.

Nende seas oli ka Hindrek Sepp.

Ta pidas kätt ühe tüdruku piha ümber, kelle edev naer kõigi teiste omast üle kostis. Lähenejaid nähes ja ära tundes tõusis ta püsti ning astus neile vastu. Ta tuikuv samm ja longus silmad ei jätnud ta sõpru ega õde ta oleku kohta kahevahele. Sepp teretas neid joobnud inimese lollakal naeratusel ja seltsis Juuli kõrvale. Tüdruk, kellest ta praegu oli lahkunud, hüüdis talle vene keeles mingi pilkava sõna järele.

Anne hea nägu oli kurb nagu sügisene taevas, aga ta ei lausunud musta ega valget. Hindrek püüdis pehmel keelel Juuliga naljatada ja poetas käsivarre salamahti ta kaenla alla. Neiu aga põrkas sedamaid tagasi.

«Mine ära!» ütles ta käskival toonil.

«No noh, miks?» naeris Hindrek.

«Sa oled joobnud, ja joobnuid ma ei salli.»

Juuli ütles seda nii kindlal ja lõikaval häälel ning ta näost paistis nii õiglane viha, et poiss tõesti taganema lõi.

«Noh, kui mitte, siis mitte!» ütles ta naeruga, mis tahtis olla pilkav. «Kui mamsel nii uhkeks on läinud, siis leiame ka teisi.»

Ja ta tuigerdas endiste sõprade juurde tagasi.

Villem oli oma kasvandiku üle uhke. Aga mitte ainult ta isalikku uhkust ei kõditanud see väike juhtumus — see andis Villemile ka magusat rahu südamesse.

6

Kui aasta aasta järele mööda veeres, ilma et Villem Luik Annele oma tänuvõlga oleks hakanud tasuma ning oodatud sõna «tule mulle naiseks» jäi ütlemata, hästitasid mõned kahjurõõmsad keeled «petetud vanatüdrukut» ta luhtaläinud lootuste pärast; üldiselt sattus aga terve lugu ikka enam unustusse. Kasarmus vahetusid elanikud: vanad läksid, uued tulid, ning viimased ei teadnud asjast midagi.

Kas Annel kindlakujulisi lootusi kunagi oli olnud — kes seda teadis? Ta oli argse loomusega, vähese jutuga inimene, kelle sisemisse elusse tungida võõrastel pilkudel mahti ei olnud. Oma vastamata armastusele aga valmistas ta põue põhjas hauakese, mida ta tüdimata õrnusega ehtis ja mille künkale ta oma rõõmuta elu terve äraräägimata leina kokku kandis. Sinna hauda mattis ta ka oma kadunud nooruse.

Oh seda tumma kaebamist, mis niisuguselt kalmult tõuseb! Oh seda kurba saatust olla vaene, jumetu, vananev töötüdruk, nagu pimedas kasvav taim pikkamisi närtsida ja surma poole kolletada! Sa elasid ja surid ja sind maeti. Sa elasid, ja sind ei näinud keegi; sa surid, ja sind ei leinanud keegi. Sind maeti, ja sinu kalmul kasvab umbrohi. Sa nägid, kuidas su süda kõrbeks põudnes, ning sul ei olnud küllalt pisaraid seda niisutada. Ja kõrbeks kuivas kogu su inimlik ja naiselik elu, mille nautimiseks loodus sulle niisama suured õigused on andnud nagu igale teisele. Mis sulle järele jäi, see oli töö — raske, tänamatu, ihu ja hinge surmav töö.

Ja töö — mille eest? Et seda kõrbe-elu elada, teda kui rõhuvat, äraheitmata koormat haua poole tassida!

Ann Sepp oli seitsmendat aastat vabrikus. Vabrik oli talle juba ammu oma ärimärgi näkku vajutanud. Kes tema peale vaatas, see teadis, kes ta oli. Ta palet kattis koltunud kahvatus, ta silmi ümbritsesid laiad, tumesinakad rõngad. Ta vaatest rääkis kaeblik tüdimus. Kui Ann end peeglist nägi, raputas ta kurva naeratusega pead ja ütles, et Villem Luik on mõistlik mees. Ta istus siis kambri pimedamasse nurka, ta väsimata käed kudusid sukka ja pisikesed, alandlikud piisad hakkasid ta parknaha-karva põse üle veerema.

Niisuguses olekus leidis tema ühel hommikul eest Juuli Saar. Ann istus üksinda toas. Abielupaar, kelle juures ta elas, oli läinud ühes lastega välja. Ann istus kitsa tumeda akna kõrval ja õmbles endale sitsjakki. Juuli astus nii ootamatult sisse, et tädike vaevalt oma pisaraid sai peita.

«Mis viga, tjotka? Nii kurb nägu!» hüüdis noor tüdruk oma südamlikul viisil.

Ann otsis, kusjuures ta käega vargsi põske kuivatas, mingit ettekäänet seletuseks.

«Oh, eks sa tea isegi,» vastas ta viimaks. «Hindrek teeb mulle muret ja südamevalu.»

«Kas on midagi paha juhtunud?»

«Eks seda juhtu nädalas paar korda. Pidi mind aitama vanemaid toita — küsi ta käest, kas ta on kuue aasta jooksul viit rubla maale saatnud! Iga palutska järel varitsen teist ja tikun kas või kõrtsis ta kallale — ikka needsamad vabandused: siia maksta, sinna maksta, — tuleval korral aga tõesti, — jumala eest, õeke, tuleva palutska annan tervelt sinu kätte! — Nõnda on sajad palutskad mööda läinud: posti peale viin nuttes oma paar rublakest üksi, ilma et saaksin enesele õiget riiet selga . . . Aga, jumal hoidku, seda ma ei kurda ega kahetse. Mis minusugusel vajagi. Hea, kui nälga ei sure ega lageda taeva alla ei jää. Aga vanemate pärast on mul hale meel, kes arvavad, et neil linnas viks poeg on, kes neid toidab, sest mu süda ei kanna neile õigust kirjutada; ütlen ikka, et Hindrek saatis, Hindrek andis. Neil olid ju nii suured lootused selle poja peale — mine siis ja kisu neil süda lõhki! Ja hale meel on mul poisist enesest, kõige rohkem just temast enesest. Mis peab sellest välja tulema! Mis temast viimaks saab? Mu süda nutab iga kord, kui selle peale hakkan mõtlema.»

Juuli oli võtnud sõbranna vastas istet. Ta sügavmurelik

vaade näitas, et ta võttis Anne hädast mõistva südamega osa.

«Kas siis mingit nõu ei ole leida, kuidas teda võiks parandada?» küsis ta, ning varjatud hirm värises tal häälest. «Anna talle ometi nõu, palu teda, et ta astuks «Võitlejasse» liikmeks; seal olla ju mõnigi mees, kes on joomise maha jätnud.»

«Kas ma seda pole teinud!» naeratas Ann kurvalt. «Ta lööb käega ja ütleb, ega ta laps olla, kes ennast karistuseks laseb nurka seisma panna; ta võivat joomise muidugi maha jätta, kui seda just tarvis on. Karskusseltsis olla tal igav. Ta ei nägevat seal mehi, vaid vanu naisi.»

«Aga Hindrek on ju muidu nii järeleandlik —»

«Jah, päev pärast prassimist, oma pohmeluses, ja kui ta minult peaparanduseks raha nurub,» vastab Ann mõrult. «Kui mitu korda ei ole ta mulle juba oma püha sõna andnud joomist jätta, «Võitlejassegi» lubas juba kord sisse astuda — tühi kõik! Ta vanded ei kesta kauemini kui ta peavalu.»

«Ja ometi peaksime mingit abi leidma!» hüüdis Juuli ja lõi käed risti.

«Peaksime? Sa tahaksid mulle siis appi tulla? Oh, kulla pai laps, ma arvan, sa võiksid teda ja mind palju aidata, kui aga tahaksid!»

«Mina?»

«Just sina! Sa tead ju, kui väga Hindrek sinust lugu peab . . .»

«Seda ma ei tea, aga — mis sellest?»

«Vaata, Juulikene,» — ja Ann laskis töö rüppe vajuda ning pööras oma täie näo poolpaluvalt, poolkahtlevalt noore tüdruku poole — «ma tean üht nõu, mis mu venna võiks päästa. Ta peaks naise võtma. Kui ta saaks hea, tubli naise, keda ta armastab ja austab, siis võiks ehk kõik veel muutuda —»

«Seda arvan minagi,» tähendas Juuli veidi takistatud sõnal vahele; «miks ta seda siis ei tee?»

«Sellest olin temaga hiljuti jutus,» rääkis Ann elavalt edasi. «Ma p a l u s i n teda otse, et ta hakkaks naisevõtmise peale mõtlema. Tema aga kohmas: Keda sa tead võtta! Tüdrukuid küllalt, aga sündsat pole veel leidnud. Jah, kui ma sihukese saaksin nagu Juuli Saar!»

«Kosi ta siis!» ütlesin mina.
«Ega ta mind ei taha,» vastas tema.
«Miks sa seda arvad?»
«Ta leiab paremaidki.»
«Ise tegi nii nukra näo, et mullegi tuli hale meel peale. — Aga eks tal ole õigus. Sina, niisugune noor, puhas õis, niisugune ilus ja tark tütarlaps —»
Juuli palet kattis isevärki tähniline puna. Ta pruunid silmad püsisid nagu imeval põnevusel vanapiiga suu küljes.
«Ja siis?» küsis ta.
«Siis? Noh, sellega oli meie jutt otsas.»
«Miks?»
«Sa küsid: miks?» Ann hakkas neiu kätest kinni ja vaatas talle sügavasti silma. «Kas võtaksid siis mu venna vastu, kui ta sulle kosja tuleks?»
«Miks mitte, kui ta enne viksiks meheks saaks!»
Anne suunurgad hakkasid imelikult tuksuma. Ta tahtis rääkida, aga ei leidnud niipea sõnu. Selle asemel silitas ta ainult Juuli pehmeid juukseid, ta põske, ta kaela ja õlga.
«Juuli, kui sa mu venda aitaksid parandada, kui sa temast teeksid mehe, viksi mehe, kui sa — kui sa —» ta võitles nii kaua pisarate vastu, kuni need ta hääle lämmatasid.
«Ma tahan katsuda,» ütles Juuli lihtsalt; ta näolt oli nüüd plekiline puna kadunud, ta oli peaaegu läbipaistvalt kahvatu.
«Katsu, Juuli, katsu! Ma tean, et sul on meelevalda tema üle; ma näen, et ta sind kardab, ja ta kardab sind, sest et ta sind austab. Ma usun, et ta sinu sõna kuulab... Ma tahan talle kohe teada anda, missuguse magusa sõna sa mulle ütlesid...»
Inimene näeb enamasti, mida ta näha tahab. Seepärast jääbki tal nii palju asju kahe silma vahele, tihti asju, mis on käegakatsutavad. Villem, Juuli, Ann — kõik kolm olid ühes asjas puuduliku nägemisega. Ja see oli ometi nii tähtis ja silmatorkav asi: nende isekeskine hingeline vahekord, nende tundmuste vastastikune laad.
Aastate vältel ei märka Villem Anne südameolu enda suhtes, sest et ta seda märgata ei püüa; kõik, mis ta näeb, on Anne kuldne süda, ta truu, ohvrirõõmus sõprus, mida Villem sama rahaga püüab tasuda; ja kõik, mida ta vahest oletab või aimab, on see, et Ann temale naiseks tuleks, kui ta seda sooviks, aga et ta läheks ka igale teisele sündsale

mehele. Just nii, kuidas harilikult mehele minnakse, nagu harilikult naist võetakse. Juturaamatu-armastus on ju elus nii haruldane. Aga kuigi kellelgi niisugune luuleline armastus põues pakitseb, siis arvab ta ikka, et see on üksnes temale osaks saanud. Villem arvab maitsvat sõprust, aga ta sööb armastavat südant. Villem ei märka söötja valu, sest teda lahutab Annest vilu udu; Villem elab ainult omadele tundmustele, sellele magusale, uimastavale luulelisele armastusele, millega ta süda teisele neiule vastu lendab.
Ja Ann ei näe, kes see teine on, sest et ta seda näha ei soovi, sest et ta süda ikka veel salaja, endale teadmatult, loodab. Ka on ta loomult nii lihtlõbane, nii vähe kurjatundlik ja kurjakartlik, et tal armukadeduse terane, alati uuriv ja otsiv pilk puudub. Villemi headust ja õrnust Juuli vastu peab ta lihtsalt isalikuks rahulolekuks eeskujuliku kasvandikuga. Ja seda arvamist jagab ta Juuli endaga.
Ka Juuli ei märka tõde. Ka tema silm on tumestunud. Ta ei märka tõde, sest et ta ei taha seda märgata, ja teiseks on ka temal küllalt tegemist iseenese tunnetega, mis Villemist kaugele kõrvale sihivad. Kõik, mis Villem talle head ja armast laseb osaks saada, kirjutab neiu täie südamerahuga kasuisaliku armastuse arvele. Ta ei mõista tema sõnu, ei mõista tema pilke, või õigemini: ta mõistab kõiki teisiti.
Mingi segav ega takistav tundmus ei täitnud seepärast Anne südant, kui ta nõuks võttis vennale Juuli «magusa sõna» sedamaid kätte viia. Sest Juuli oli ju prii. Ja priiks pidas teda ka Hindrek. See oli juba liiga kaua Villemi ligikonnast eemal, kui et tal mahti oleks olnud midagi tähele panna, mis selle arvamisega mitte ei oleks sobinud.
Ta ilmub kui päästja ingel, mõtles Ann Juulist, kui ta rõõmsalt tuksuval südamel venna poole teele läks.
Sügisene hommik oli vilu, aga selge. Päike kudus säravat võrku puude ja põõsaste kümnekarvaliste lehtmundrite ümber, ta pani päratute kasarmute ja vabrikuhoonete tumedad aknad kullaselt loitma ning muutis Narva jõe vahutavad vood sulahõbedaks. Kõikjal valitses priipäevane rõõmus elu. Tänavad ja platsid kasarmute vahel ning linna poole minev suur lai tee olid seisjaid, tulijaid ja minejaid täis.
Jõudes majade vahelt maanteele, vaatles Ann pealiskaudse uudishimuga nelja uut hiigelkasarmut, mis vasakut kätt tee ääres seisid, kaks ja kaks kõrvuti, oma punavate

telliskivimüüridega ja kolmekordsete aknaridadega uhkelt päikesehelgil kumades. Kui Ann Joale tuli, oli seal ainult kaks kahekordset kasarmuhoonet; aga vabriku kiire suurenemise ja töörahva rohkenemisega ehitati neile varsti kolmandad korrad peale ja kaks uut maja juurde. Iga hoone varjas jälle sajakaupa perekondi, tuhandekaupa üksikuid hingesid. Need olid uued, kubisevad linnupuud, vundamendist katusealuseni täis virku töömesilasi.

Ann oli neid kasarmuid ka seestpoolt näinud. Kojad ja korterid olid siin nägusamad ja avaramad, õhu ja valguse poolest lahedamad kui vanades kasarmutes, aga üürihindadelt ka kallimad. Siin ei olnud enam neid koletuid kööke tervete majakordade jaoks, ka mitte neid väiksemaidki ühiskööke viie ja kuue kambri jaoks, nagu olid neis vanemates kasarmutes paremat kätt, vaid siin seisis igas korteris ahjusuu väikese keedukohaga toas. Muudkui igaühele ei antud neis kasarmutes korterit; siia pääsesid elama enamasti töölised, kes olid kümme ja rohkem aastaid järjest teenistuses olnud. Teistes kasarmutes sai neile veidi kergendatud üürihind osaks.

Kui Ann oli raudtee ülekäigule jõudnud, hakkasid Joaorus kirikute kellad helisema. Nende väriseval kuminal oli Anne härda südame kohta alati suur mõju. Lähen enne kirikusse ja palun jumalat, et ta mu nõu korda saadaks, mõtles ta. Kiirendatud käigul astus ta siis Joaoru Suurt uulitsat mööda edasi, et varsti paremat kätt laia põikuulitsasse käänata, mis Aleksandri kiriku juurde viis. Kaks suurt nägusat pühakoda, üks kreeka õigeusulistele, teine luteri kogudusele, seisid siin otseses sihis vastastikku, teine teises tänavaotsas. Mõlema rasked võimsad kogud ujusid praegu heledas päikesepaistes — üks punades, teine valendades. Vene kiriku paljunurgelisi, vägevaid telliskivimüüre kroonis halli katusega suur ümarik kumm särava kuldristiga; teisel pool tõstis protestandi kirik, valkjast paekivist ehitatud, oma jämedat torni ja kandilist kummi sinavasse õhku. Ann oli Narva jõudes esimest korda elus näinud nii toredaid pühakodasid. Iseäranis peletas ta silmi vene kiriku seespidine ilu ning toredus, kui Ann kord lihavõtte-ööl teistega seal oli käinud. Nii palju värvidest siretavaid pilte ei olnud ta veel kunagi koos näinud. Luteri kiriku sisemine ruum seevastu oli ilma hiilgavate värvideta, ta seinad valged ja paljad; aga

ta äratas Anne imestust just oma lihtsa ja siiski nii pühaliku suuruse ning selle kumava valgusega, mis ülalt laest, läbi kummi klaasruutude, ning suurte akende kaudu sisse voolas.

Need kirikud oli Joa vabrik omal kulul asutanud; mõlemad kokku maksid tal miljoni rubla ümber. Aga mida tähendas üks miljon Joa vabriku päratu rikkuse kohta! Anne vaene pea läks kirjuks, kui ta kõike seda loendama hakkas, mida see määratu tööstusasutis enda omanduseks nimetas! Eks seal olnud suure mõisa võrra krunti ja terve linn peal! Kolm põhjatut tööpaleed ilmlugemata masinatega, terve alevik ilmatuid töölistekasarmuid, direktorite toredad lossid, kirju räga ametlikke hooneid ja ametnikkude elumaju, haigemajad, koolimajad, pagariärid, poed, vee-, gaasi- ja elektrivärgid, lõbumajad direktoritele, meistritele ja ametnikkudele, saunad, aiad, puiestikud! . . . Missugune ilmatu kullajärv oli siia Narva jõe kaldale tekkinud ja kuidas see aasta-aastalt ikka laiemaks ja sügavamaks paisus!

Ann astus kirikusse, kus jutlus oli praegu alanud. Ta kuulatas natuke aega, palvetas siis tummalt venna ja Juuli eest ning puges varsti ühest kõrvalisemast uksest välja, et aegsamini kalevivabrikusse jõuda. Ta kartis, et Hindrek, vaba päeva tarvitades, võiks välja minna.

Ann sammus vaksali eest mööda, raudsilla poole, mis üle mühava Narva jõe viib. Raudteeroobaste alt, silla alumise raudvärgi seest, käis laudadest pandud jalgtee, mida jalakäijad võisid tarvitada. Nagu tohutu pikast raudsest puurist kõnnib siin inimene läbi, kuna üle pea müriseb mõni raudteerong ja all sügavuses vahutab äreva vooluga lai jõgi.

Kui Ann silla raudvõrede vahelt oli välja jõudnud, hakkas ta jõe kõrget kallast mööda kalevivabriku poole tõttama. Paar korda jäi ta seisatama, et huvitavat pilti, mis ta ümber avanes, lähemalt silmitseda. Sealt põhja pool paistis kõrgelt kingult silma Narva linn oma valgete kivihoonete ja punaste telliskivikatustega, oma vanade vallide, hallide kindlusemüüride ja tornidega. Tema vastas, jõe idapoolsel kaldal, tõusid veepinnalt kõrge, järsu valliga, laias nelinurgas, vana Ivangorodi kindluse müürid jämedate nurgatornidega ja väikeste suurtüki-aukudega. Veristest mälestustest jutustavad mõlemad kindlused, niihästi rootslaste Narva kui ka venelaste Jaanilinn; kohutavad lahingud on neil kantsidel möllanud, verd on nende müüridelt ojadena voolanud, ning

jõgi nende vahel kandis tihti punaseid laineid alla mere poole.

Teistmoodi kindlused, teistmoodi kantsid ja müürid paistsid Annele lõuna poolt vastu, sealt küljest, kuhu ta tõttas. Need kindlused ja kantsid ei olnud varemetes, ei kõdunenud tühjalt ega mahajäetult vihma, lume ja päikese käes, vaid neis kihises elu. Lahingud, mida neis löödi, olid töölahingud: punase vere asemel jooksis seal valge higi. Kolm hiigelvabrikut tungisid seal oma eluallika, Narva kose ümber kokku ning tõstsid vägevalt ja uhkelt oma sopilisi ja sakilisi kiviturje.

Siit vaadates näis, nagu sulaksid need kolm vabrikut eneste ümber olevate alevitega kokku suureks nägusaks linnaks. See linn algas jõe läänepoolsel kaldal Joa pikkade tumepruunide kasarmutega ja punase pumbatorniga, millele järgnesid kõik muud hooned lühikeses kaares ning mille tagant paistis Joala vabrikuhoone punane mürakas. Joa suur sild, selle otsast tõusev vabriku hall hiigel-peahoone oma neljakandiliste nurgatornidega, tema kõrval olev väiksem töömaja, ja siis teisel kaldal, nende vastas, kalevi- ja temaga ühte liitunud linavabrik oma valkja hooneterägaga ja pikkade kollakate sigarikujuliste korstnatega — kõik see paistis Annele päikese loitval valgusel silma suurejoonelise maalina. Vabrikute vahelt põgeneval iilil voolav jõgi, mille kosk pani vahutama ja kivirüngastega täidetud põhi keema ning keerlema, täiendas hämmastavat vaatepilti. Annele tuli meelde kuuldud lugu, kuidas see suur vabrikusild, mille alt vägev jõgi vahust valendades välja mühas, kord sadade tööliste all olevat murdunud ja nendega alla mässavaisse voogudesse langenud, kus paljud lühikese meeleheitliku võitluse järel haleda otsa leidnud. Sest õnnetusest saadik ei lastud töölisi enam ühel ning samal hetkel lõunale ega õhtule, vaid lühikeste vahede järel jaokaupa, nii et üleminejate murd sillal korraga enam liiga suureks ei paisunud. Ja Annele tuli kõndides veel meelde see isevärki ja tore nähtus, mida Joa vabrik pimedal õhtul pakkus, kui ta sajad ja tuhanded aknad olid heledasti valgustatud. Seda ühel priipäeva-õhtul esimest korda nähes oli Ann imestusest pärani silmil seisma jäänud. Nagu mõni nõiutud imeloss muinasjutust seisis ta ees. Terve päratu hoone säras ja kiirgas mustavas õhtus, otsekui oleks temas keset ilutulede merd suurt vürstlikku rõõmupidu pühitsetud. Kuid ei, seal tehti ainult tööd, igapäevast tööd harilikul valgustusel; seal polnud kellelgi piduriiet seljas ega pidutuju peas; seal taltsutati raudseid töömurdjaid ja oodati väsinud liikmetele õhtust puhkerahu.

Varsti jõudis Ann pärnaridadega ilustatud laia teed mööda kalevivabriku ümbrusse. Jälle nägus perekas linnake, nagu Joagi, ja sellest puiestikkude ning aedade poolest veel ilusamgi, kuigi hooned olid väiksemad ja enam mõisa moodi, tänavad ning jalgteed kitsad ja kõverad. Korralikkus ja puhtus valitsesid aga kõikjal. Lust oli kõndida neil siledail, hästi prügitatud teil, hoolega hoitud puude ja põõsaste ning korralikult ehitatud hoonete vahel. Anne meelest oli, nagu näeks ta siin kahvatanud ja kolletanud nägusid vähem kui Joal; nii mõnigi priske, punapõseline tüdruk või noorik tuli talle kasarmute vahel vastu või istus siin ja seal ukse-esisel või aknal. Suurem osa neist kandis vene laadi riideid, ja Ann teadis ka, et kalevivabriku tööliste seas oli kaugelt rohkem venelasi kui Joal. Kas vahest vene ihu vabrikuõhu närtsitavale mõjule visamini vastu pani? Või oli villaõhk tervisele vähem kahjulik kui puuvilla peenike salatolm? Ilma küsimustes selgusele jõudmata tõttas Ann selle kasarmu poole, milles elas ta vend.

Ann tundis teed: ta oli juba sagedasti venna juures käinud. Ta astus kaunis suurde ühekordsesse puust kasarmusse ja seisis varsti avaras saalitaolises eluruumis, mis oli täidetud reastikku seisvate sängidega seinast seinani, nii et ainult ruumi keskele laiem vahe läbikäimiseks jäi. Sängide peatsi kõrval seisis enamasti väike laud, kapike, tool või järg. Ruumi lage toetasid mõned voodite vahel seisvad postid. Suur tuba oli kaunis valge ja lae kõrguse tõttu õhurikas. Elanikkude arv võis ses toas, sängide hulga järgi arvata, olla paarikümne ümber. Siin poissmeeste- ehk artli-kasarmus, nagu seda harilikult nimetati, elas ka Hindrek Sepp. Kuna vallalised töölised suuremate osakondade kaupa ühises ruumis elasid, jagunesid nad isekeskis veel mitmesse osakonda ehk «artlisse» oma igapäevase peatoiduse poolest: neil oli suurema või väiksema salga kohta ühine keetja — kutsenimega «matka» —, kes valmistas toidud, kuna toiduainete sisseostmise eest muretses ja need matkale välja andis «staarosta» ning raamatupidamist toimetas «kirjutaja», kes ostetud ja äratarvitatud söögikaubad üles tähendas ning kulud

kord kuus artli üksikute liikmete vahel võrdselt ära jaotas. Ülalpidamine artlis tuli iga liikme kohta umbes viis kuni seitse rubla maksma. Artli kolm «ametnikku» said ühisest kassast palga — matka enamasti kuus kuni seitse rubla, staarosta ühe ja kirjutaja poolteist rubla. Siit majast, kus Hindrek elas, käisid artlid teises kasarmus söömas. Säherduses «staloovajas» ehk söögitoas võtsid siis artlid, millel oma viis- kuni kuuskümmend liiget võis olla, iga päev kolm korda koos leiba. Peale iseseisvate artlite oli aga veel suurem kogu töölisi, kes vabriku leivas seisid, nende seas enamasti nooremad poisid ja tüdrukud. Ülalpidamine «vabrikuartlis» oli paari rubla võrra odavam.

Ann Sepp laskis pilgu otsides suurest ruumist läbi ja üle pikkade sängiridade lennata, aga Hindrekut ei puutunud talle silma. Venna säng oli tühi, toolil magas suur valge kass ja lauake peatsis oli koristamata. Hindreku aseme kõrval olevas voodis aga pikutas üks noormees, keda Ann kui venna head sõpra tundis, kuna paar teist tema naabritest oma sängidel või järgidel lugedes või lobisedes istusid. Kasarmus valitses priipäevane lõbus ja mõnus tuju.

«Kas Hindrekut kodus ei ole?» küsis Ann, kui ta veidi häbelikult oli ligemale astunud.

Poiss, kes sängis selitas, jäi sinna rahulikult paigale ning vahtis külalisele julge, ebaviisaka pilguga vastu. Tal oli suur lihav nägu, pisikesed valgeripsmelised silmad ja paksud, toored huuled.

«Millal tema-mees kodu on!» urises teine poolnilbel naeratusel.

«Kuhu ta siis läks?» päris Ann nukralt.

«Kuhu ta läks — v ä l j a läks! Kas naistel vaja teada, kus mehed käivad.»

«Aga ma tahtsin temaga kokku saada — väga tarviliku asja pärast,» ütles Ann. «Kas teie, Kodar, siis mulle ei võiks ütelda, kuhu ta läks ja millal ta võiks koju tulla?»

Noormees vahtis oma pilusilmadega tüdruku otsa ja irvitas ainult.

«Kuhu ta läks,» võttis nüüd sõna keegi, kes teise voodi serval istus; see oli pikk, kõhn, punaka peaga poiss, kelle laia suu ümber alati mürgine pilkejoon tuksus, kuna ta nägu külmaks ja tõsiseks jäi. «Kuhu ta läks — pead parandama läks!»

«Kas ta siis eile õhtu jälle —?» Ann ei lõpetanud oma kurba küsimust.

«Muidugi j ä l l e,» ütles punaka peaga kõõlus. «Tal oli eile õhtu niisugune prussakas peas, et hakkas sängi alt väikseid kuradikesi püüdma.»

«Sul enesel vahest vähem?» naeris paks poiss, käed ristis nudiks põetud pea all.

«Noh, kui me seda hakkaksime taga ajama,» kostis punapea, «siis oli keegi Kodara-näoline poiss eile õhtu nii õnnis, et hakkas karaultsikuga prantsuse keelt rääkima.»

Ümberringi naerdi lamedalt.

«Ehk võite mulle ütelda, kuhu — kuhu kõrtsi mu vend läks?» päris Ann paluval häälel.

«Kuhu mujale, kui oma kalli Muska-mamma juurde,» vastas see, kelle nalja üle praegu oli naerdud.

Ann vaatas nõutult ringi. «Muska-mamma — kes see on?»

Jälle hirnuti nii, et Ann läks näost tulipunaseks ja oma kohmetuses ei teadnud, kuhu vaadata või mida ütelda.

«Mis? Sa ei tunne veel Muska-mammat ja tahad Sepa õde olla!» hüüdis Kristjan Kodar. «Ma tahan sulle siis ütelda, kes on Muska-mamma: sinu tulevane vennanaine, kui sul midagi tema vastu ei ole.»

Nüüd astus keegi tõsise, viisaka olekuga tööline vahele.

«Jätke oma lori, poisid,» ütles ta pahaselt. «Te näete ometi, et võõras naisterahvas teie ees seisab!» Ja Anne poole pöördudes lisas ta vaigistavalt ja nagu tröstides juurde: «Sepp tuleb muidugi lõunaks koju — ehk käite natuke väljas ja ootate teda. Ega te nende vorstide käest siin õiget sõna ei kuule.»

Ka paar vene töölist lähenesid külalisele sõbralikult ja teine neist ütles kanges murdes, kuid arusaadavail sõnul, et Sepp olevat lubanud lõunaks koju tulla.

Ann tegi, kuidas nõu oli antud, ja sammus kasarmust välja, et vabriku ümbruses paar tundi aega viita. Ta kõndis vabrikuhoone otsast mööda jõe kaldale ja hakkas suurele mässavale kosele, mida siit kõige lähemalt võis näha, oma muret ja kurbust kaebama. Laial, vägeval rinnal tõttasid jõe rohekad vood kaljutrepi poole, et siit lähemal pilgul kobrutava piimana, pildudes valgeid aurupilvi sinava taeva poole, mürisedes ja keedes alla kuristikku paiskuda. Mõlemast kaldast, nii Joa kui ka kalevivabriku poolt, saatsid siin

veel turbiinide vesiväravad oma vahutavad vood jõkke, nii et nende ja suure kose mürin alaliseks vägevaks loodusellauluks kokku liitus. Rohkem kui üks kord oli Ann Sepp venna pool käies siin seisnud, mässavat vetemängu argsel aukartusel imestanud, aurupilvedele mõttes järele vahtinud ja kose ühetoonilise kohinaga oma valutavat südant püüdnud tuimenema suigutada.

Kes on see sõimunimega naisterahvas, kellest nad nii pilkavalt rääkisid, ja mis on H i n d r e k u l temaga tegemist? See küsimus kipitses tal nüüd ühtelugu põues. Hindreku meelekergus laskis ju kõiksugu paha karta. Ann tegi otsuseks ta kohe valjule pihtimisele võtta. Küll tuli talle ühtlasi meelde, et kas ei oleks parem kellegi muu käest juba ennemini seletust nõutadà, sest Hindrek oli mees halbu asju salgama; Ann mõtles selle artli matka peale, mille liige Hindrek oli; naised näevad ja kuulevad palju, julgesti teadis siis matka ka sellest Muska-mammast midagi. Kuid Ann jättis nõu katki; oma meeleõrnuses ei suutnud ta venna selja taga salakuulajat mängida, ning teiseks kartis ta, et asi, millel vahest suuremat tähtsust polnudki, just tema pärimise kaudu naerjate ja pilkajate suhu nagu kondiks saaks.

Ann ei leidnud paigal seistes enam rahu; ta võttis nõuks pikkamisi nende roheliste saarekeste poole jalutada, mis sealt eemalt, linavabriku tagant, oma puude ja põõsastega nii karskelt ja värskelt esile kerkisid. Ta sammus kalevivabriku eest ja siis linavabriku hoonetekogu vahelt läbi, küsis ühe värava juures seisvalt vahilt läbimineku luba ning jõudis varsti linavabriku taha kanali äärde, mille kallast mööda tee saarekeste poole edasi viis. Üpris ilus väike, roheliste kuplitega vene kirik vahtis eemalt puiestikuga kaetud kingult, kirju lehtmetsa vahelt, nagu rõõmsasti naeratades välja. Ann astus väikesest väravast sisse ja jalutas nägusaid, kruusaga prügitatud jalgteesid mööda toreda puiestiku sisse, kaunile kirikukesele lähemale. Puiestikus meelitasid igal pool korralikud aiapingid istumisele. Kingu ümbert jooksis mööda Narva jõgi oma harudega, mille vahelt puude ja põõsastega kaetud rohelised saarekesed päid tõstsid. Kirik ja ta laialine kena ümbrus olid kalevi- ja linavabriku endise omaniku, mitmekordse miljonäri parun Stieglitzi asutatud. Toredamat jalutuspaika, kui see kirikupuiestik oli, polnud Ann Narva ümbrusest leidnud.

Jalutades ja istudes viitis ta paar tundi ära, et siis tuldud teed jälle tagasi minna. Hindreku artel oli kasarmus nr. 1 juba lõunal. Ann sammus suurest saali moodi ruumist, mida töölised «kuriitelnajaks» nimetasid, läbi ja siis ühe vahekoja kaudu artlite kööki, et matkalt venna järele küsida. Köök oli suur, kuum ja rasvaste toidulõhnadega täidetud. Söögikeetjad sakerdasid läbisegi. Ann lähenes kellelegi vanaldasele, mehesuurusele tugevale naisele, keda ta kui venna artli matkat juba tundis, ja küsis, kas Hindrek Sepp on tulnud sööma.

«Hindrek Sepp?» kordas naine uriseva bassihäälega. «Ma usun, teda pole jällegi lauas; kuid ega see Sepast ime ole. Tal mehikesel on tihti va pohmelust põdeda ja siis pole tal söögiisu.»

«Aga teda polnud kasarmuski,» tähendas Ann; «kas ehk teate, kus ta võiks olla, kui teda siin ka ei ole?»

Matka hakkas susiseva häälega naerma.

«Mul on palju kostilapsi, kust mina võin teada, kus nad kõik käivad! . . . Sepp saab vist ka väljast tihtipeale süüa — on ju väle poiss, kelle järele naised näppe lakuvad —, sest artli staloovajas on teda pühapäeviti harva näha.»

«Missugused head tuttavad peaksid tal siis väljas olema?» püüdis Ann kunskoppi uurida. «Mind ta palju vaatamas ei käi.»

«Jah, võta seda kinni!» vadistas matka edasi. «Poisid lorisevad isekeskis mõndagi oma tuttavatest ja armukestest — ühel siin kõrtsis või õllepoes linnuke, teisel seal; ühe nimi Muska-mamma, teise nimi Kringli-Kata — eks poissmeeste asja tea! . . . Minu on nende loba ammu juba ära tüüdanud, nii et enam asjagi ei tee . . . Aga vaatame siiski järele, ehk on Sepp ometi staloovajas.»

Ta sammus kõrvaloleva söögitoa poole, millest lusikate klõbin ning sööjate vadin kostis, ja hüüdis oma jämeda komandohäälega uksest sisse:

«Kas Hindrek Sepp on tulnud? Ta õde ootab teda!»

Söögitoast tuli mitmehääleline «ei» vastuseks.

«Siis ütelge talle, kui ta pärast peaks kodu olema, et ta täna minu juurde tuleks, aga tõesti,» palus Ann.

«Jah, kui ta koju tuleb,» naeris naine. «Aga täna on püha ja ma arvan, et ta liiga hilja tuleb.»

«Ütelge talle, et mul on tema jaoks väga häid sõnumeid. Ehk ta tuleb ikka koju, sest mõned tema kasarmus teadsid öelda, et ta lubanud lõunalegi tulla. Ma ootan väljas veel natuke aega ja siis lähen minema.»

Aga kõik ootamine jäi asjatuks: Seppa ei ilmunud. Raske südamega pöördus Ann koju tagasi, et siin edasi oodata. Mida hilisemaks õhtu venis, seda kasinamaks kahanes Anne lootus venda täna veel näha saada. Ja nõnda oligi: Hindrek ei tulnud.

Järgmine päev oli reede. Kas ta tuleks sel õhtul? Ehk on tal äripäeva-õhtul rohkemgi aega kui priipäevadel, mil teda meelitas kõrts. Kui kell sai pool üheksa läbi, tõmbas Ann suure räti ümber ja tõttas kalevivabriku poole. Võis ehk olla, et äripäevane tööväsimus sundis venda koju jääma, ja nii võis Ann teda siit kätte saada. Aga ei. Ta tuli liiga hilja: Hindrek oli tänagi välja läinud. Ja temaga ühes ta paar lähemat sõpra, Kristjan Kodar ja Jüri Malk, seesama kõhn poiss, kes Hindrekust eile oli nii palju halba rääkinud. Paar vanemat töölist teatasid seda Annele ja matka ütles, et Sepp õe küllakutse ning heade sõnumite kohta ainult käega löönud. Eile tulnud ta hilja koju ja täna pannud varakult minema.

Vaesel Annel seisid pisarad silmas.

«Homme on laupäev,» ütles ta ja hakkas artlimatka käest kallistades kinni, «olge nii lahke ja ütelge talle, et ta hommegi õhtu katsuks minu poole tulla. Ma lasen teda kõigest südamest paluda. Ei ma taha talle ainust paha sõna öelda, ei nutta ega teda noomida — ta võib üsna julge olla. Ja mul on talle tõesti midagi teada anda, mis talle suurt rõõmu teeb . . . Ütelge talle seda, pai emake, ütelge talle!»

Naine lubas seda meeleldi teha.

Aga laupäeva õhtul tabas Anne veel raskem löök. Kui kell ikka edasi nihkus, ilma et Hindrek uksest sisse oleks astunud, võttis neiu valutavas südames korraga nii raske ärevus maad, et ta kauemini ei suutnud oodata ega toas paigal olla. Ta pidi venda näha saama maksku mis maksab ja tulgu tal teda otsida kust tahes. Kell oli juba kümme, kui Ann kalevivabrikusse jõudis. Oma suureks rõõmuks kuulis ta vahimehelt, et Sepp olevat ometi kodus. Ilma karaultsiku pilkelist muhelust nägemata ruttas tüdruk kasarmusse ja otseteed venna sängi juurde.

Jah, Hindrek Sepp oli täna õhtul kodus, aga Annel ei olnud sellest mingit kasu. Noormees magas nii tinarasket viinaund, et ükski võim teda poleks suutnud äratada. Öel ei läinud korda hüüdes ja raputades teda niigi kaugele toibutada, et ta korraks oleks silmadki lahti löönud. Ainult paar korda urises ja ümises ta temale vastu. Tummal meeleheitel vaatas viimane selle eluta inimesehunniku peale maha. Teiste tööliste, iseäranis pooljoobnud Kodara ja Jüri Malga naer ja tõga peletasid Anne viimaks kasarmust välja.

Märgadel silmadel palus ta enne kojuminekut vahimeest vennale öelda, et ta vähemalt homsel, pühapäevalgi Joale tuleks, või kui mitte, et ta siis pärast lõunat koju jääks; tema, Ann, tahtvat siis veel kord siia rännata.

Aga kes ka järgmisel päeval Anne härrast palvet ei täitnud, oli Hindrek Sepp.

Päev möödus, videvik jõudis kätte, vaene tüdruk vahtis kasarmu ukse ees, sest toas ei püsinud ta enam olla, kas või silmad pimedaks — venda ei tulnud kuskilt nähtavale. Kolmandat päeva seisis Ann Juuli pärast nagu nõelte otsas. Ta kartis neiu küsivaid pilke ja püüdis asjata end nende eest peita. Miks ei tule Hindrek? Kus on Hindrek? Kas ta vahest tulla ei taha? Reede hommikul oli Ann ettevaatlikult märku andnud, et vend õhtul tuleb, ja kui mitte, siis laupäeva õhtul vististi. Ja kuna ta teda siis salaja oli käinud otsimas, kinnitas ta, kuigi ainult suud mööda, laupäeva lõuna veel kord, et Hindrek õhtul ilmuvat. Ja kui ka see teade oli valeks läinud, vabandas ta teda haigusega, millest Hindrek talle kellegagi sõna saatnud. Kõik jäi siis pühapäeva peale. Ja nüüd oli seegi päev jälle möödumas! Mida pidi Juuli temast mõtlema? Ja mida õnnetu Ann ise! Kus ta veetis oma õhtud ja mis võis sellest välja tulla, kui see kole elu ikka edasi kestis? Kas ei kõndinud Hindrek lahtiste silmadega hukatuse poole?

Ann surus mõlemad käed oma karjatava südame vastu, jooksis üles tuppa, võttis üleriided ning oli paari minuti pärast jälle teel kalevivabriku poole. Oh seda kurba teed, mida ta nii sagedasti läbi sügisese pimeduse oli pidanud vantsima! Ilm oli täna pealegi vihmane ja tuuline. Nagu kapa äärest kallati talle külma vett kaela ja torm ähvardas teda Narva kaldateelt jõkke pilduda. Aga edasi, ikka edasi — ehk on täna o m e t i parem õnn!

Korteris Hindrekut ei olnud, aga keegi teadis öelda, et ta olevat Kodara ja Malgaga esimesse kasarmusse läinud, mille kuriitelnajas täna vist tantsitavat.

Tähendatud kasarm oli sama, mille staloovajas Hindrek oma artliga söömas käis; see oli suur ühekordne puuhoone, mille ühes otsas elas salkkond töömehi ja -poisikesi, teises otsas aga vallalisi vabrikunaisterahvaid ühises suures korteris koos. Hoone saalimoeline, ruumikas keskpaik oli siis nõndanimetatud suitsetamistoaks määratud ja siin pidasid nooremad töölised, enamasti venelased, talvekuude pühapäevadel oma tantsupidusid. Artlite köögid ja söögitoad asetsesid nende ruumide taga, kuhu kitsapärane vildak vahekoda viis.

Ann tõttas jalamaid kasarmusse nr. 1. Teade, et vend seekord ometi «kodumail» viibivat, kus temaga võis kokku saada, täitis Anne rõhutud rinda uue lootusega.

Neljanurgeline ruum, kuhu ta astus, võis suur olla seitse kuni kaheksa sülda pikuti ja laiuti; seinad olid alt mustad, pealt kollased, lage toetasid tugevad puupostid ja seinte ääres seisid pikad pingid. Lõõtspilli üürgamine ja tantsumüra kostsid lähenejale juba välja vastu. Suvepäevadel ja ilusatel ilmadel tantsiti väljas kasarmu ees; tänane külm vihm aga oli asja andnud talviseid tantsupidusid juba kuriitelnajas alustada.

Kirju ja rõõmus elu kihises tolmavas piduruumis. Tihedad rongid vene poisse ja tüdrukuid, viimased värviküllastes riietes ja ehetes, keerutasid ringiratast üle põranda, saapakontsi põrutati vastu maad, rõõmuviled, lustihüüded laksusid lae poole. Vene rahva kiiresti tuksuv, lapselik-elav iseloom tuli siin ülevoolavas, taltsutamata tantsulustis võltsimata kujul esile.

Ka mõni noorem eesti tööline oli tantsijate seas. Ann silmas esmalt Jüri Malka, kelle pikad peened koivad veidi lõdvalt üle põranda lohisesid, siis lühikest ja jämedat Kodarat, kes paksu, näost lõkendava, higise vene tüdruku kõrval ähkides ringi keerutas. Hindrekut otsis Anne murelik silm kaua asjata; viimaks ilmus ta, kaks tüdrukut käsivartes, välisest uksest ja jalutas seina äärt mööda Anne poole, ilma et ta teda oleks märganud. Lällutaval keelel oma daamidega jaunates ja naerdes sammus ta õest möödagi, ilma teda tähele panemata.

«Hindrek!» hüüdis viimane.

Ta ei kuulnud.

Ann astus talle järele ja peatas teda õlast. Noormees vaatas aeglaselt ümber ja kortsutas kulmu, kui ta nägi õde enese ees seisvat. Siis aga püüdis ta ükskõikselt naeratada, vabastas enda mõlemast tüdrukust ja astus Anne juurde.

Viimane märkas, et vend tänagi ei olnud kaine. Ta nägu kattis tume, higine alkoholipuna, ta silmad läikisid nagu palavikus ja ta liigutused avaldasid haiglast elavust. Tujult näis ta aga olevat kõige rõõmsam poiss taeva all.

«Kas tulid mind noomima või mitte, õeke, seda ütle mulle kohe!» hüüdis ta ja võttis Anne mõlemast õlast kinni. «Sest kui noomima tulid, siis ütlen kohe prassai ja panen putket.»

«Kas sa ei pidanud neil päevil minu juurde tulema?» küsis Ann pehmelt, kuna ta pilk paludes ja ühtlasi kaevates noormehe nägu uuris.

«Jah, õige! Sa olla ju sõna saatnud või isegi siin käinud, aga vaata, õeke,» — ja Hindrek püüdis tõsist ning tähtsat nägu teha, kuna ta kulmukarvad kõrgele tõstis — «mul on nii vähe aega, — töö on raske, — ja ma olen haiglane, — tee ka nii kauge — — ühe sõnaga, ma ei saanud veel, aga ma tulen varsti, tõepoolest, ma tulen varsti, kui tahad.»

«Ära naljata, Hindrek,» ütles Ann tagasihoidliku etteheitega, «mujal väljas käia on sul aega ja tervist küllalt, isegi tantsida võid, nagu näen, aga minu juurde —»

«No vaata, sa hakkadki noomima, ja taplema ka veel,» hüüdis Hindrek taganedes, «ja mul peab veel himu olema sind vaatamas käia! Õigust öelda, just sellepärast ei tahagi ma sinu juures käia — ikka see õrin ja virin, ikka see rahanorimine vanematele, nagu mina raha teeksin, nagu mina —»

Ta hakkas pahaseks saama, nagu see kergesti juhtus, kui ta viinastanud oli; seepärast võttis Ann vaigistades ta käest kinni.

«Hindrek, ära ole laps,» ütles ta meelitades, «ma tõotan sulle, et ma sinuga täna ega iialgi enam ei taple ega su käest raha ei nõua. Mul olid hoopis teised asjad, miks ma sind kutsusin, ja ma kutsun sind praegugi: vend, hakka jälle meil käima, sind ootab seal õnn!»

«Õnn? Mis õnn?»

«Tule siia, ma tahan sulle kõik rääkida!»

Ta tõmbas venna lähema pingi juurde seina ääres, mis tühi oli, ja nad võtsid teineteise kõrval istet.

«Kuidas oleks,» algas Ann õnnelikul naeratusel, mis ta heas südames hetkeks kõik valu ja kurbuse kinni kattis, «kuidas oleks, kui sa nüüd Juuli Saare naiseks võtaksid, sest ta ütles mulle, et ta sinule läheks.»

Hindrek vahtis laiul silmil õele otsa.

«Kuule, Ann, sa luiskad,» ütles ta siis.

«Miks ma peaksin luiskama, Hindrek?»

«Noh, sul on minuga mõni salanõu — tahad mind meelitada —»

«Ära ole kentsakas! Usu mind, Juuli ütles seda; sa võid ju ta enese käest järele kuulata —»

«Juuli ütles seda, — Juuli ütles, ta tahtvat minule — minule — — Ann, kui see peaks tõsi olema! Taevas, kui see peaks tõsi olema!»

Noormees sattus nõkastanud oleku tõttu niisugusesse ärevusse, et tal pisarad silma tungisid. «Kas tead, Ann, kui Juuli mind tahaks, siis — siis saaksin ma kannapealt hoopis teiseks inimeseks!»

«Seda Juuli soovibki,» sosistas Ann, silitades venna kätt. «Oh seda õnne, Hindrek, kui sinust viks mees saaks! Kuidas tahaksin ma jumalat tänada! . . . Aga nüüd kuula, kuda see kõik tuli ja mis Juuli mulle salaja ilmutas . . .»

Ann hakkas sosistades jutustama. Ta mõistis oma sõnu hästi valida ja seada, lisas mõnda juurde ja ilustas kõike ning kallas terve loo üle oma hellast südamest nii palju armuhelki, et mõju pealtkuulajasse tõesti sügav pidi olema.

Oligi seda. Aga Hindrek avaldas oma õnnetundmust veidi ootamata kombel. Kuna tal praegu veel peaaegu liigutusepisarad olid silmas seisnud, kargas ta nüüd lagiseva naeruga püsti, haaras õe ümbert kinni ja tantsis temaga nagu pöörane korra ümber toa. Siis hüüdis ta:

«Kas tead, Anneke, sinu sõnum on nii kallis kuulda, et ma nüüd palja rõõmu pärast kaks nädalat järgemööda täis tahan olla kui sitikas!»

7

Samal pühapäeval käis Villem Luik kasutütrega lauakirikus. Ilm oli enne lõunat kuiv ja ilus, mispärast Juuli pani selga oma valge leerikleidi — sellesama, millega ta kevadel esimest korda oli armulaual olnud. Kleit oli kasuisa kingitud. See oli odavast riidest ja lihtsalt tehtud, laskis aga noore neiu saleda kasvu, ta õrna, kahvatu näo ning ta ruuged juuksed väga mõjusalt maksvusele tulla. Villemi põu sai kuumaks ja sulaks, kui ta silmad Juuli peale lõi, ning seda tegi ta vahetpidamata; nagu salajase nõidusega vangistas see neitsilik-painduv keha, see tõsine, kahvatu, aga siiski nii lapselik-elav, muutlik-terane nägu ta pilke. Villemi rinda täitis tänagi sama tuksuv ja värisev rõõm nagu kevadel, mil Juuli esimest korda piduriides tema ees oli seisnud, mil ta temaga oli kirikusse läinud ja teda altari ees, teiste tütarlaste seas, näinud seisvat ja põlvitavat. Isaliku uhkusega ja ühtlasi armastaja õnnetundega oli ta teda eemalt vaadelnud ja ikka jälle vaadelnud nagu mõnd pühadust.

Kuid täna paisutas neid tundeid veel uus, eriline ärevus. Villem oli otsuseks võtnud neiule oma südant avaldada. Ükskord pidi see ometi sündima, ja ta oli seda tundi juba küllalt kaua oodanud. Ta igatses selguse ja rahu järele. Alandlikult ja sõna lausumata tahtis ta alistuda Juuli otsusele, olgu see hea või halb.

Nad olid kirikust koju tulnud ja lõunat söönud. Miina ja Volli mängisid teiste lastega väljas, kasarmu ees. Lõunasöögi oli Juuli palvel Ann valmistanud, mispärast Juulil oli veel valge kirikukleit seljas. Aga ta astus kohe pärast sööki oma sängi juurde, eesriide taha, et riideid vahetada, sest ta oli hoidlik tütarlaps ja pidas kasuisa vähest sissetulekut meeles. Ta oli kleidi juba kojujõudmisel kohe tahtnud seljast võtta, aga djadja Luik hakkas ta käest kinni ja ütles: «Söö enne, su vaese kõht on ju nii tühi, läksid hommiku ilma ivata kirikusse.» Ja et supp juba laual auras ning Juuli kõht ka tõesti väga näpistas, siis oli tal kerge onu soovi täita. Aga ta imestas veidi, kui Villem nüüd korraga teist korda piduriide ärapanemisele vastu hakkas.

«Juuli,» ütles ta, «jää riidesse, nagu olid.»

«Miks?»

«Noh, muidu nii.»

«Aga ma reenan ju oma kalli kleidi ära!»

«Ma ehk ostan sulle varsti uue.»

«Vaat mul nalja! Kust see raha siis tuleb!»

«Ehk tuleb . . . Ja kas tead — ma tahaksin sind täna kaua selles kleidis näha — see rõõmustab silma ja soendab südant, ja — —»

Juuli astus eesriide tagant välja ja vahtis laia küsiva pilguga djadja poole; mitte viimase sõnad ise, vaid hääl, millega need öeldi, äratasid neiu imekspanekut. Ses hääles oli midagi, mis Juulile äkitselt nagu vilkuva sädeme südamesse ja ühtlasi pähe pildus.

«Tule minu juurde, Juuli, mul on sinu käest midagi küsida,» ütles Villem, ja rahutu puna kattis ta nägu.

«Sul — minu käest?» Juuli astus paar sammu ligemale.

«Mul sinu käest, küsid? On see siis nii ime? Kas sa pole minu väike perenaine, kellelt mul mõndagi võib küsida olla?» püüdis Luik naljatada, kuna ta suure vaevaga oma ärevust suutis talitseda.

«Küsi siis, djadja!»

«Kas sa mulle muud nime ei mõista anda kui djadja?»

«Noh, kasuisa siis.»

«See ju veel hullem!» Ja Villemi huulte ümber tuksus nagu jooneke mõrudust. «Kas tead, ma ei salli kumbagi nime enam. Anna mulle uus nimi!»

«Missugune siis?»

«Mõtle järele, ehk leiad.»

Noore neiu südamesse heitis korraga nagu rutjuv vajutis; ta hingas kiiremini ja ta silmad näisid kartlikul põnevusel midagi ootavat, midagi võõrast, ilmaimamatut.

Villem oli võtnud istet; käega näitas ta teise tooli poole, aga Juuli jäi püsti. Ja nüüd tekkis hetkeks nii piinlik vaikus, et Villemi kohmetus ikka veel kasvas. Ta pahandas enese üle ega mõistnud, kust see imelik argus õieti tekkis. Kas ei seisnud J u u l i tema ees, laps, keda ta oli kasvatanud, koolitanud, katnud, toitnud, kellega ta oli nii kaua perekondlikul vabadusel koos elanud, ühte õhku hinganud, ühest kausist söönud, ühes ruumis maganud; inimene, keda t e m a ja kes t e d a nii läbi ja läbi tundis — kas ei seisnud tema ees ta truu, sõnakuulelik perenaine, ta «väike naine»! Ja tal polnud ju praegu muud kurjemat nõu ees, kui teha väikesest naisest suur naine.

«Juuli,» algas Luik nagu häbelik poisike, «kui ma sulle praegu midagi ütlen — sulle midagi teada annan — sinu käest midagi küsin, või soovin, või — või p a l u n, — siis, kas tead, siis ole üsna julge, ole nagu ikka, ära tee väljagi, ära ehmata ega karda midagi — tee minupärast nalja ja naera mind välja, kui tahad . . .»

„Sa oled mulle kõige armsam hing maa peal ja ma küsin sinu käest nüüd tõsise nõuga: Juuli, kas tahad mulle naiseks tulla?"

Ta tõstis mahalöödud silmad korraks abiotsivalt kasvandiku poole üles, nagu ootaks temalt julgustamist, takka-upitamist. Aga Juuli jäi tummaks.

«Vaata, laps,» võttis Villem uut hoogu, «me oleme koos üles kasvanud, tunneme teineteist lapsest saadik — see on, mina sind ja — sina mind muidugi ka... Meie elu on nii ilus olnud, meie oleme teineteisega nii hästi läbi saanud, sa oled mu lapsele emaks ja mulle perenaiseks olnud, ma olen sinuga nii ära õppinud, ja — vist võid sina minugagi rahul olla, sest ma olen püüdnud sinu eest hoolt kanda ja olen sind kalliks pidanud — —»

Kõneleja peatus ja ootas jälle: nüüd pidi teine juba midagi aimama, nüüd pidi ta ometi midagi viiksatama! Aga Juuli ei lausunud musta ega valget. Kui Villemil julgust oleks olnud terasemalt ta otsa vaadata, siis oleks ta näinud, kuidas neiu näost iga veretilk nagu oli välja kurnatud.

«Ja olen sind kalliks pidanud,» kordas Luik ja pühkis higiniiskust otsaesiselt; «ma vaatasin kaua isasilmaga su peale, aga sa sirgusid suureks, ja ma sain teised silmad ja — ja vaatasin teiste silmadega su peale... Ma tean küll, sa ei näinud seda, sa ei saanud sest arugi, nagu ka ükski muu hing maa peal sellest midagi ei teadnud, sest ma hoidsin oma kallist saladust põue põhjas, südame kõige sügavamas sopis, ja ootasin parajat aega, ootasin suure igatsusega sündsat silmapilku, ja nüüd tahan sulle ütelda, Juuli, et sa oled mulle armas, mitte kui kasvandik kasuisale, vaid armas nagu — nagu — n a i n e m e h e l e!»

Väljas ta oligi, see määratu sõna!

Luik tõmbas hinge tagasi, ta käed, ta lõug ja ta suunurgad värisesid ning tõmmu puna värvis ta kaela, nägu ja pead kuni juuste juurteni. Nüüd vaatas ta korraks ka neiu peale, kes norus peaga nagu alandlik lapsuke ta ees seisis.

«Djadja, mis juttu sa ajad!»

Ta ütles seda imelikult kugistamisi ja ta suu kiskus kentsakalt viltu, sest et ta püüdis vägisi naeratada.

«Imelik võib mu jutt su meelest küll olla,» vastas Luik ja hakkas Juuli kõhnast külmast käest kinni, «aga ehk õpid asjaga pikapeale ära! Just nagu minagi. Kui mul esimest korda niisugune mõte pähe torkas, hakkasin naerma. Aga varsti harjusin. Miks siis mitte? Eks ole ennegi olnud, et mees kasvatab endale pruudi ja et nad saavad teineteisega

väga õnnelikuks. Minu õnnis ema jutustas mulle tihti üht lugu, kuidas keegi —»

Ja nüüd vestis Villem pehmel, meelitaval ja õpetaval toonil jutu ära, mille ta oli oma õndsalt emalt pärinud ja mis oli talle nii palju lõbu teinud, tarkust jaganud ja teda nii magusate lootustega täitnud.

«Ja see mees olnud v a n a,» lõpetas ta elava rõhuga, «tütarlapse kahekordne isa, kui nad paari läinud. Mina aga, nagu ise tead — liiga vana ma just ei ole, tugev ja terve olen ka, tööd jõuan ja tahan teha . . . Juuli, mis sa arvad, kui mulle naiseks tuleksid?»

Viimaseid sõnu püüdis Luik naljatoonil öelda, Juuli tahtis neid nõnda ka vastu võtta, aga neiu suu ei kuulanud naeratamiseks sõna, ta tõsine ehmunud pale kõneles hoopis teist keelt. Nägi ta ju selgesti, et siin nalja ei tehtud. Siiski hakkas ta nagu uppuja õlekõrrest kinni, kui ta küsis:

«Djadja, sa tahad minuga vististi kometit mängida! Ma ei usu poolt sõnagi, mis sa räägid!»

«Ma võin arvata,» kõneles Villem, kuna ta pikkamisi neiu värisevat kätt paitas ja talle nüüd julgemalt silma püüdis vaadata, «ma võin ju arvata, kui veider see lugu sinu meelest esimesel pilgul on: oled ju l a p s e silmadega i s a otsa õppinud vaatama, ja nüüd korraga — peigmees ja pruut! Õige küll, sa võid seda praegu naljaks ja kometiks pidada. Aga seda ta pole. Minu meelest mitte. Minu soov on tõesti kindel. Sa oled mulle kõige armsam hing maa peal ja ma küsin sinu käest nüüd t õ s i s e n õ u g a: Juuli, kas tahad mulle naiseks tulla?»

«Tõsise nõuga! Tõsise nõuga!» kordas neiu umbne pea. Oli see unenägu, viirastus? Ei, sest selgesti kumises ta kõrvas veel: «Kas tahad mulle naiseks tulla?» ja seal ta ees istus küsija ning vahtis oma heade, truude silmadega nii alandlikult ja nii paluvalt otsuseandja peale, nagu ripuks kogu ta maapealne õnn ja ta elu oodatava otsuse küljes. Juuli mõistis: see mees armastas teda, ja ta mõistis, kui väga, kui hellalt ja palavalt ta teda armastas. Seda luges ta tema läikivaist silmist, see selgus talle nüüd korraga nagu välgu valgustusel nende ühisest minevikust . . .

Juuli pidi andma otsuse. Aga missuguse otsuse pidi ta andma? Oo, ta teadis seda väga hästi! Siin ei võinud ju mõtlemist, kahtlemist, tõrkumist olla. See mees seal oli ära

teeninud, sajakordselt ära teeninud, et talle aru pidamata antaks otsus: jaa! Tal oli õ i g u s seks otsuseks, sama õigus, mis on laenu andjal laenu võtja maksuõienduseks. Villem Luigel ei tarvitsenud Juuli Saart p a l u d a, ta võis teda k ä s k i d a, ja Juuli Saarel polnud õigust tema käsku täitmata jätta, veel vähem tema palvet. Sest Juuli Saare võlaarve oli suur; määratu arvuderida seisis korraga ta vaimusilma ees. Ja see mees ei nõudnud mitte maksmist, ei, vaid ta soovis, p a l u s ainult, et võlglane jääks tema juurde, elaks tema lähedal, ning selle soovi täitmise eest tõmbas ta arve peale jämeda kriipsu — kõik oli makstud! Tohtis võlglane silmapilkugi olla kahevahel, näidata viivitavat nägu? Kas tõesti on ilma peal nii tänamata inimesi, kes siin mitte kohe ülevoolava tänuga «jaa, jaa» ei hüüa?

Jaa, neid on.

Juuli Saar ütles:

«Djadja, see tuleb mulle nii ootamata, nii äkitselt, — nagu välk, — luba, et ma järele mõtlen, et ma oma mõtteid kogun . . .»

«Hea meelega, laps!» hüüdis Villem Luik. «Ma ei või ju nõudagi, et sul otsus kohe nagu taskus valmis oleks. Nii palavalt ei või me oma leent ka mitte süüa . . . Mõtle järele ja harjuta ennast uue mõttega. Mul ei ole ju ruttu. Pea kas või kolm aastat aru — mina ootan! Tule oma otsusega, millal tahad, ja kui ütled «ei» — pole ka midagi parata. Kurvastus oleks mul muidugi suur, aga sa oled mulle nii kallis, et ma sinu õnnele, kui sa selle mujalt kui minu juurest leiad, pööra ei hakka ette panema. Mõtle järele, Juuli, kaalu kõik hästi läbi, ja siis tule ning ütle mulle oma otsus julgesti ja ausasti südame pealt ära — olgu hea või paha . . .»

Juuli vaatas ta otsa, ainiti, ainiti . . . Seal kajas ukse tagant korraga Volli rõõmus naer . . . Juuli käsi, mida Villem ikka veel pihus hoidis, tuksatas äkitselt ja hakkas siis tugeva pigistusega kasuisa sõrmede ümbert kinni.

«Ei, ma ei mõtle midagi — ma tahan olla sinu naine!»

«Juuli?»

«Ma tahan . . .»

«Ei, Juuli,» ütles Villem tõsiselt, mehiselt, ja tõusis pikkamisi püsti; ta oli korraga rahulik, kaine, sihikindel. «Ei, laps, nüüd nõuan ise, et sa enesele mõtlemisaega võtad. Asi on sulle võõras, sa pead aega saama ennast harjutada, et sa

mulle võiksid teise silmaga näkku vaadata. Tee otsuseks, mis tahad, ma ei pane midagi liiaks, olen kõigega rahul.»

Volli ja Miina traavisid tuppa. Nad peatusid veidi imestades, kui nägid djadjat ja tjotkat nii tõsiste nägudega ja käsi käes vastastikku seisvat. «Vaadake, siin seisab teie mamma!» oleks Villem meelsasti hüüdnud; ta silitas aga ainult nende päid, ütles Juulile, et ta tahtvat natuke värske õhu kätte minna, pani mütsi pähe ja ruttas toast.

Juuli ei märganud tervel pärastlõunal midagi mõtelda, midagi teha, mitte leerikleitigi seljast võtta. Paar korda oli ta Anne käinud otsimas, aga seda ei olnud kodus. Kas tahtis ta Annele midagi rääkida, temalt midagi küsida? Ta ei teadnud seda isegi. Tundis ainult, et ta süda peksis ja valutas... Miks ta ei tule, see mees, kelle otsust t e m a ootas? Oli siis kõik vale, mis Ann temast oli kõnelnud, või oli poiss oma meelekergüses lihtsalt nalja heitnud, mida õe südamelihtsus ei mõistnud ning tõeks pidas? Aga kuigi ta tuli ja kõik õigeks tunnistas — mis tagajärg võis sellel olla? Tohtis Juuli Villem Luike s e l l e l e inimesele ohverdada? Kas poleks see kõige mustem, tänamatum tegu taeva all — kas poleks see otse kuritegu, juba üksi Villemi õrna ja õiglase armastuse peale vaadates, rääkimata kõigest muust, mis Juulit tema külge sidus? Kes oli see t e i n e Villem Luige vastu? Kes oli ta ka siis, kui ta Juulit tõesti armastas? Missuguse pandi võis ta oma tulevase naise õnne eest anda — üldse ja eriti veel Villem Luige kõrval?...

Aga armastus ei küsi palju tulevase õnne pandist. Juuli teadis ainult, et see teine tema põues valitses. Kes ta on ja mis ta on ja mida ta enesega kaasa toob — selle üle ta tõsisemalt ei pärinud. Ja teda sealt, kus ta valitses, korraga välja heita — see oli valus, see viis poole verist südant kaasa...

Djadja jäi täna kauaks välja. Kell oli juba kaheksa, õhtusöök valmis, aga peremeest ei tulnud ikka veel koju. Tema asemel astus aga korraga sisse Ann Sepp märgades riietes.

«Tulen praegu Kramorskist[1]. Hindrek oli kodus ja saatis sulle palju terviseid... Ta tuleb varsti siia, polnud senikaua võimalik...»

[1] Kalevivabrik (nimi endise Krameri veski järgi). — *Autor.*

Kõige selle purskas Ann ühe hingega välja, nagu ripuks mõne inimese elu selle küljes, et võimalikult kähku teada saada, et Hindrek kodus olnud, terviseid saatnud ja tulla lubanud.

Juuli ei mõistnud midagi vastata, vaid ootas tummalt kõne järge. Sellega ei viivitanud Ann kaua. Ta laskus väsinult toolile ja ütles rõõmust läikival näol:

«Ma viisin talle sinu sõna! Ja tema — kas tead, mis ta tegi? Ta hakkas liigutuse pärast nutma. Nutma hakkas, Juuli!... Ja sa ei tohi arvata, et ta vahest viina oli saanud! Mitte sugugi, või — hoopis vähe... Aga mis sul on, Juuli, miks sa nii punane oled?»

«Räägi aga edasi, Ann, mul pole midagi.»

«Ja kas tead, mis ta siis ütles? Ja ta ütles seda ise, ilma et ma sinu tingimusi nimetasin või omalt poolt midagi nõudsin. Ta ütles, et ta silmapilk teiseks meheks saab, kui sina temale tahaksid minna. Ta lubas sinu ette astuda kui viks mees, kes ei pruugiks silmi maha lüüa... Oh, kui sa oleksid näinud ta rõõmu sinu magusa sõna üle!»

Et Hindrek oli lubanud selle rõõmu pärast kaks nädalat järjepannu juua, seda hell Anneke ei maininud, vist ka enam ei mäletanud.

«Ma pean selle asja üle veel aru pidama, Ann,» vastas Juuli, kuna ta kahvatanud näoga nõnda oli istunud, et ta peale vari langes.

«Aru pidama? Misüle aru pidama?»

Pidi Juuli truule sõbrale tunnistama, mis vaheajal oli sündinud? Pidi ta temale südamesse kahekordse haava lööma — esmalt selle, et Hindrekule oli lootusrikas võistleja ilmunud, ja teiseks, et viimane ei olnud keegi muu kui see mees, keda Ann oli salaja juba nii kaua armastanud? Olgu küll, et asjal kummastki küljest veel kindlat kuju ei olnud, aga Anne süütut õnne venna meeleparandusele pandud lootustegi pärast vähendada — seda ei suutnud Juuli.

«Ma tahtsin ütelda, et ju veel aega läheb, enne kui Hindrek võib näidata, et ta tõesti viksiks meheks on saanud,» lisas Juuli veidi segaselt juurde. «Aga mul on ju aega oodata.»

«Üsna õige, mis sa ütled,» tähendas Ann elavalt; «aga sa peaksid ka ise kaasa aitama, peaksid teda oma poole meelitama, teda õpetama ja juhtima. Kas lubad mulle seda, Juulike?»

«Tahan teha, mis võimalik.»

«Tuhat tänu sulle! . . . Hindrek lubas juba homme või tunahomme siia tulla — hakka siis peale oma misjonitööga!»

Oma alati mureliku, emaliku näoga vaatas vanapiiga paluvalt Juulile otsa, pigistas kümme korda tänulikult ta kätt ja läks siis oma korterisse, et märga jakki ja rätti ümbert ära panna.

Järgmistel päevadel oli Juuli meelest, nagu oleks kogu ta ümbrus muutunud, nagu elaks ta võõras majas, võõras korteris, nagu paistaks aknast teine valgus sisse ja heidaks kõigi nende tuttavate toa-asjade peale hoopis isevärki paistet. Ja ka inimesed ta ümber tundusid muudetuina; nende nägudel oli võõras vari, nende häälel teine kõla. Juuli arvas märkavat, et teda salaja silmas peeti, et ta näost püüti midagi välja lugeda, ja kui kaks naist pead kokku pistsid, siis mõtles Juuli, et nad temast sosistavad. Isegi Volli ja Miina peale vaatas ta korraga teise pilguga — ta tundis, nagu ühendaks teda nende lastega nüüd uus, võõras ja pigistav side.

Onu Villemi kohta oli ta äkitselt iga iseteadvuse ja iseseisvuse kaotanud. Ta ei julgenud talle enam avalalt silma vaadata, ta kartis tema lähedust, sest see rõhus teda, ja ta kohmetus läks vahel nii kaugele, et ta teda nähes kahvatas ja talle vastates kogelema hakkas.

Luik märkas seda olekut, ja nagu õige armastaja kunagi, leidis ta asjale loomuliku seletuse: tütarlaps häbenes. Missugune neiu, pealegi nii nooruke nagu Juuli, ei olnud häbelik peigmehe lähedal viibides! Ja seejuures veel nende iseäralik vahekord teineteisega: kasuisast ja kasutütrest korraga peigmees ja pruut! Aga Villem teadis, mida siin teha ja kuidas olla, et vanker viimaks — kergesti ja nagu iseenesest — siledale teele nihkuks. Ta tegi, nagu poleks midagi sündinud, nagu oleks kõik vana viisi; ta ei lasknud uut olukorda kuidagi ega kusagil silma torgata, neiule tunduvaks saada, ning hoidus igast sõnast ja pilgust, mis Juuli häbelikku kitsikust oleks võinud suurendada. Ta ei olnud esiotsa veel mitte peigmees — ta jäi kasuisaks. Juuli tundis ju tema soovi — sellest oli küllalt. Ta ei pillanud ainust armastussõna kõneluste sekka, ta ei sirutanud kordagi kätt neiu järele välja. Ja kui ta pilk midagi kõneles, siis sündis see teadmatult ja tahtmatult.

Esmaspäev läks mööda, aga Hindrek Seppa ei tulnud.

Kuid teisipäeval sai Juuli talt kirja. Neiu ei tundnud Hindreku kätt, sest ta nägi seda esimest korda. Sellepärast lõikas ta ümbriku, mis oli hästi määrdinud, aimamata ja ainult pealiskaudsel uudishimul lahti. Ta luges paar rida, vaatas kärmesti allkirja ja punastas. Veel kord hakkas ta otsast peale, ja mida kaugemale ta jõudis, seda iseäralikumaks muutus ta õhetav pale. Tema näol tuli nähtavale imelik võitlus, võitlus kõiksugu vastikute, segiaetud tundmuste vahel. Sealt tuksus välja rõõmu ja häbi, süüdistust ja vabandust . . . Kirjapoogen, mida ta värisevad näpud hoidsid, oli täidetud suurte, kõveriti ja puseriti aetud tähtedega ning üles- ja allapoole viltu vaarunud ridadega. Esimesele leheküljele näis mingit kollakat vedelikku olevat jooksnud, teise pealt võis klaasi- või tassipõhja ümmargust märki selgesti näha ning allkirja kõrval mustas suur tindiplärts, mida oli keelega püütud ära lakkuda, mis aga seeläbi oli tubli sabatähe kuju saanud. Ent lugemata hulk muidki mustavaid tähti säras sel leheküljel: et kirjutaja oma nimele toredaid konkse ja vibusid oli tahtnud alla teha, oli ta sulg takistunud ja tindi pisaratena laiali pildunud. Nii oli sabatähe ümber päris linnutee näha.

Juuli luges:

«Südamest kallis ja magus neiu!

Sa oled mu südame kuninganna, mu hing, mu õis, mu kann, mu lillenupp, mu hinge pruut. Oh, Juuli, kui sa teaksid, kuidas mu süda sulle vastu keeb ja kuidas ma oma viletsa elu sinu eest tuulde annaksin iga silmapilk, öösel kui päeval. Ära arva mitte, et need sõnad mu peast tulevad, vaid nad tulevad mu põuest. Mu pea on segamini — armastusest, mu süda aga on selge nagu õis ja puhas ja truu nagu inglil. Ja mis ma sulle kirjutan, see peab olema tõsi! Usu oma vana leerivenda (see sõna oli läbi tõmmatud) koolivenda (ka see oli maha kustutatud — siis:) truud sõpra ja nüüdset aupaklikku ja alandlikku armastajat Hindrek Seppa! Ma tahtsin sinu kaissu rutata, joostes kui linnu tiivul, ja sinu südame najal välja nutta oma suurt häda ja kurbust ja kõike ahastust, mis kuri ilm mulle on teinud. (Siit algas kiri veidi kahvatumate tähtedega, millest selgus, et seda hiljem oli jätkatud.) Ja vaata, siis tuleks elu ja õnn, mis kuidagimoodi minu vanemate läbi ja

ka muidu, aga vist on küll sinu süda, kui ta mind armastab, oh siis seda õnne, muidu tuhat tervist, ja kui ma tulen, siis kui viks poiss, nagu ilm ja elu nõuab, et olgu kõik puhas meie vahel. Õele ka tuhat tervist, sest see nädal läheb vist mööda, ei saa tulla, ja loodan, kui on tervist, tuleval pühapäeval, sest kes ootab, see kaua elab, nagu ma nüüd tean, nii mu süda voolab üle tänu pärast, et mind nii palavalt armastad, mispärast mind teised poisid eksitavad, ei saa edasi kirjutada, jälle surun sind oma ausa rinna vastu ja annan sulle 100 000 musu korraga, nii et nüüd pean lõpetama, igaveseks sina minu ja mina sinu, ehk küll, kuida ise soovid ja tead ja paremaks arvad, sest sinu tahtmine on püha, nii kui, et kui ma su ees põlvili ja pisarad silmas, aga ikka tuhat tervist armastavast südamest, mis on meie tulevik ja meie truudus, sest kes, nagu ikka sinu armas, kallis ja truu

Hindrek Sepp
musudega.»

Tähed, read, mõtted — kõik tuikusid ja vaarusid ses kirjas. Ning korraga seisis Juuli vaimusilma ees ka kirjutaja tuikuv ja vaaruv isik. Kiri lõppes arusaamatu lällutusega. Oh, seda lällutust arvas Juuli kõrvagagi kuulvat! . . . Ei, nõnda ei kirjuta kõige lollimgi kaine inimene, liiati Hindrek Sepp, see terase vaimuga, sõnakas poiss. Juuli teadis temast, et ta väga hästi ja väga mõistlikult oskas kirjutada; Ann oli talle kord ühe kirja ette lugenud, milles Hindrek õelt andeks palus, et ta vanematele jällegi raha ei võivat läkitada, ja kus ta oma meelekergust, oma nõrka iseloomu nii kujukalt ja liigutavalt kirjeldas, et lugejal silmad pidid niiskeks minema. Jah, Hindrek Sepp oskas kirjutada, see on, kui ta — oli kaine. Kuid see kiri siin — missuguses kehalises ja hingelises olekus oli ta küll selle sepitsenud! Algus läheb vähegi, kuigi kubisedes maotuist liialdustest; vähemalt on lausetel teatav mõte sees. Ta alustas siis kirja kergel nokastusel. Aga siis tuleb vahe — kui pikk, kes teab? —; kui ta edasi kirjutab, lällutab ta kogu oma kõlvatuse ja maalib oma joobnud näogi paberile ning läkitab selle armastuskirja nime all mõrsjale!

Juuli pigistas paberilehe pihus kägaraks — niisugust armastuskirja ei hoita ju alal! Ta silmas hiilgasid pisarad.

Pead käte vahele toetades püüdis ta aru pidada, oma erutatud meelt, oma nutvat südant vaigistada. Ent korraga võttis ta paberikägara pihust ja hakkas seda hoolsasti jälle lahti kohendama. Käega triikis ta kortsunud kirja laual võimalikult sirgeks ning siledaks ja luges selle uuesti läbi. Õige küll, kiri on joobnud peaga kirjutatud — ütleb Juuli enesele —, aga temas leidub siiski mõni ilus sõna, mõni mõistlik, üsna mõistlik mõte — kõigest hoolimata! Ja kõigepealt selgub selle sisust üks asi täiesti: Hindrek armastab mind! Et Hindrek joob — seda ma teadsin. Aga ta lubab ennast ju parandada; vahest on see tema viimne joomine —, vahest joob ta nüüd veel rõõmu pärast, et mina — —. Ja Juuli uurib sabatähe ja linnuteega tähistatud kirja edasi, seda salapärast kirja, mille alumine pool sisaldab nii tumedaid lauseid: vahest on neil lauseil siiski sisu ja tuum, millest lugeja ainult nii kergesti aru ei saa. On ju Juuli ilmmõistmata kohti trükitud raamatuistki leidnud. Ta uurib ja uurib. Aga peagi kerkib paberile jälle see tuikuv ja lällutav kuju oma punsunud näo ja jõllis silmadega. See seal on sinu peigmees, ütleb neiu enesele, selle pead võtma ka meheks, kui sa teda armastad. Hirmuvärin raputab Juulit. Mis siis, kui ta mitte ei muutu, kui ta niisuguseks jääb ja kui sa niisuguse kõrval pead elama — pikka iga elama! Ja uuesti pigistab ta kirja rusikas kägaraks.

Aga säherdune noor pea võib palju mõtelda ja luuletada, säherdune noor süda palju andeks anda, vabandada ja loota. Ma ise pean tema parandamise käsile võtma — Annel on üsna õigus; ja kui ma seda osavasti ja kõigest jõust teeksin, siis on ta päästetud. Julgesti on ta siis päästetud. Ma teen tast paari kuuga teise inimese, ma teen tast mehe! Ma armastan teda ja tema mind — mida ei suuda toime saata armastus! Ma tean ju ka, et tal on hea, pehme, aus süda. Ainult juhtija puudub. Mina tahan talle olla juhtijaks. Kui ma teda palun, meelitan, või kui ma temaga tõrelen — ta peab ju mulle alistuma, peab mu sõna kuulama. Ja nõnda läheb viimaks kõik hästi.

Juuli hakkab peigmehe armastuskirja uuesti sirgeks nabima. Korraga käib uks ja Villem Luik astub sisse. Nagu kuritöö pealt tabatud kelm kähvab noor neiu püsti, jääb värisedes oma võlausaldaja ning peremehe ette seisma, surub armukese kirja kolmandat korda kuuliks ja peidab selle salaja oma

sügavaimasse taskusse. Ta tahab selle sabatähelise ja linnuteelise kirja siiski alal hoida . . .

Kui juba kesknädal kätte jõudis, ilma et Hindrek oleks Joale tulnud, sai Ann jälle nii rahutuks, et ta sellest juba Juulilegi tihkas hakata rääkima.

«Kas ta nüüd uuesti haigeks jäi või mis tal on,» kurtis ta oma pehme, haleda häälega. «Mis sa arvad, kui jälle sinna läheksin —?»

«Pole tarvis — ma sain Hindreku käest kirja.»

«Kirja? Kas tõesti? Sa said Hindreku käest kirja?»

«Jah, juba eile.»

«Juba eile! Ja mulle pole sõnagi lausunud! Juulike, mis sul siis meeles on! . . . Mida ta sulle kirjutab?»

«Noh, eks sa või isegi arvata . . .»

«Miks ta siis ei tule?»

«Pole võimalik — veel mitte. Ta lubab tulla tuleval pühapäeval.»

«Jumalale tänu! Aga nüüd näita mulle kirja!»

«Ei.»

«Ei? Miks siis mitte? On sul siis minu ees saladusi, lapsuke?»

«Jaa. Armastuskirju ei anta kellelegi teisele lugeda.»

Vaene Juulike! Niisugust armastuskirja ei võinud ta tõesti kellelegi lugeda anda, mitte armastaja õelegi — temale veel kõige vähem. Mistarvis selle piinatud hinge südamevalu veelgi suurendada!

«Noh, siis hoia oma kirja!» hüüdis Ann liigutatud naeratusega. «Minule saab sellestki küllalt, et Hindrek kirjutas ja et sina oled kirjaga rahul. Sa o l e d ometi rahul?»

«Ma olen rahul,» kordas Juuli, ja kui ta Annest lahkus, ohkas ise rinna põhjast.

Ann aga oli terve nädala lõpu rõõmsaim ja muretuim vanapiiga maa peal. —

Lähema pühapäeva ilusal hommikul läks Juuli lastega jalutama — neil olevat värsket õhku tarvis, seletas ta kasuisale. Aga vist igatses ta ise teist õhku, sest see, milles ta oli nädal aega Villemiga koos elanud, püüdis teda lämmatada. Välja siit kitsast toakongist, kus see mees täna terve pika päeva tema lähedal, tema külje juures tahtis hingata; eemale tema uurivate silmade alt, tema kogu kardetavast varjust! . . . Peale selle soetas Juuli eneses salalootust, et ehk Hindrek

teel kogemata vastu tuleb. Ta ootas teda — ja ta ei mallanud teda oodata toas, selle teise lähedal.

Väljas ruttas jalutajaist mööda palju kirikulisi. Üks tuttav vabrikutüdruk Joalt seltsis raudtee ülekäigu eel Juuliga ja küsis, kas ta minevat Peetri kirikusse. Noor neiu tähendas, et ta mineval pühapäeval kirikus käinud ja täna see-eest tahtvat tublisti luidata.

«Jah, aga P e e t r i kirikusse,» ütles tüdruk.

«Mis seal siis täna on?»

«Noh, kui hea sõber kantslist alla visatakse, siis minnakse ometi kuulama.»

«Hea sõber?» küsis Juuli.

«Ää nüüd nii palju mõistata!» hüüdis vabrikutüdruk. «Kas sa's pole kuulnud? Seda ma ei või arvatagi! Elas ju kord ka Joal ja sinuga ühes kasarmus — ma usun, ühes korteriski, kui veel plika olid. Ja et ta sinu peale ka silma viskas, seda nägin vahel seltsides. Ja ega sinugi süda savist ole; piilusid ka ehk taoti temagi poole. Polnud ka ime: vassongis poiss ja väle kui elavhõbe; muudkui kahju, kahju, et ta joomisega —»

«Kellest sa siis räägid, Maali?»

«Kellest ma räägin? Sa ei tea siis tõesti mitte? Pole veel midagi kuulnud? — Hindrek Sepast räägin!»

Juuli vaatas ta otsa, nagu kardaks, et Maali on mõistuse kaotanud. Ta hakkas suure häälega naerma.

«Kes sulle selle lori ette laulis?» küsis ta siis.

«Lori? Ma ei usu, et see lori on. Kirikus saame ju kuulda. Mulle rääkis seda juttu tuttav tüdruk linavabrikust ja veel teine kalevivabrikust. Mõlemad tunnevad Hindrek Seppa väga hästi. Reede pühitsenud Muska-mammaga kihlust —»

«Kellega?»

«Muska-mammaga!» naeris Maali. «Kas sa sellestki pole kuulnud? . . . Hea küll, pühitsenud reede kihlust ja täna öeldakse esimest korda maha . . .»

Juuli oli jäänud keset kõnniteed seisma ja vaatles Maalit ikka veel silmadega, mis ütlesid, et ta peab tüdrukut kas joobnuks või nõdrameelseks.

«Sa näed vist unes,» ütles ta viimaks, «või sa ei räägi Hindrekust, keda mina tunnen.»

«Ma räägin sellest Hindrek Sepast, kes enne oli Joal ja nüüd on kalevivabrikus,» pajatas Maali juba üsna pahaselt.

«Ma tunnen teda ju mitu aastat; ta õde Ann elab sinuga ühes kasarmus.»

«Ja see Hindrek Sepp öeldakse täna maha?»

«Seda räägiti mulle; tule kirikusse, siis saame ju kuulda.»

«Ja kellega siis?»

«Ma ütlesin ju: Muska-mammaga!»

«Kes see inimene on?»

«Ega ma teda tunne,» vastas Maali, kellele Juuli uskmatus hakkas nalja tegema, «aga räägitakse, et ta olevat keegi lesk kõrtsinaine Ivani-poolelt; head nime talle just ei anta: olla teisel üks või paargi kasulast, kelle ta pärast mehe surma muretsenud; trimbata ka tublisti ja lüüa mehemoodi raha peale kaarte. Noor ei olla teine ka enam.»

«See kõik on vale — häbemata vale!» hüüdis Juuli Saar nii vihase, meeleheitliku ärevusega, et lobasuu Maalike tast kohkudes sammukese kõrvale astus.

«Asi näikse ju väga tugevasti sinu südame pihta käivat,» ütles Maali, «aga ära sellepärast kohe teise nina peast hammusta, — mul pole ju süüdi! Terve meie vaidlemine ei maksa ka midagi. Võid ju õpetaja suust ise kuulda, kas räägin õigust või mitte.»

Ja nad läksid Peetri kirikusse. Juuli otsis endale kuskil kõrvalises paigas istme, sest seismine läks tal koormaga, mis ta südamel lasus, liiga raskeks. Õnneks oli ta kirikusse astudes Maalist, kelle lobin teda piinas, lahti saanud, sest paar selle tuttavat tüdrukut võtsid ta eneste seltsi. Juuli istus oma mõtetega üksinda. Mõtetega? Õigust öelda polnud tal praegu mõtteid ega tundmusi. Ta oli tuim ja elutu. Liikumine ta hinges oli tummaks ootamiseks tardunud. Jumalateenistusest ei märganud ta midagi; oreli helisemine, koguduse laulmine, õpetaja jutlus — kõik sulas ta ümber kokku kaugelt kostvaks nõrgaks suminaks. Ja kui kaua see kõik kestis! Juuli meelest oli, nagu vältaks jutlus üksi mitu tundi.

Viimaks jõudis kätte oodatud silmapilk. Noore neiu sisse tuli elu, veri voolas tal kuumalt pähe. Ta kuulatas hinge peatades. Nimi nime järel kukkus õpetaja huultelt — üks võõras, teine võõras, ka kolmas, neljas . . . Aga nüüd — kui halastamatult selge ja läbitungiv oli õpetaja hääl, kui ta pikkamisi ütles: «Esimest korda — peigmees Hindrek Sepp, kangur kalevivabrikust, ja pruut Madli Oblikas, Tõnis Oblika lesk . . .»

Juuli istus veel tüki aega liikumata paigal, enne kui ta oma umbset pead niivõrd usaldas, et võis tõusta ja minekut teha. Ta silmade ees oli nagu paks must loor, millest läbi ta enda ümber seisvate inimeste asemel ainult tumedaid, vormituid udukogusid nägi.

«Noh, kas kuulsid nüüd?» sosistas talle korraga keegi, kes teda käisest peatas.

Juuli püüdis vastuse asemel naeratada, hakates seejuures käega ühe pingi otsast kinni.

«Ja kas tahad Muska-mammat näha saada? Seal ta troonib oma punase tanututiga nagu papagoi. Vaata, seal!»

Juuli tegi, nagu otsiksid ta silmad näidatavat, aga ta ei näinud midagi, vaid punase tanututi asemel tantsisid ta virvendava pilgu ees kümme muud värvi läbisegi.

«Õnnelikku peigmeest ei ole kirikus näha,» sahistas Maali sel kahjurõõmsal pilketoonil edasi, mida naisterahvad säherdusel puhul tarvitavad. «Hoiab vist pruudi kodu ja musutab nii kaua sinikaela, kui kallike kirikust tuleb . . . Küll ta on uhke, see rasvane mammake, et saab nii noore ja sileda mehe! Vana asi, et niisugused kavalad memmed oskavad noori poisse võrku petta. Noh, nüüd võivad siis teineteise võidu kurku kasta ja kaarte lüüa . . .»

Juuli nokutas peaga, ilma et ta teise sõnadest õieti arugi oleks saanud, vabastas end Maalist ruttu ja puges kirikuuksest välja. Ta huulte ümber virvendas ikka veel see vägisi võetud, piinatud naeratus, mille ta Maali pärast oli nähtavale toonud, et oma õigeid tundmusi varjata. Ta sammus edasi, ilma teed valimata, ilma järele vaatamata, kas tal mõlemad lapsed veel kaasas on.

«Tjotka, kas me veel koju ei lähe?» küsis Miinake, kelle kõht oli kirikus tühjaks läinud. Küsivalt vaatas ka Volli õe otsa.

Juuli märkas, et ta hoopis teise külge oli pöördunud. Miina käest kinni hakates kaldus ta õigele teele tagasi. Võõrastades märkasid lapsed, et tjotka neid kogu teel ei kuulnud ega näinud, jättes nende küsimused kostmata või andes vastused hoopis võõriti.

Sest Juulil oli liiga palju tegemist iseenese küsimustega. Iseäranis rängasti rabeles ta vaene peake selle kallal: milleks oli Hindrekul vaja olnud seda ilmkuulmata pettust? Mis sundis teda teisele naisterahvale veel armastuskirja kirjutama

sellesama nädala algul, mille lõpul ta oma õige mõrsjaga õpetaja juurde läks? Seda naist pidi ta ju ammu ennemini kosinud olema, temaga ammu ennemini ühendusele jõudnud olema, sest kihlusenõu ei küpse paari päevaga ja õpetaja juurde ei minda ilma kindla, ammugi valminud otsuseta. Oma kirjas tõotab ta veel lähemal pühapäeval, see on täna, mahaütlemispäeval, armastusemõtetega teise juurde minna, ta ei leia küllalt sõnu oma armastust ja truudust sellele teisele kinnitada! Mida tähendas see kõik? Tal ei olnud ju asja teist kositavat petta, sest sellega polnud tal veel mingit siduvat ühendust ja see ei aimanudki, et tal kuskil pruut on. Juuli takistavat vaheleastumist polnud tal seega uneski karta, ja k u i oleks olnud, siis võis see ju pärast mahaütlemist veel mõjuvamalt sündida. Miks ei tea Ann venna kosimisest, kihlusest ja mahaütlemisest midagi, kuna see võõrastele inimestele tuttav on ja suust suhu käib? Või teadis Ann ja salgas? Salgas sellepärast, et ta venna valikuga rahul ei olnud ja teda Juuli kaudu selle naise võrgust püüdis päästa? Võimatu! See Ann, kes just Juuli vastu mingit saladust südames ei suutnud varjata, liiati saladust, mis tema vennasse puutus, — see Ann ei teadnud asjast julgesti kõige vähematki. Või kartis Hindrek õe poolt takistust ja kirjutas A n n e vaigistuseks ja A n n e petmiseks selle armastuskirja Juulile, et siis võida rahulikult teisega õpetaja juures käia? Aga Hindrek ei olnud ju iialgi selle pehme, ara loomuga õe mõju all seisnud, ta tegi ju ikka, mida ise tahtis, ilma et õele vastust oleks võlgnenud . . . Kuhu Juuli ka vaatas, igalt poolt paistis talle arusaamatu mõistatus vastu, millele ta lahendust ei leidnud. Viimaks sattus ta lapsikule mõttele: vahest pole terve lugu õige, vahest oli see paljas komet, mida kirikus kuulsin, või mees, kelle nime õpetaja ütles, pole mitte s e e Hindrek Sepp, kes mulle teisipäeval armastuskirja saatis . . .

Kui Juuli lastega oli koju jõudnud, küsis djadja imetledes, kuhu nad nii kauaks olid jäänud; sest lõunasöök oli veel tegemata.

«Kirikus käisime,» kostis Juuli tasa ja püüdis oma jumetut nägu varjata.

«Vaeh, meie lapsed lähevad juba nii vagaks, et iga pühapäev hakkavad kirikus käima,» naeratas Villem.

Juuli tegi, et sai toast ruttu välja. Ta tahtis kõigepealt Annega kokku saada, aga mitte, et temale kirikus kuuldud

uudist teatada, vaid Juuli peas oli teine kavatsus valminud. Ta soovis kindlale ja kõigiti värvimata selgusele jõuda, mispärast ta nõuks võttis Anne, kui see Hindreku kosjast tõesti midagi ei tea, kalevivabrikusse venna juurde läkitada; seal pidi ta ju täna kõik teada saama, kui mitte Hindreku enese, siis ometi ta kaaselanikkude käest. Kuulis Ann sündinud lugu, ilma et ta sest enne midagi oleks aimanud, siis pidi ta selle mõju, mis asjal tema kohta oli, tervelt ja värskelt koju tooma, ilma et tal mahti oleks venna vabandamiseks midagi välja mõelda. Seda tervet ja värsket mõju igatses Juuli näha saada, et kõiges täielikule selgusele jõuda. Teiseks ei suutnud ta ise Annele nii kurvastava ja iseenesele nii piinliku uudise esimene kuulutaja olla.

Ta sai Annega köögis kokku.

«Ma käisin täna Peetri kirikus,» algas Juuli võimalikult ükskõiksel toonil.

«Või jälle kirikus!» vastas Ann. «Kartsin juba, et Hindrek tuleb ja sind ei ole kodus.»

«Ah soo — Hindrek! Kas sa temast midagi tead?»

«Midagi tean? Ei muud midagi, kui et täna siia pidi tulema, nagu ise ütlesid.»

«Sa pole temast midagi kuulnud?»

Vanapiiga näole ilmus nagu kartlik umbusaldus.

«Mis ma temast siis pidin kuulma? Ma pole temaga ju nüüd koos olnud. Kas siis midagi on juhtunud või?»

«Ei, ei, ma küsin aga nii muidu, et ehk oled kuulnud, kas ta täna tõesti tuleb —»

«No kui ta sulle kirjutas ja lubas —»

Nüüd oli Juuli kindel, et Ann midagi ei teadnud, vähemalt tänasest sündmusest mitte. Aga ehk oli ta sellest naisterahvast ennemalt midagi kuulnud?

«Kui ta aga mitte ei tule, Ann?» ütles Juuli. «Ehk ta läheb jälle kuhugi mujale.»

Anne pilgust piidles seesama kartus, aga ta suu püüdis seda eemale peletada.

«Mujale? Ega ta pöörane ole! Kuhu mujale peaks ta minema, kui teda siin pruut ootab?»

«Noh, vahest Muska-mamma juurde!»

Anne suu jäi lahti, ta silmad läksid pärani. Nõnda vahtis ta tükk aega noore neiu otsa. Siis haaras ta tema käe ning tõmbas ta enese järel köögi nurka.

«Kust sina s e l l e s t tead?» sosistas ta takistatud hingetõmbel.

«Ja s i n a?»

«Mina? Mina ei tea temast midagi . . . see tähendab, ma olen kuulnud, et ta olla keegi lesk naine, kes kõrtsi või õllepoodi pidada, kus — kus Hindrek vahel käia joomas —»

«Ja muud sa pole kuulnud?»

«Muud? Mis siis veel muud?»

Anne värisevast sosinast kostis niisugune hirm, et Juuli vähemalt sellele selgusele jõudis: Ann oli seda naisterahvast venna pärast kartnud, oma kartust aga tema, Juuli eest peitnud ja seega ka salanud, et ta temast üldse midagi teadis. Kuid palju ei võinud tal seda teadmist olla, sest muidu oleks ta ka tänasest sündmusest midagi aimanud.

«Ega minagi muud tea, kui et üht kõrtsinaist nõnda hüütakse, kelle lokaalis Kramorski poisid käivad joomas ja kaarte mängimas,» ütles Juuli vaigistamisi. «Ma kardan aga, et Hindrek ka täna sinna läheb ja siia tulemata jääb, mis mind väga kurvastaks, sest — sa tead isegi — ma tahaksin temaga tõesti kord kokku saada —»

«Kas tead, Juuli, ma lähen talle järele — kohe pärast lõunasööki,» ütles Ann kindlal otsusetoonil.

«Kui sa seda teeksid, Ann! Seda tahtsin just paluda.»

«Muidugi lähen Kramorskisse — mul eneselgi oli juba nõu. Ma toon su Hindreku siia — ole üsna julge!»

Kuna Juuli pliidi poole pöördus, et hiljaks jäänud söögitegemist ometi kord käsile võtta, kadus Ann köögist ja oli pool tundi hiljem teel kalevivabriku poole.

Ta jäi kauaks ära. Tund tunni järel venis mööda, videvik jõudis kätte — Anne ei tulnud ikka veel. Juuli oli suures ärevuses — mitte nende sõnumite pärast, mis Ann ehk kaasa toob, sest neid võis ta ju nüüd isegi aimata, vaid ta kartis, et Villem tema südameolust märku saab, aga seda ei soovinud ta mingi hinna eest. Kui Luik tänasest sündmusest ise veel midagi ei teadnud, siis oli kerge asi, et ta seda teada sai: mõlemad lapsed võisid rääkida. Ja siis — nõnda kartis Juuli — loeb ta mu näost, mu silmadest ära, missugust petlikku saladust ma tema vastu südames peitsin. Sest Juuli märkas terve pärastlõuna, kuidas kasuisa pilk, ehk küll argselt ja vargsi, tema kahvatanud nägu uuris, kogu tema liikumist ja olemist tähele pani.

Õnneks ei ilmutanud Miina ega Volli Hindreku mahaütlemisest midagi. Vist olid nad, eel joostes ja teineteisega lobisedes, Juuli ja Maali juttu uulitsal niisama vähe tähele pannud kui nimesid, mis õpetaja kantslist oli kuulutanud. Õhtu poole läks Villem «Võitlejasse» ajalehti lugema ja Juuli võis nüüd üksinda ning eksitamata Anne oodata ja oma mässavate mõtete ning tunnetega maadelda.

Alles kella kuue eel jõudis Ann Sepp tagasi. Juuli oli tema tulekut vahekojas ootamas käinud ja viis ta kohe oma tuppa. Ann vajus puruväsinult toolile, pühkides ninarätiga järjest nägu, nagu higistaks ta raskesti. Kestis tükk aega, enne kui ta rääkima hakkas.

«Hindrek ei saa täna tulla,» algas ta hingeldades ja segaselt ringi vaadates. «Ta — ta on haige —»

«Haige, Ann?»

«Haige just mitte, aga ta — ta pole kodus —»

«Ann,» hüüdis Juuli valusalt, «püüad sinagi mind petta! Ma tean ju kõik! Ma tean, et Hindrekul on teine pruut, et teda sellega täna maha öeldi. Sa tead ju, ma käisin Peetri kirikus. Miks sa tahad valetada?»

Ann laskis pea laua servale ja nuuksus.

«Sul on õigus, miks peaksin nüüd veel petma ja valetama — s i n d petma, sa armas, kallis, õnnetu laps! Anna andeks, mu süda ei suutnud sind nii väga ehmatada ja kurvastada. Jah, kõik on nüüd otsas! Minu ilus unenägu — ta on kadunud! Vaene, vaene vend!»

Juuli püüdis teda hellalt vaigistada, et ta suudaks jutustada. See läks tal alles pikema aja järel korda.

«Mõtle, Juuli, ta polegi enam teenistuses,» algas ta viimaks. «Jäänud kolm päeva järgemööda töölt ära ja lastud lahti. Läinud siis selle — selle liiderliku naise juurde ja pidanud temaga reede õhtul kihlusi. Laupäeval käinud õpetaja juures ja täna öeldi kirikus maha . . .»

Ann lasknud enesele Oblika trahteri juhatada ja läinud sinna: ei ta olevat isegi teadnud, mis tal sealt enam otsida, aga süda ajanud teda õnnetu venna juurde. Trahteri-perenaise toas peetud suurt jootu. Ann heitnud trahteriruumist vaheukse ümmarguse klaasruudu läbi pilgu elukambrisse. Seal olnud seltskond mehi ja naisi koos, enamasti kõik meeletult joobnud. Naerdud, trallitatud ja hõisatud. Peamehed näinud olevat Kristjan Kodar ja Jüri Malk. Pruutpaar istunud selts-

konna seas, vaene Hindrek, joobnud nagu teisedki, hoidnud ühe paksu vanaldase naise ümbert kinni, kes hellalt noormehe ilusaid käharjuukseid paitanud. See nähtus täitnud vaese Anne niisuguse jälkusega, et ta tagurpidi uksest välja põgenenud ja oma ahastusega siiamaani linnas ümber jooksnud.

See oli kõik, mida Ann teadis, aga sellest sai Juulile küllalt. Tal oli vähemalt see kindel selgus nüüd käes, et Hindrek on temale kadunud. Nad ei saanud asja edasi arutada, sest Villem Luik oma lahke rahuliku näoga astus sõbralikult teretades sisse.

8

Kui Hindrek Sepp ühel heal hommikul raskest unest ärkas, öeldi talle, et ta olevat kihlatud peigmees. Ta ei tahtnud seda uskuda, aga talle näidati ta pahemat kätt ja selle ühest sõrmest leidis ta sõrmuse. Nii palju oli Hindreku meelest kohe kindel, et see sõrmus ei olnud mitte tema ostetud.

«Kihlatud? Mina?» küsis ta. «Kellega siis?»

«Minuga.» Ja Hindreku peale kummardus paks, punetav naine, kelle suust käis viinalõhn.

«Muska-mammaga!» tahtis Hindrek hüüda, aga ta sai sõna sabast veel kinni ja ütles selle asemel: «Aga sellest peaksin m i n a ometi ka midagi teadma!»

«Kas sa siis ei tea?»

«Mitte põrmugi!»

Hindrek rääkis täpset õigust. Ta oli neid inimesi, kellel suurema peatäie järel mälu peaaegu täiesti puudub. Kuni teatava ajajärguni oli tal vähemalt tumedaltki meeles, mis oli sündinud, siis aga langes nagu must eesriie ta vaimupeegli ette, ta aju ümber valitses pilkane pimedus. Ja Hindrek teadis, et ta terve nädala selget päeva ega ööd ei olnud näinud.

«Ma käisin ju eile hommiku õpetaja juures,» seletas õnnelik pruut, «ja tõin sõrmused, ja siis pühitsesime terve päeva kihlusi — kallike, kas sa tõesti midagi ei mäleta?»

Noormehe kurgust tungis korisev ägamine; ta hakkas mõlema käega oma uimase, valust lõhkeva pea ümbert kinni.

«Ei, ma ei mäleta midagi.»

Mõrsja hakkas lustlikult naerma.

«Mehine kilk oli sul nüüd küll peas! Aga kes siis kihlust ilma selleta peab! Teised polnud ka paremad: ma usun, Malk ja Kodar läksid käpuli koju.»

«Ja sa käisid kirikuõpetaja juures?» litsus Hindrek hammaste vahelt välja.

«Muidugi. Homme öeldakse meid juba esimest korda maha.»

«Öeldakse maha!»

Hindrek pigistas silmad kinni; ta meelest oli, nagu oleksid kõik ta liikmed halvatud.

«Mis päev siis täna on?» hüüdis ta äkitselt ja kähvas maast üles.

«Laupäev.»

«Laupäev! Oh, mu jumal! Ja minu teenistus!»

Jälle naeris paks naine.

«Sul ei ole ju enam teenistust — vabrikust said ju lahti.»

Hindrek vajus patjadele tagasi.

«Õige küll, ma sain ju lahti.»

«No ega sa seda ometi kahetse!» hüüdis pruut. «Saad ju nüüd ise peremeheks. Ma usun, et Oblika trahteri pidaja ja Kramorski vabriku poisi vahel on hea vaks vahet — mis sa arvad? . . . Ja nüüd, kallike, tõuse üles ja hakkame pead parandama. Mul on head soojad sakuskad valmis — neela kas või keel kõhtu . . . Tule, peame kihlust edasi — või meil söögist ja joogist puudust on!»

Ta lõi oma jämedad, rasvunud tõntssõrmed taas poisi juustesse ja surus talle kuuma, viinast lõhnava musu huultele. Hindrek tõrjus talle nõrgalt vastu.

«Oota, ma tõusen üles.»

Kui kõrtsiemand oli läinud — trahterisse oli inimesi tulnud —, kargas Hindrek sängis istukile ja sirutas ristis käed tummalt ülespoole. Nõnda istus ta kaua. Viimaks vajusid käed lõdvalt maha, pea laskus norgu. Äraräkimata jälkus täitis korraga ta hinge. Pooltahtmata ja -teadmata äigas ta särgikäisega suud, mille peal kõrtsinaise märg, himur suudlus oli põlenud . . .

Hindrekul oli praegu jälle kord haruldane silmapilk, mil ta natuke mahti sai oma olukorra üle järele mõelda. Neid silmapilke oli tal niisama vähe nagu viimasel ajal kaineid päevi, ja nad olid niisama lühikesed, nagu ta peatäied pikad olid.

Mis oli kõik selle nädala jooksul sündinud! Kui sügavale oli ta selle lühikese ajaga langenud! Ja kuigi ta kõik muu kõrvale jättis — missuguse äramõistmata teo oli ta üksi eile toime saatnud! Ta leidis enese kihlatud peigmehena, ilma et sest ise midagi teadis! Kas võis taeva all teist hingelist olla, kes sellise hullusega valmis sai! Elu tõsisema ja tähtsama sammu oli ta joobnult astunud, oma inimliku õnne ja tuleviku üle hullusetujus otsustanud! Ja seejuures torkas talle järsku Juuli meelde.

Sellest sai homme nädal, mil ta õele, kui see talle Juuli armastusest oli teate toonud, oli vastu hõisanud: Sinu sõnum on nii kallis kuulda, et ma nüüd palja rõõmu pärast kaks nädalat järgemööda purjutan! . . . Kuis oli ta seni ausasti sõna pidanud! Nädal oli juba möödas, ja ta oli enda iga päev «sitikaks» joonud. Kõik rõõmust õe kalli sõnumi üle! Ja paljast rõõmust oli ta ära joonud oma teenistuse, viimase palga, õige pruudi, hella õe, hea nime, au, õnne — ta oli maha joonud kõik, mis talle kallis oli — ta oli i s e e n e s e maha joonud! See võis olla alles rõõm, mille eest nii palju ohverdatakse! Juuli Saar võis rahul olla mõjuga, mis tema «kallil sõnumil» armastatud mehe kohta oli olnud! Ja Juuli, vaene, otsis veel seletust Hindreku rõõmuhüpetele, ta narrike ei mõistnud neid! Palja rõõmu pärast, Juulike, kõik palja rõõmu pärast! Palja rõõmu pärast jättis ta sinu maha, palja rõõmu pärast viskas ta enese sellele halva nimega naisele ära . . .

Ja lugu oli tõesti nõnda.

Hindreku lõbuahne, elav, veidi luulemeelne loomus oli ta ka sesse kuristikku kiskunud. Kui Hindrek oli rõõmus, siis tahtis ta seda olla kümnekordselt. Tema karikas pidi üle voolama ega tohtinud tühjaks saada. Mida Hindrek nautis, seda tahtis ta hästi nautida. Ta ei tundnud piire, ja kui ta neid tundis, siis ei suutnud ta neid pidada.

Oma rõõmu Juuli teate üle nautis ta minevast pühapäevast saadik. Sabatähe ja Linnuteega armastuskirja valmistas ta esmaspäeva õhtul, kusjuures ta hoolsasti pead parandas. Tal oli sängis padja all pudelike kibedat, millest ta vahetevahel hea lonksu võttis. Joobnud olek tuli Hindreku üle enamasti väga äkitselt: praegu veel polnud palju märgatagi, aga sealtsamast, nagu oleks ta hoobi pähe saanud, kustus ta meelemõistus. Ta ei nõrkenud küll iialgi jalult, vaid liikus ja

kõneles veel kaunis inimlikult, aga tal enesel polnud sellest enam teadvust, mis ta kõneles või tegi, ja seepärast hiljem ka mitte mälu . . . Nõnda oli ta kirja kergel viinatujul alustanud. Seal viisid Malk ja Kodar ta paariks tunniks kõrtsi, ja kui ta siis tagasi tuli ja edasi kirjutas, ei teadnud ta isegi, mida sulg paberile määris. Kirja postkasti viies sai ta teel mõtte uuesti linna poole tuigerdada, et rõõmu edasi maitsta. Ta ilmus Muska-mamma kõrtsi ja jäi sinna kaheks päevaks ja kolmeks ööks . . . Et tal rõõmujookidest puudust ei oleks ja et ta liiga vara meelemärkusele ei toibuks, selle eest kandis lahke trahteriemand hoolt. Ka ei taryitsenud Hindrek Sepal jookide eest raha maksta — Muska-mamma juures võis ta võlgu juua kas või saja rublani. Ta seisis siin heas «kriidis» [1].

Alles neljapäeva hommikul kaunis hilja — ja otsekohe kõrtsist — läks Hindrek vabrikusse. Seal ei lastud teda aga enam tööle hakata, vaid maksti talle tema saada jäänud palk välja. Ta oli lahti lastud. Põhjuseta puudumist oli tal juba paar korda ennemalt ette tulnud ja viimasel ajal andis ta hooletusega ikka sagedamini nurisemiseks asja. Sündis siis, mis sündimata ei võinud jääda ja mida ta ise salaja juba ammugi oli kartnud.

Nüüd seisis Hindrek, paar rublakest taskus, lageda taeva all. Uut teenistust leida polnud nii kerge, vähemalt nõudis otsimine ja kuulamine aega. Kuhu nii kauaks minna, kuidas pead toita?

Mis võis olla lähem kui mõte Muska-mamma peale? Hindrek teadis ju, et selle naise süda talle vastu tuksus. Ta ei märganud seda mitte ainult Madli välisest käitumisest, vaid see isik oli talle oma tundmusi juba mitmel korral üsna otsekoheste sõnadega tunnistanud. Selles olid nad teineteisega ammu juba selgusel. Hindrekul tarvitses ainult sõnake öelda, ja ta oli Oblika trahteri peremees. Joogisõprade poolt oligi talle sageli juba nõu antud paks kõrtsimamma kosida; teati sellel ju raha olevat ja ta trahter jooksis hästi. Kuid Hindrek oli sellele mõttele alati vastu võidelnud. Seda inimest naiseks — ei iialgi! Nii kaugele ei arvanud ta ennast siiski veel mitte langenud olevat. Nalja võis temaga teha, natuke ka armastajat mängida, aga mitte rohkem.

[1] Heas krediidis, usaldusvahekorras. — *Toim.*

Sel otsusel oli ta ka veel neljapäeval, mil ta vabrikust lahti sai ja nõuks võttis Oblika trahterist esiotsa ulualust otsida. Ta läks sinna kõigepealt selle lihtsa ja süütu nõuga, et pudeli õlle juures oma äpardust kahetseda ja tuleviku üle aru pidada.

Teda võeti naerva suu ja lahtiste kätega vastu.

«Noh, Sepp, sa oled nüüd vist prii mees?»

«Täiesti prii.»

«See on ilus! Kas mäletad, mis ma sulle hommikul ütlesin, kui sa ära läksid?»

«Ei.»

«Ma ütlesin: Pea meeles, et ootan sind lõunale!»

«Soo! Siis teadsid, et mind lahti lastakse?»

«Muidugi teadsin. Ma olen ju ennegi siin niisukesi poisse näinud, kes paar ööd lulli lõid ja siis ühel heal päeval viimase palgaga pead parandama tulid.» Ja Muska-mamma naeris seejuures, nii et ta suur kõht ja hiigelrinnastik võbisesid.

«Aga kas tead,» ütles Sepp üsna tusase tõsidusega, «kõige rohkem on sinul süüd, et ma teenistusest lahti sain. Kes jootis mind nii hullupööra ega lasknud koju minna? Ma arvan, sa t a h t s i d just, et mind vabrikust minema kihutataks.»

«Võib olla, et tahtsin,» vastas Madli kiirgaval pilgul. «Ja kui seda tahtsin, siis tahtsin sulle head teha. Ma muretsen sulle palju parema koha.»

«Soo, kuhu siis?»

«Mul on puhvetsikut vaja — ehk võtad koha vastu? Prii söök ja jook ja viiskümmend rubla kuus.»

«Sa oled hull peast!»

«Ei, päris tark.»

Ta istus korraga Hindreku kõrvale, võttis tema käe pihku ja vahtis talle oma julgete, himusklevate silmadega näkku.

«Kas tead, mis minu mõte oli? Ma ütlesin enesele: kui ma, vana lesetükk, teda meheks ei saa, siis peab ta ometi minu ligidale tulema — ma võtan ta puhvetsikuks. Sest ilma temata elada ma kauemini ei suuda . . . Kas näed, s e l l e p ä r a s t said vabrikust lahti.»

«Ja sa teadsid, et ma otsekohe siia tulen?»

«Nagu näed. Ma tunnen inimesi.»

«Aga kui ma su puhvetsikukohta vastu ei võta?»

«Sa v õ t a d vastu.»

Sest tunnist peale algas Hindrekul Oblika trahteris uus meeletu joomine. Algust tegi ta perenaisega. See kattis elutuppa söögi- ja joogilaua, mis ka peenema prassija südame oleks hüppama pannud. Ses lauas istusid nad mõlemad õhtuni. Kuna Madli palju kandis ja ettevaatlikult jõi, oli Hindrek, kes oma kehajõudu viimastel päevadel muidugi oli liialt nõrgestanud, õhtuks juba «tüma poiss». Siis ilmusid Kristjan Kodar ja Jüri Malk, kes Hindreku Oblika perenaise rinnalt leidsid, ja pidu kestis edasi — kui kaua, sellest teadis Sepp niisama vähe kui kihlusest, mis ju sel õhtul või ööl pidi olema toime saadetud. Järgmine päev, reede, oli tal ainult nagu läbi udu meeles. Ta olt jälle joonud ja jälle söönud ja siis otsata kaua maganud. Et Madli oli sõrmused toonud ja kirikuõpetaja juures käinud, seda kuulis ta tema suust alles täna hommikul . . .

Hindrek hüppas sängist ja pani enese riidesse. Kui ta siis nagu murtult akna all vanasse tugitooli vajus, küsis ta eneselt täis ahastust: mis nüüd? Pidi ta tuldud teed edasi rändama või siit kohalt tagasi jooksma? Aga kuhu tagasi? Tal ei olnud ju enam paika, kuhu tagasi joosta! Kas ei olnud kõige õigem kõrvale põigata ja pakku panna — kõige eest pakku panna?

See naine pakkus talle omast kohast palju. Ta pakkus vaesele vabrikupoisile maja, äri, raha, kerget ja muretut elu. Suur osa tema senistest vendadest oleks pakkumise julgesti vastu võtnud. Au, hea nimi, voorus, ilu — see kõik ei võinud temasuguse kosilase silmas rohkem kaaluda kui vara, mille pruut kaasa tõi. Aga Hindreku põues ei olnud veel kõik paremad, puhtamad hääled surnud, ja need hüüdsid: Ei, ei! Sinu õnn on mujal ja see õnn on tuhat korda suurem kui kõik rahaline vara . . .

Hindrek tundis Oblika kõrtsinaist juba sest saadik, kui ta oli Joalt kalevivabrikusse tulnud. Teda esimest korda nähes oli ta meelest, nagu oleks ta seda nägu juba kuskil ja kunagi enne näinud. Nagu läbi une mäletas ta seda. Hulk aega hiljem torkas talle korraga pähe, kus ta seda paksu, punsunud naisterahvast nende lihavate, tõntside sõrmedega, millest kaks olid kuldsõrmuseid täis lükitud, enne oli näinud: umbes kuue aasta eest ses raudteevagunis, millega Hindrek oli Narva sõitnud. See paks emand oli ju tema kõrval istunud ja ta oli tema toredaid sõrmuseid imestanud. Naerdes oli ta seda

temale kord jutustanud ja emand oli vastu naljatanud: «Jah, keda jumal tahab paari siduda, need viib ta juba varakult kokku.»

Sepp ei teadnud temast rohkem head ega paha kui kõik teised, kes sagedamini siin käisid. Ta mees, kellega ta oli lasteta abielus elanud, oli aasta viie eest surnud. Seepeale oli ta ühe või ka paari meesterahvaga — selles läksid jutud lahku — sisimat sõprust pidanud, mis ei jäänud tagajärjeta. Lapsuke surnud aga õrnas eas. Madli oli umbes neljakümne-aastane tugev, terve inimene, ja hoolimata sellest, et ta oma külaliste seltsis tublisti klaasi tõstis, virk ja tragi perenaine. Sõimunime Muska-mamma oli talle pannud keegi ta endisist austajaist, kellele emand oli hundipassi andnud. Selle nime all tunti teda aga nüüd laialt. Ta mängis suure õhinaga raha peale kaarte, enamasti stuukolkat ja muškat[1], ning mõnigi mees läks Muska-mamma kaardilauast hilja öösel või vara hommikul tühja taskuga koju. Oma vaba elu ja ülijulgeid kombeid ei püüdnud Madli kellegi vastu salata ega peita. Kauaaegne elu kõrtsis ja meeste seas, kellest pooled olid joodikud või muidu toored inimesed, oli uinutanud selle inimese peenemad, õrnemad ja karskemad tunded ja temast teinud eluka, kes enam midagi ei häbene ega midagi ei varja. Õhk, mis ta ümber heljus, see vänge, nilbe kõrtsiõhk, oli ka tema enese vängeks ja nilbeks teinud. Ta äri oli talle oma tunnismärgi otsaesisele surunud.

Hindrek võis enesele umbes ette kujutada, mil viisil see imelik kihlus oli nii äkitselt teostunud. Ta teadis, et joobnud olek ta iseloomu peaaegu täiesti muutis; imestades seisis ta pärast kainena sagedasti tegude, sõnade ja mõtete ees, millest öeldi, et need olevat tema omad, mida ta aga iganes omadeks ei suutnud pidada, mis ta meelest otse mõistatuseks jäid. Joomisel tuli ta peale isevärki luulevaim ja see andis kõigile asjadele ja oludele hoopis teise kuju, näo ning värvingu. Mis oli olnud võimatu, sai nüüd korraga võimalikuks, mis inetu, sai ilusaks, ning ümberpöördult: nali muutus tõeks, tõde naljaks; rõõm lõi ümber kurbuseks, kurbus rõõmuks; tillukesed asjad paisusid hiiglasuurteks, teised kaotasid iga tähenduse, mõned ununesid täiesti ja nende asemele siginesid uued arusaamatud, põhjatud ning piiritud mõisted ja esemed.

[1] Muška = mutt (kaardimäng). — *Toim.*

„Joo, kallike, joo! Joomine teeb inimese õnnelikuks, teeb ta õndsaks."
„Ja tummaks ja kurdiks ka."

See naine oli kaval küllalt, et tema nõrkust tunda ja enda heaks kasutada. Kui Hindrek oli teataval päeval lahtilastud töölisena trahterisse ilmunud, näris ta põues muidugi mure tuleviku ja kahjutunne armastatud neiu pärast, kellega ühinemine oli esiotsa saanud võimatuks. Seda suurema lahkuse ja armastusega võttis teda aga Madli vastu. Ta pakkus talle süle ja seljaga kõike, mis Hindrekut tuleviku kohta võis vaigistada. Alkoholi mõjul kustusid Hindreku mure ja kahjutunne, Juuli pilt ta põues lõi kahvatama ja ununes, ta silmade ette jäi ainult see hella südamega, lahtise käega, ennastsalgav ja soojalt armastav naine. Mida sügavamale Hindrek oma luuletujusse vaibus, seda enam muutus heaks ja ilusaks kõik, mis selle isiku ümber oli olnud halba ja inetut: ta ise, ta teod ning kombed. Ta minevikule heitis kattev luuleloor. Ta seisis korraga suure heategijana ja kõigiti armastus- ning kosimisväärse olendina noormehe tumestunud vaimusilma ees. Siia juurde tuli vist veel, et joomasõbrad, iseäranis Malk ja Kodar, kellele asi nalja tegi ja kes ju seejuures maksuta juua said, teda tagant õhutasid — võib-olla otsekohe Madli soovil, temaga ühes nõus olles. Nõnda oli siis joobnud poiss pehmeks saanud ja teinud kõik, mida temalt sooviti. Järgmisel hommikul, kui ta veel rasket joomaund magas, aimamata, mis ta oli teinud, oli kavala naise esimene töö muretseda sõrmused, minna õpetaja juurde ja hoida ülelöödud peigmees võimalikult kaua hullusetujus edasi. Et mõlemad samale kirikule allusid — Hindrek oli Joalt ära tulles, mis ajal ta veel ühegi koguduse liige ei olnud, Peetri kogudusse astunud —, siis oli mahaütlemise ülesandmine õpetajale ruttu toimetatud. Madli hoolitsemine selle eest, et Hindrek meelemärkusele ei ärkaks, et ta mahti ei saaks oma olukorra üle kainelt järele mõelda, pidi aga muidugi järjest edasi kestma, kuni laulatus viimaks kõik kardetavad takistused on võimatuks teinud. Seda ei osanud aga keegi paremini toime saata kui Oblika trahteri perenaine.

Varsti oli toas uus pruukostilaud auravate roogade ja meelitavate pudelitega kaetud. Kallistades viis lahke emand peigmehe lauda ja kallas temale ja enesele vahetpidamata sisse. Hindrek ei tõrkunud vastu, hoolimata kõigest südamevalust ja hingeahastusest, või õigemini: just selle ahastuse pärast, sest ta tahtis teda unustada, temast vabaneda. Ja seda võis korda saata jällegi alkohol. See'p see joodiku

hukatus on, et ta püüab kuradit välja ajada peltsebuliga. Vaevalt tund aega oli möödunud, kui Hindrek enese juba palju rõõmsama ja rahulikuma tundis olevat. Paari tunni pärast oli ta juba lõbus poiss, kes kõik muremõtted ja tõsisemad arupidamised tuleviku peale lükkas ja ainult rõõmsale silmapilgule elas. Õhtuks leidis ta Muska-mamma olevat kuldaväärt inimese, ilusa naise, himustatava mõrsja: ta pidas ennast õnnelikuks poisiks ja veel õnnelikumaks peiuks. Siis tulid joomasõbrad, pidu võttis uut hoogu ja kestis nii kaua, kuni Hindrek viimaks meelemärkuseta sängi langes. Ja homme sama algus, sama lõpp — homme, ülehomme, iga päev . . .

Selgemail hetkil tuli Juuli talle urgitseva valuga iga kord meelde. Aga teda tröostis sedamaid päris ebausklik lootus, et kõik veel ei ole kadunud, et midagi sünnib, mis kõik jälle heaks teeb, iga näiliku pahupidisuse korraldab. Kainelt oli ta nõu kindel — teha ühendusele Madliga lõpp ükskõik mil viisil; ja niisama kindel oli ta nõu armastatud neiut mitte jätta, tema saavutamise eest võidelda, ennast parandada, hoopis teiseks inimeseks saada. Ta vandus seda enesele salajas ja tegi iga päeva viimseks joomapäevaks. Aga see meeleolu kestis ainult unest ärkamisest kuni peaparanduse alguseni. Siis tuli pikk, pikk unustuseaeg.

Madli tundis tema südamesaladust; Hindrek oli Juulist ning oma kalduvusest temale joobnuna tihtigi rääkinud ning Malk ja Kodar olid lugu kinnitanud. Seda kirglikumaks tegi aga naiselik armukadedus Madli püüde võita armastatud mees endale, seda julmemaks läks ta seejuures oma abinõude valikus, mis seda püüet pidid aitama teostada. Hindrek e i p i d a n u d selget päeva nägema, ta e i p i d a n u d oma hullusest toibuma, mitte päevaks, mitte tunnikski! Tal ei tohtinud mahti olla selle võõra neiu pilti oma põuest leida: viina sisse uppuma pidi see vihatud kuju, ja uppugu Hindrek ise kaasa! . . .

«Joo, kallike, joo! Joomine teeb inimese õnnelikuks, teeb ta õndsaks.»

«Ja tummaks ja kurdiks ka,» lisas Hindrek naerdes juurde. «Aga see'p see õnn ongi! Seepärast edasi, armuke, kuulmine ja nägemine tuleb alles homme.»

Oblika-emand varjutas palet.

«Ma ei saa su jutust aru,» ütles ta.

«Purjus inimese jutust pole vajagi aru saada. Proosit! . . .

Hurraa, seal tulevad Malk ja Kodar! Andke mulle musu, poisid, kihlus kestab edasi, ikka edasi — kolm nädalat järgemööda! . . .»

Nõnda uppus ka laupäev alkoholisse, ja kuna Oblika-emand pühapäeva hommikul oma punase tanututiga ja pruutlikult tuksuva südamega kirikus troonis ning õpetaja suust oma nime ootas, norskas kodus õnnelik peig veel voodis, ilma maast ja ilmast teadmata. Ta oli kurt ja tumm, või nagu mõrsja ütles: õnnelik ja õnnis . . .

Juuli Saar oli selle üle palju pead murdnud, miks Hindrek oli temale nädala algul veel armastuskirja kirjutanud, kuna ta nädala lõpul teisega kihlust pühitses. Kui Ann oli pühapäeva õhtul Oblika trahterist teatuse toonud, missuguses olekus ta seal venda oli näinud, siis arvas Juuli enesel ainsa õige seletuse käes olevat: Hindrek oli kõik, mis oli sündinud, joobnult korda saatnud. Joobnult kirjutas ta teatava kirja, millel seega mingit väärtust polnud, ja joobnult kihlas ta enda selle naisega. Joobnult, aga siiski mitte ilma asjaliku sihita: ta oli teenistuseta, peavarjuta, söömata; trahteriemanda käest sai ta aga kõike ja Juuli Saar ei suutnud talle midagi pakkuda. See seletas kõik, mis asjas tume oli olnud. Ja see seletus tõi Juulile otsuse: ta teadis nüüd, mis tal on teha.

Tervel ööl vastu esmaspäeva ei pannud ta silmagi kinni. Ta püüdis oma verist, valutavat haava siduda, et võimalikult pea toibuda ja kosuda, sest ta pidi ju elama jääma, terveks saama — elu oma kohustega nõudis seda! Märkas ta ju selgesti, et see teine õnnetu hing, kes temaga ühiste seinte vahel puhkas, niisama ärkvel oli, umbes sama hingevõitlust pidas, samuti toibuda ja kosuda püüdis, et ta rahu ja kindluse järele janunes. Mispärast kauemini piinata iseennast ja ka veel teist! Seda meest pealegi, kes nii liigutava kannatusega tema otsust ootas, kes iga silmapilk valmis oli kas või elu selle õnne eest ohverdama, mille teine pudeli viina ja sooja toa eest oli ära müünud! . . . Juuli kuulis, kuidas ta rinnust vahetevahel tagasisurutud ohked tõusid, kuidas ta uneta oma asemel heitles, ja nägi, missuguse kahvatanud, roidunud näoga ta hommikul sängist tõusis, et oma raskele, lõbuta päevatööle minna. Kelle eest töötas, kelle eest muretses ta nii väsimatult ja nurisemata? Tal enesel oli üksainus väike lapsuke toita — kolm veerandit oma teenistusest ohverdas ta priitahtlikult ja kõige pühama kohusetundega võõrastele . . .

Juuli nägi, kuidas ta tööle läks, pehme, lahke naeratus huultel, nägi, kuidas ta töölt tuli, ikka mõni rõõmus, hell sõna oma väikesele perenaisele ja lastele varuks. Juuli kuulis, kuidas ta ka järgmise poole ööd uneta mööda saatis, soovides, igatsedes, sonides, palvetades... Ja hommikul jälle tööle läks ja õhtul koju tuli ning — ootas, ootas... Ta ei küsinud, ei nõudnud, ei kiirustanud — tal oli aega oodata, sest ta armastus oli suur. See oli suur ja seepärast kannatlik ja katkematu...

Teisipäeva hommikul vara astus Juuli kasuisa juurde.

«Villem,» ütles ta, kõnetades teda esimest korda lihtsalt selle nimega. «Sa lähed jälle tööle, aga ma tahtsin sulle enne midagi ütelda.»

«Vist on su raha otsas,» naeratas Luik ja pistis käe tasku.

«Oh ei, ei, raha mul on veel,» tõrjus Juuli, kuna ta palge üle lehvis äkiline puna. «Ma tahtsin sulle ütelda, enne kui tööle lähed, et minu mõtlemisaeg on mööda...»

Villem toetas käe laua veerele; ta naeratus oli kadunud, ta huuled lõid kahvatuks. Mitte suuga ei küsinud ta mõistetud otsuse üle, vaid üksnes silmadega.

«Kui sa mind, tänamata inimest, veel tahad,» ütles Juuli, «siis võta mind.»

Paar silmapilku möödus, ilma et Villem oleks end liigutanud või sõna suust saanud. Siis hakkas ta kogelema: «Tänamata inimest — sind, tänamata inimest, — kuidas tänamata inimest — miks tänamata inimest —?...» Ja siis tõmbas ta neiu käe mõlemasse pihku, surus teda, paitas teda ega teadnud muud midagi peale hakata... Korraga tundis ta, kuidas üks kuum piisk ta sõrmele langes. Ta vaatas Juulile näkku, aga ta ei näinud midagi, sest ta silmade ees seisid paksud hallid kaed...

«Ma ei oska sulle midagi vastata,» sosistas ta värisedes, «lase, ma jooksen tööle — kuule, kuidas karaultsik klõbistab! Masinate juures tahan mõtteid koguda, masinate juures... Kui ma ainult masinate vahele ei jää oma suure õnnega! Ma olen nagu — joobnud!»

Ja ta jooksis toast.

Lõuna ajal sai Juuli Annega kokku.

«Kas tead,» sosistas viimane, «ma kirjutasin talle mineval ööl pika, pika kirja — kümme lehekülge peent kirja. Võid isegi arvata, mis ma talle kõik ütlesin. Selle kirja peale peab

ta minu juurde tulema või mulle vähemalt vastama. Hea meelega läheksin ise veel kord tema juurde, aga ma ei julge sinna põrgupessa minna. Ja mis see ka aitaks,» lisas ta rõhutult juurde, «ta on ehk jälle purjus; elab ju nüüd otse viina sees.»

«Ja mis nõu sa temale siis andsid?» küsis Juuli.

«Et ta ennast veel püüaks päästa, kui talle ta eluõnn vähegi armas on.»

«Kuidas päästa?»

«Noh, selle ropu naise võrgust. Nad pole ju, jumalale tänu, veel laulatatud... Ütlesin talle, et sina ta ju ikka veel vastu võtaksid, kui ta meelt parandaks ja uue teenistuse otsiks... Sest ma tunnen ju sinu head südant ja tean —»

«See kõik on nüüd hiljaks jäänud, Ann,» vastas Juuli peaaegu külmalt. «Ma olen teise mehe pruut.»

Ann ei näinud õieti kuulnud olevat. Ta astus sammu ligemale, tõstis käe kõrvalesta külge ja vahtis küsiva suu ning silmaga sõbratari otsa. Juuli võttis ta käest kinni ja tõmbas ta vahekojast oma tuppa. Villem oli veel töölt tulemata.

«Ma olen täna hommikust saadik pruut — Villemi pruut.»

«Missuguse Villemi —?»

«Villem Luige, oma kasuisa.»

Vaevalt oli sõna Juuli suust kukkunud, kui ta seda juba kahetses; äraraäkimata kaastundmus selle kahekordselt petetud vaese hinge kohta voolas talle kuumalt südamesse. Kaotas see ju korraga armastatud mehe ja venna... Ann seisis liikumatu kujuna noore neiu ees, ainult ta pärani kistud silmad elasid: nad karjatasid, küsisid, kaebasid. Ta oli ehmumisest kahvatanud, ja kui vana ja kolletanud ja närtsinud paistis ta nägu sellisena!... Aga ainult mõne silmapilgu kestis Anne naiselik vihavalu, ta võitlus kadeduse ning enesearmastuse v a s t u ja oma kaotsiminevate lootuste ning õnne e e s t. Siis tõusis ta vaatesse pikkamisi, aga võimsalt teine, palju kenam läik; see oli kuma selle vagusa, tumma kannataja kuldsest hingest, kuma sellelt kalmult, mille ta põue põhjas oma lootustele ja õnnele juba ammu enne praegust tundi oli valmistanud ja mida ta leinates oli ehtinud... Nagu kaekadus Anne silmade eest nüüd äkitselt: ta nägi uusi, mitteaimatud asju, aga need olid ta meelest korraga nii tuttavad,

nii loomulikud; ta pani ainult veel imeks, miks ta seda kõike polnud ammu teadnud, ammu ette näinud.

«Sina Villemi pruut?» ütles ta tasa ja iseäraliku alandliku, alistuva rahuga. «Jah, nõnda on kõige õigem — ma näen, nõnda on kõige õigem ja parem!»

«Kas arvad, Ann? Kas tõesti arvad, et nõnda on kõige õigem ja parem?»

Juuli hüüdis seda suure ärevusega, peaaegu kisendades; ta trotslik-jahe rahu oli korraga kadunud. Võis näha, et ta hing selle võõra ikke all, mis talle oli vägisi peale pandud, veel kord rabeles ja tõrkus, et ta süda veel kord nagu appi hüüdes kiljatas.

«Jah, Juuli,» vastas Ann värisedes, «ma arvan, et nõnda on hea. See mees on väärt, et ta saab sinusuguse naise, ja sina, et sa saad niisuguse mehe. See mees oskab oma õnnest lugu pidada, ma tean seda, ta saab sind kätel kandma, sest tal on kuldne süda põues. Sind aga paluksin, Juuli, tee see mees õnnelikuks, armasta teda kõigest hingest, sest ta on seda ära teeninud, — armasta teda üle kõige, armasta teda, nagu — m i n a teda armastasin . . .»

«Ann!»

«Vait, vait!» sosistas Ann ehmudes, sest viimase sõna oli talle ta ülevoolav süda vägisi suhu hoovanud. «Vait, sa ei tohi mind võõriti mõista: kui kallist sõpra, kui v e n d a armastan ma sinu peigmeest, ja ma tahan seda edaspidigi teha, sest mul vaesel ei ole muud sõpra ja ka venda ei ole mul enam! . . . Minu vaene vend — temale olid sa liiga kallis, liiga puhas! Tema ei olnud nii suurt õnne väärt, tal polnud selle eest pakkuda tasu. Ta tallas sinu ja enda armastuse, kogu oma eluõnne jalgade alla . . .»

Ann hakkas noore neiu ümbert kinni ja niisutas ta valget põske oma õnnesoovi-pisaratega. Et Villem Luik juba mõnda hetke oli pool-avatud ukse vahel seisnud, seda ei märganud kumbki. Alles nüüd silmasid nad teda ja põrkasid kohkudes sammu tagasi.

Villem astus pikkamisi ja tõsiselt tuppa. Ta pani ukse enese järel ettevaatlikult kinni.

«Ma kuulsin teie jutust mõnd viimast sõna,» ütles ta tõkestatud häälel, kuna ta ehmunud silmad kasvava kartusega ühelt näolt teisele eksisid. «Sa rääkisid Juulile oma vennast, Ann —»

Naiseliku meeleteravusega mõistsid mõlemad tüdrukud asjaseisu silmapilkselt; nad vahetasid teineteisega lühikese pilgu, ja sellest oli küllalt, et nende nõu ühiseks ja kindlaks teha.

«Jah, Villem, ma rääkisin oma vennast,» võttis Ann ruttu kogutud rahuga sõna. «Sa tead ju, kuidas on lood Hindrekuga; ta vaene kõnnib hukatuseteed. Ma olen teda palunud ja noominud — kõik asjata. Viimaks arvasin, et hea naine teda võiks päästa, ja andsin talle nõu naist võtta. «Keda ma võtan?» ütles tema, «ma ei tunne niisugust tüdrukut, kellest mulle nii hea naine saaks, et ta mind suudaks päästa.» — «Võta Juuli Saar — seda ma tunnen, temast saab niisugune naine,» vastasin mina . . .»

«Ja Hindrek tahtis Juuli Saart võtta?» küsis Luik, pannes iga sõna peale rõhku.

«Ei, sest muidu poleks ta nüüd teisega kihlatud ja kirikus juba maha öeldud.»

«Hindrek kihlatud — maha öeldud —?»

Sellest imestusest, mis Villemi näole ilmus, tungis ühtlasi hele kiir lootuserõõmu välja, seda tänulikku rõõmu, mida tunneb ohust pääsev inimene.

«Jah, Villem, mu vend võtab mujalt naise, sest Juuli Saarele ei julgenud ta kosja tullagi.»

«Aga kui ta teda — armastas, nagu ma su sõnadest aru sain —?»

«Kui ta teda oleks armastanud, siis poleks ta teist läinud kosima,» oli Anne osav vastus.

«Aga Juuli Saar?» Ja Luik pöördus suure, paluva, usutleva pilguga neiu poole. «Vahest tahtis Juuli Saar Hindrekut —?»

Tekkis väike vaheaeg. Noor neiu märkas, kuidas Villemi vaatesse uuesti hirm tõusis. Siin ei olnud enam muud pääsu: kas tunnistada tõtt või salata kõik — kas teha see mees seal õnnetuks või ärarääkimata õnnelikuks. Juuli ei viivitanud kaua, ta tundis oma kohust.

«Villem,» ütles ta imekspanemisväärt rahuga, «kas sa nii ruttu unustasid, mis ma sulle täna hommikul siinsamas paigas rääkisin? Kas ma ei öelnud sulle selge, kindla sõnaga: ma tahan olla sinu naine? Ma olin oma südant proovinud ja teadsin, mis ma tegin. Kas sulle sellest küllalt ei saa?»

«Tänu sulle, Juuli, tänu,» kogeles Luik, «aga kui su südames siiski see teine, — kui — —»

«Sa peaksid teadma, et mul selle teisega iialgi ligemat ühendust pole olnud; sa tead, kui harva meie teineteisega kokkugi oleme saanud —»

«Ja veel kõige paremini tean seda mina,» ütles Ann kindlusega vahele. «Nemad mõlemad on praeguse silmapilguni teineteisele võõraks jäänud, ainust sõna pole nad sellest vahetanud, mida sina kardad. Villem, see siin on sinu naine, sinu õige naine!»

Luik lõi silmad laia, imestava vaatega Anne peale. Missugune suur hing! Oli ta ju selgesti neidki sõnu kuulnud, millega Ann oli iseenda südamesaladuse ilmutanud, saladuse, mida ta aastate kaupa nii hoolsasti oli suutnud varjata, et Villemi silmad alles nüüd olid äkitselt lahti kukkunud, mil ta neiu südamest härrast hüüdu kuulis: «Armasta teda, nagu m i n a teda armastasin!» Kirjeldamatu tänu- ja kaastunne täitis hetkeks Villemi põue. Ta tõmbas Anne käe pihku ja vaatas talle kaua tummalt näkku.

«Ann,» kogeles ta viimaks, «kui sina mulle ütled, et see siin on mu õige naine, siis ma usun. Ma usun, sest ma tean, et sina mind ei peta, et sina mulle paha ei soovi. Ja kui Juuli mind veel mitte nii ei peaks armastama, kuidas ma sooviksin, siis peab ta seda õppima; selle üle tahan ma ööd ja päevad valvata. Sind aga, Ann, sind tänan kõige hea eest. Mu tönts keel ei oska rääkida, mida mu süda su vastu tunneb.»

9

Juba lähemal pühapäeval kuulutati ka see paar kirikus maha, sest peigmehel ega pruudil polnud asja pulmadega palju viivitada. Nende kodu oli korras, mõrsja leerikleit kõlbas ka pulmakleidiks ja vaeste inimeste pulmad ei nõua suuremaid ettevalmistusi. Kuna Villemi ja Juuli nimed Aleksandri kirikus õpetaja suust esimest korda kukkusid, öeldi Hindrek Sepp Madli Oblikaga Peetri kirikus teist korda maha. Seal troonis paks trahteriemand uue kikkis tanututiga esimestes pinkides, vaadates võidukalt ringi ja lastes naabreid oma sõrmustega täislükitud töntssõrmi imestada. Aga mitte

enam üksinda ei istunud ta seal; tal oli korda läinud seekord kaasa tuua ka oma noor käharapealine peiu, et kogu ilm näeks, mida mõned uskuda ei tahtnud, ja et vaikiksid kõik kadedad jutud, milles väideti, et Hindrek Sepp tegevat Muska-mammaga ainult nalja — ega asjast midagi välja tulevat . . . Seal nad istusid siis nüüd ligistikku teineteise kõrval — pruut õnnelikult naeratades, peiule tihti magusaid sõnu kõrva sosistades; peig haiglase, tursunud näoga, jäädes vahetevahel tukkuma, millest mõrsja teda kerge müksamisega äratas. Noh, seda võis ju vabandada — kõrtsikoht ja laupäevane öö; eks ju trahteri-peremehe elu tunta.

Aleksandri kirikus istusid alandlikum pruut ja terasem peig. Esimese silmad olid neitsilikult maha löödud, ta nägu vaikne ja sügavkahvatu. Peigmees oma lahke, rõõmsa näoga vaatas küll vabalt ringi, aga vist ei näinud ta siiski muud kui ainult seda noort, rõõska palet enda kõrval. Kui nende nimed kantslist kuuldusid, lõi peig pilgu juurdlemisi mõrsja peale; talle sai vaikne, tõsine naeratus vastuseks. —

Ann Sepp oli venda või tema kirja kogu nädala asjata oodanud. Kui möödusid ka pühapäev ja veel paar päeva, ilma et kumbagi oleks tulnud, võttis ta ühel õhtul südame rindu ja läks Oblika trahterisse. Vähemalt näha tahtis ta Hindrekut. Sest lootus, et see oma ettevõttest veel võtaks taganeda, hakkas nüüd, kus ta Madliga juba teist korda oli maha kuulutatud ja kus laulatuseni ainult mõni päev veel aega jäi, ikka enam kahanema.

Ann tuli väga ruttu ja hoopis segi aetud tundmustega Jaanilinnast tagasi. Ta oli ühtlasi kurb ja rõõmus, kõigepealt aga suures ärevuses. Oma täie südamega tõttas ta kohe Luige korterisse, sest sealt leidis ta osavõtlikke sõpru, kellelt võis nõu ja troosti loota.

«Kas teate, mis on sündinud?» hüüdis ta lõõtsutades. «Hindrekut ei ole enam Narvas!»

«Ei ole enam Narvas?» kordas Villem.

«Ei! Ta on selle naise juurest ära jooksnud — salaja plehku pannud, jumal teab, kuhu . . . Jätnud kirja maha, kus ta ütleb, et ta ei võida Madliga paari heita, ta süda tõrkuda vastu —»

Juuli käest kukkus teelusikas. Ta kummardus otsides laua alla. Põlvitades otsis ta kaua lusikat, mille ta oma jala all tundis olevat.

«Tänab kõige hea eest,» rääkis Ann edasi, «ja lubab kaugele, kaugele ära minna — ärgu pruut teda asjata otsigu . . .»

«Oli ka vist paras aeg,» tähendas Luik mõttes.

«Paras aeg küll, mõni päevake enne laulatust, ja — ma ei või parata — mu süda ütleb, et ta on hästi teinud, sest õnne poleks ta selle naise kõrval leidnud . . . Aga mind piinab siiski suur hirm tema pärast — kuhu ta läks, mis ta peale hakkab? Kas ei või talle mõni õnnetus juhtuda, — oh, jumal, jumal, tule talle ise appi!»

«Kas ta siis sinule oma kavatsusest mingit märku ei andnud — ka ära minnes sõnagi ei kirjutanud?» küsis Villem.

«Mitte poolt sõna! See'p see mu südame raskeks teebki! Ma pole temaga ju ta mahaütlemisest saadik kooski olnud, ja nüüd, kus ta ära sõitis — mitte jumalagagi — mitte reakest, et, armas õde, ma teen nii ja lähen sinna ja sinna . . . Aga Juuli, mis sa's laua all teed? — Ütle sinagi, mis ma sest kõigest pean arvama?»

Juuli tõusis üles, pööras aga näo hoolega Volli poole, kes Miinaga võileiva pärast oli riidu läinud.

«Mina?» küsis ta viimaks häälega, mis nagu kaugelt eemalt kostis, «mina mõtlen ka, et Hindrek on hästi teinud . . .»

«Võib ju olla, et ta sulle veel kirjutab,» arvas Luik, «vahest siis, kui on kuskil kindlama paiga leidnud.»

«Aga eks ta võinud mõtelda, kuidas ma ehmuksin, kui ta nii salaja põgeneb! Kui vähe venna-armastust on tal minu vastu!» Aga hoolimata südamevalust hakkas Ann korraga turtsudes naerma. «Jumal andku mulle andeks, ma ei tahaks kellegi õnnetusest rõõmu tunda, aga ma ei või teisiti — selle trahteri-perenaise tulise viha üle kipub naer vägise peale! Kas teate, ta viskas mind viinaklaasiga ja oleks mulle vist terve letitäie selga pildunud, kui ma jalgadele tuld poleks andnud . . . Kuulge, ma jutustan!»

Ann leidnud vaese Muska-mamma paistetanud silmadega ja raske peaga letilt tukkumast. Ta olnud — vist kurbuse kustutuseks — kaunisti nokastanud. Ann küsinud kõige alandlikumal palvetoonil Hindrek Sepa järele. Nagu oleks uss emandat nõelanud, nii ärganud ta unest ja vibanud enese püsti.

«Kes sa oled?»

«Hindreku õde.»

«Ah sina oledki see häbematu vanatüdruk, see võllaroog, see külakrapp, kes Hindreku mu juurest ära meelitas, kes talle kõrva puhus, et mina talle küllalt hea ei ole, kes —»

«Jumalapärast, kas siis Hindrekut siin enam ei ole?» küsisin mina.

«Või sa, kaval madu, küsid veel! Tuled mind siia pilama! Ära minuga oma vigureid püüa mängida! Kes mind tahab tüssata, peab varemini üles tõusma . . . Ütle mulle, kurinahk, kus sa teda redus hoiad?»

«Aga kulla emand,» hüüdsin mina, «ma tulen ju venda teie juurest otsima, kuida siis mina teda võin redus hoida! Kas ta siis tõesti siin ei ole?»

«Sa valetad, vana kribu!» röökis teine mulle vastu. «Malk ja Kodar ütlesid, et sina teda keelanud mind võtmast. Tunnista, või muidu —» ja juba sirutas ta käe süldikausi poole.

«Minu ehmatus sellest, et venda enam siin ei olnud ja et ma ei teadnud, kuhu ta on läinud, oli aga nii suur ja otsekohene, et kõrtsimamma korraga nagu uskuma lõi, et ma ei valeta.

«Ta lurjus kadus siit eile, kui mind kodus ei olnud,» seletas mulle nüüd Madli Oblikas. «Pannud tüdruku leti taha ja öelnud, et läheb välja. Kui koju tulin, leidsin toast laua pealt selle kirja. Loe, mis see pasatski mulle julgeb kirjutada!»

«Emand viskas mulle rasvase ja viinaga niisutatud paberilehe kätte, kust ma lugesin, mis ma teile juba ütlesin. Hindrek kirjutab, ta süda ja mõistus mõlemad võidelda selle abielu vastu, milleks ta üksnes hullusetujus oma nõusoleku võinud anda. Tänab perenaist kõigi heategude eest ja lubab oma võla kord ausasti tasuda. Ta reisivat kaugele Venemaa põhja, kus ta kõik tahtvat unustada. Palub ka pruuti teda, tänamata inimest, unustada ja talle andeks anda. Viimasest palgast olla tal veel natuke järel ja oma uuri müünud ta ära — et Oblika-emand ei mõtleks, nagu oleks ta tema järelt raha näpanud. Kui vaja, tahtvat ta jala edasi reisida.

«Lugesin kirja ja silmad tilkusid vett. Emand näis minuga ka juba olevat peaaegu leppinud, seal pillasin ühe edeva sõna suust. Ma ei mõtelnudki suuremat paha temast, aga ta mõistis mind võõriti.

«Jumalale tänu, et see lahutus veel parajal ajal tuli,» ütlesin ma enam enesele kui temale. «Sest ega see abielu kum-

malegi õnne oleks toonud. Ja palju kurvem oleks olnud, kui Hindrek pärast laulatust —»

«Oh sa taevas, mis nüüd sündis! Ta läks näost siniseks ja mustaks. Püüdis rääkida, aga ulgus paljalt. Vaht seisis suu ääres. Viimaks tuli kole valing kõiksugu sõimusõnu ja siis ta kähises:

«Või sina arvad, et mina ei kõlba sellele pasatskile, karmantsikule, masuurikale? Sa arvad, et sul häbi oleks olnud mind vennanaiseks võtta? Kas tead, kes ma olen? Mul on raha, et võin poole Narva linna omandada, et võin selle närukaela asemel endale meheks osta kindrali, kabrali, konsulendi! Ma ei pruugi siin leti taga istudagi — kas näed, mis ma võin teha!» Ja nüüd hakkas ta leti pealt plirinal-plärinal vastu seina loopima, mis seal iganes oli: pudeleid, kausse, taldrikuid — ikka kõige täiega! Paar purjus poissi irvitasid, plaksutasid käsi ja karjusid: «Hurraa — Muska-mamma elagu!» . . . Minule lendas mõni klaas selga, — ei hakanud enam vaagnaid ootama — pühkisin tulema . . .»

Kuna Villem Luik Anne juttu naeris, piilus ta teise silmaga Juuli poole. Sel oli aga ikka veel lastega tegemist, nii et ta neile mõlemale selja pööras.

«Kui see naisterahvas seda sorti on,» tähendas Luik, «siis peame küll kõik jumalat tänama, et Hindrek tema võrgust pääses. Aga ütle, Ann, kas sa siis tõepoolest venda said keelata seda naist kosimast ja kas sa sellest Malgale ja Kodarale rääkisid?»

«Ei, nii kaugele ma ei saanudki; kõik oli nii salaja ning ruttu valminud, et ma midagi ei teadnud. Muudkui Muska-mamma nime olin kuulnud, just Kodara ja Malga eneste käest. Need on Oblika-emandale muidugi valetanud.»

«Kas tead, Ann,» ütles Luik tõsiselt, «ma arvan kindlasti, et kui Hindrek mõnes teises linnas, kus tal niisuguseid sõpru enam ei ole nagu Malk ja Kodar ja mõned teised, tööd ja palka leiab, et ta siis enesega hakkab aru pidama ja teisele teele pöördub. Ta on noor, temast võib viimaks veel missugune mees saada. Pange tähele, mu sõna läheb tõeks!»

«Tänu sulle, Villem, hea sõna eest,» ütles Ann soojalt. «Annaks jumal, et sul õigus oleks!»

Lähemal ööl ärkas Luik paaril puhul unest ja iga kord oli ta meelest, nagu oleks ka Juuli oma sängis sirmi taga ärkvel. Korraks kuuldus nagu padja sisse lämmatatud nuuksumine

talle kõrvu. Kuid ta võis eksida. Vahest unistas keegi tööline naabertubades . . .

Kui Ann Sepp Villemile venna õnnetust kosjaloost lähemalt oli jutustanud ning teatanud, missugune inimene Hindreku mõrsja on, oli ta püüdnud rõhku panna sellele, et noormeest muuseas ka rahahimu selle alatu naise võrku oli ajanud. Seega tahtis hea Ann Luigelt seda kahtlust võtta, nagu oleks Hindreku ja Juuli vahel mingi õrnem ühendus valitsenud, sest mees, kes raha pärast mõrsja maha jätab ja teise võtab, tunnistab sellega ju, et tal mahajäetud neiu vastu kõige vähematki armastust põues ei ole. Ühtlasi kordas Ann ikka ja jälle uuesti, et t e m a see olnud, a i n u l t tema, kes venna päästmiseks mõtte leidnud Juuli ja Hindrek paari sobitada; neiu ja noormees ise ei olevat ses asjas kumbki ainust sammukest astunud. Et Juuligi enda poolt kõik püüdis teha, mis võis Villemit vaigistada ja ta kahtlust lämmatada, siis polnud viimasel asja umbusaldusele oma südames kauemini maad anda. Pealegi tunnistas ju ka Hindrek Sepa salajane põgenemine Narvast, et teda siin mingid tõsisemad sidemed ei köitnud; muidu poleks ta Juulist — oli sündinud, mis oli — mitte jumalaga jätmata lahkunud. A r m a s t a v mees oleks püüdnud oma eksisammu vabandada, andeks paluda, oleks neiut kõiksugu lubadustega tuleviku kohta tööstinud ja katsunud temalt ta truudusetõotust teele kaasa võtta. Hindrek Sepp aga oli üleöö kadunud, nagu poleks tal siin enam kellegagi tegemist; mitte oma lihasele õelegi ei andnud ta märku, et tal midagi südames liigub. Seal ei võinud siis ka midagi elada ega liikuda. Ja Juuli Saarel — kui tal kord tõesti selle mehe vastu soemaid tundmusi oli olnud — polnud nüüd enam asja neid elama ja kasvama jätta; pidi ta ju nägema, et neid otsekohe põlati. Kuid Luik ei märganud Juuli praegusest ega edaspidisest olekust sedagi, et tal minevikuga mingit lõpparvet oleks korraldada olnud. Noor neiu oli tema vastu küll veidi häbelik ja tagasihoidlik nagu ennegi, aga siiski võis märgata, et ta püüdis peigmehele ikka enam läheneda ja neid ühendavaid sidemeid tuleviku tarvis koomale tõmmata. See nähtus täitis Villemi rinda rahu, rõõmu ja tänuga.

Nõnda saabus pulmapäev ja Villem Luik tõi Aleksandri kirikust noore naise koju. Ta oli õnnelikult eesmärgile jõudnud. Kallis varandus, mida ta kui oma silmatera oli hoid-

nud, mida ta nii kaua oli kasvatanud ja kaitsnud — see langes talle rüppe tema vaidlematu omandusena. Villem oli nagu lapsuke jõulupuu all: ta vaatles nii suure imestuse ja aukartusega oma kingitust, et ta teda ei julgenud puudutadagi . . .

Juhtumisi valmistas see päev ka kellelegi teisele iseäralikku rõõmu: Ann sai vennalt esimese kirja — alles täna! Luigel oli olnud õigus, kui ta Anne selle oletusega oli tööstinud, et Hindrek vahest alles siis kirjutab, kui ta kuskil on kindlamalt paika võtnud. Sepp viibis Peterburis ja oli seal tööd leidnud.

Õele saadetud kiri oli pikk ja väga südamlik. Hindrek palus kõigepealt andeks, et ta Narvast nii alatul kombel oli lahkunud, ja püüdis seda hirmsa seisukorraga põhjendada, millesse ta küll omal süül oli sattunud, mis teda aga õest ja kõigist teistest ausatest inimestest nagu kurjategijat oli eemal hoidnud. Ta tundnud enese nii langenud, nii viletsa ja põlastusväärse olevat, et ta enam kellelegi ei olevat usaldanud silma vaadata, kõige vähem õele. Tema hingeline olek enne ärareisimist olnud umbes vaimuhaige kohane: kõrtsielust puretud ihu ja vaim seisnud juba viimsel jõuastmel, ta ümber valitsenud juba pooleldi pimedik, millele must öö ähvardanud järgneda. Ta jutustas Annele avameelselt, ilma end vabandamata või oma süüd pehmendamata, kõik ära, mis tema ühendusse Madli Oblikaga puutus, kuidas ta selle naise mõju alla oli sattunud, kuidas olnud lugu nende kihluse ja mahakuulutamisega ja kuidas ta õe ning — oma kalli unenäo paremast õnnest, mida Ann talle oli soovitanud, nii täiesti oli unustanud. Siiski leidnud ta peaaegu viimsel silmapilgul veel jõudu ja meelekindlust ähvardava hädaohu eest põgeneda. «Aga mitte just iseendalt ei saanud ma seda jõudu,» kirjutas ta. «Mulle andis hoogu üks sündmus, mis kui taeva karistus mu peale tuli. Ja see karistus põrutas mu hinge nii väga, et ma Narvast põgenesin — silmi kinni pigistades, nagu põleks see linn mu selja taga. Ma sain nimelt teada, et pühapäeval enne minu ärasõitu Aleksandri kirikust teatud pruutpaar maha kuulutatud. Ma ei oska ega taha sulle kirjeldada, kuidas see sõnum minusse mõjus. Vaikime sellest — kõik on ju nüüd mööda. Kui ma ei eksi, pühitseb see paar homme, mil sa minu kirja saad, õnnelikult pulmi. Ütle pruudile ja peiule, et ma soovin neile õiglasest südamest õnne. Muust vaiki. Ma

arvan, et nõnda oli kõige parem ja õigem, et sündis, mis sündima p i d i. Nad on teineteise väärilised, neil ei saa õnnest ega armastusest puudust olema, sest nad peavad teineteisest lugu. Villem pakkus Juulile kindla, vagusa tuleviku, Juuli saab olema Villemile tubli, hell naine. Nende mõlema vahele ei tiku mingi tume tont nende õnne ja rahu mürgitama. Mina aga — ma ei võinud oma naisele niisugust õnne tõotada. Ma ei kaeba oma rasket kahju, ma ei ole kade nende mõlema õnne üle. Ma ei kaeba sellepärast, et see õnn saab osaks inimesele, keda ma nii väga armastasin. Seda sõna tarvitan siin viimast korda; sina, õde, vaiki aga — vaiki nende rahu pärast . . . Miks ma neile oma õnnesoovi pulmapäevaks otseteel kätte ei läkita? Ei tea isegi — südames tõrgub midagi vastu. Tunnen enese vist liiga halva olevat — ei taha rikkuda nende pulmarõõmu, nende r a h u. Ei tihka ennast neile meeldegi tuletada, neil ei pea minuga enam mõtteski tegemist olema — mitte kummalgi. Nii on kõige parem . . .»

Hindrek teatas siis veel, et ta ühes pealinna suuremas tehases rahuldava palgaga tööl olevat ja praegu nõu pidavat, kuidas oma hukkaläinud eluteed vähegi korraldada. Tõotada ei taha ta seekord midagi, sest kes suutvat tema tõotusi veel uskuda? Veel ei olevat tal uues elupaigas halbu sõpru ja ta teinud enesele ülemaks kohuseks nendest ning seega ka kõrtsist hoiduda. «Aga kas see mul korda läheb?» lõppes kiri nagu kurva ohkega. «Mu ümber on korraga kõik nii tühi. Ma peaksin midagi otsima kõrtsi ja kõrtsisõprade a s e m e l e. Aga mida — mida?»

Säravail silmil viis Ann venna õnnesoovi noorpaarile kätte.

«Hindrek kirjutas!» hüüdis ta rõõmust värisedes. «Kas näete, Hindrek kirjutas ometi!»

Ja siis kandis ta peaaegu kirja sõnadega kõik ette, mis Juulit ja Villemit võis huvitada, ja jättis kõrvale, millest Hindrek oli palunud vaikida ja mis noorpaari rahu võis rikkuda, nagu kartis kirja kirjutaja — ning osalt ka ta isegi.

Kuid Ann oli liiga lihtsameelne, otsekohene ja vahel veidi ennatanud inimene, kui et ta pikalt midagi oleks varjata võinud, mis teda ennast elavalt huvitas, liiati kui selle üle korduvalt päriti. Pärija oli Juuli. Ükskord ja teinekord kukutas ta mõne küsimuse Hindreku kohta, ja et vend ja ta saatus Anne südant täitsid, siis oli suul võimata vaikida. Nõnda

sai Juuli järgmistel päevadel ääri-veeri mööda ja raas-raasult teada, et Hindrek enne ärareisi tema ja Villemi mahakuulutusest oli kuulnud, et see sündmus talle just otsuse oli toonud Narvast põgeneda ja et ta seda nagu enda karistuseks pidavat. Mida noorik enesele sest tunnistusest järeldas, sellele Ann oma südamelihtsuses ei mõelnud; Juuli oli ju nüüd naine, teise mehe naine ja mõistlik naine — see vaigistas Anne kõige kohta . . .

«Palu sinagi jumalat Hindreku eest, et ta ennast suudaks parandada,» ütles ta Juulile, «ja kõige parem oleks veel, kui sa talle vahel kirjutaksid ja teda tööstiksid ning õpetaksid, kuidas ta peaks elama. Sest ta pidas sinust alati suurt lugu ja sinu sõnal oleks tema kohta kõige rohkem mõju.»

«Teda tööstiksin?» küsis Juuli. «Mil kombel siis?»

«Noh, anna talle nõu, et ta otsiks enesele Peterburis hea viisaka naise, kes oleks talle nõuandjaks ja seltsiliseks, nii et tal kõrtsi ega joomasõpru pole enam vajagi . . .»

Juuli vaatas mõistatava pilguga vanapiiga otsa.

«Mina peaksin temale —?» hüüdis ta siis, jättis aga sõna pooleli.

«No miks siis mitte? — Või arvad, et Hindrek — või oled Hindrekule pahane —? Kas tead, mida Hindrek oma kirjas veel ütleb? Ta ütleb neidsamu sõnu, mis mina sulle ütlesin, kui sa mulle oma kihlusest teatasid. Hindrek ütleb sinu ja Villemi pulmade kohta: Nõnda on kõige parem ja õigem. Ka tema arvab, et sa nüüd õnnelikum oled, kui sa temaga oleksid — — aga sellest ei maksa rääkida . . .» Ann sattus oma mõttesegaduses ikka enam kitsikusse; viimaks lõpetas ta sõnadega: «Ja kuidas ta sulle ja Villemile õnne soovib! Iga sõna tuleb südamest — liigutav on seda lugeda . . . Oota, ma loen sulle need sõnad kirjast ette . . .»

«Ei, ei,» tõrjus Juuli, «ma usun sind muidugi, ja — ja ma võin su vennale ka kord kirjutada, kui sa just soovid.»

«Ning Villem peab ka kirjutama — teda tahan samuti paluda. Nad olid ju omal ajal nii head sõbrad . . . Oh seda rõõmu, Juulike, kui siis Hindrekust viks poiss saab, kui ta kord kui uus inimene meie ette astub ja ütleb: Kas näete, ma pole ometi mitte kadunud — minust on siiski veel mees saanud!»

Ann oli rääkides Juulist veidi kõrvale pöördunud; kui ta nüüd jälle ümber vaatas, ei olnud noorikut enam toas.

Kui kasarmus Villemi ja Juuli noorest abielust kõneldi, siis öeldi: «Elavad kui kaks tuvikest; pole neist midagi kuulda ega näha.»

Ja tõesti, vagune ja rahulik oli nende elu. Olid nad ju liiga kaua koos elanud, et teineteise taotsusi, vajadusi, soove ja nõudeid läbi ja läbi tunda, niisama nagu neile kogu nende elu-, maja- ja töökord tuttav oli. Kumbki teadis oma kohuseid ja ülesandeid ja täitis neid käskimata ja sõna lausumata. Uus side nende vahel ei toonud siis mingit muutust senisesse olukorda. Kõik liikus ühtlaselt ja takistuseta edasi nagu kella rattavärk. Nad olid teineteisega rahul nagu kunagi.

Muudkui ühes asjas pidi Luik vahel mõtisklema. Nooriku häbelik, tagasihoidlik kohmetus tema vastu oli visa kaduma, hoolimata Juuli enese nähtaval hoitavast püüdest sellest võitu saada. Villemil polnud ju nurinaks mingit silmatorkavat, käegakatsutavat asja; nende vahel püsis ju kõik tavalises ilusas korras; noor naine oli tema vastu lahke, sõbralik, poolehoidlik, tähelepanelik; ta tegi kõik, mida ta mehe meeleheaks, lõbuks ja rõõmuks teha võis, ja oli õnnelik, kui seda märgati, rahul oldi ja teda tänati. Ta ei avaldanud üheski suhtes vastikust, sallimatust, ei näidanud kunagi tusast või turtsakat nägu. Aga kõigest hoolimata oli Luige meelest, nagu lahutaks neid mingi salapärane, nägematu vaheriie, nagu poleks õhk, mis nende ümber heljus, mitte nii soe ja kodune, kui ta oleks soovinud. Jah — soovinud! Aga vahest soovis ta liiga palju? Vahest ei jõutud tema soove üldse mitte täita? Inimeste loomused on ju nii mitmekesised. Juuli ehk oli varustatud koguni teise hingega kui tema ise. Tal ei olnud vahest nii palju sulatavat soojust anda kui Villemil, ja liiati veel nii palju, kui Villem soovis. Vahest peitis ka noorik oma sisemist soojust vilu koore alla — ka niisuguseid inimesi on olemas. Või — mis vist kõige õigem — Juuli vajas palju aega uue olukorraga harjumiseks: ta oli visa neitsipõlve unustama, ta polnud veel hästi õppinud vahet tegema kasuisa ja abikaasa vahel. Seks kulus tal veel ikka aega — vahest aasta või paargi. Nõnda pöördus Villem, kui ta asja üle järele mõtles — ja ta tegi seda tihti —, ikka jälle oma peiupõlvise troosti juurde tagasi.

Kui Villemilt keegi oleks küsinud, kas ta oma arvamist nooriku tagasihoidliku leiguse kohta ka kuidagi võib põhjendada, kas tal seks etteheiteks usutavaid tunnistusi on anda, ta oleks vist vastuse võlgu jäänud. Ta arvas ainult tundvat, mida ta väitis, aga ei võinud seda näidata ega tõeks teha. Ei astunud Juuli näiteks õhtul, kui Villem töölt tuli, temale mitte vastu, et tema juurde peatuma jääda, temalt midagi küsides või tema küsimist oodates, vaid jooksis temast mööda kööki, et õhtusööki võimalikult kähku lauale toimetada, — siis oli Villemil tundmus, nagu oleks vilu tuuleõhk tema põske riivanud, kuna ta oli päikesepaistet igatsenud. Ja kui Villem kallistades naise käe pihku võttis või teda rinnale tõmbas, siis laskis noorik seda vastu panemata sündida; ta ei tõrkunud vastu, ta ei keelanud mehele mingisugust kallistust. Ent Villemil oli tunne, nagu alistuks ta ainult — alandlikult, pehmelt, lõdvalt, nagu täidaks ta ainult oma kohust. Agä Villem nõudis palju enam — Villem nõudis kuuma vastuvõttu, täit tasu, kokkusulamist. Ja siis päris hingeline külg. Villemi meelest oli, nagu ei suudaks ta oma naise sisemisest raamatust kõike lugeda, nagu keelataks talle mõnd lehekülge nägemast, nagu kaetaks mõni peatükk kinni. Ja ometi ei võinud ta sedagi arvamist põhjendada, ta ei võinud tõeks ega selgeks teha, et raamatul üldse ongi rohkem peatükke ja lehekülgi, kui tema ees nähtaval oli. Ta ainult tajus, nagu puuduks midagi, nagu peaks veel midagi olema. Juuli kõneles temaga igast asjast, mis neisse endisse, teistesse või üldsusesse puutus, lahkelt, otsekoheselt ja isegi jutukalt, ta oli lõbus ja ladus seltsiline igal tunnil, ning siiski — Villem uskus oma tundmust, mis ütles, et ikka veel midagi puuduvat, et Juuli võivat rohkem pakkuda, kui ta pakkus. Villem tundis südames juba kipitust, kui noorik tema juuresolekul raamatut või lehte luges, ilma temaga kõnelemata, ja kui ta vahel nii mõttesse jäi, et mehe küsimusi ei kuulnud või nende peale võõriti vastas.

Sajale ja tuhandele teisele mehele poleks vist uneski meelde tulnud Juuli sisemisest ise-elust ja iseolekust asju otsida, mis oleksid juurdlemiseks põhjust andnud; Villem aga otsis ja leidis neid. Ta tõreles endaga sellepärast tihti, ta võttis enam kui üks kord nõuks asjata peamurdmise ja hingeärrituse lõpetada ja oma naisega nii-öelda kõigest hingest rahul olla, sest ta teadis ju, et ta seda võis, ja ta tundis ju liiga selgesti oma

süüdistuse nõrka asjalikku alust. Kuid ikka ja ikka jälle sattus ta vana vea sisse. Kust see küll tuli? Sellele mõistatusele leidis ta viimaks seletuse: ta armastus oli liiga suur ja sigitas seepärast nõudeid ja ihkeid, mida vahest ükski naine ei suutnud täita . . .

Varsti tekkis üks asi juurde, mis aegamööda hakkas Villemi sügavamat tähelepanu äratama.

Hindrek Sepp kirjutas temale ja sessamas kirjas ühtlasi Juulile. See oli lihtlabane, kuivatooniline kiri, nagu seda läkitab sõber sõbrale, tuttav tuttavale, kui nende vahel on suurem kaugus. Kuid Villem Luik kohkus, kui Juuli talle teatas, et Hindrekult oli kiri tulnud. Ja kui ta seda oli lugenud ja näinud, kui süütu see oli, jäi talle siiski mõneks ajaks kipitav tundmus südamesse. Ta luges Hindreku sõnu veel paar korda salajas, enne kui ta vähe vaigistust leidis. Hindrek jutustas oma elust ja tööst, pealinna oludest ja mitmest muust igapäevasest asjast. Muuseas tähendas ta, et kauase arupidamise ja hoovõtmise järel olevat ta viimaks kõrtsi ja joomasõprade asemele midagi paremat leidnud: ta hakanud lugema. Ta lugevat kõike, mida saavat: ajalehti, raamatuid, brošüüre, iga trükitud paberitükki, olgu sisu, mis tahes. Ta ei olevat seni teadnudki, et lugemine pakub nii palju ajaviidet ja lõbu ning et raamatuis ja ajalehis on nii palju, mida sünnib lugeda. Sel kombel olevat tal korda läinud kõrtsist juba paar kuud eemale hoiduda ja isegi pühapäeva- ning esmaspäeva-hommikutelgi peavaluta sängist tõusta. Kui uus lõbu edaspidigi ette löövat, siis võivat ta armsad sõbrad Narvas juba pisut lootust soetada, et endine joodik viimaks tõesti parandusteele jõuab . . . Juulile nimetas Hindrek mõnd head raamatut, mida ta hiljuti olevat lugenud ja mis talle eriti meeldinud. See oli kõik. Kirjas puudus iga märkus endiste Narva lugude kohta; Hindrek ei nimetanud Villemi ja Juuli noort abielugi muul viisil, kui küsis lihtsalt järele, kas Ann neile tema pulmapäeva-õnnesoovi on kätte viinud.

Villemil ei olnud kõige vähematki asja sõbra kirjast mitte rõõmustada — seda tundis ta väga hästi. Seepärast surus ta oma rahutus põues kõik vastikud, ebailusad tunded maha ja kirjutas Hindrekule pika ja sõbraliku vastuse; ta läks pealegi nii kaugele, et väljendas soovi, noorik pidavat kirjale ka omi mõtteid lõppu lisama, sest Hindrek kirjutanud ju neile mõlemale. Kuid Juuli vabandas end ajapuudusega; pangu Villem

tema tervised omade hulka. See sündis siis ka. Villem ei võinud salata — nooriku vastus meeldis talle.

Hindreku esimene kiri ei jäänud viimaseks. Neid hakkas nüüd sagedamini tulema. Noormees põhjendas oma kirjutamisvirkust väga usutavalt: ta tundvat end suures võõras linnas väga üksikuna ja mahajäetuna. Lähemate tuttavate ja sõprade puudusel ning püüdes niiskeist lõbudest loobuda, ei jäävat tal muud nõu üle, kui lugemise kõrval ka kirjutamisega aega viita ja oma endiste armsate sõpradega vähemalt tindi ja paberigi kaudu ühendust pidada. Ta paluvat väga, et tema tülitamist mitte pahaks ei pandaks.

Hindreku kirjad jäid sisult edaspidigi ühetaolisteks: need olid lihtsad, ükskõiksed mõtteavaldused süütuist asjust, paberile pandud enese ja teiste ajaviiteks. Need kõik kandsid ümbrikul Villem Luige nime ja olid enamasti vahet tegemata määratud mõlemale, nii mehele kui naisele; tihtipeale kirjutas Sepp õelegi Luikede kirjas. Ta kirjeldas Peterburi elu- ja tööolusid, jutustas oma nähtusi ja juhtumusi kihisevas miljonilinnas, kõneles iseäranis sagedasti oma lugemisvarast ja põimis kõige selle sekka lühikesi märkusi oma praegusest muutumisel olevast eluviisist, oma võitlemisest ja heitlemisest iseenese nõrkuste vastu. Otsekoheselt tunnistas ta paaril korral üles, et ta jällegi komistanud, jällegi oma meelekergusele ja lõbujanule matti maksnud ja oma rõõmukarikat alkoholiga täitnud. Kuid ta rabelevat südisti edasi, ja et ta seda tegevat, siis ei kaotavat ta lootust suuremaks ja täielikumaks võiduks... Kui ta oma kirjades korraks eriti nooriku poole pöördus, siis rääkis ta enamasti kirjandusest, sest ta teadis, millise elava isuga ka Juuli luges. Hindrek jutustas sageli raamatu terve sisu kirjas ära ning lisas sellele omalt poolt üsna teravmeelseid, head arusaamist ja terast järelemõtlemist ilmutavaid märkusi juurde. Mõne aja pärast teatas ta, et ta olevat suure hoolega hakanud vene keelt õppima. Ta nägevat juba nüüd ära, et eesti kirjavara talle enam kauaks ette ei löö, sest lugemisega kasvavat isu ühtelugu; vene keel avavat talle aga, rääkimata kõigest muust — eluga ühenduses seisvast tulust, ka suure lugemisvara. Aeg-ajalt nimetas ta siis, kuidas õppimine edenevat ja kui suurt lõbu talle uus ajaviide pakkuvat...

Ka õele ei kirjutanud Hindrek palju muist asjust, välja arvatud need, mis üksnes neisse mõlemasse puutusid. Ann oli

venna meelemuutusest muidugi ärarääkimata õnnelik. Päev, mil Hindrekult kiri tuli, oli Annele iga kord pidupäevaks. Vähemalt kümme korda urgitses ta, nagu ta ise tähendas, iga lehekülje läbi. Anne rõõmu täiendas veel see, et Hindrek nüüd ka vaeste vanemate peale oli hakanud mõtlema; ta läkitas neile rahalist toetust ja palus õde oma kopikaid nüüd rohkem enesele hoida.

Nõnda vältas Hindrek Sepa kirjavahetus õega, sõber Luigega ja selle noore naisega katkematult edasi. Mehe soovi täites hakkas Juuli vastustele ka omi mõtteid juurde lisama ning vahel jättis Villem terve kirja nooriku sepitseda. Kuid iga kord sundis Juuli teda enda kirjutatud vastust läbi lugema — muidu võivat suuri lollusi sisse jääda, misüle Sepp naerab. Villem täitis siis ka naisukese soovi ja seletas iga kord, ta ei olevat ainustki lollust teinud, kõik olnud sula tarkus.

See kirjavahetus oli kõigiti loomulik, korrapärane, igaühele mõistetav. Ka Luik harjus sellega pikapeale teatava määrani ära, see on, ta ei tundnud Sepa kirjade vastu enam endist südamekipitust, küll aga selle mõju vastu, mis neil Juuli kohta oli või mida ta neil tema kohta arvas olevat. Villemi meelest oli, nagu läigiksid nooriku silmad hoopis iseäralikult, kui ta võis teatada, täna tulnud Sepa käest jälle kiri. Ka pidas Villem haruldaseks seda indu, millega Juuli Peterburi sõbra kirja luges: noorik oli nii ihu ja hingega lugemise kammitsas, et ta midagi ei kuulnud ega näinud, enne kui ta paberilehe käest panī. Ja siis tema vastused Hindrekule! Missuguse armsa hoolega olid need kirjutatud ja kui pikale nad ikka venisid! Neist leidis Luik sõnu ja kõnekäände, mõtteid ja mõisteid, mille sarnaseid sellest väikesest ilusast peakesest jutus temaga kunagi kuuldavale ei tekkinud. Kuidas ta oma sõnu valis ja lauseid silus! Nagu kirjutaks mõnele õpetatud mehele ja püüaks sellele väljendada kõike oma tarkust, kogu oma vaimu ja hinge... «Kas ta ka minule niisuguse kirja kirjutaks?» mõtles Villem, ja kadeduse salalik hammas salvas jälle ta südant.

Sellist mõru-valusat pistet tundis ta ka, kui Hindrek Sepp kord oma päevapildi saatis ja Juuli seda vaatles. Kas ta silmadel ei ole hoopis teine sära, kiusas teda ta sisemine sõber, ja kas ei õheta ta põsed rõõmust? Miks ta seda nii kaua vahib ja miks ta rind nii rahutult voogab?... Kuid pilt oli

ka väärt, et seda meelsasti silmitseti. Hindrek Sepast oli vaheajal sile isand saanud. Peale uhkete käharjuuste oli tal nüüd veel hästi hoolitsetud tihe põskhabe, mis ta näo mehiseks ja peeneks muutis. Ta kandis viisakaid riideid ja ta pilk vaatas nii julgelt ja võidurõõmsalt. See mees pidi naisterahvale, igale naisterahvale meeldima. Aga tohtis ta meeldida Juuli Luigele!

Kui Villem oma armukadeduse üle kaineil hetkil järele mõtles, siis pidi ta ennast rumalaks poisikeseks sõitlema. Mis oli siis sündinud või mida sündis, et niisugusele umbusaldusele ja kahtlusele vähegi põhja anda? Kas ei seisnud kõik ta silmade ees lahti, niihästi Juuli minevik kui olevik ja kõik tema sidemed selle mehega, kes Villemile nii truuks sõbraks osutus? Ma olen arust ära, ei muud midagi, otsustas Luik iga seesuguse juurdluse järel. Ei ta julgenud oma kahtlusest ka ühelegi inimhingele märku anda, kõige vähem Juulile enesele. Veel polnud ta sellest ainustki sõna pillanud, ei ilmelt midagi märgata lasknud. Nii ülekohtuse tundis ta vahel oma umbusalduse olevat. Kuid salaja, peaaegu iseendale teadmata, uuris ta Juulit edasi, valvas ta sõnu ja pilke, varitses ta vähemat kui hingeliikumist. Aga mida vähem ta selgust sai, seda suuremaks kasvas ta tung selle järele.

Viimaks küpses ta peas väike plaan. Ta kutsus Hindrek Sepa lihavõtte-pühiks Narva enestele külaliseks. Tal oli nõu neid siin koos terasele jälgimisele võtta. Olid nad lihased inimesed ja seisid nende südamed tõesti kuidagi ühenduses, siis pidi see eritlevale silmale kuidagi nähtavaks saama, pidi ühe või teise olekust, vaatest või jumestki paistma.

Sepp tuli. Ta elas kolm päeva sõbra korteris, nad sõid ja jõid koos, käisid seltsimajades pidudel ja jutlesid palju. Villem pani tähele mõlema teretamist ja jumalagajätmist, käepigistamist ja silmavaatamist, sõnavahetamist ja näomuutmist — ta ei märganud midagi. Seda pidi ta enesele tunnistama, kui ta tahtis õiglane olla. Ta ei märganud rohkem, kui kahe hea sõbra vastastikusest olekust võib märgata: midagi salajast, varjatavat ei torganud talle silma. Nad ei püüdnud teineteisega kordagi üksinda kokku saada, nad ei kõnelnud, kui teised eemal olid, tasasema häälega, nende sõnad ja pilgud olid vabad igast kõrvaltähendusest.

Luik hüüdis esimesel rõõmutuhinal nende vaigistavate tähelepanekute kokkuvõttel: «Ma olen selgusel! Nende vahel

pole midagi, mida võiksin karta!» . . . Aga kui ta enesele mõni päev hiljem meelde tuletas, kui head sõbrad nad olid olnud, kui palju nad teineteisega olid juttu ajanud, kui nägusaks ja korralikuks meheks Hindrek oli muutunud ja milliseid ihkavaid pilke kõik naised pidudel ta peale olid heitnud, siis ütles Luik enesele, et ta on selgusest veel niisama kaugel, kui ta enne Hindreku külaskäiku oli olnud . . .

Nõnda piinas ta ennast salaja edasi, mürgitas oma noort abieluõnne, hävitas oma südamerahu ja hingetervist. Ta jäi jutukehvaks, võis tundide kaupa mõttes olla ja hakkas inimestest eemale hoiduma. Ta laskis enese ümber tekkida laia ringi umbusaldust, mille keskpaigas ta oma pead vaevates üksikult ja mahajäetult istus.

Ta rikkus ka oma ihutervist. Uneta öödele järgnes söögisu kadu, ta hakkas peavalu ja südamepitsitust kaebama ning ta näole ilmus tuhmhall haiglane kahvatus. Vististi oli ka üksluine, eluta, vaimu ja ihu kurnav töö ning alaline elu umbses ja kuumas õhus juba aastate kaupa ta vaimu- ja ihujõudu õõnestanud, nii et õnnetus, mis lähenes, igast küljest hästi oli ette valmistatud.

Kui Luik ühel õhtul töölt tuli, langes ta keset vabrikusilda äkitselt maha. Arvati, et ta on jalalt libisenud, ja tööliste otsatu rong voolas temast peatumata mööda; aga kui ta end liigutamata maha jäigi, koguneti tema ümber, leiti ta olevat meelemärkuseta ja kanti haigemajja. Arst leidis, et teda oli tabanud südamerabandus; ta parem külg ja käsivars olid halvatud.

Õnnetusesõnum käis Luige perekonna pihta nagu pikne sinavast taevast. Juuli jooksis palja peaga haigemajja, kuid teda ei lastud haige hädaohtliku oleku pärast ette. Kui ta kolmandal päeval viimaks mehe juurde pääses, avaldas ta nägu ikka veel seda tardunud ehmatust nagu õnnetusteate saamiselgi.

«Villem,» sosistas ta raskel keelel, «mis on sinuga sündinud?»

Ta laskus teisele põlvele sängi ette maha, nihutas käega haigel juukseid otsaesiselt tagasi ja ta suured läikivad lapsesilmad sügavasti kahvatanud näos viibisid niisuguse hirmuahastusega Villemi peal, et sellel kuum veri läbi soonte söösstis. Luik arvas niisugust pilku Juuli silmist kord ennemaltki näinud olevat, aga kus? millal? Juuli küsimust vastamata

jättes tuletas ta aiva seda endale meelde. Õige küll: siis, kui ta oli selle teise mehe haavatud pead rüpes hoidnud! Ja Villem oli nii kade selle mehe peale, nii täis musta umbusaldust selle mehe vastu . . .

«Sa oled nii kohkunud, Juuli,» vastas ta nõrga häälega, «kas sul oleks minust kahju?»

«Kuidas, Villem, — kahju?»

«Kahju, kui suren.»

«Villem!»

See värisev pitsitatud hüüe kuuldus haigele kõrva nagu südantsulatav kellahelin.

«Sa ei annaks mind surmale — sa ei annaks, Juuli?» hakkas ta kogelema ja ta silmad täitusid pisaratega. «Ütle mulle seda ise — oma häälega — üksainus kordki . . .»

«Sind surmale, Villem? Ma ei mõista sind. Ma ei saa sellest küsimusest aru . . . Sa oled ju minu m e e s!»

Haige hakkas oma terve pahema käega Juuli sõrmede ümbert kramplikult kinni, surus nad oma huulte vastu ja kuivatas nendega oma niiskeid silmi.

«Tänu sulle!» sosistas ta, kuna ta säravad silmad kirjeldamatu armujanuga nooriku näol viibisid. «Tänu sulle, naine, — nüüd tahaksin jääda elusse — saada terveks . . .»

Vististi aitas selle silmapilgu mõju omajagu kaasa, et Luik rabanduse kardetavast tagajärjest, halvatusest, võrdlemisi ruttu pääses. Ta tuli haigemajast tervete ihuliikmetega välja. Muudkui tööle ei tohtinud ta arsti keelul nii pea minna, ja iseäranis vabrikutööst, see on tegevusest kinnises, umbse õhuga ruumis, pidi ta pikemat aega eemale jääma, kui ta ei tahtnud uueks hädaohuks asja anda.

11

Venna külaskäigust saadik ei elanud Ann Sepp enam Narvas; ta oli Hindrekuga Peterburi läinud. Juba mõni aeg enne lihavõtte-pühi oli vend teda oma kirjades hakanud sinna kutsuma; ta tundvat end võõras linnas ja võõra rahva seas liiga üksildasena ning teenistust võivat Ann sealsamas kudumisvabrikus, kus ta ise töötas, igatahes saada. Ann, kes vennagi järele igatsust tundis, oli kohe nõus, ütles Joa vabrikus töö

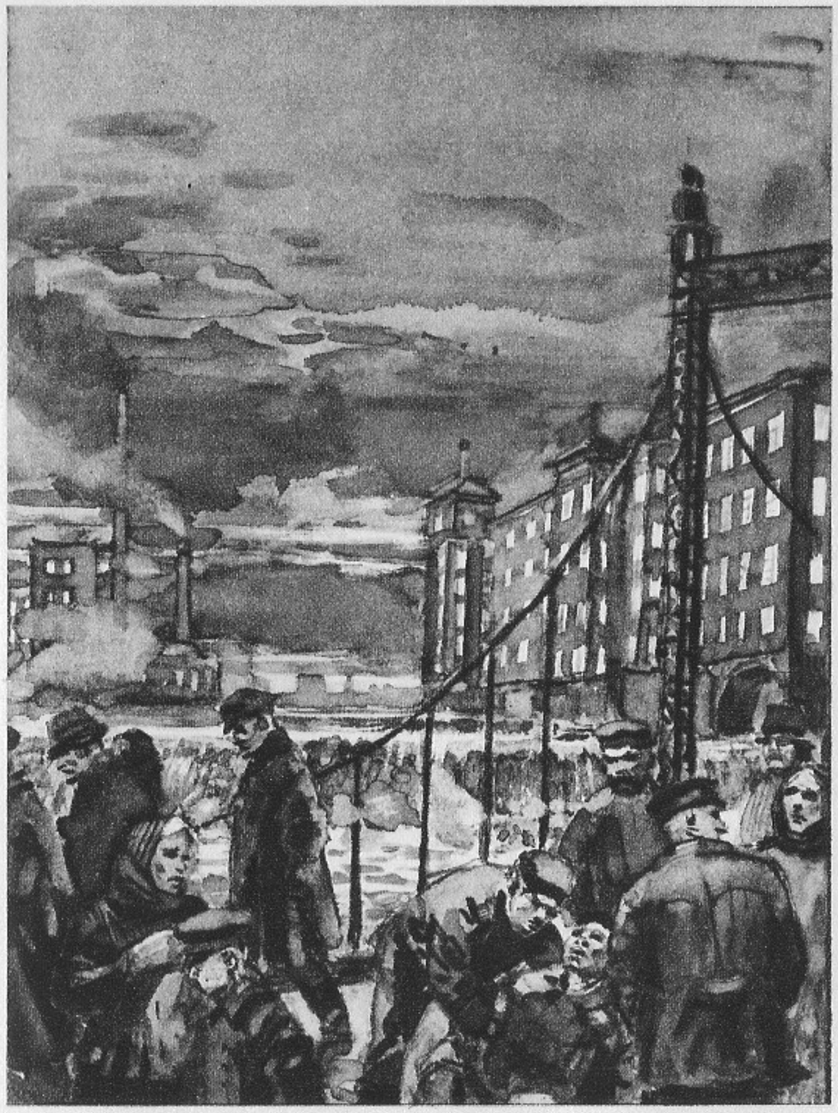

Kui Luik ühel õhtul töölt tuli, langes ta keset vabrikusilda äkitselt maha.

üles ja sõitis Hindrekuga lihavõtte kolmanda püha ööl pealinna. Luik, Juuli ja mõlemad lapsed olid neid raudteejaama saatmas. Kui Ann viimast korda Villemi kätt pigistas, asjata pisarate vastu võideldes, siis arvas ta, et see on viimne jumalagajätmine, viimne käepigistamine ja et ta nüüd jääb ilma sellestki troostist — viibida armsa sõbra lähedal. Aga Ann eksis. Saatus tahtis teisiti. Nad kõik pidid üksteist varsti jälle näha saama.

Kui Juuli oli Peterburi sõpradele Villemi raskest õnnetusest teatanud ja juurde tähendanud, et neid nüüd kibe tulevik ootab, sest Villem pidavat tohtri käsku mööda pikemaks ajaks vabrikutöö maha panema, siis oli Hindreku ja Anne lähem mõte sõprade heaks midagi katsuda teha. See läks Sepal ka mõne aja pärast korda. Ta võis Luigele Narva kirjutada, et nende suures kudumisvabrikus üks väline koht, nimelt vanema vahimehe amet, praegu just saadaval olevat; palk küündivat peaaegu hea kangru omani ning teenistus ei olevat liiga tüütu, sest vahimehi olevat kolm, kelle vahel jaotatavat öö ja päev. Niihästi Hindrek kui Ann andsid Villemile tungivalt nõu sünnis koht, mida ta vabrikuvalitsuselt öeldavasti oma sugulasele olevat palunud, vastu võtta ning Peterburi kolida. Et Luik aastate jooksul Narvas juba kaunis hästi vene keelt oli õppinud tõnkama ja parima töötunnistuse võis ette näidata, siis polnud takistust karta, et ta kohta ei saa või et ta ameti jaoks kõlvuline pole.

Villemi esimene tundmus sõbra kutsest oli terav piste rinnus. Juuliga selle mehe lähedale — ei iialgi! Ennem nälg ja surm! Ta süda värises seda mõtet veeretades... Aga nagu ikka, tõi talle juba lähem silmapilk meelekainust. Kas polnud ta otsuseks teinud täiest hingest uskuda, et kõik ta umbusaldus on põhjendamata? Kas polnud ta just nüüd, oma haiguse ajal, nii liigutavaid tunnistusi saanud Juuli armastusest, vähemalt aga ta truust, õiglasest naisesüdamest? Ja mida teadis ta Hindrekustki muud, kui et ta on agar ja õiglane sõber? Just oma madala kahtluse, oma põues elutseva vaenuliku ässitaja kiuste ja nende trotsimiseks pidi ta kutse vastu võtma... Kõige rõhukamalt mõjus aga tema otsusesse mõte tuleviku peale. Kohti pole valida, kõige vähem häid, kergeid kohti. Pidas ta praegust teenistust edasi, siis ähvardas teda surm; ta oleks jätnud väetid lapsed ja naise toitjata. Jäi ta aga kerget tööd otsides kauemaks ajaks tee-

nistuseta — mis pidi siis saama ta naisest ja lastest, kuidas neid toita ja katta? Viletsuse tume tont kerkis Villemi silma ette — ta võttis pakutud teenistuse pealinnas vastu.

«Mis sina Hindreku nõust arvad?» küsis ta Juulilt silmakirjaks, kui tal otsus peas juba valmis oli.

«Mina?» vastas noorik. «Ma olen kõigega rahul, mis sina teed.»

Villem teadis, et see nii oli, aga ta uuris edasi.

«Siis kolime Peterburi,» ütles ta kindlal otsusetoonil ja ootas Juuli pilgust rõõmuhelki. Ta ei märganud seda; Juuli vaatas maha ja ütles tasa ning alandlikult:

«Kui see sinu nõu on — kolime!»

Aga käsi, mille ta põlle alla peitis, värises, ning rind, mida pihik kattis, täitus sädemetega. Juuli tundis oma kohust ja see käskis teda mehele vilu ükskõiksust näidata, aga ta armastas, ja armastus käskis teda rõõmust ja õnnest väriseda.

Paar nädalat hiljem elas Luik oma perekonnaga juba pealinnas. Ann ja Hindrek olid neile korterigi valmis muretsenud — väikese kambri samas majas, kus nemad isegi tillukeses toakeses elasid. Suur viiekordne eluhoone, mille neljandal korral — aknad kitsa neljanurgelise hoovi poole — asetsesid mõlemad korterid, seisis kaugel ühes vanemas agulis, kust vabrikusse oli hea tükk teed. Toakesed olid kitsad, mustad, õhuta ja valguseta. Aga et nad varjasid inimesi, kes ei olnud hellitatud ja kes endises tööpaigas olid umbes samuti elanud, siis ei tundnud Villem ise ega ka ta naine lastega korteri poolest iseäralikku pahemaks muutumist: nad olid rahul, sest et nad pidid rahul olema.

Villemile anti vabriku vanema vahimehe amet kätte. Peadirektor oli välismaalane, kes Balti kubermangudest tulnud teenijaile näitas erilist usaldust; see asi oli ka Luige kohasaamisele märksa kaasa mõjunud. Villemi teenistus oli väline ja kerge, kuigi igav; ta sai palju vabas õhus liikuda ja kui vanem vahimees võis ta öiseid vahikordi enam oma abiliste hooleks jätta, mida ta esiotsa, niikaua kui ta tervis veel nõrk oli, ka tegemata ei jätnud.

Nõnda elasid nad siis kõik jälle ühe katuse all koos, nagu kord Narvas esimesil aastail. Jälle liitusid nad ühiseks perekonnaks, jagasid oma rõõmu ja muret, leidsid endid kodus olevat nii ühes kui teises korteris, pühitsesid õhtuid ja priipäevi üksteise seltsis ja käisid koos väljas. Missugune ilus

sõprus, missugune õnnelik elu! mõtles igaüks, kes nende ühendust nägi.

Jah, nad olid õnnelikud, aga see õnn oli mürgitatud, kuigi mitte mõru mürgiga.

Mida paremini Hindrek Sepp Juulit tundma õppis, mida kauemini ta tema lähedal elas, seda põletavamaks läks kahjuvalu ta rinnas. Mäherdusest varast oli ta ilma jäänud, missuguse pärli oli ta kergemeelselt nurka heitnud, jalge alla tallanud! Nad mõistsid teineteist igas asjas nii hästi, nende mõtted ja arvamised kõlasid nii ilusasti kokku — milline naine oleks sellest t e m a l e saanud! . . . Kas ta oli teda juba Narvas tõsiselt armastanud? Hindrek ei teadnud seda. Aga need tunded, mis nüüd aegamööda ta rinda kogunesid, mis ta vere enneaimamata palavusel voolama panid — need ei jätnud teda kauaks kahevahele: ta armastas seda naist, armastas teda otse nüüd, kus ta oli teise oma!

Hindrekule tundus, nagu avaneks taevas ta ees, kuid keelatud taevas, kust ta kergemeelselt oli välja jooksnud ja kuhu teda nüüd enam sisse ei lastud.

Juuli südamest polnud Hindreku kuju kunagi kadunud, viimaste sündmuste ja tema äraoleku tõttu mitte kahvatamagi löönud. Kui kaua elutses ta juba seal! Üheteistkümne-aastane lapsuke hakkas teda poolteadmatult säilitama, nagu jäljendit mõnest ilusast unelmast; leeriealine tütarlaps peitis teda tärkavate õnneaimdustega edasi, täiskasvanud neiu unustas hetkeks neitsiliku häbi ja tundeõrnuse ning laskis magusat saladust ise armastatule ilmutada. Ta unustas selle mehe inetud loomuvead, kõik ta kõlvatuse, isegi ta pettuse ja äraandmise, ning jumaldas tema kuju oma südames edasi. Ja nüüd, teise mehe naisena, nüüd, kus kõik oli kadunud, tundis ta keelatud leeki vägevalt, vallutavalt üles lõõmavat. Suurt õhutust sai Juuli armastus ka sellest, et Hindrek tõesti meelt oli parandanud ja oma elu põhjani muutnud; mees, kes nüüd Juuli ees seisis, oli täismees, näo, loomuse ja hinge poolest naise armastust vääriv mees . . .

Nad mõlemad olid liiga ausad, kui et nad oma armastuses k o l m a n d a vastu kuidagi äraandjaks oleksid saanud. Üks oli aus sõber, teine aus naine. Nad maitsesid oma poolikut õnne ainult kujutlusena, kõik tungid surusid nad vaprasti maha — nende suudki ei pillanud ainust sõna, mis otsekohe nende tundmuste poole oleks sihtinud, veel vähem, mis neid

tundmusi oleks avalikult ilmutanud. Nad olid tummad. Ainult nende silmad rääkisid, salamahti, iseenda volil, olles ainus kõne nende vahel, mis nende kurba, keelatud saladusse puutus.

Nad ei aimanudki, et see kolmas seda kõnet märkas ja mõistis, see vaene mees, kelle õnne nemad puresid. Mis aitas Villemile magus tunne, et ta oli eesmärgile jõudnud, et ta naist, kelle ta juba kui pisikese lapse oma südamesse oli istutanud, kelle õitsemist ja küpsemist ta nii kaua ja visalt oli oodanud, nüüd omaks võis nimetada, kui ta pidi nägema, et ta mitte tema ei olnud! Ja ta hakkas seda tundma ja nägema ikka selgemini, ikka kindlamalt. See naine oli tema, kõigi õigustega tema, aga ta süda, mis neile välistele õigustele ja seadustele ei allu, ta süda, ta hing ja vaim, ta terve sisemine ise-elu oli teisele pühendatud.

Ei, Villem ei võinud kauemini eksida, ta kahtlus ja umbusaldus ei võinud põhjuseta ning aluseta olla! Kuidas välkusid nende silmad, kui nad koos olid, kuidas ootasid nad teineteist, kui nad lahus olid, kuidas tarvitasid nad iga vaba minutit, et teineteisele silma vaadata! Kas ei pühkinud kui tulekuma Juuli näost üle, kui noormees kogemata sisse astus või kui ta temaga elavamasse mõttevahetusse sattus? Ja missugune elu lõi Hindreku pilkudes põlema, kui noorik tema juures istus, tema sõnu kuulatas, talle oma suurte salapäraste lapsesilmadega näkku vaatas!

Nad istusid tihti koos — lugedes, vaieldes, unistades. Nad teadsid, et nad sellega paha ei teinud, ega kartnud seepärast kellegi keeldu. Nad sattusid nagu nõidliku lummutuse paelu ega mõistnud ümbrust tähelegi panna. Ja kui üks või teine kord ärkas ja märkas, siis oli niisugune hetk lühike; nende silm nägi uniselt, kõik ununes jälle ja magus viirastus kudus uuesti nende ümber oma võrku, kudus selle tihedaks ja ikka tihedamaks . . .

Villem Luige ihutervis oli visa kosuma, hoolimata nüüdsest kergest teenistusest, milles ta peaaegu tööta oli, ning hoolimata vabast elust välises õhus. Ta ei kurtnud küll kellelegi haiguse või haiglusegi üle, aga Anne hell silm luges ta näost, et ta ei olnud terve. Seda suurem oli Anne ehmatus, kui Luik sügise eel seletas, ta himu olevat vahimehe-ametist täis, ta soovivat jälle endisesse töösse tagasi saada. Ei aidanud Anne, ei Juuli ega Hindreku nõuanded, et ta hädaohtlikust ettevõttest taganeks. Villem ütles enese terve olevat, tugedes tohtri sõnadele, et ta ainult «mõneks ajaks» vabrikutööst eemale jääks, ning nõutas endale kangru koha vabrikusse, mida talle kui korralikule töölisele ka ei keelatud. Nõnda siis leidis Luik enda ühel päeval jälle oma endiste heade tuttavate, müravate masinate juurest, mille nobedasti töötavaid raudseid käsi ta valvas ja juhtis.

Villem oli õigust rääkinud, väites, et tal vahimehe-ametist himu täis olevat, kuid ta jättis lähemalt seletamata, kust see tüdimus oli tulnud. Põhjus oli see, et ta oma ümbruse vabrikuhoovis liiga vagusa ja üksildase leidis olevat; teiseks polnud ta kehaliikmeil mingit tegevust. Ta igatses müra, seltsi ja tegevust. Nendega lootis ta neid torkivaid, närivaid, kõrvetavaid mõtteid, millest ta pea kubises, vähegi hurjutada, eemale peletada võivat. Ta kartis viimasel ajal peaaegu ebausklikult vaikust ja üksiolekut, seda enam, kui ta seejuures kehaliselt pidi liikumatu olema. Igatsedes vahtis ta vabrikuõuest üles töösaalide poole, millede akende tagant masinate möirgamine ja undamine kostis. Ehk leian seal veidi rahu ja unustust, mõtles mees. Ning visalt hakkas ta sest päästemõttest kinni, joobudes ikka enam raudsete murdjate möirgamisest, kuni ta jälle nende seas oli.

Kas ta rahu ja unustust leidis? Oh ei! Ta harjus oma murdjatega varsti nii, et ta neid enam ei kuulnudki, aga mis järele jäi, mida ta nii selgesti kuulis, see oli ta haige südame kaeblik hääl: Mees, sa oled petetud, petetud! Ta ei armasta sind, ta ei tunne sinu vastu midagi, ta ei pea sind muuks kui oma heategijaks, kellele ta võlgneb tänu ja kelle naiseks ta sai ainult selle võla pärast; kõik muu, mis mehe teeb õnnelikuks, annab ta teisele . . . Petetud, petetud!

Telgede raginast, rataste vuhinast, rihmade ulgumisest kuuldus Villemile pilkavas taktis ikka jälle see hüüd vastu. Iga koe küljes, millega süstik läbi lõime lihvatas, rippus vaenulik sõna; Villem kudus terve kanga oma õnnetust täis ja luges igast nurgast ja veerest oma töömarki: «Petetud, petetud!»

Villem kandis oma koormat sõna lausumata, kaebamata, nurisemata. Kui ta kedagi süüdistas, siis ainult ennast, oma lühikest nägemist parajal ajal, oma isekat, kasupüüdlikku armastust, mis oli tumestanud tema silma nägemiseks ja mõistust arupidamiseks. Ta kandis oma koormat, kuni ta selle alla nõrkes.

Ühel õhtul astus Hindrek, saabudes töölt, tõsisel ilmel Luige korterisse.

«Ära Villemit täna õhtul oota,» ütles ta Juulile, «tema ööseks koju ei tule.»

«Miks mitte?» Juuli vaatas ruttu ja kartlikult Sepa otsa.

«Ta jäi haigeks ja läks hospidali. Mind käskis sulle öelda, et sa tema pärast mitte mures ei oleks.»

«Haigeks?» hüüdis Juuli, kuna ta silmad Hindreku pilku otsisid, mis oli aga maha löödud. «Kas ta ka tõesti ise hospidali läks?»

«Jaa — see tähendab — ole rahulik, Juuli, ära ehmata sugugi, seks pole veel asja... Ta ei läinud küll mitte omal jalal haigemajja — me viisime ta... Aga tal pole suurt viga ja ülehomme võid tedà vaatama minna —»

«Hindrek,» ütles Juuli, kuna ta huuled sinakaks tõmbusid, «sa ei räägi mullé täit õigust, sa varjad midagi. Villem on raskesti haige, või koguni —?»

Volli ja Miina, kes olid oma koolitöödega akna juures laua taga istunud, tulid kartlikult küsivate silmadega ligemale. Ühtlasi astus Ann, kes vabrikust ka praegu koju jõudis, hirmunud näoga tuppa.

«Vabrikus räägiti, et Luik —» algas ta, kuid Hindrek pilgutas talle, laste peale tähendades, keelavalt silma, nii et Ann sõna pooleli jättis.

«Lapsed, papa laseb teile öelda, et te täna öösel mammaga üksi peate magama,» rääkis Hindrek Miina ja Volli poole. «Papa pea valutas, ta läks tohtri juurde ja tohter käskis teda ööseks enda juurde jääda, et ta pea rutemini terveks saaks. Õppige aga virgasti edasi ja magage öösel mamma kaisus ilma mureta.»

Toast välja astudes andis Hindrek Juulile ja Annele näpuga märku, et nad temale järgneksid. Nad said Sepa korteris seepeale jälle kokku.

«Villemil olnud uuesti südamerabandus,» sosistas Ann värisedes. «Räägi, Hindrek, mida sa tead!»

«Jah, ta kukkus töö juures äkki telgede vahele maha,» jutustas Sepp rõhutud tõsidusega. «Ma juhtusin just ligidal olema ja tõstsin ta üles. Ruttu toimetasime ta haigemajja. Et mina teda tunnen, siis andsin tohtritele tema tervise ja endise õnnetuse üle teatust. Tohtrid ütlesid, et teda on tabanud raske rabanduselöök, mille tagajärjeks jällegi halvatus

võida olla, nagu esimeselgi korral. Kui kaua see kestab, seda ei või muidugi ette öelda. Ta olek polevat hädaohuta... See on pehmendamata tõde, Juuli.»

«Ja tema juurde pääseb alles ülehomme?» sosistas noor naine.

«Jaa, siis on haigetel omaste vastuvõtu päev.»

Anne arad silmad vahtisid kahvatanud näost läbitungivalt venna otsa.

«Hindrek!» hüüdis ta pitsitatud häälel. «Vahest — vahest sa ei räägi siiski mitte täit õigust — vahest on Villem juba s u r n u d!»

«Surnud?» kordas Juuli sosinal, kuna ta liikmeid äkiline värin läbis.

«Te võite mind uskuda, et ma midagi ei salga,» kostis Hindrek usaldust äratava kindlusega. «Niipalju kui mina arstide kõnest ja olekust märkasin, ei olnud neil surnuga tegemist. Tohter, kes minuga rääkis ja minult teateid päris, ütles õnnetuse olevat nähtavasti raske, aga surmast ei lausunud sõnagi.»

Kui Juuli kolmandal päeval haigemajast tuli, võis ta Hindreku sõnu kinnitada: Villem Luik elas. Aga ta olukorda peeti nii raskeks, et naist ainult paariks minutiks ja haigetalitaja saatel tema juurde lubati minna. Pealegi oli haigega kõnelemine keelatud. Nõnda võisid nad ainult paar minutit teineteisele silma vaadata, siis sunniti noorik lahkuma. Anne, kes oli Juuliga kaasa läinud, ei lastud haigele ligigi.

Sõna «surnud» oli Anne ja Juulit nii väga hirmutanud. Aga on õnnetusi, mis on veel palju kohutavamad kui surm. Seda hakkas Luige noor naine aimama, kui ta järgmistel kordadel haigemajast lahkus. Armuline taevas, kui vaene mees sest olekust ei pääsegi, vaid hing jääb tal sisse ja ta n õ n d a peab elama! See mõte hakkas nagu raudsete tangidega Juuli südamest kinni. Villemi terve parem külg jalast õlani ja parema käeni oli täiesti elutu; pool inimest temast oli tuim, liikumatu, surnud. Aga veel enam: õnnetul puudus ka üks inimlik meel. Ta ei kõnelnud enam. Villem Luik oli ka keeletu... Kui see kõik nõnda jääb! karjatas Juuli süda. Kui elab ainult pool inimest, teine pool aga oleks surnud — surnu liidetud elusa külge!...

Välgutaoliselt läbis kole mõte Juuli pea. Ta kohkus ja püüdis seda eemale hurjutada. Oli ju liiga vara haiguse üle

selle äärmusega otsustada. Eks olnud Villem ka esimese õnnetuse järel mõni aeg halvatud, sai aga ometi täiesti terveks. Ka ei andnud arstid mingit märku, et nad nii kurba lõppu kartsid. Üks hallipealine lahke tohter ütles Juulile iga kord: «Minge aga koju ja olge mureta — me teeme kõik, mis võimalik, et saaksite oma mehe tervena tagasi.» Sellest selgus, et nad tervekssaamist vähemalt lootsidki. Juuli püüdis siis ennast ja teisi vaigistada. Aga kui ta tuli ja jälle tuli ning leidis haige ikka muutumata olekus eest, siis tükkis talle hirmumõte kõige väega uuesti peale ja viimaks ei saanudki temast enam lahti. Ta mõtles ööd ja päevad selle elusa surnu peale, kujutades enesele tema kohutavat tulevikku ette . . .

Juuli kartused pidid täituma — halastamatult, raudse kindlusega.

Päev jõudis viimaks kätte, mil Villem Luik haigemajast välja lasti. Ta oli terve. Vähemalt ei olnud põhjust teda kauemini sinna jätta, sest tema kallal ei olnud enam midagi arstida. Ta oli niikaugele terve, et teda võidi vankril vedada, raamil neljast trepist üles kanda ja toas toolile istuma panna. Ta võis juba istuda, süüa ja juua. Mida ta aga m i t t e ei võinud, see oli üldse ilmvõimatu: arstide kunst oli siiamaani ulatunud, mitte kaugemale. Kõik katsed tema poolde kehasse elu tagasi kutsuda, teda jälle rääkima harjutada, olid jäänud asjatuks. Nad saatsid haigemajast koju inimese, kellest pool elus, pool surnud oli. Mõlemad pooled olid aga nüüd terved, sest nad ei tundnud enam mingit valu . . . Hallpea tohter oli omal viisil sõna pidanud, tõotades põdeja naisele: «Me teeme kõik, mis võimalik, et saaksite oma mehe tervena tagasi.»

12

Villemi maailm oli kokku kahanenud seks kitsaks, viletsaks akna-aluseks, kus ta nüüd toolil pidi istuma. Ta oli armetum kui vang tillukeses puuris, sest see võis liikmeid sirutada ja vähemalt iseenese ümber tiirelda, ka siis veel, kui ta käsistjalust ahelais oli. Ja ta võis k õ n e l d a, nii oma valvajate ja söötjate kui ka iseendaga. Villem aga suutis omal jõul vaevalt pead pöörata, pahemat kätt ja jalga liigutada. Ta oli

„Neetud põrguloss seal all oma mürgileitsaku ja ulguvate murdjatega!" hüüdis ta järsku vihaga ja vapustas rusikat akna poole, kus küljes ta vabriku teadis olevat.

nägemata neetidega tooli külge liidetud, iga toll liikumiseks oli ära määratud; kogu tema elu oli nüüd veel ainult istumine, igavene ilmmuutumatu istumine ühel ning samal täpikesel. Kitsas tool oli tema kuningriik ja aujärg ühtlasi. Ja keeletult pidi ta oma kuningriiki valitsema. Ta ei võinud oma valu ja ahastust sõnadeks muuta, oma tundeid ega soove, häda ega ihkamist nii maailmasse karjuda, et teda oleks mõistetud . . .

Kui tumm kuningas esimest päeva troonil istus, sündis ta ümber mõndagi, misläbi talle ta viletsuse ärarääkimata suurus alles tunduvaks sai.

Seal olid esmalt mõlemad lapsed. Need kartsid teda nagu mõnd kohutavat olendit, nagu tonti või haldjat mõnest õudsest muinasjutust. Nad seisid nurgas, hoidsid teineteise käest kinni ja luurasid umbusklikkude pilkudega aknakoopas istuva tumma, liikumatu mehe poole. Missugune suur sasine habe tal oli, mäherdused kustunud silmad sügavate mustade aukude põhjas ja milline hall hauajume ta kurnatud näol! See ei võinud ju olla isa, see oli keegi võõras inimene. Tumm mees kutsus neid pahema käega — nad ei läinud. Kes teab, mis teeb! . . .

Juuli istus kambrinurgas, käed lõdvalt rüpes, ja vahtis oma jalgade ette. Nõnda istus ta juba tund aega — sest saadik, kui see võõras mees oli tuppa kantud ja sinna istuma pandud. Nüüd märkas ta viimase käeliigutust laste poole, ta tõusis ning sosistas Miinale ja Vollile:

«See on ju papa! Minge papa juurde, ta kutsub teid!»

Poiss ja tüdruk vaatasid eemalt käskija peale, siis teineteise otsa ja viimaks kutsuja poole ning — jäid paigale . . . Juuli hakkas nende kätest kinni ja viis nad isa juurde. Nad värisesid, kui tumm mees oma pahema käe tõstis, et nende päid silitada. Ainiti, täis umbusaldust, vahtisid nad talle näkku.

«Papa?» karjatas korraga Miina nagu lõhkevast südamest, siis peitis ta kramplikult nuuksudes oma peakese isa kaenlasse . . . Seda nähes hakkas Volligi härdasti nutma.

Juulil ei olnud enam pisaraid. Eks olnud ta õnnetut haigemajas ses olekus juba näinud ja oma valu välja nutnud. Ta vaatas tema peale maha, nägi ta põsel veerevat piiska, ta tummalt kaebavat pilku, ja kirjeldamatu kaastundmus pitsitas ta südame kokku. Hakates kätega ta pea ümbert kinni, suudles ta tema juukseid, ta otsaesist.

Ja siis tuli Ann. Sõna lausumata astus ta akna alla Villemi juurde; ta ei näinud vist toasolijaist ühtegi muud. Ta silmad liitusid õnnetu näo külge, nagu tahaksid nad sealt kõike häda ja valu enestesse imeda. Äkitselt langes ta armastatud mehe ette põlvili, hakkas tema halvatud käe ümbert kinni ja surus selle kirglikult oma närtsinud, kahvatanud huulte vastu.

«Nõnda pean sind nägema!» sosistas ta, temale ainiti silma vaadates. «Mis sa oled teinud, et sind nõnda karistatakse! Kas sa polnud kuldne inimene, ustav tööline, hea isa ja hell naisemees? Kas oli veel teist niisugust taeva all? Kas see on õigus, mis sinuga tehakse? Millega oled s i n a seda ära teeninud? . . . Neetud põrguloss seal all oma mürgileitsaku ja ulguvate murdjatega!» hüüdis ta järsku vihaga ja vapustas rusikat akna poole, kus küljes ta vabriku teadis olevat. Ta silmist kiirgas pilguks ajaks verine, leppimatu vaen. Siis vajus ta peaga halvatud mehe põlvedele.

«Villem,» algas ta peaaegu lapselikul meelitustoonil, «sa ei tohi liiga õnnetu olla, mitte nii kurvalt vaadata, sest näe — m i n a olen sinu juures! Ma tahan sind aidata ja tööstida, tahan kõik, kõik teha, et sul oleks hea elada ja et sa oma õnnetust suudaksid kanda. Ma tahan sinuga juttu ajada, tahan sind riidesse panna ja riidest lahti võtta, sind voodisse ja voodist välja aidata ja sinu tooli lükata, kuhu aga ise tahad . . . Sa võid mulle kõik öelda, mida soovid, sest ma olen nüüd sinu teenija ja kuulan rõõmuga sinu sõna . . .»

Anne luitunud palgelt õhetas kerge puna, ta silmadel oli kuiv läige nagu sonija omadel, kui ta edasi sosistas.

«Vaata, Villem, n ü ü d võin sind armastada, n ü ü d sa oled m i n u, nüüd, kus sa istud üksildasena, mahajäetult, surnud liikmetega siin toolil . . . Sa olid mulle armas, juba ammu, ammu, nii kaua, kui mina sind tunnen; sa ei tea seda, sest ma ei näidanud sulle oma südant ega rääkinud oma armastusest kellelegi. Sa olid mulle armas, kui sa olid terve ja priske, aga tuhat korda rohkem armastan sind nüüd sinu õnnetuses, sa vaene, sa väeti, sa viganel . . .»

Villem vaatas rippuva peaga Anne laugudele maha. Ta ripsmeilt vallandus kuum piisk, mis põlvitaja kukalt niisutas. Oma vaese üksiku pahema käega silitas keeletu tema hõredaid juukseid. See oli ta vilets tänu suure armastuse eest, aga see oli tänu, millest enamat ei nõutudki . . .

Ann tahtis kõnelda, aga ta soniv pilk langes korraga Juuli

peale. Ta ärkas nagu unest ja tõusis üles. Kuidas oli ta võinud unustada õnnetu armastatud naise!

«Villem,» ütles ta nagu enda vabanduseks, «sa ei tohiks tõesti mitte liiga kurb olla. Vaata, kõik sinu armsad on su ümber, kõik, kellele sa nii kallis oled. Keegi ei unusta sind ega jäta sind maha. Kõik tahavad sind kätel kanda, nii et su õnnetus sulle teatavakski ei saa . . .»

Keeletu mees liigutas huuli, nagu püüaks ta kõigest väest ühtainustki sõna kuuldavale tuua — asjata: ta suust tuli ainult tumm ühetooniline ägav «ää—ää», millest väike Miina suure häälega nutma hakkas . . .

Hindrek Sepp oli sügavasti liigutatud, kui ta sõpra teretama tuli. Aga ta püüdis seda meelega varjata, sest tema arvates pidi see õnnetusse mehesse enam rõhuvalt kui lohutavalt mõjuma, kui teda igast küljest ainult kahetseti, tema pärast hädaldati ja nuteti. Seepärast andis Sepp pärast ka teistele nõu oma tundmusi Villemi nähes talitseda, millest ta haiglaselt liialdades võis järeldada, et tema õnnetust ka muul põhjusel kui ainult kaastundest nii väga leinati. Temale ei tohtivat kunagi ega kuidagi näidata, nagu oleks ta oma perekonnale nüüd üksnes veel koormaks; seda arvamist, mis tal ju muidugi pidi olema, olevat tarvis püüda nõrgendada, mitte kasvatada . . . Hindrek istus sõbra juurde ja hakkas temaga vähem ta õnnetusest kui muist asjust meelt rahustaval viisil kõnelema. Villemi vastuseid oskas ta tema silmist, ta pealiigutamisest ja ta pahema käe viibetest lugeda. Nõnda veetis ta õnnetu lõbuks ja lohutuseks igal õhtul tunni või paar tema juures ning pühapäeviti luges ta talle tihti ajalehte või mõnd raamatut ette, kui seda mitte Ann või Juuli ei teinud.

Mõlemal sõbral oli ka asja küllalt teineteisega mõtteid vahetada ja aru pidada. Tõi ju Villemi õnnetus hulga teisi kaasa, mille vastu nõu ja abi pidi leitama. Perekond oli jäänud toitjata, endine pereisa vajas isegi toitjat — neli hinge nagu linnud oksal. Varsti varitses nälg lävel. Hindrek ja Ann tõotasid oma abi, aga kui palju ja kui kauaks võis sellest piisata. Seepärast oli igaühele selge, et Juuli pidi teenistust otsima. Noore naise meelest oli enesestmõistetav, et ta nüüd oli perekonna toitjaks saanud. Ta ei nurisenud ega tohtinudki sellise saatuse vastu nuriseda, kui ta mõtles selle peale, kui kaua see jalutu ja keeletu mees seal oli teda ja ta venda toitnud — pealegi kui võõraid hingesid, ilma vähema

kui kohustuseta. Küsimuseks oli ainult, missugust teenistust otsida. Kuid see ei nõudnud palju peamurdmist. Juuli oli ju vabrikutööliste laps. Sündimisest siiamaani oli ta tööliskasarmu õhku hinganud, töörahva seas liikunud, vabrikumüüre näinud, masinate mürinat kuulnud. Kuid otsust mõjutas kõige rohkem see, et vabrikutöö annab naisterahvale omajao vabadust ja pakub tihtisaadavat palka, ilma milleta vaene inimene, kellel perekond on toita, läbi ei saa. Juulil oli vaja teenida ja seejuures olla võimalikult rohkesti kodus. Kuskil majas tüdrukuna teenides poleks tal seda priiust ega ka sissetulekut olnud, ning iga muu vabam töö oli kindlusetu.

Nõnda siis sai Juuli vabrikunaiseks — töö, mille eest saatus Villem Luige näol teda seni oli hoidnud. Mõlemad sõbrad toetasid perekonda nii kaua laenudega, kui nooriku õpiaeg mööda jõudis. Hindreku ja Annega koos läks ta hommikul tööle, nendega koos tuli ta õhtul koju. Perenaiseks oli kodus väike Miina, kes sellepärast koolist välja astus. Härdal liigutusel tuli halvatud mehele meelde, kuidas nüüd tema oma tütreke sama osa mängis, mida Juuli omal ajal Narvas oli mänginud. Jah, ta teadis ju — vabrikutööliste perenaised on tihti väetid lapsed, ja mitte ainult siis, kui ema või isa puudub, vaid ka siis, kui mõlemad alles on, aga tööl peavad käima. Ja kui paljud emadest ja isadest ei käi mõlemad tööl!

Hindrek oli sõpradele kohe hakatuses nõu andnud mõlemad lapsed kuhugi vaestemajja kasvatada anda ja astus seks nende palvel ise samme. Kuid ka vaestemajad on ainult inimeste jaoks, keda seisuse- ja muud eriõigused või tähtsad eestkostjad toetavad. Need puudusid endise talupoja ning pärastise töömehe lastel. Neid juhatati valda, mis ju niisuguste vaeste kohustatud toitja olevat. Nõnda pidid mõlemad lapsed koju jääma — küll emake toidab ja kasvatab.

Aga kas ta seda ka suudab? Eks ole see suur ja paljutarvitav perekond, kelle eest muretsemine nüüd üksnes nõrga naisterahva õlgadel lasub. Lapsed ei ole enam väikesed, nad söövad tugevasti ja kulutavad riiet. Kas ja kui kaugele võib küündida üksiku inimese teenistus, et nii mitme tarvidusi täita? Kitsikust oli ju ennegi, kui teenis veel tugev ja osav mees, alati majas olnud. Kas võib ja tohib kestvalt sõprade abi peale loota ning toetuda ja kui suur võib see ollagi? Ka neil on ju omad tarvidused, elu suures linnas on kallis ning

nad toidavad juba muidugi oma vanemaid, kahte täiskasvanud inimest. Vabrikutööline ei või heategijat mängida, ta palk ulatub üksnes ta enese elatamiseks.

Kõik need mustavad küsimused liikusid nüüd ähvardavalt Luige perekonnale vastu. Ja kuigi kõik teised, nende seas ka Ann ja Hindrek, neid heade, aga odavate lootustega püüdsid vaikima panna, siis oli nende seas ometi üks, kelle silm hakatusest saadik liiga selgesti nägi ja kes ennast seepärast petlikkude oletustega ei suutnud vaigistada. See jalutu ja keeletu mees seal aknakoopas toolil nägi kõik ja teadis kõik. Ta kuulis muret nurgas ohkavat ja nälga majas hiilivat. Varitsev viletsus ootas veel ainult parajat pilku, et kägistades elanikkude kallale karata . . .

Villemi süda lõhkes, kui ta enese asemel nüüd oma noort, nõrka naist varasel hommikul nägi sängist tõusvat ja tööle tõttavat — vabrikuleitsakusse, õlist haisvate masinate vahele, sellele kurvale, vaimu ja ihu nürivale tööle; ja kui ta teda õhtul nägi koju tulevat — roidunud näoga, tülpinud ja lõtv. Juuli silm vaatas nii kurvalt, nii eluväsinult, sest ta oli töös harjumata, teenis vähe ning pidi nägema, kuidas tarvidused ühtelugu kasvasid. Ta ei saanud enam ise maja sisemise korra eest hoolitseda, kõike kulus rohkem ja läks raisku; tal polnud enam aega nii palju õmmelda ja paigata, vanadest hilpudest uusi teha. Nõnda saabus aeg, mil vana ei kõlvanud, kuna uue ostmine osutus võimatuks. Villem märkas, kuidas ta öösiti oma asemel heitles, oma ohkeid püüdis vaiba alla peita ja patja salapisaratega niisutas. Ta nägi ja kuulis kõik, sest temagi ööd olid uneta; neid kägistas üks ja seesama kodukäija, kelle kondisel otsaesisel seisis nimi — mure.

Missugune elu sel naisel — rääkimata igapäevasest heitlemisest mure ja viletsusega! Vigase mehe, surnukeha külge seotud ja seejuures armastus teise vastu põues! Ei pääsemiseks vähemat kui lootusekiirt. Sest see tumm istuja seal võib kaua veel elada, ta on ju terve! See elu võib kesta kolmkümmend, nelikümmend aastat! See tumm, liikumatu kogu võib terve pika eluea veel oma toolil istuda — vilets inimvare, keda keegi ära ei korja, sest et temas veel sädemeke elu õhkub . . . Ja see naine ei tohi nuriseda ega kurtagi selle rusuhunniku üle, kes tema eluõnne enda alla on matnud, — ta on kohustatud teda sallima, pealegi armu ja hoolega teda säilitama, tema võimalikult pika ea eest muretsema!

Tumm istuja mõistab seda kõike ja ta leiab olevat loomuliku ning õige, et õnnetu naine tema surma soovib. Ja siiski kannatab ta veel nüüdki õgivat kadedusevalu selle naise pärast, nüüd, kus ta ise surnud on temale ja kogu ilmale. Ta süda kisub kokku, kui ta Juulit hommikul selle t e i s e seltsis teab tööle minevat ja õhtul koju tulevat... Mida nad küll täna jälle teineteisega kõnelesid? Kas nad ka töö juures kokku said? Kus nad mineval pühapäeval käisid? Säherdused ja tuhanded teised küsimused hõõguvad üksiku istuja hinges vahetpidamata, päeval ja ööl. Sest tal on ju nüüd nende väljamõtlemiseks ja äravastamiseks aega küllalt. Ta ainus ajaviide on enesepiinamine. Oh, see sünge vaikus tema ümber, see vaimu-hullustav üksiolek, see ilmlõpmata paigalistumine! Iga päev, iga tund, iga minut ühesugune — hall, tühi, igav, otstarbetu.

Iga sekund ta elust on tal ette teada — nädalate, kuude, aastate kaupa — kuni surmani. Ainus muutus oleks surm. Muud ei või talle enam juhtuda... Nad tõmbavad talle hommikul kuue selga, upitavad ta toolile ja lähevad ise tööle. Miinake annab talle süüa, paneb talle paar küsimust ta soovide kohta ette, mispeale ta käega kostab, ja siis istub ta oma aknanurgas kuni lõunani. Juuli tuleb, sööb, läheb. Volli tuleb vabriku priikoolist, sööb, hakkab õppima. Vahelduvad hommik ja lõuna, õhtu ja öö. Tema aga istub — istub. Vahib päeval selle kämblasuuruse halli taevalapikese poole, mis seal üleval katuseharjade vahel nähtavaks jääb, vahib vastasseisvale müürile, loeb selle aknaid, tunneb iga pragu ja kühmu krohvitud seinas ja seab ning luuletab neist endale kõiksugu kentsakaid kujusid kokku. Veel tuttavam on talle iga toll lähemast ümbrusest, iga naelapea ta toa seinas, iga lilleke räpasel tapeedil, iga tolmukübe ja kärblasetäpp. Ta teab peaaegu minutini, mis on kell, ilma teda nägemata, ta tunneb igaühe sammu vahekojas, kuuleb määratus üürimajas kahke ja kõbinaid, mida kellegi muu kõrv ei kuule. Ja siis jõuab kätte õhtu. Juuli tuleb töölt. Nad söövad, heidavad magama, vaevlevad sageli unetuses. Ja homme seesama, igavesti seesama!... Villem paneb imeks, miks ta veel mõistust pole kaotanud. Ja vahel on ta meelest, nagu oleks see juba sündinud, nagu poleks see, mida ta aju ilmutab ja kujundab, enam korralik, mõistlik. Ning vahel arvab ta märkavat, nagu peaksid teisedki teda nõdrameelseks, nagu ei kõneleks nad

temaga enam kui täie aruga inimesega, nagu vahetaksid nad tema selja taga salamärke ning pilgutaksid üksteisele tema kohta silma...

Juulile endale sai varsti samuti selgeks, et ta oma teenistusega kõiki neid, kelle tugi ta nüüd oli, mitte ei suutnud ülal pidada. Kui Hindreku ja Anne abi ka kord ära jääb, mis siis? See küsimus täis meeleheitlikku ahastust kerkis ta hinges ühtelugu üles. Otsekohest kartust toetusest ilma jääda, nii lõpmata valus kui selle vastuvõtmine ka oli, polnud esiotsa veel mitte. Aga hoolimata sest abist tundus puudus juba nüüd nii suur, et Juuli nii mõnigi kord oli sunnitud mõnd asja — kõnelemata oma paarist armetust ehteasjast — pandimajja viima, ilma et tal võimalikuks sai neid jälle välja lunastada. Mis siis, kui perekonnast keegi haigestub või mõni muu sündmus erakordset rahajõudu nõuab? Noor naine hakkas mõlema käega oma vaese pea ümbert kinni ja kõige mustemad mõtted võtsid vahetevahel ta hinges maad.

13

Umbes pool aastat pärast Villemi rasket õnnetust järgnesid lühikeste vaheaegadega üksteisele kolm sündmust, mis osalt kaudselt, osalt otsekohe väga sügavasti Luige perekonnasse mõjusid. Esimene oli see, et Ann Sepp reisis kodumaale. Ta vana ema oli raskesti haigeks jäänud ja tütar tõttas teda põetama. Varsti peale seda murdis Peterburi õel kliima Hindrek Sepa maha; ta sai soetõve ja viidi haigemajja. Nõnda jäi Luige perekond mõneks ajaks ilma mitte ainult kallistest sõpradest, vaid paraku ka heldeist abiandjaist. Kolmas ja raskeim löök aga oli see, et Juuli Luik sai emaks. See tähendas valitsevas olukorras suurt õnnetust. See väeti rinnalaps tegi perekonna toitjale mitte ainult teenimise mitmeks ajaks võimatuks, vaid sünnitus oli pealegi väga raske olnud, puredes nooriku tervist nii väga, et ta kolmeks nädalaks pidi sängi jääma ja ka pärast seda enese nii nõrga tundis olevat, et tööleminekust esiotsa ei võinud juttugi olla.

Nad mõlemad — noor naine ja keeletu kannataja seal toolil — olid seda sündmust ammugi salajase hirmuga oodanud. Võisid nad ju ette arvata, missugused tagajärjed sel

oleksid. Kui siis ämmamoor tillukest kutsumata külalist isale näitas, hakkas see haledusest nutma nagu lapsuke. Ta sirutas pahema käe pooltõrjudes, pool-igatsedes väetikesele vastu, vahtis talle kirjeldamatu pilguga näkku ja jämedad pisarad veeresid tal üle põskede.

Mis nüüd?

Nälg ja surm — oli ainus vastus, mida nad enestele selle küsimuse peale võisid anda.

Kui Juuli vähegi jalule suutis tugeda, tassis ta pandimajja, mis endisest viletsusest veel oli tuppa järele jäänud — riided ja pesu kuni viimase särgini. Ta põgenes oma häda haigemajasse Hindrekule teatama, temalt abi või vähemalt nõugi paluma, kuid see sonis palavikus ega tundnud teda äragi. Enam roomates kui kõndides, mehe tummast palvest hoolimata, läks Juuli ühel hommikul vabrikusse, et tööle hakata, sest ta ei suutnud laste näljakisa kauemini enam pealt kuulata. Kuid ta toodi mõne tunni pärast voorimehega koju: ta oli töö juures nõrkuse pärast minestanud.

Nüüd läks õnnetu naine vargile. Sepa korteri võti oli tema käes hoiul. Ta viis sealt Hindreku hõbeuuri, mõne aja pärast ta pühapäevariided ja siis aeg-ajalt kõik muud asjad, millel vähegi väärtust oli, sinna, kus ta enese vara juba enne kalli maksu eest laos oli. Kuid seegi abiallikas sai viimati kuivaks, varsti ei olnud enam midagi pantida ega midagi varastada. Ka mõlema sõbra korter oli nüüd tühi. Järele jäi ainult nälg, see julm vampiir . . .

Ann kirjutas maalt, et ta pikemaks ajaks vanemate juurde pidavat jääma, sest ema haigus olevat visa ja tema olevat vanakese ainus ravitseja; ka elatanud isa vankuvat haua poole ning vajavat hoolitsejat.

Pikaldane oli ka Hindreku haigus; ta vaakus hulk aega elu ja surma vahel — tervenemiseni võis kuluda veel mõni hea nädal. Nii polnud Luikedel nende kummagi poolt seks puhuks enam vähematki abi loota. Ja abi oli ometi vaja, ilma abita ootas näljasurm kõiki — viit elusat hinge.

Mida istme külge neetud keeletu vangi hing sel ajal tundis, seda võis selgesti ta näost lugeda. Seal aknanurgas ei istunud enam elav inimene, see oli õõnsapalgeline, mullakarvaline kooljakuju. Ta kustunud silmadel oli peaaegu nõrgameelse sügav-tühi vaade. Ta vahtis kogu päeva, jah, päevade kaupa, ainiti selle halli, vabrikute suitsupilvedes vehkleva taevatüki-

kese sisse, mis katuste vahelt paistis. Ta vahtis ja vahtis, otsekui loodaks ta sealt abi tulevat, otsekui ootaks, et taevas ja vabrikute suitsupilv äkki avaneksid ja mõne ingli toiduvaagnaga alla saadaksid, teda ja ta nälgivat perekonda päästma.

Aga taevas ja suitsupilv jäid avanemata. Taevas oli kalk nagu kunagi ja pilv keerles ning pöörles üleannetul mängul püsimata edasi. Ja seejuures tuli ootajale meelde, et ta ju ainus näljaline polnud, kes säherdust imetegu ihkas: selle kalgi, suitsuse taeva poole vahtisid ju tuhanded oma hädas üles, kuidas võis siis üheleainsale ime sündida! Ja vangi pea langes norgu ning ta vahtis nüüd päevade kaupa enda ette põrandale, oma halvatud jala peale maha. Oh, et ta oma valu sõnadega, inimliku kõnega kurtagi oleks võinud! Kõik, mis ta põues mässas, jäi sinnasamasse, ei leidnud ühtegi vabastavat, kergendavat väljapääsu. Ta võis ainult nagu loom karjuda, kui ta oma südant tundis lõhkevat.

Juuli nägi tema kannatust ja püüdis teda esiotsa veel tröö-stida — tröö-stida seal, kus ta temaga ise oleks kaasa karjunud!

«Sõbrake, ära muretse,» ütles ta temale ja silitas ta pikki juukseid, «ma saan varsti terveks ja tugevaks, siis lähen jälle tööle ja meil on leiba küllalt . . .»

Villem vaatas siis pilguga, milles nuttis ühtaegu terve maailm, naisele silma, tõstis ta käe oma huulte vastu ning niisutas seda oma suudluste ja pisaratega. Ta vaene keeletu suu ägas ainult: «ää—ää—ää . . .»

Juuli vankus kambrist ja tuli varsti tagasi paksu, higistava mehega, kelle kaarnasilmad hindavalt toas ringi vilkusid. Villem, Volli, Miina — nad kõik vaatasid võõrale kartlikult vastu, sest kes siia hädakoopasse veel jalga tõstis, see tahtis midagi s a a d a, viis midagi kaasa; t u u a ei olnud siia kellelgi raasugi. Majavalitseja käis üüri nõudmas, ja kui ta seda ei saanud, vandus ta enne toa täis, kahmas siis sängist padja või laualt lambi ning kadus rusikat näidates. Poemees alt keldrist puges nagu angerjas ukse vahelt sisse, ja kui talle raha asemel pisaraid pakuti, lubas ta hea mees olla ja pool võlga nurgas seisva riidekapiga tasa teha ning krediiti lasta edasi kesta. Aga kui kapp tema keldris oli ning paari naela leiba mindi laenama, kihutas hea mees «häbemata kerjaja» tulisijalu uksest . . . Mida see paks isand küll peaks

soovima? Ta rahutud silmad rändasid uurivalt laste sängilt abieluvoodile, sealt ainsa laua ja mõlema tooli poole. Näha oli, kuidas ta mõttes nende väärtust määras ja siis oma pakkumist elanikkude nälginud nägude järgi alamale ja veelgi alamale kruvis.

Juuli ja Villemi pilgud puutusid kokku — mõlemad paludes ja ühtlasi andeks andes, sest kes neist võis teisele midagi ette heita?

«See siin,» näitas Juuli lapse voodi poole, «ja see siin,» tähendas ta laua poole.

Nad tingisid, kuni said kaupa. Siis viidi säng ja laud minema — võileiva eest muidugi. Mõni päev hiljem järgnesid kaks viimast tooli, peale selle tooli, millel istus halvatud mees. Lapsed magasid nüüd põrandal, vana lõhkine suurrätik külje all ja peotäis närusid pea all. Voodi, milles vaene istuja puhkas, et oma surnud liikmetele vaheldust pakkuda, oli veel alles; aga kui kauaks?

Kui kaupmees ka selle järele tuli, värises Juuli nagu haavaleht ja astus ristis kätega mehe ette.

«Villem,» ütles ta, «ma müüksin oma ihu ja hinge ja jätaksin sulle sinu sängi, aga minu ihu ja hinge ei taha kaupmees ja selle voodi eest maksab ta terve rubla! . . . Anna andeks, mu heategija, anna andeks!»

Villem näitas ostjale pahema käega, et ta võtaks sängi, tõmbas siis naise oma tervesse kaenlasse ja laskis teda nuuksuda, kuni ta enam ei jaksanud.

Nõnda ei olnud neil enam ainustki tarbeasja majas peale leivanoa, millel midagi polnud lõigata, ja peale savikausi, mis seisis tühi. Vigane perekonnaisa puhkas ilma padjata põhukotil, ta naine imeva lapsega tema kõrval ning mõlemad vanemad lapsed paljal põrandal. Sinna heitsid nad õhtuti tühja kõhuga ja tõusid hommikuti õgiva näljaga. Ning kõigil oli kindel teadmine, et seda nälga keegi ei kustuta, et abi kuskilt ei ole loota.

Aga ei. Niisugune viletsus teeb ebausklikuks. Vähemalt tekkis Juuli pähe mõte, et mingi saladuslik pääs on tulekul. Ta läks ühel pärastlõunal välja, öeldes, ta minevat uulitsalt raha otsima. Villemi võõrastavat vaadet nähes seletas ta nagu rumal lapsuke:

«No noh, miks ei peaks uulitsal olema raha leida? Mõtelge, kui palju rikkaid inimesi seal käib ning sõidab!

Ma olen kuulnud, et Nevskil tihti raha leitakse. Ja hoopis kogemata. Miks ei peaks siis mina leidma, kes ma just otsima lähen? Jumal ise juhatab mind, sest jumal armastab vaeseid.»

Läkski. Ta ei näinud, millise pilguga keeletu mees talle järele vaatas, sest ta ei usaldanud temale otsa vaadata. Ta unustas oma lapsukesegi suudlemata, kes väikese Miina rüpes magas — näljas nagu kõik teised, sest nõrk ema ei suutnud ka teda väetikest õieti toita.

Alles hilja õhtul jõudis Juuli koju tagasi. Ta viskas väikese musta rukkileiva ja roostekarvalise, soolveest nõrguva heeringa aknale.

«Sööge, lapsed,» hüüdis ta, «meil on nüüd jälle leiba ja on raha! Vaata, Villem, siia!»

Ta astus mehe ette, pistis käe sügavasti seelikutaskusse ja tõmbas esile peotäie vaskraha — kõik enamasti kopikad või kahekopikalised. Rahaga täidetud pihku hoidis ta Villemile pealetikkuvalt nina all.

«Kas näed, kui hea nõu see oli, et läksin uulitsale raha otsima,» kõneles ta, tammudes ühelt jalalt teisele ja vahetpidamata naeratades. «Kuigi ma midagi maast ei leidnud, raha tõin siiski ja kõik uulitsalt . . . Sa vaatad mu peale, Villem, ja küsid, kuis nii? Kõige lihtsam asi . . . Kui ma enam ei jaksanud käia, istusin uulitsanurgale maha ja sirutasin välja käe . . .»

Villem tegi, nagu tahaks ta istmelt hüpata; ta vajus aga tagasi ja tõstis ainult pahema käsivarre nagu tõrjudes, paludes või ka vandudes üles.

«Sa kohkud, sõbrake?» kõneles noor naine rahuliku naeratusega edasi. «Ma ei mõista, mispärast. Ma leidsin sadasid teisi, kes tegid niisamuti. Nad istusid või seisid kuskil uulitsanurgal, sirutasid käe, ja neile anti. Kas mina olen parem? . . . Ma omandasin nende ameti, ja näe, siin on raha, seal on leiba . . . Aga ma pean sulle üksikasjalisemalt jutustama, kuidas mu käsi käis. Tuhanded voorisid mööda ega näinud mu kätt — nad tegid, nagu ei näeks. Mõned vaatasid mu poole ja oleksid mulle midagi andnud, aga nad ei viitsinud kätt sisemisse tasku pista. Kui neile keegi minusugustest tükk maad järele jooksis ja neid tülitas, siis viskasid nad talle viimaks kopika pihku, et painajast lahti saada. Minu juurde tulid enamasti elatanud inimesed, vanad mullakesed,

kes teadsid, et nad täna-homme kõrvad pea alla panevad; nad tahtsid endile veel enne ruttu head soovitust pikale teele kaasa võtta ja kinkisid kerjajale kaks kopikat...»

Juuli hakkas naerma; ta naeris nii, et ta seina najale pidi toetuma.

«Aga nende surijate andidest poleks mu kalits veel mitte täis saanud. Neid oli vähe. Seal tuli salk vene töömehi trahterist välja ja pidi minust mööda minema. Nad nägid mind ja üks mužikk ütles: «Vennad, seal istub üks vaene. Me kõik teame, mis on vaesus. Meil on kogemata paremad päevad — tegime tööd, saime palka, jõime kabakus praegu viina. Matuška, säh sulle kümme kopikat — minu seltsimehed annavad kah. Nad teavad, mis on vaesus...» Ja nad kõik andsid mulle... Üks noormees vaatas mulle sügavasti silma, lõi risti ette, tõmbas viinapudeli taskust, jõi ja pakkus mulle ka. Jõingi. Oi, kuis puges see keereldes südame alla ja pani tardunud vere mu soontes sulama!... Ta pakkus, ja ma jõin veel kord... Ja temagi jõi... Siis ütles, vaadates pudeli ja siis minu peale: «Matuška, sul on külm. Mul on sooja küllalt. Ja raha ka. Võta pudel endale!» Võtsin pooliku pudeli endale ja nemad läksid lauldes minema. Jõin pudelist veel mitugi lonksu, aga tühi ta veel ei ole. Siin — siin ta on...»

Juuli rebis lõhkisest kleiditaskust viinapudeli välja ning pani selle leiva ja heeringa juurde aknale. Seejuures naeratas ta õnnelikult edasi nagu lapsuke... Äkitselt näis talle midagi meelde tulevat; ta kahmas pudeli uuesti kätte, võttis korgi pealt ja pakkus seda Villemile.

«Maitse ka,» ütles ta tõsiselt. «Vaene inimene peab natuke jooma, siis unustab ta oma mured... Sa ei taha? Noh, siis joon mina veel lonksu... Sest vaata» — ta pani pudeli suule ja jõi — «mina olen täna nii rõõmus, nii õnnelik, kuigi käisin kerjamas, esimest korda kerjamas — ma ütlen sulle, nii õnnelik, õnnel...»

Korraga lõi ta hääl ümber, käis karjatus nagu kinninööritud kõrist, siis langes ta kramplikult nuuksudes lagedale põrandale kummuli.

Tumm mees kattis nägu, mõlemat silma liikuva käega. Ta silmad seisid pärani ja püsisid lamaja valgel tuksleval kuklal. Ta suu näis hüüdvat, ent hääle asemel sai kuuldavaks ainult äätav susin.

Vaheajal olid lapsed nagu nälginud kullid leiva ja heeringa kallale asunud ja need tükkideks kiskunud. Õela isuga kugistasid nad suured leivatükid peaaegu tervelt alla. Ema aga võttis karjuva rinnalapse ja jootis teda esimest korda piimaga, mis oli alkoholiga segatud.

Mis võiks peale seda veel järgneda, oli Luik endalt sel õhtul küsinud. Oh, palju veel. Vene tööliste kopikad olid ruttu otsas ja iga päev ei juhtunud neil raha olema ega tulnud nad ka nii heal tujul trahterist. Kui oli vähe ka vanu kobikesi, kes heateoga püüdsid endile taevateed tasandada, siis pöördus harjumata ja veel häbelik kerjaja hoopis viletsa saagiga koju. Kuid viinalõhna, õnnelikku tuju ja palju segast juttu tõi ta veelgi paaril õhtul kaasa. Ega ta vist neil korril enam pudelit kingituseks saanud, küllap teadis ta nüüd isegi, kust seda õnnestavat lohutust müüdi...

Juuli nägi aga mõne päeva pärast ära, et ka kerjamine neid kõiki ei suutnud elatada. Talle anti vähe raha, seda sagedamini hakkas ta aga õletamist ja häbistamist kuulma, et sihuke noor ja terve naine kerjavat ega viitsivat töötada. Juuli jäi ühel päeval täiesti koju ja tiirles lagedas toas ühest seinast teise nagu puuris olev loom. Ta näis pinevalt mõtlevat, aru pidavat, enesega võitlevat. Ka järgmisel päeval jäi ta koju, läks aga siis õhtu eel välja ning tuli alles teisel hommikul.

Nad olid teda terve öö oodanud, kartes, et talle mingi õnnetus on juhtunud või et ta politseisse viidi. Lapsed olid alles magama jäänud, kui nad koidu ajal nutmisest väsisid. Villem aga valvas valge hommikuni.

Juuli oli näost kolkunud, pesemata, silmad kiirgasid põuasel läikel, vereta huulte ümber tuksus võõrik muhelus, ta oli lohakalt riides.

Ei ta vaadanud kellelegi näkku. Sõna lausumata võttis ta räti peast. Kui ta paar sammu üle toa astus, nägi Villem, kes põrandal oleval asemel selili puhkas, et ta kõnnak tuikuv oli. Juuli astus akna poole, komistas seejuures mehe jalgadele, naeris ja tõmbas siis taskust kolmerublase paberraha, mille ta Villemi ette põrandale viskas. Ta tegi seda nii kähku, nagu põleks paberitükk ta näppude vahel.

«Raha kui raba!» hüüdis ta ise haigutamisi ja ringutas käsi. «Nüüd pole meil enam puudust karta. Kerjamine on

igav ja toob vähe sisse. Leidsin uue, parema teenistuse... Öösel... Öösel... Kui on pime... Kui on nii pime, et ei näe iseennast... Sa vahid mulle otsa, mees, pööritad silmi ja vingerdad kui uss maas. Sa küsid, kust ma selle raha sain. Ära küsi. Pole sinu asi. Pole kellegi asi. Üksi minu asi... Oh, see oli öö — oli öö...»

Haigutas ja ringutas jälle, hakkas siis äkki oma juukseid lahti päästma — värisevate, nabistavate näppudega. Tal olid paksud ja pikad juuksed; nagu pruun läikiv mantel voogas tal üle selja ja õlgade... Ta võttis aknalt leivanoa, teritas seda aknalaual, kahmas juuksed vihuna pihku ja lõikas need õlgadest saadik pooleks. Siis vaatles neid üürikeseks, viskas nad põrandale ja sülgas peale.

Lapsed, kes nagu Villemgi seda tegu olid pealt vaadanud, hakkasid nagu ühest suust kisama.

«Mamma, mamma!» nuttis Miina, sirutas mõlemad käed haletsedes mahavisatud kauni parma poole.

Villem tundis enese nüüd k õ i g i s t liikmetest halvatuna. Ta ei mõistnud muud teha, kui ainiti noore naise poole vahtida. Ta ajugi seisis; Villemil polnud ühtegi mõtet, ühtegi tunnet sel hetkel.

Juuli vahtis põlastava naeratusega juuste peale maha, kuna ta lõdisevad näpud pihiku nööpe lahti pusisid. «Neetud... neetud!» kiristas ta hambaid, tallates jalgadega juustel.

Siis istus ta järsku Villemi juurde põrandale. See sirutas vasaku käe temale vastu. Juuli nihkus eemale.

«Villem,» algas ta jahedal, ükskõiksel toonil, kuna ta oma juuksejäänustega mängis, «sa ei ole minu mees ega ole mina sinu naine. Me oleme teineteisele võõrad. Ei, sõbrad oleme, kui tahad. Oleme headki sõbrad. Aga ma ei ole sinu naine, sest et ma sind ei armasta. Ma ei armasta sind naise armastusega. Ma austan sind, ma pean sust rohkem lugu kui ühestki teisest inimesest, aga sinu naine pole ma mitte... Ma olen hoopis teise mehe naine. Seda meest ma armastan. Aga nüüd pole ma ka enam t e m a naine. Seda meest, kelle naine ma olen, kellele andsin oma südame, armastan veelgi, aga ma pole enam tema oma... Sa arvad, et ma olen joobnud ega tea, mis kõnelen. Ära usu seda; ma tean väga hästi, mis mul suust tuleb... Tänasest ööst saadik kosib mind maailm — kogu maailm...»

Ta peatus, toetades pead mõlema käe najale, ning ta segane, põuane pilk jäi põrandal vedelevaile juustele seisatama.

«Õigust öelda — ma olin rumal, et niitsin oma ilusad juuksed maha. Missugune ilu! Ja kui väga vajan ma just nüüd ilu!... Kahju, et meil enam peeglitki pole. Tahaksin enese nägu näha. Kas olen väga kahvatu ja kõhetu? Jaa? Kahju! Siis pean hakkama põski värvima — põski ja huuli ja kulmukarvu — põsed pullpunaseks, huuled purpurpunaseks — eks? Miks sa mind nii tunnistad? Ma olen ju sinu Juuli...»

Ta hakkas laginal naerma.

«Sul on õigus, ma o l i n sinu Juuli,» jutustas ta siis jälle kuivalt edasi. «Ei tea, kelle Juuli ma nüüd olen... aga ükskõik, kelle. Üks niisama oma või niisama võõras kui teinegi — milleks püüda vahet teha. Peaasi, et tal on raha... Ei tea, mis nime nad mulle annavad? Sõimunime? Nad peaksid mind kutsuma ilusaks Juuliks, sest ma olen ju ilus... Sa ise ütlesid, et olen ilus, ja t e m a ütles ka... Tema!... Kas ta pole veel surnud? Kas sa pole kuulnud, et ta suri? Missugune õnn, kui ta sureks — kui ta juba olekski surnud! Ma tahan jumalat paluda, et ta sureks, kui ta väeti veel elus on...»

Ta pani käed risti, vaatas lakke ja palvetas:

«Armas isa taevas! Kui sa minu palvet veel kuulda võtad, siis heida armu minu mehe peale ja kutsu ta ära siit ilmast... Ja kui võid, siis anna sellele võõrale mehele siin ta tervis tagasi... Minu mees aga surgu... surgu!»

Viimased sõnad lõppesid luust läbi lõikava kiljatusega, sest uks avanes ja sisse astus Hindrek Sepp.

Juuli oli üles hüpanud. Ta näost oli kadunud viimane varjund inimlikku jumet. Sinna jäid ainult ta suured kõrbevad silmad. Ta varjas kätega oma häbistatud pead ja nihkus pikkamisi, pikkamisi seina poole, mille najale ta seisma jäi.

Hindrek lähenes temale ja pakkus talle teretuseks kätt. Juuli sirutas talle hoiatades, ähvardades kaks rusikat vastu ja karjus:

«Mind ei ole enam, kui sina elad, ma olen surnud!»

Ta tuikus ja langes elutult põrandale. Oma kehaga kattis ta maas olevat juuksevihku.

Üksainus vaade üle tühja toa, üle paljal põrandal kükitavate laste ja põhukotil lamava mehe ning teine pilk minestanud naise peale, kelle nõrgameelseid silmi ta oli näinud, tõi Hindrek Sepale kaunis täieliku aimduse, mis siin vaheajal kõik oli sündinud. Ta märkas ka magavat rinnalast väikese Miina süles, nägi Juuli põetud pead ja halvatud mehe ette põrandale visatud paberraha. Pilt, mis siin nelja lageda seina vahel Hindreku ees seisis, tegi ta esimesel pilgul keeletuks. Ta seisis keset tuba ja vahtis ainult. Julm elu — kui sügavale oli ta need kaitsmatud juba kukutanud! Nälg, see halastamatu mõrtsukas, kuis oli ta siin viletsusekoopas juba laastanud ja tapnud!

Noormees ruttas kõigepealt Juulile appi. Ta tõstis elutu keha, mis oli kerge kui sulg, maast ning pani ta vigase mehe kõrvale asemele. Siis tõi külma vett ja toibutas õnnetu elule. Noor naine lõi silmad lahti, vahtis argsel, hirmunud pilgul lakke ja pigistas nad uuesti kinni. Natukese aja pärast sonis ta palaviku-unes. Ta naeris ja nuttis ning jutustas valju häälega oma öistest juhtumustest.

Sepp aitas halvatud sõbra asemelt ja viis ta aknanurka istuma. Oma kambrist tõi ta siis mõne vana riidetüki, millega ta soniva naise hõõguva ja ühtaegu lõdiseva keha hoolsasti kinni kattis, ning tegi ta peakesele aluse.

«Lapsed, te olete näljas,» ütles ta siis, silmitsedes Miina rüpes olevat väetikest haledusega. «Oodake natukene, ma lähen raha muretsema ja toon teile siis süüa.»

«Seal on raha,» ütles Volli nõrga häälega ja näitas maas vedeleva rohelise paberi peale.

«Kes selle raha tõi?»

«Ema.»

«Millal?»

«Täna hommikul.»

«Kust?»

«Ei tea — ta läks juba õhtu kodust . . .»

Hindrek vaatas Luige poole ja luges selle surijapilgust, mida ta peaaegu oli aimanud ja millest talle ka sonija segased jutud olid märku andnud. Ta lähenes sängile, istus selle veerele ja kattis näo kätega. Nõnda istus ta tüki aega oma viletsa, roojastatud armastusega jampsiva naise juures.

Jälle tõustes astus ta Villemi juurde, vaatas talle tummalt silma ja pigistas ta kätt.

«Ma olen jälle siin — see kõik peab nüüd lõppema,» ütles ta siis.

Villem tähendas käega akna poole, millest kitsas viir kevadist päikesepaistet naeratades tuppa piilus.

«Sa soovid, et teeksin akna lahti? Sul on õigus, laseme need lootusekiired siia tumedusse — meil kõigil on neid vaja!»

Ta avas akna mõlemad pooled. Karastav vool sooja õhku tungis tuppa. Villem nokutas tänades pead.

Välja minnes kummardus Hindrek põrandale maha, tõstis raha üles, rebis selle näppude vahel tükkideks ja viskas need ahjusuust sisse.

«Lapsed,» sosistas ta ukse vahelt Miinale ja Vollile, «kui pisikene nutma hakkab, siis minge temaga minu tuppa, muidu ta äratab haige ema.»

Veerand tundi hiljem oli Villem magava naisega üksinda kambris. Lapsed läksid Hindreku korterisse kisendavat vennakest vaigistama, kes oli ärganud ja nõudis tungivalt toitu. Juuli ei kõnelnud enam; sügav väsimuse-uni kaisutas teda.

Villemi närtsinud põske paitas kevadeõhk, suudles päikesekuld läbi avatud akna. Taevasiiluke katuste vahel oli täna sinav ja suitsupilvil oli koidukarva kuma. Linnud siuksusid rõõmuärevalt, alt hoovist ja majatreppidelt kostvad inimhääled olid nagu kõlavamad, lootusrikkamad. Isegi miljonilinna kauge, otsatu mürin ja kohin, mis sai eemalt kuuldavaks, peitis eneses nagu rinda kergitavat salapärast kevadeaimdust. Villem vahtis ja kuulatas ning arvas märkavat vabastatud looduse ja ärkava inimsoo kokkusulavat, vägevat hingetõmmet. See kauge tümisev kohin seal all oli elu, oli liikumine, oli vabanemine. Nõnda ähkis ja rühkis töötav hiiglane, tundes oma kasvavat ja karastuvat jõudu. Ta mattis nutuhääled, hädakarjatused enda alla — kevad, kevad oli käes!

Villem kuulis kevade kohinat, ja iialgi polnud tunne, kui ülearune ja otstarbetu ta ilmas oli, nii vägev ja maharõhuv ta põues olnud kui just täna. Ja mitte üksnes ülearusena ei tundnud ta ennast — ei, tüliks, risuks, rõhuvaks ristiks ja koormaks oli ta igaühele! Ta ei saanud korraga enam aru, miks ta veel elas ja kuidas ta oli julgenud seni elada. See

oli ju avalik kuritöö! Tal oli olnud häbemata julgus, julm süda pealt vaadata, mis tema ümber juba kõik sündis. Ta oli sellelt õnnetult seal võtnud kõik, mida inimene inimeselt võib võtta: tema armastuse, ta õige mehe, ta toitja, ta viimase ihukatte, ta viimase leivapalukese ja viimaks veel ta naiseau. Ta oli selle inimese tapnud ihult ja hingelt. Ja ta oli suutnud pealt vaadata, kuidas ta ohver surmavalus juba nii kaua vingerdas. Ta oli terve perekonnaga söönud leiba, mida see naine oma viimase ihujõuga oli teeninud, siis uulitsalt kerjanud, ja täna oleks temagi oma ülearust kõhtu täitnud palukesega, mis oli ostetud selle naise hinge ja uhkuse hinna eest . . .

Surmal on tuhanded käsivarred — miks siis ükski teda ei tabanud? Miks ei tapnud teda juba paljas äratundmine, millise märtripiina alla ta selle armastatud inimhinge oli surunud? Miks ei tapnud teda kõik need sünged nähtused, mis tema silma all iga päev sündisid? Ja ka tänane hommik, mil naine oli talle oma viimase ohvri toonud, nägi teda veel elus, ikka veel elus! Häbi, häbi sulle, halb mees! Seda suurem häbi, et ka su praegune surmaiha muud ei ole kui silmakirjalik pettus, alatu argpüksus. Surm oli sul ju alati ligidal. Sul tarvitses ainult tahta, olla mees; sul polnud muud vaja kui inimlikku kaastunnet oma ohvrile. Miks ei lasknud sa end näiteks tappa näljast, mis sulle ju iga päev kätt pakkus? Miks võtsid ta verise leivapalukese ja sõid seda isuga? Miks ei lasknud sa last enesele ulatada leivanuga, mida su pahem käsi suutis küllalt hoida ja tarvitada? . . . Vilets argpüks, töss narrike!

Ta vaatas lahtisest aknast välja taevasina sisse ning ta silmad paisusid äkitselt suureks ja neist kiirgas millegi taibatu ja otsustatu hõõguv läik. Ta sirutas pahema käe akna poole ja võibutas teda, nagu tahtes öelda: Kevadine tuulelehk, sinav taevas, särav päike — ma mõistan teid! Kevad, ma kuulen sinu kutset ja tulen! Sa ütled mulle, et ma veel pole hilinenud, et ma veel võin mõndagi oma süüst heaks teha . . . Hiilgav päike, sinu sära nimetati siin praegu lootusekiireks, mida meil kõigil on vaja . . . See mees rääkis õigust. Ma usaldan teda. Ma nägin, et tal on aus süda ja et ta armastus on suur ja kustumatu. Ta ei põlga teda süü pärast, mis tema süü ei ole . . . Ma võin tulla, kevad, ma olen valmis, ma olen muretu nende pärast, kes maha jäävad. Ma

päästan nad raskest ristist ja annan neile tagasi nende vabaduse, nende õnne, nende elu . . . Kevad, oota mind, ma tulen!

Ta ajas enda oma vasaku jala ja käe najal toolilt püsti. Koondades kõike ihu- ja hingejõudu, hoobas ta enese küliti aknalauale. Pikkamisi, toll-tollilt nihkus ta edasi. Ta pea oli juba kaugel aknast väljas, kui ta veel kord tagasi vaatas — maas lamava naise poole. Ja mis ta nägi? Magaja naeratas. Juuli jättis teda naeratades jumalaga. See oli rõõmus, õnnelik lahkumine . . . Tugevasti hakkas põgeneja käsi aknaplekist kinni, veel lühike meeleheitlik roomamine ja nihkumine pahemal puusal, ning Villem Luik kadus järsku aknalt, nagu oleks kevadine tuul ta ära pühkinud.

Räästal karjatas varblasteparv.

Tõmmu alev vaikis.

Korstnasigaritest välja roomavad mustad maod maalisid edevasse sinasse tahmaseid looki.

EESTI KÜLA JA LINNA KAPITALISMI PALJASTAVAD ROMAANID «KÜLMALE MAALE» JA «RAUDSED KÄED»

Ajalooline taust.

XIX sajandi teist poolt iseloomustab Eestis kiire kapitalismi arenemine, mis oli kõige tihedamalt seotud sama protsessiga kogu Venemaal. 1861. aasta talurahvareformi ja sellele järgnevat kapitalismi-perioodi on V. I. Lenin iseloomustanud järgmiselt: «Kuivõrd talupoeg pärisorjapidaja võimu alt välja rabeles, niivõrd sattus ta raha võimu alla, sattus kaubatootmise tingimustesse, sattus sõltuvusse tekkinud kapitalist.»[1] See iseloomustus on täiel määral kehtiv ka Venemaa Balti kubermangude kohta.

XIX sajandi teisel poolel kujunes Eestis välja kapitalistlik tootmine nii põllumajanduses kui tööstuses. Suurkodanlus, kellele kuulus kiiresti arenev tööstus ja kaubandus, koosnes peamiselt balti sakslastest, osalt ka venelastest. Balti linnakodanlus oli tihedalt seotud balti mõisnikega ja tsaari bürokraatiaga.[2] Kuid külas tekkis ka eesti kodanlus mõldrite, kõrtsmike, kulakute näol. Sealt võrsus peatselt eesti mõisnikke-hallparuneid, mõisavalitsejaid ja pastoreid, linnas kaupmehi, väiketööstusettevõtte omanikke jne.

Seoses kapitalistlike tootmissuhete arenemisega külas kujunes seal välja ka maaproletariaat. Liivimaa 1849. ja Eestimaa 1856. aasta talurahvaseadus soodustasid külakodanluse, kulakluse kui mõisnike toe tekkimist talurahvahulkade laostumise, proletariseerumise arvel. 1881. aasta rahvaloenduse järgi oli Eesti alal 47 420 taluperemeest, 57 301 kehvtalupoega, 17 387 vabadikku-popsi, 138 768 taluteenijat ja 47 216 mõisamoonameest ja mõisateenijat. Kolm viimast rühma — üle 203 000 inimese, nendele juurde arvatud veel perekonnaliikmed, olid täiesti ilma tootmisvahenditeta ning olid sunnitud oma tööjõudu müüma.[3] Viimaseid ekspluateeris võrdse julmusega nii balti mõisnik kui eesti kulak-hallparun.

Progressiivne ajaleht «Sakala» annab 1881. aastal masendava pildi maakehvistu armetust olukorrast, kirjutades: «Et nende hurtsik peremehe maa peal seisab, selle eest peavad nad sagedaste peremeest õige nagu pärisorjad orjama, sest muidu öeldakse: «kasi oma saunaga minu maa pealt minema».» «Sakala» rõhutab, et vabadikud elasid peremeeste rõhumise all «raskemat kui vana orjaelu»[4].

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 17. köide, Tallinn 1953, lk. 92.
[2] Vt. Eesti NSV ajalugu, Tallinn 1952, lk. 193.
[3] Sealsamas, lk. 187.
[4] Sealsamas.

Kulakute ja sulaste vahekord leiab kujukat iseloomustamist näiteks Võrumaa maatameeste 1882. aasta kollektiivpalvekirjas: «Peremehed elavad nagu krahvid suurtes saalides, söövad hääd ja kannavad kallist ning maitsevad hääd elu — aga sulaseid topivad nad 20 tükki ühe ruutsülla pääle nagu koerakutsikaid hunnikusse elama, sunnivad neid kui tööloomi halva, kõlbmata toiduga surmavalt rängaste tööd tegema... Sulastel on küll ka teenistuse eest palka lepitud, aga... saab vast arukorral seda kätte.»[1]

Demokraatliku ajalehe «Virulane» kirjeldus popside elust meenutab Vilde Väljaotsa sauna kirjeldust: «Nende elukohad on sagedaste nagu mõne metslooma urukesed — maa sisse kaevatud ja osalt maa peale tehtud onnikesed. Kuidas seal elatakse ja kui armetumad elanikud seal välja näevad... see kõik on üleliig vilets ja vaene.»[2]

Kapitalismi arenemist Eestis soodustas ja kiirendas Baltimaade soodne mereäärne asend. Tallinn kujunes üheks Vene suurimaks sadamaks. Eesti tööstuse ja kaubanduse arenemises oli suur tähtsus raudteede ehitamisel: 1870 — Peterburi—Narva—Tallinna—Paldiski, 1876 — Tapa—Tartu, 1887 — Tartu—Valga (viimane oli ühendatud Riiaga), 1889 — Valga—Võru—Pihkva.

Suurimaks ning moodsa suurtööstuse keskuseks kujunes Eestis Narva, eriti oma tekstiilitööstusega, mille kõrval olid arenenud ka teised tööstusharud. 1879. aastal oli Narva koondunud umbes 64% ja 1894. aastal umbes 55% kõigist tööstustöölistest Eestis. Teiseks tööstuskeskuseks kujunes Tallinn, mis sajandi vahetusel võttis esikoha.

Seoses tööstuse arenemisega kasvas Eestis proletariaat. Kui 1865. aasta paiku oli Eestis umbes 6000 suurtööstustöölist, siis oli see arv 1894. aastaks tõusnud juba 14 300-ni.

Kapitalismi süvenedes kasvas kiiresti maata inimeste hulk, kes töö puudusel olid sunnitud siirduma mitmesugustele töödele Eesti linnadesse või Peterburi, kuid samuti rändama Sise-Venemaa kubermangudesse. Tööpuuduse kasv võimaldas kulakuil, mõisnikel ja linnakapitalistidel teostada üha halastamatumat tööliste ekspluateerimist.

Sellist olukorda kujutab Vilde realistlikult oma romaanides «Külmale maale» ja «Raudsed käed». Mõlemat romaani ühendab kapitalistliku kurnamise paljastamine — esimeses maal, teises linnas. Romaanis «Külmale maale» kujutatakse karjuvat ülekohut, mille all kannatavad maa kehvikud, ja näidatakse, kuidas selline olukord põhjustab kuritegevust. «Raudsetes kätes» aga näidatakse, kuidas külast mõisniku või kulaku orjusest linna põgenev tööline satub uude orjusse kapitalistlikus vabrikus, kuidas tööline kapitalistlikus ühiskonnas kannatab kõikjal kõige julmemat ülekohut ja kuidas loodetud vabrikutöölise paremused osutuvad tegelikult petlikeks.

Mõlemad romaanid lõpevad peategelase suhtes traagiliselt. Kirjanik tõendab sellega, et kapitalistlikus ühiskonnas, kus võimutseb raha ja eraomandus tootmisvahendeile, ei saa töötav inimene olla õnnelik ei maal ega linnas. «Külmale maale» lõpp aga näitab, et õnne võib saavutada kapitalistliku ühiskonnakorra hävitamise teel.

---

[1] Eesti NSV ajalugu, Tallinn 1952, lk. 187.
[2] «Virulane» 1883, nr. 50.

Romaanide «Külmale maale» ja «Raudsed käed» koostamise käik.

Eduard Vilde loomingulises arenemises tähistavad 1890-ndad aastad kunstilist küpsemist nii sisu sügavuse kui vormi meisterlikkuse poolest. See toimus Vilde tutvumisel revolutsioonilise marksistliku teooriaga ning seoses sellest tingitud maailmavaatelise murranguga. Pöördeline tähtsus on selles 1895. aastal, mil Vilde, töötades ajakirjanikuna Tartus, võttis suure innuga osa läti üliõpilaste põrandaaluse marksistliku ringi «Pipkalonija» tegevusest. Peale lätlaste võttis mainitud ringi tegevusest osa veel eesti, vene, poola ja saksa rahvusest üliõpilasi.

Tartu ülikool oli XIX sajandi lõpu kümnendeil kujunenud sotsiaaldemokraatlike ideede ääsiks Baltimail — vene, läti, eesti ja teistest rahvustest üliõpilaste illegaalsete, marksistlike ringide tegevuse näol. Tartus õppis neil aegadel hulgaliselt vene üliõpilasi, kes oma poliitilise tegevuse pärast olid teistest Venemaa ülikoolidest välja heidetud. Siin jätkasid nad oma revolutsioonilist tegevust.

«Pipkalonija» ringkondadega on Vildel tekkinud sidemed tõenäoliselt 1895. aastal. Juba Berliinis (1890—1892) ärganud elav huvi sotsiaalsete probleemide vastu oli loonud soodsad eeldused revolutsiooniliste ideede kiirele mõjule Vilde maailmavaatelises küpsemises. Seepärast on mõistetav, et Vilde üsna lühikese aja jooksul jõudis selgusele oma maailmavaatelistes otsingutes ja hakkas sihikindlalt uurima sotsialismi põhimõtteid, et nendelt alustelt lähtudes mõista ühiskondliku elu arenemise seaduspärasust ja vastavalt sellele kujundada oma ilukirjanduslikku loomingut.

1895. aasta 2. oktoobril kirjutab Vilde kõigest sellest oma sõbrale J. H. Vahtrikule: «Muidu on meil Tartus era-ringkondades väga elav vaimlik elu; ma olen hoopis teise silmaringi ja mõttevalla leidnud. Siin on üks Läti üliõpilaste teaduslik selts, kes suure agarusega rahvamajanduslisel põllul töötab. Selts on mitte-rahvusline. Umbes 6—7 Eesti üliõpilast, siis ka mõned venelased, kellel niisamasugused püüded, hoiavad nendega kokku ja käivad läbi. Ka mina olen selles ringkonnas õpilane. Ma olen viimasel ajal teaduslist kirjandust lugenud, mis inimest tõesti alles mõtlevaks inimeseks teeb. Ajalugu, rahvaökonomia, sozial-politik, mõttetarkus — kõik seisab hoopis uues valgustuses mu ees». Ning lisab oma sõbra suhtes: «Ma arvan, et Sinagi veel mõtlejaks inimeseks võiksid saada, kui Sul mahti oleks õppida — õige methode järele õppida.»[1]

Nii siis Eduard Vilde maailmavaatelise ja loomingulise arenemise teetõestab, et selles on otsustavat osa etendanud marksistliku teooria õppimine. Viimast aga soodustas ja ergutas üha võimsamaks muutuv proletariaadi revolutsiooniline liikumine Venes, sealhulgas ka Eestis.

Vilde õppis niiviisi 1895. a. sügisel temale omase andumusega sotsialismi teooriat ja vaimustus ühiskondliku elu materialistlikust käsitlusest; sealsamas küpses tal mõte rakendada neid põhimõtteid otseselt ilukirjanduslikus loomingus. Inimelu nähtused avanesid nüüd Vildele hoopis uues valguses. Neist seisukohtadest lähtudes asuski ta 1895. aasta lõpul

---

[1] E. Vilde kiri J. H. Vahtrikule 2. X 1895. Eesti NSV TA F. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, Vilde 1:18-a.

kirjutama romaani «Külmale maale», mis hakkas ilmuma «Postimehes» 1896. aasta esimesest numbrist peale. Kevadtalvel ilmus see eriraamatuna (kuigi ainult 500 eksemplaris), teine trükk ilmus aga juba 1897. aastal (1500 eks.).

1896. aasta sügisel sõitis Vilde Moskva, kus ta viibis järgmise aasta sügiseni. Vilde tegevusest Moskvas on vähe teateid. Reisist ja Moskva elu esimestest muljetest avaldas ta reisikirjelduse «Vaated Vene elusse», millest ilmneb, et Vilde on äsjaomandatud sotsiaalpoliitilisi vaateid püüdnud Moskva kui Vene suurriigi tööstus- ja ärikeskuse elu hindamisel ära kasutada. Siit selgub, et ta nägi ühelt poolt tsaaririigi majanduslikku ja rahvakultuurilist mahajäämust ning laiade töölismasside suurt vaesust, teiselt poolt aga tohutuid rikkuste kuhjumisi. Ta iseloomustab Moskvat: «Moskva ei ole mitte ainult Vene sajamiljoni riigi esimene äri-keskpaik, vaid ka üks tähtsamatest ja rikkamatest kapitali-kuhjadest ja produktisalvedest Europas... Ja kapitali omadusel, kokku voolata, end kuhja koguda, on tuttaval viisil loomulikuks tagajärjeks vaesust ja viletsust niisamati kuhja koguda. Need kaks igapäevast vastandit on ka Moskvas igaühele nähtaval...» [1]

Samas reisikirjelduses annab Vilde ilukirjanduslikus vormis sügava paljastuse vene töölisnaiste raskest elust. Konkreetse fakti najal näitab ta, kuidas noored naised peavad nälja sunnil ohverdama oma emaarmastuse või teenistuse otstarbel taotlema emakssaamist, et siis ammedena olla mõisnike või kapitalistide laste toitjaiks.

Vilde õppis Moskvas ja mujal vene rahva loovat vaimujõudu tundma ja kõrgelt hindama. Ta kirjutas samas artiklis: «Nagu venelane üleüldse, on ka vene tööline hariduse kohta imekspanemisväärt vastuvõtlik, terane aru saama, väle järelé tegema, eeskuju võtma ning erk mõtlema.» See hindav ja lugupidav suhtumine vene rahvasse leiab korduvat rõhutamist Vilde loomingus.

Moskvas jätkas Vilde marksistliku teooria õppimist samasuguses läti üliõpilaste illegaalses ringis nagu Tartuski. Mainitud ringil olid omakorda sidemed vene, poola jt. rahvaste ringidega.

Vilde ise on selle, oma elus ja loomingus murrangulise Tartu ja Moskva perioodi tähtsust kõrgelt hinnanud. Ühes hilisemas autobiograafilises visandis kirjutab Vilde, et ta pani oma sotsiaaldemokraatlikule maailmavaatele aluse Tartus läti üliõpilaste marksistlikus ringkonnas, «et seda edaspidi Moskvas, kus ma jälle säärase Läti ringkonnakese eest leidsin, ning pärast kodumaal kindlustada ja täiendada.

Ma olin oma laevukesele kindla, julgesti pärale viiva kursi leidnud. Mäherdune võit, ajaloolist edukäiku tema s e a d u s l i k k u s e s [= seaduspärasuses] ära tunda! Teada, et ajalugu ja ajaloos mõjuvad inimlikud ideed ja ideaalid... k l a s s i v õ i t l u s t e resultat on! Ja teada, et klassivahed ja klassivõitlused mitte rumaluse ja tigeduse sünnitus... ei ole, vaid et nad majandusliste vahekordadega, mille seaduslikkus [= seaduspärasus] äratuntav on, tarvilikus sidemes seisavad... Ma mõistsin korraga, miks üks inimlik seltskond [= ühiskond] oma nägu muutma p e a b, kui tema produtseerimis- ja produktide jaotuse viis teisenenud tingimuste mõjul muutunud on, ma mõistsin, miks üks seltskondlik

[1] E. Vilde, Vaated Vene elusse, «Postimees» 15. okt. 1896, nr. 227

[= ühiskondlik] vorm kui majandusliste vahekordade väljendus teise «välja lunastas» — kõrgem madalama.» [1]

Aktiivne tegelemine ühiskondlike probleemidega ja marksistliku teooriaga teritas Vilde silma tegelikkuse mõistmiseks, seal esinevate sotsiaalsete vastuolude nägemiseks. Kuid Vilde-taolise progressiivse kirjaniku puhul tsaari-Venemaa tingimustes tuleb alati arvestada, et see, mis ilmus trükist, pole kaugeltki identne autori tõeliste veendumustega, sest tsensuur keelas halastamatult mistahes demokraatliku, veel enam revolutsioonilise mõtte avaldamise.

Romaani «Raudsed käed» idee on välja kasvanud Vilde sotsiaaldemokraatlike vaadete edasisest arenemisest Moskvas ning soovist pärast küla vastuolusid käsitleva romaani «Külmale maale» kirjutamist rakendada värskelt omandatud veendumusi ning teadmisi linna tööstusproletariaadi elu kujutamisel ilukirjanduslikus vormis.

Saanud 1897. aastal kutse Narvas ilmuva ajalehe «Virmaline» toimetajaks tulla, võttis Vilde selle vastu, kuna teda huvitas Narva kui Eesti ilmekaim tööstuslinn. «Selle linna vabrikute foonil tema töötavate kihtide elust midagi eepilist luua, see kavatsus, mis küpses peagi otsuseks, oli minu esimesi uuel kohal,» kirjutab kirjanik hiljem. «Ei ma alustanud tööd ilma küündiva eelstuudiumita,» jätkab ta. «Sissepääs vabrikuisse, nende kõrvalasutusisse ning tööliste elamuisse polnud kerge, haisteti ju tol ajal igalt, kes tegi vähegi tegemist töölistega, sotsialistlikku kihutust.» [2] Vildel õnnestus siiski tutvuda tööliste töö- ja elutingimustega Kreenholmi hiigelvabrikuis ja tööliskasarmuis ning sel teel koguda materjali oma uue romaani jaoks.

1897. aasta 20. detsembril (v. k. j.) ilmus «Virmalises» kuulutus, et uue aasta esimesest numbrist peale hakkab seal ilmuma E. Vilde «Raudsed käed» — ülipõnev pikem romaan Narva elust. Nii see tegelikult kujuneski. Romaanil oli tööliste hulkades suur menu. Kuid «Raudsed käed» sai ilmuda ainult kaheksas numbris (praeguses väljaandes 28 lk.), siis katkes see konflikti tõttu ajalehe uue väljaandja J. Reinvaldiga, kes viimases numbris teatab, et temal pole midagi tegemist Vilde tööliste elu käsitleva romaaniga. J. Reinvaldile kui tagurlike vaadetega toimetajale oli vastuvõtmatu, et tema lehe veergudel kõneldakse töölismasside viletsast elust, kusjuures ta pealegi kartis sellest oma lehele sekeldusi. Kuna «Virmaline» ei avaldanud Vilde vastust, siis ilmus viimane märtsikuus 1898 mitmes Tartu ja Tallinna ajalehes, kus Vilde kirjutab Reinvaldi seletuse kohta: «Seda imelikku seletust võin mina omalt poolt ainult kinnitada, sest oma «teated» tähendatud jutustuse tarvis võtan ma ainult u s t a v a t e s t hallikatest, ja kui mul selle töö juurde «kaastegelasi» vaja oleks, siis ei langeks minu valimine mitte herra J ü r i R e i n v a l d'i pääle. Räägitav herra oleks niisama suure õigusega võinud seletada, et tema püssirohu ülesleidmise juures süüta on. Ühesugust tingimata uskumist leiaks ta mõlemale «seletusele». Ühtlasi tähendan, et mina ajalehe «Virmalisega» 19. skp. [märtsist] pääle enam mingisuguses ühenduses ei seisa.»

[1] E. Vilde, Minu vaimlise arenemise käik, käsikiri, 1913. TA Kirjandusmuuseum, käsikirjade osakond, fond 36.

[2] E. Vilde, Kogutud teosed XV: Raudsed käed, Tartu 1928, eessõna, lk. 5.

Sama aasta keskel siirdus Vilde Tallinna «Eesti Postimehe» toimetajaks. Nimetatud lehes ilmus 16. juulil (v. k. j.) «Raudseid käsi» tutvustav kuulutus, kus kirjutatakse, et tähendatud jutustus «toob Narva töörahva elu-oludest põneval käigul kõigiti loomutruu ja asjaliku kujutuse, mille sisu seda usutavam on, et kirjanik üksnes asju ja olusid kirjeldab, mis ta isiklikult lähemalt tähele on pannud ja tundma õppinud. See töö on meie kirjanduses esimene katse, Eesti tööliste elu meie lähema kodumaa tähtsamas vabrikulinnas laiemas pildis kujutada, ja meie arvates on Vilde oma ülesandest õnnelikult jagu saanud.» [1]

Kuid 30. juulil 1898 (nr. 31) ilmus samas lehes anonüümselt, tõenäoliselt autori enda sulest «Raudsete käte» kohta pikem seletus, mis valgustab teose saamislugu, kuid peale selle aitab lugejail romaani sisu lahti mõtestada. Toome seepärast allpool sealt olulisemad osad:

«Nagu teada, ilmus räägitavast jutustusest Narva lehes «Virmalises» lühikene algus. Enne kui meie «Raudsed käed» «Eesti Postimehele» omandasime, oli meile tuttav, et Narva linnas, mille vabriku-olusid romaanis kujutatakse, teatavalt poolt arvamist püüti välja laotada, kui oleks kirjanik t ö ö l i s t e v a s t a n e, kes neist oma jutustuses alandaval või koguni pilkaval toonil kõnelda jne. Vilde tööd ta sisu ja sihi poolest proovides, jõudsime aga varsti otsusele, et säherdusel süüdistamisel kõige vähematki põhja all ei ole. Kui tõesti isikuid peaks olema, kes niisugusele eba-arvamisele maad võivad anda, siis selgub sellest ainult, et nad jutustusest võõriti on aru saanud ja et neil kirjanduse kohta arvustamise- ja otsustamise-võimine üleüldse puudub. Meie ei leia «Raudsetest kätest» ülepää mitte iseäralist nähtavale tulevat või koguni ettetikkuvat sihti, ja just see ülendab meie silmas töö kirjanduslist väärtust. Kirjanik on enesele lihtsalt ülesandeks teinud, seda osa oma sugurahvast, kes vabrikutööga endale päätoidust teenib, tema elu-olude poolest l o o m u t r u u l t j a e r a p o o l e t u l t kirjeldada; ta maalib lugejale karakterlikkudes ja värvimata piltides silma ette, mis ta oma kirjaniku-pilguga Narva töölistest, nende kodusest ja välisest elust, nende rõõmudest ja muredest, tundmustest ja elujuhtumistest huvitavat on leidnud ja tähele pannud. Niisuguse ülesande juures peab kirjanik tingimata a s j a l i k j a õ i g l a n e olema, ta peab valgust ja varju tõsiste olude järele õieti jagama ning asju kohase nimega kutsuma. Seda kitsarinnalisem ja lapsikum oleks siis, kirjanikule pirtsakalt pahaks panna, et ta kahvatanud põskedele punast värvi pääle ei pinselda ja mustast valget ei tee. Kes Vilde jutustust loeb, peab märkama, et tal oma tegelaste kohta soe süda ja õrn osavõtmine on.»

Ilmne on, et siin paljastatakse neid kodanlikke ringkondi, kes tõsiolusid võltsides tahtsid tööliste elu kujutada õnnelikuna ja muretuna. Autori erapooletuse rõhutamine on paberile pandud tsensuuri jaoks.

Tõenäoliselt kirjutas kirjanik romaani seni ilmumata suurema osa ühenduses selle ilmumisega 1898. a. teisel poolel mainitud ajalehe jutulisas «Õhtused kõned».

Eriraamatuna ilmus «Raudsed käed» aga alles 1910. aastal.

[1] «Eesti Postimees» 16. juulil 1898, nr. 29.

«Külmale maale» kapitalistliku külaelu paljastajana.

E. Vilde on juba varasest noorusest peale osanud näha ja oma töödes kujutada eesti küla diferentseerituna. Selline käsitlus ilmneb selgesti paljudes kirjaniku noorea jutustustes. Oma külaelu-aineliste teostega Vilde, objektiivselt võttes, paljastas kodanlike natsionalistide võltspropagandat eesti rahva ühtsusest.

XIX sajandi lõpu ülevenemaaline põllumajanduskriis puudutas valusalt ka eesti küla. Maa rendi- ja ostuhinnad olid mõisniku poolt väga kõrgele kruvitud. Põllumajandussaaduste hindade järsk langus põhjustas massiliselt järelmaksu peale ostetud talude oksjoni teel müügile minekut. Talurahva kihinemise protsessis rikastusid hallparunid-külakurnajad, vaesus kehvikute hulgas aga suurenes. XIX sajandi lõpuks oli Põhja-Eesti talude üldarvust kuni 40% kehviktalusid, rohkem kui pool talurahvast oli ilma maata. Viletsad palgad ja üha suurenev tööpuudus põhjustasid kehvikute hulgas ääretut viletsust. Viimses hädas hakati abi otsima rikaste varanduse riisumisest ja vargusest. Viimane muutus otse massiliseks. Vilde iseloomustab romaanis «Külmale maale» seda olukorda tõetruult ja ilmekalt (vt. lk. 105).

Vilde on andnud siin ajalooliselt õige hinnangu XIX sajandi lõpu kohta ning ühtlasi näidanud, kuidas kriisi raskus tuli kanda peamiselt maakehvistul — popsidel ja sulastel — ning kuidas see põhjustas massilist kuritegevust. Tegelik elu pakkus Vildele kui ajakirjanikule sellest külluses tõendeid. Ajalehed otse kubisesid röövimiste, murdvarguste, igasuguste petmiste jms. faktide kirjeldustest.

Kuid kaugeltki ei põhjustanud kuritegevust ainult häda ja puudus, vaid ka kirg kergelt rikastuda. Paljudes Vilde varasemais suuremais kriminaalse laadiga teostes domineerivad roimade ja mõrvade kaudu rikastumise teemad, kusjuures seal sotsiaal-olustikuline tagapõhi kajastub veel nõrgalt. 1890-ndail aastail kirjutatud jutustustes lähtub Vilde aga tegeliku elu olukordadest, nagu jutustustes «Mihkli vurrud» (1894), «Minu postipoiss» (1895), «Ameti poolest kosilane» (1898) jt., kujutades ka siin kuritegevuse ajendina sageli kirge rikastuda. Jutustuse «Ameti poolest kosilane» peategelane, ihnsa kulaku poeg, kes isa juures oli pärisorjaks, väidab, et «talusulane, mõisa-teomees, vabrikutööline — need ei saa tööst rikkaks»[1], ning leiab rahasaamise vahendiks kosilasena petta tütarlapsi.

Jutustuses «Mihkli vurrud» laseb kirjanik vargapoisiks muutunud endisel perepojal väita, et töö ei toitvat enam meest, mispärast tulevat «sealt võtta, kus nodi üleliia koos. See olevat amet nagu iga teinegi. Ja iseäranis suur patt ei võivat see ka olla, sest iga inimene, kes on mammonat kogunud, olevat omast kohast varas ning petis. Ausad inimesed olevat ainult need, kellel ei ole mingit vara. Need võivat oma puudust seega tasuda, et nõuavad jõukate küllusest matti.»[2]

Oma varasemais, aga ka veel 1890-ndate aastate töödes on kirjanik kuritegevust käsitlenud peamiselt moraali seisukohalt või ainult juhuslikult, stiihiliselt esile tuues selle sotsiaalseid põhjuseid (näit. «Kuhu päike ei paista», «Minu postipoiss» jt.). Romaanis «Külmale maale» on aga Vilde lähenenud küsimusele täiesti teadlikult klassivastuolude seisu-

[1] E. Vilde, Teosed: Jutustused I, Tallinn 1952, lk. 466.
[2] Sealsamas, lk. 392.

kohalt. Kuritegevust, vargust pole siin enam käsitletud moraali, vaid ühiskondlikust aspektist, ja mitte enam kui mingit omaette olevat, vaid kui kapitalistliku ühiskonna juurde kuuluvat, sellest põhjustatud nähtust.

«Külmale maale» ainestik on võetud XIX saj. lõpu Eesti külaelu tegelikkusest, nagu paljude lühemate jutustuste omagi. Kuid siin on kirjanik juba suure järjekindlusega paljastanud kapitalistliku külaühiskonna vastuolusid ja pahesid, lähtudes seejuures püüdest sotsiaalseid olusid materialistlikult mõista.

Vilde enda väite järgi on «Külmale maale» eesti belletristikas esimene katse «luulekirjanduselist ainevalda laiendada ka ühiselulisele alale, sotsiaalsele probleemile, proletaarsele miljööle. Tol ajal üllatas uudisena, et teadusliku sotsialismiga tutvunud autor selles maatamehe kurbloos — kehtiva üldise vaate vastu — viib omandivastase kuritegevuse kausaalsusse majandusliku hädapõlvega, väljendades ja tõendades seda eriti peategelase psühholoogilise arengu najal.» [1] Teisal kirjutab ta: «Oma «Külmale maale» sees näitan ma tegevustiku põhjal, et see mitte kõlbeline moment ei ole, millest kuritegevus omanduse vastu välja kasvab, vaid, juurest võtta, majanduslik moment... Seltskond [= ühiskond] on nõnda korraldatud, et suurel osal temast inimeseväärilist eluvõimalust pole. Seda nähakse kahe silmaga. Aga kui säärane nälgija käe võõra vara järele välja sirutab, siis on selle isiku i s i k l i k ebamoraal seejuures süüdi, ja mitte seltskonna [= ühiskonna] ebamoraal, mis lubab, et tema seas nälgijaid on.» [2]

«Külmale maale» analüüsimisel ja hindamisel tuleb arvestada seda kirjaniku seisukohta. Tema ülesandeks polnud siis mitte valgustada eesti küla igakülgselt, vaid ainult selle teatavaid nähtusi. Siin ei leia käsitlemist revolutsioonilise liikumise arenemine külaproletariaadi hulgas. Kirjanik, andes täiesti tõetruu pildi eesti külast möödunud sajandi lõpul, kujutab töötava talurahva ääretut viletsust ning näitab, kuidas ta hakkab sellest meeleheitlikust olukorrast väljapääsu otsima. Kuid otseselt võitluse kaudu väljapääsu otsimist Vilde ei näita. Seda ei saanud ta tsensuuri keelu tõttu mitte teha. Ühtlasi määrab see seisukoht ka teose peategelase Jaani kuju.

Romaani «Külmale maale» sündmustik hargneb puruvaese Väljaotsa popsi Jaani eluvõitluse ümber.

Romaanis on peahuvi keskendatud olustikulise külje kujutamisele ja peategelase Jaani psühholoogia analüüsimisele. Seepärast vaatleme esijoones romaani süžeelist arendamist seoses peategelase Väljaotsa Jaani karakteri kujutamisega.

Alates romaani esimesest peatükist viib kirjanik lugeja teravasse klassivastuolude õhkkonda. Tutvustades siin tegelasi, teeb ta seda temale omase meisterliku oskusega kujutada karaktereid lahutamatus seoses sügavate ja põhiliste sotsiaalsete nähtustega — klassivastuoludest tingitud olukordadega.

Romaani algul maalitakse kunstipäraste kujundite kaudu detailne pilt puruvaesest, haigusest ja näljast nõrkenud Väljaotsa Jaanist. Seda

[1] E. Vilde, Kogutud teosed XVI: Külmale maale, Tartu 1934, eessõna, lk. 5.

[2] E. Vilde, Minu vaimlise arenemise käik, käsikiri, 1913. TA Kirjandusmuuseum, käsik. osakond, fond 36.

kujutust maakehviku olukorrast süvendab Mädasoo Mihkel. Viimane on eelolevaks suveks juba südatalvel rohkem tööpäevi peremeestele pandiks andnud, kui neid tegelikult on «Mis siis vaesel maata inimesel muud on anda kui päevad..., ja kõik nõuavad päevi kõige kibedamal tööajal; kolmveerand aastat ei taha su päevi keegi ja paari kuuga pead nii palju tööd tegema, et saaksid aasta ümber elada!» (lk. 13) — need Mihkli sõnad annavad maaproletariaadi ääretult raskest olukorrast õige iseloomustuse. Popsil ja sulasel on kapitalistlikus ühiskonnas, kus kõik on müüdav ja ostetav, müüa ainult oma tööjõudu, kuid nii odavalt, et sellest ei jätku äraelamiseks.

Kirjanik vastandab siin väga ilmekalt kaks vaenulikku maailma — ühel pool nälgivad popsid jalgsi lumes sumamas, teisel pool piitsaga ülbelt vehkivad peremehed või mõisnik, kes hoolimatult kihutab selga kurdile kerjusele. Samasugust vastandamist leiame järgnevas kõrtsipildis, kus ühel pool on näljast sülge neelavad popsid, teisel pool aga «nülgijad», «rasvased kalkunid», «kes uhkusest ähivad ja rahaga hooplevad, mis nad teiste higiga on kogunud» (lk. 20). Siinsamas tutvume ka vargapoistega. Vilde ei õigusta põrmugi vargust, vaid kujutab vargapoisse kui kehtiva kurnamiskorra saadust, kurnamiskorra, kus valdav osa inimestest elas ääretus viletsuses, samal ajal aga rikkused kuhjusid üksikute kulakute tasku.

Romaani teine peatükk algab Väljaotsa sauna meisterliku, kujunditerikka kirjeldusega:

«Väljaotsa saunas pesitses popsi terve viletsus.

Ta põrnitas toas ja jõllitas kambrikeses. Ta haudus niiskel savipõrandal ja kükitas suitsunud parsil. Ta irvitas aidas ja luuras laudas» (lk. 22). Rikka kulakust palvevenna Virgu Andrese põldude serval lõmitab Väljaotsa vilets hurtsik kui mutimulla hunnik oma nälgivate elanikkudega — see on kunstipärane realistlik maal eesti küla põhilistest vastuoludest möödunud sajandi lõpul.

Teose teemat edasi arendades näitab kirjanik järgnevas traagilises stseenis, kuidas nälg on popsilapse ajanud koolis toitu varastama nendelt, kel seda on külluses. Jaan on sunnitud siin tegema esimese järeleandmise, mõistes väikese õe ja venna «eksimust» kehtiva moraali vastu. Veendumusega «küsi hiire käest, miks ta viljasalves käib!» loobub ta «süüdlaste» karistamisest.

Kuid murrang Jaani meelekindluses, senises usus mingisse üldisse aususse toimub pärast Virgu Andrese poolt provotseeritud Väljaotsa sauna läbiotsimist. See murrang ilmneb teravalt kõrtsistseenis, kus Jaan teeb esimese kokkuleppe vargapoistega. Edasi on näidatud, kuidas puudus ja nälg sunnivad Jaani tegema ikka uusi järeleandmisi oma veendumustes. Ta peab tunnistama: «See kuradi vaesus teeb inimese ju peast lolliks, nii et enam arugi ei saa, mis õigus, mis ülekohus!» (lk. 97).

Haigus, mis vaesele popsiperele oli suureks õnnetuseks, ruineerib Jaani. Masendavalt mõjub vahejuhtum pastoriga. Jaan veendub, et «ainus nadikael, kellel üheltki midagi ei ole nõuda», on vilets pops, ning ta kaotab vahetegemise «õige ja ülekohtuse, ausa ja alatu pääse-abinõu vahel» (lk. 112).

Vilde näitab nõnda rea kunstipäraste piltidega, kuidas Jaan, kes tahab «ausalt» elada ja töötada, kuid tööd kuskilt ei saa, on sunnitud samm-sammult edasi minema varguse varjamisest kuni tegeliku varguseni.

Psühholoogilise meisterlikkusega on kirjanik kujutanud Jaani esimesi tegelikke kogemusi — sõitu laadale varastatud hobusega, hobuse müüki ning tagasiteel tema esimest vargust. Ning Jaan, tiivustatud sellest edust, hakkab unistama paremast tulevikust — et ta vabaneb viletsast popsiseisusest ning saab ise väikese rendikoha peremeheks.

12. peatükk on romaani süžeeliseks kulminatsiooniks. Edasi arenevad sündmused juba oma paratamatut käiku.

Süžeelise arengu seisukohalt on romaan tihe, terviklik ning realistlik kuni 12. peatükini. Siit edasi on kirjanik end aga lasknud kaasa kiskuda liigsest põnevuse taotlusest. See annab end tunda kohtustseenides, eriti seoses Anni osaga.

Teosele on lisatud sümboolne lõpp — tõuseb looduse mäss, mis ähvardab purustada kõik, mis seni «kindlalt ja kõikumatult paigal on püsinud». Ja pikne lööb põlema linna võimsalt valitseva iidse kivihoone ja kirikutorni — mõlemad kehtiva korra võrdkujud. Pärast tormi aga «ruskab koit võidurikkalt... nagu suur magus elulootus».

Vilde on öelnud selle lõpu kohta, et «sümboolne sündmus jutustuse lõpul ei jäta kahevahele, et ma niisugust seltskonnakorda [= ühiskonnakorda] jäädavaks ei pea».[1] Et nimetatud lõpp ei tulene romaani sündmustikust ega karaktereist, siis tuleb seda võtta kui epiloogi, milles kirjanik rangete tsensuuriolude tõttu allegooriates väljendab oma usku, et kapitalistlik kord hävitatakse revolutsioonilise võitluse teel, mille järel saabub uus päikesepaisteline elu.

Väljaotsa Jaanis kehastuvad kõik popsielu koledused ja piinad. Vilde on Jaani kaudu kujutanud maaproletariaadi ääretut viletsust ja lootusetut olukorda Eestis XIX sajandi lõpul. Jaani seesmiste heitluste ja murrangute abil tõendatakse, kuidas kapitalistlik kord sünnitab purupaljaid proletaarlasi, kuidas sama kord hävitab moraalselt kõige ausamagi inimese ja kuidas vargus on klassiühiskonna paratamatu produkt. Kuid Vilde ei õigusta vargust, varaste kampu kujutab ta hukkamõistvalt. Ta paljastab seda kui pahet. Vilde näitab nimelt, et Jaan on põhiliselt aus inimene, et talle on vastumeelt varaste seltskond. Tema püüdeks on elada ausast tööst — kas või «külmal maal». (Nii lasebki kirjanik Jaanil ja Annil lõpuks abielluda ning minna vastu tundmatule raskele elule Siberis.)

Jaani naabrid on enamikus jõudnud sellele arenguastmele, et varguse varjamine või vargus ise tundub neile paratamatu elu säilitamise vahendina, et see ei ole neile enam mingi moraali, vaid elu küsimus. See saab ka Jaani arenguteeks — kuid raskete südametunnistuspiinadega. Oma poliitilise teadlikkuse poolest on Jaan välja kujunemata. Ta esindab nimelt maaproletaarlaste masse, kelledeni polnud veel jõudnud klassiteadlikkus ega selgem protest külakurnajate vastu.

Väljaotsa ema Kai on popsi elu viletsuse traagilisemalt joonistatud ohvreid. Kui lauakatjale puruvaesele nälgivale popsiperele on ta ainukeseks mureks toit. Seepärast pole varguse varjamise eest saadud tasu toiduainete näol talle enam südametunnistuse asi, vaid lihtne kõhuküsimus. Kai on romaanis kõige traagilisem kuju, kel tuleb kanda suurimat

[1] E. Vilde, Minu vaimlise arenemise käik, käsikiri, 1913. TA Kirjandusmuuseum, käsik. osakond, fond 36.

koormat, kes saab kõige rängemini kannatada kapitalistliku kurnamiskorra halastamatusest. Kaie ja tema nooremate laste traagiline saatus on karjuvaks süüdistuseks klassiühiskonna ebaõigluse vastu.

Virgu Anni on kirjaniku enda väite järgi kujutatud erapooletu kohtumõistjana, puhta südametunnistuse esindajana. Kui kodanlik kohus mõistab Jaani süüdi, siis Anni andestab, tähendab mõistab ta õigeks, ja seob enda elu Jaaniga. Kirjanik on Anni kaudu avaldanud enda arvamust — mõistnud kodanliku ühiskonna ja selle õigusi kaitsva kohtu hukka, ning Jaani kui selle korra ohvri — õigeks.

Kuid Anni jääb headust, armastust, usaldust ja õiglust kehastavaks idealiseeritud kujuks, olles romaani teiste karakteritega võrreldes kirjaniku poolt vähem individualiseeritud. Pole küllaldaselt näidatud, millised Jaani iseloomujooned ja väärtused köitsid kulakutalu peretütart vaese popsiga sellise murdumatu kindluse ja piiritu usaldusega, et ta läheb pimesi kohtusse valet tunnistama. Kirjanik pole küllaldaselt ühtseks tervikuks sulatanud Jaani ja Anni armastuslugu romaani põhiprobleemiga — paljastada Jaani saatuse kaudu kapitalistlikku kurnamiskorda ja selle hukutavat mõju ausasse inimesse. Kui Jaani eluvõitlus ja tema langemine kuni murdvarguseni on antud suure realismiga ja psühholoogilise usutavusega, siis tema suhted Anniga pole samavõrd veenvad.

Virgu Andres, kulak, vallavanem ja laialt tuntud usujutlustajavagatseja, on kujutatud suure realismiga ja kunstilise meisterlikkusega. Andres ei luba oma majas lugeda isegi mitte tavalisi ilmlikke ajalehti. Vilde on siin kulaku olulise tunnusena kujutanud usulist vagatsemist kui mõjukat vahendit oma kurnamispoliitika maskeerimiseks ja õigustamiseks. Andreses on antud ajalooliselt õige, silmatorkavalt tüüpiline kuju eesti külakodanluse kohta XIX saj. lõpul. Andrese väärne, mõnes suhtes koguni teravamate iseloomujoontega, on Virgu Mari kui tõeline kulakuvõsu. Anni seevastu iseloomustab vastuolusid kulakuperes endas.

Koolmeister Tootsis on kujutatud külas valitseva kulakluse huvide kaitsjat moraali ja kasvatuse küsimustes. Hästi on esile toodud tema lääge moraalijutlustamine, mis on vürtsitatud kirikliku õpetuse kõige vastikumate joontega. Toots ei püüagi, ei tahagi mõista tõelist olukorda, vaid kõneleb õlitatud päheõpitud sõnu, nagu neid palju rasvasemalt esitab Virgu Andres oma palvetundides. Vilde on sellega näidanud intelligentsi ühtekuuluvust valitseva kurnajate klassiga. Tootsi seisukoha järgi «nälga pole meie isamaal veel keegi surnud. Puudust on ainult neil, kes tööd ei viitsi teha. Ja needki ei sure nälga, sest laiskleja läheb vargile või kerjama» (lk. 33). Need on kõige tüüpilisemad argumendid eraomandile, s. t. kurnamisele rajatud ühiskonna kaitsjate suus. Samasuguseid seisukohti jutlustab ka pastor Frick (lk. 111). Pastor Frickis paljastab Vilde kirglikult lõikava satiiriga kiriku alatut osa kurnamisele rajaneva korra kaitsjana ja igaveseks kuulutajana. Nii koolmeister Toots kui pastor Frick on tähtsaks teguriks Jaani moraalses languses.

Nende kujudega on Vilde näidanud, kuidas nii pastor kui kooliõpetaja oma kõnedes ja ajalehe-artikleis, kuidas kirik ja kool klassiühiskonnas teenivad kurnajate huve. Nii kulaku, kooliõpetaja kui pastori ühine silmakirjatsev «võitlus» kuritegevuse vastu ei saanud olukorda muuta, sest nemad ise olidki kuritegevusele tõukajaiks. Just nende varal tõestab Vilde, et varguse ja muu kuritegevuse põhjustajaiks on kapita-

listliku kurnamiskorra peaesindajad maal: kulak, pastor ja ka nende käsik — koolmeister.

Romaan «Külmale maale» kuulub oma keele ja stiili rahvalikkuse, selguse, kujundirikkuse ja jutustamise ladusa voolavuse poolest Vilde parimate saavutuste hulka. Ka Vilde ise peab romaani vormilt õnnestunuks ning märgib täiesti õieti, et antud teema innustas teda tööle, nii et «sellest tekkinud õhin jutustuse välise kuju tabamise mulle kergeks tegi» [1]. Suure meisterlikkuse ja kujundirikkusega on antud Väljaotsa sauna kirjeldus, samuti elukutseliste varaste, Kõverkaela-Juku ja Kohi-Kaarli iseloomustus, ilmekad on tegelaste dialoogid jne. Meisterlikult on kujutatud hulk realistlikke tõsielu pilte, nagu romaani algul popsid koduteel, järgnev kõrtsistseen, palvetund, pastori külaskäik Väljaotsa sauna, suure psühholoogilise tabavusega on kujutatud stseene Väljaotsa nälgiva ema ja laste suhtumisest toidusse. Kõik need annavad tõetruu pildi kapitalistliku külaühiskonna suurtest vastuoludest ja on teravaks süüdistuseks kehtiva ülekohtuse kurnamiskorra vastu.

Romaani «Külmale maale» eriliseks väärtuseks on suure kunstilise jõu ja tõepärasusega antud olustikupildid, milles haruldase realismiga paljastatakse kapitalismi pahesid külas, ja mitmekesiste karakterite, eriti Jaani psühholoogia meisterlik kujutamine. «Külmale maale» on seepärast sügavalt sotsiaal-olustikuline ja psühholoogiliselt usutav teos.

Vilde näitas romaanis «Külmale maale», kuivõrd vale oli eesti kodanluse propaganda «ühtsest eesti rahvusest». Sellepärast on arusaadav, miks kodanlikud kirjandusloolased «Külmale maale» ilmumisest peale on seda teost täiesti vääralt tõlgendanud. Vildet süüdistati, ta olevat mustanud ausaid peremehi ja kirikut; Jaani traagilise saatuse põhjuseks peeti aga tema nõrka iseloomu või pärilikkust.

Vilde poliitiline maailmavaateline arenemine, mis oli tingitud tema intensiivsest tegelemisest marksistliku teooriaga, ja samaaegne jõudmine kirjandusliku loomingu kunstimeisterlikkuseni viisid välja romaani «Külmale maale» valmimisele 1896. aastal. «Külmale maale» tähistab suurt murrangut Vilde loomingus, aga ka suure murrangu algust kogu eesti kirjanduses. Vilde on siin eesti kirjanduses esmakordselt täie sihikindlusega asunud lahkama eesti kapitalistliku külaühiskonna lepitamatuid vastuolusid ja näidanud karjuvat ülekohut, mida põhjustab see kord töötavaile inimestele. Kuid Vilde pole piirdunud siin ainult kapitalismi pahede paljastamisega, vaid ta on romaani sümboolses lõpus ühtlasi õiget väljapääsu näidanud — kehtiva korra hävitamise, s. o. revolutsiooni teel saavutada õnnelik ja vaba elu. Sellega oli Vilde aga ületanud kriitilise realismi raamid ja teinud esimese sammu proletaarse kirjaniku teel.

Romaan «Raudsed käed» eesti suurtööstusproletariaadi elu kujutajana.

Enne Vildet pole eesti kirjanduses linnaproletariaadi elu leidnud käsitlemist. Vilde ise on küll juba oma esimestest töödest alates asunud kujutama linnaelu, kuid proletariaati on ta neis vaid möödaminnes ja vähese poliitilise teadlikkusega käsitlenud, pühendades suuremat tähelepanu linnakodanluse, eriti kapitalistide paljastamisele. Nii on noor kirjanik romaanis «Teravad nooled» (1885) üsna sügavalt paljastanud Peterburi suurkapitalistide ärilisi mahhinatsioone ja näidanud raha, rikastumiskire hukutavat mõju inimeste elus. Paljude Vilde varasema loominguperioodi linnaaineliste tööde alguses on kujutatud linnatööliste rasket elu — tööpuudust, viletsaid palgaolusid ja sellest tingitud armetuid elutingimusi. Kuid samade tööde süžeeline arendamine on sageli rajatud kriminaalseile motiividele ning on sellega ühenduses ära libisenud realismi pinnalt, andes ruumi kergevõitu ja põnevatele seiklustele. 1887. aastal kirjutatud seiklusnovelli «Töömehe tütar» algul antakse realistlik pilt tööpuuduse tagajärjel laostunud töölisperest. Romaani «Kuhu päike ei paista» (1888) alguses näidatakse, kuidas koos perekonnaga maalt linna siirdunud sulane elab suures viletsuses, saades ülalpidamist vaid juhuslikest töödest, ja kuidas tööpuudus viib ta lõpuks vargile, et oma surnud isa puusärgiks raha hankida. Vilde rõhutab siin juba üsna selgesti varguse ühiskondlikke põhjuseid. Romaanis «Röövitud tiivad» (1892) on vastandatud teravalt kaks maailma — kohutavas viletsuses elav lese pesunaise pere ja mõrva ning pettuste teel rikastunud tõusikkapitalist. Samasugust olukorda näeme jutustuses «Kuul» (1891).

Vilde ühiskonnakriitika aasta-aastalt pidevalt teravnedes hakkab tema töödes ikka selgemini esile kerkima kaks antagonistlikku klassi — ühel pool külluses priiskavad kapitalistid ja teisel pool nende varanduste loojad töölised ääretus viletsuses ja õigusetuses. Autor näitab, kuidas ühes kapitalismi arenemise ja kapitalistide rikastumisega suureneb tööliste viletsus. 1893. aastal ilmunud novellis «Karikas kihvti», mille tegevus areneb Peterburis, paljastab Vilde juba teadlikumalt ja suurema kunstilise jõuga suurkapitalisti, kes kasutab täiesti teadlikult seda piiramatut omavoli, mida võimaldab raha. Aga ainult kõrvalpildina näitab Vilde siin töötute hulka vabrikukontori ukse taga ja kuidas kapitalistid kasutavad maalt linna siirdunud töötute armeed, arendades nende arvel julma ekspluateerimist.

Kuid kõigis neis teostes on tööliskiass esindatud kõrvalmotiivina ja juhuslike kujude kaudu. Tõelist tööstusproletariaati neis ei esine. Alles romaanis «Raudsed käed» on Vilde klassiteadlikult asunud kujutama «moodsate tööliste kannatusi raudse kapitalismi armutu surve all» [1]. Kuid range tsensuuri tõttu ei saanud kirjanik oma romaanis kujutada tööliste elu selliselt, nagu see tõeliselt oli ja nagu tema oleks seda tahtnud kujutada.

«Ei pidanud minu töö,» kirjutab Vilde, «tsensori relva all surema, siis tuli jutustusest hoolikalt eemale hoida iga värving, mida oleks võidud tõlgitseda tendentsiks — töölissõbralikuks tendentsiks. Olingi pedantlikult asjalik. Ainult ridade vahelt lasksin taoti lugeda, et tööline isegi võrdlemisi eeskujulikult korraldatud ja juhatatud vabrikuis ja tehaseis ei ole roosidele sängitatud, vaid elab põlve, mis nihutab teda päevpäevalt õudsel kindlusel enneaegsele hääbumisele nii füüsiliselt kui vaimselt.» [2]

---

[1] E. Vilde, Kogutud teosed XVI: Külmale maale, Tartu 1934, eessõna, lk. 6.

[1] E. Vilde, Minu vaimlise arenemise käik, käsikiri, 1913, TA Kirjandusmuuseum, käsik. osakond, fond 36.

[2] E. Vilde, Kogutud teosed XV: Raudsed käed, Tartu 1928, eessõna, lk. 6.

Kuid isegi niisugusel tagasihoidlikul kujul põhjustas romaan «Raudsed käed» autorile sekeldusi.[1]

Romaani «Raudsed käed» mõistmiseks ja temale õige hinnangu andmiseks on vaja tutvuda Narva kui Eesti tolleaegse suurima tööstuskeskuse, kõigepealt aga selle suurima vabriku Kreenholmi tööliste olukorraga. Kreenholmi manufaktuur asutati 1857. aastal suurkapitalisti parun Ludwig Knoopi jt. poolt põhiliselt vene kapitaliga, millele liitus saksa ja inglise kapital. Odav vee-energia ja inimtööjõud ning soodne asend, kui arvestada eriti 1870. aastal ehitatud Peterburi—Tallinna—Paldiski raudteed, soodustasid vabriku kiiret arenemist ning tõid aktsionääridele hiigelkasumeid. Nii kasvas Kreenholm mitte ainult Venemaa, vaid kogu Euroopa üheks suurimaks ja moodsa sisseseadega tekstiilivabrikuks. 1858. aastal oli vabrikus umbes 10 440 värtnat, 1872. aastal 240 000, sajandi lõpul juba 438 700, mis moodustas kogu Venemaa puuvillatööstuses töötavaist värtnaist 7,2%.

«Raudsete käte» tegevuse ajal koosnes Kreenholmi manufaktuur kolmest vabrikukorpusest: üks hiigelkorpus Kreenholmi saarel, mis koosnes nn. vanast ja uuest vabrikust, ning Joala ja Georgi vabrikukorpus (viimased ehitatud 1890. aastal). Jõe vasakpoolsel kaldal asetsesid töölismasarmud. Vallaliste tarvis olid naridega varustatud ühisruumid 20—30 inimese jaoks. Perekonnakasarmute korteriteks olid koridorisüsteemis 15-ruutmeetrilise pindalaga üksiktoad. Kuidas seal elati, sellest kõneleb Vilde oma romaanis tõetruult.

Kasarmute tervishoidlik olukord oli võimatu. Mustus kasarmute ümber, tervishoiuvastased käimlad, prügihoidlate puudumine koos antisanitaarsete elutingimustega vabrikuis ning kasarmuis põhjustasid tööliste hulgas nakkushaiguste tohutut levikut ning hirmsat surma laastamistööd. Nii tappis 1872. aastal koolera epideemia sadu töölisi. Puudus minimaalseimgi tööliste kindlustus ja kaitse õnnetuste vältimiseks. Jõesilla mädanenud käsipuude murdumise ja administratsiooni hoolimatuse tõttu reguleerida üleminekut kukkus 1869. aastal 150 naistöölist jõkke, kellest pooled uppusid. 1871. aastal varisesid uue vabrikuhoone ehitamisel viletsad tellingud koos 800 töölisega kokku. Nende ja teiste massiõnnetuste eest ei võetud valitsusvõimude poolt aga kedagi vastutusele. Üks ajalehe kirjasaatja, iseloomustades olukorda Kreenholmis, ütleb, et vabriku valitsuse poolest ei hoolita inimestest suuremat kui neegriorjadest.[2]

Kuigi Kreenholm oli varustatud kõige moodsama tehnikaga, rakendati seal julmi pärisorjuslik-koloniaalseid ekspluateerimise meetodeid. Eriti tooted olid tööliste kohtlemises inglise direktorid ja meistrid. See on ka Vildele silma paistnud — ta laseb Hindrek Sepal just ühe äkilise inglise meistriga tülli minna, mille tagajärjel ta töölt vallandatakse (lk. 218).

Töö- ja palgatingimused olid äärmiselt viletsad. Tööpäeva pikkus enne 1897. aastat oli ametlikult 13,5 tundi, tegelikult pikendati seda vabrikuvalitsuse poolt omavoliliselt. 1897. aasta sügisel pandi kehtima

[1] Vt. E. Vilde, Kogutud teosed XV: Raudsed käed, Tartu 1928, eessõna, lk. 7. Või: E. Vilde, Raudsed käed, Tallinn 1951, järelsõna, lk. 204.

[2] «Perno Postimees» 1872, nr. 34.

vastavalt üleriigilisele uuele seadusele 11,5-tunnine tööaeg (k. 6—19, veerand tundi hommikueineks ja lõunavaheaeg 12—13.15). Palgad olid väga madalad. Meesketrajal oli kõrgeim tasu 30 rubla, naistel 14 ja lastel 8,5 rubla kuus; kudumisosakonnas võis kuupalk maksimaalselt tõusta meestel 45, naistel 18 ja lastel 7 rublani. Teiste alade töötajad teenisid tunduvalt vähem. Meestöölistele eelistati naisi ning alaealisi, sest vabrikandid teenisid nendelt suuremaid kasumeid, kuna nad sama töö pidid ära tegema mitu korda odavamalt. Eriti kurb oli laste olukord; nende kasvatus jäi täiesti saatuse hoolde. Juba 7—10-aastastena kurnati nad kehaliselt välja ja nüristati vaimselt. Nii iseloomustab proletaarne kirjanik V. Buk Narva töölislaste elu.[1]

Üks vene esimesi revolutsionääre Vassili Gerassimov jutustab oma mälestustes, kuidas Kreenholmi manufaktuuris kõige julmemalt kurnati Peterburi kasvatusmajast toodud 10—12-aastasi lapsi. Nende valgete orjade hulka kuulus ka Gerassimov ise. Rängast tööst hoolimata jäid nad korteri ja ülalpidamise eest vabrikule iga kuu vähemalt 2,5 rbl. võlgu, mille nad hiljem pidid tasa töötama. Laste pikale tööpäevale järgnes 2-tunniline õppetöö vabriku poolt ülalpeetavas koolis, mille kasuks töölised pidid iga lapse eest maksma 20 kopikat kuus, hoolimata sellest, kas laps oli kooliskäija või mitte. Päevatööst äärmuseni kurnatud lapsed ei suutnud selles ihunuhtlust kasutavas ja alandlikkuse vaimu kasvatavas koolis väiksemaidki teadmisi omandada.

Einetamisruumi vabrikus ei olnud, hommikusöögi kaasatoomine vabrikusse oli rangelt keelatud. Lõunale kodus sageli ei jõutud käia, mistõttu toit toodi omaste poolt silla otsale, kus siis töölised igasuguse ilmaga lageda taeva all pidid lõunatama. Tööruumid olid lämmatava õhuga ja täis puuvillatolmu, puudulikud masinad tuiskasid töölistele õlivihma suhu ja silma. Ketrusmasinate juures tuli töölistel palja jalu töötada, et varbaid kasutada katkenud lõngaotste hoidmiseks nende sõlmimisel või ühe jala peal seistes teisega värtnast kinni hoida.

Ebainimlikud töö- ja antisanitaarsed elutingimused, äärmiselt ülekohtune trahvisüsteem ja administratsiooni omavoli, mida võimaldasid temale antud politsei- ja osalt kohtuõigused, kutsusid Kreenholmi manufaktuuri tööliskonnas esile streike aastail 1872, 1882, 1892 ja 1897 — s. o. aastal, mil Vilde Narva tuli, koguni kaks. Esimene, 1872. aasta streik, oli üks varasemaid ja tähelepandavamaid streike üldse Venemaal. Streik suruti maha suurte sõjaväeüksuste abil ning osavõtjatega õiendati arveid julmalt. Kuid tööliste julgust ega revolutsioonilise meelsuse kasvu ei suutnud see takistada.

Kuigi Kreenholmi kasarmukorterid, kus spioonid, kojamehed ja karaulid administratsiooni ülesandel töölisi nuhkisid, igati töölisliikumise arenemist takistasid, oli rida võimsaid tegureid, mis seda siiski soodustasid. Kõigepealt Narva linn oma äärmiselt tiheda tööliste kontsentratsiooniga (sajandi lõpul umbes 30 000 elanikust oli 8000 suurtööstustöölist, koos perekonnaliikmetega moodustades poole elanikkonnast) soodustas proletariaadi klassivõitluse arenemist. Äärmiselt tähtis oli Narva töölistele tihe side Peterburi töölistega, mis 1870-ndail aastail juba

[1] A. Men [= V. Buk], Üks unustatud Eesti linn, Peterburi 1912, lk. 11.

organiseeritud kuju võttis. Kolmandaks soodustas Narva tööliste revolutsioonilise teadlikkuse arenemist tihe ja kõige sõbralikum koostöö eesti ja vene eesrindlike klassiteadlike tööliste vahel.

E. Vilde alustab oma romaani «Raudsed käed» peategelaste maalt linna siirdumisega 1889. aastal. Villem Luik sõidab esmakordselt rongil. Ta on olnud renditalunik, kuid mõisniku rahaahnus rendi tõstmise näol on ta pankrotti viinud. Tema talu on läinud uue rentniku kätte ja Villem siirdub Narva vabrikusse tööliseks. Temaga koos suunduvad Narva Hindrek Sepp, popsi poeg, senine mõisa tallipoiss, ja tema õde Ann, kes seni taluperemehi on teeninud. Vilde, kes eesti talurahva elu ja neid põhjuseid tundis, mis pankrotistunud rendiperemehi ja maaproletariaati sundisid kaugele Sise-Venemaale või linnadesse minema, Viru- ja Tartumaalt otse Narva kui suurde tööstuslinna rändama, on oma romaanis loonud sellega ülimalt tüüpilise situatsiooni. Vilde, kes oli teadlik tsaari isevalitsuse aja linnaproletariaadi viletsast elust, laseb Villemil Narva siirduda ning esialgu sealsete töö- ja palgatingimustega rahul olla, sest «palga kohta ei või inimene, kes ainult igapäevast leiba tahab saada, mitte kõrgeid tingimusi teha» (lk. 179). Raske linnatöölise elu, võrreldes talupoja eluga, keda mõisnik endiselt nöörib, on Luige ja Sepa arvates siiski eelistatavam. Ent kapitali «raudsete käte» julmas haardes varisevad rusudeks tuhandete selliste, senistest kodudest välja heidetud ja vabrikuist töö- ning eluvõimalusi otsijate lootused.

Narva, tollal moodne tööstuslinn, jätab esialgu võimsa mulje maakolkast pärit olevasse uustulnukasse. Villem Luige uudishimulike ja tähelepanelike silmade läbi annabki kirjanik üldpildi Joa tööstusasulast — vabrikuist, tööliskasarmuist, ja seda suurima ettevaatusega, sest väiksematki töölissõbralikku tendentsi võidi tsensori poolt sotsialistlikuks kihutuseks pidada ning töö avaldamine ära keelata. Kuid Vilde töölissõbralik tendents on küllaltki ilmne ka neis tagasihoidlikes kirjeldustes. Ta kirjeldab vabrikute hiigelhooneid ning hiljem neis peituvat tohutut masinate maailma, ent selleks, et anda pilti kapitali «raudsete käte» võimsusest. Ta kõneleb miljonär Stiglitzi poolt asutatud ilupargist, puiestikust, kirikust (kuulub ju kirik ikka klassiühiskonna võimuvahendite hulka), tänavasillutise laitmatusest, kosest ja raudteesilla vägevusest.

Eriti imposantse pildi maalib kirjanik hiljem Anne silmade läbi kogu sellest määratust rikkuse kuhjumisest Joa töölislinna: «Kolm põhjatut tööpaleed ilmlugemata masinatega, terve alevik ilmatuid töölistekasarmuid, direktorite toredad lossid» jne., «lõbumajad direktoritele, meistritele ja ametnikkudele, saunad, aiad, puiestikud!... Missugune ilmatu kullajärv oli siia Narva jõe kaldale tekkinud ja kuidas see aastaaastalt ikka laiemaks ja sügavamaks paisus!» (lk. 227).

Ent kellele üha kasvav vabrik kullajärveks, kellele raudseks pigistavaks rusikaks osutus, nähtub kogu romaanist. Piisab Vilde tööliselamute ja nende elanike elutingimuste kirjeldusest eelmisele kontrastiks, et mõista, kuidas võimsate masinate raudsed käed kulda ja lõbu vabrikantidele tootsid — tööliste higi ja vaeva arvel, seejuures nende elutingimusi talumatult ebainimlikeks muutes.

Tõsi, romaanis ei ole antud ühtegi kapitalisti kuju ega näe me neid rahahaisid ka Joa kullajärves ujumas. Selline kontrast oleks tulnud romaanile muidugi kasuks. Kuid teoses antud olukirjeldused üksi juba

loovad kujutluse kahest kontrastsest maailmast. Lugeja jõuab siit õigele järeldusele, järeldusele, «et maailm on jagatud kaheks vastandlikuks leeriks, väikese käputäie kapitalistide leeriks ja enamuse — proletaarlaste leeriks. Proletaarlased töötavad ööd kui päevad, aga sellest hoolimata jäävad nad endiselt vaeseks. Kapitalistid ei tee tööd, aga sellest hoolimata on nad rikkad.» [1] Vilde näitab suure reljeefsusega, kellele kuuluvad need hiigelvabrikud võimsate masinatega, et need kuuluvad eraomandina neile, keda me tööprotsessis ei näe (ja seepärast ei esine neid ka romaanis). Vilde on meisterlikult elustanud vabrikukorpused ja masinad, loonud neist lugeja silma ette kapitalistlike ekspluataatorite võimu konkreetsed toed. Joa vabrikute hingestatud kujutused («Raud, teras, puu, nahk — kõik e l a s siin, ... kõik tegi tööd!», lk. 206) näitavad selgesti kapitalistliku suurtootmise ühiskondlikku iseloomu. «Raudsete käte» eitamatuks suureks tunnetuslikuks väärtuseks jääb realistliku pildi loomine kapitalistlikust suurtootmisest.

Masinad aitavad vabrikantidel töölisi — lapsi, naisi ja mehi orjastada, muuta nad kuulekaiks, hingetuiks automaatideks määratus tootmismehanismis. Masinate raudsed käed, mis algul Luike kui uustulnukat hämmastasid oma määratu suuruse, võimsuse ja töö kiirusega ning inimese tahtele alistatavusega, tõestasid peatselt, et «...masin mitte aina töölise ori ei olnud, vaid tööline samuti masina ori oli. Masin teenis vabrikut, tööline masinat ja vabrikut mõlemat» (lk. 212).

«Raudsetes kätes» leiavad kunstipärast esitamist tootmisjõud — masinad ja töölised, kuna aga tootmisvahendite ja tootmisriistade omanikud, kapitalistid, jäävad väljapoole kujutusorbiiti. Seetõttu pole romaanis ka põhilised vastuolud tootmisriistade eraomandliku ja tootmisprotsessi ühiskondliku laadi vahel kuigi teravalt esile toodud. Tootmissuhted on vaid osalist käsitlemist leidnud.

Vilde on oma romaanis andnud sügavalt realistliku pildi Kreenholmi manufaktuuri tööliste majanduslikust ja moraalsest elust: kroonikalise usaldatavusega on kirjeldatud tööliskasarmuid, perekonna- ja ühiskortereid.

Villem Luik, kes heade lootuste ja esialgu teatava uhkustundega hiigelvabrikusse tööle asus, muutus peatselt tuimaks, tundetuks nimeta ei-miskiks (lk. 213) ja ta ruineerub paari-kolme aasta jooksul nii füüsiliselt kui vaimselt.

Eeva Saare kui töölisnaise vaevane elukäik, surm vabriku ebatervislikest tootmistingimustest tekkinud kopsupõletiku tagajärjel — see oli kõige tavalisem nähtus. Juuli Saare rõõmutu lapsepõli koduperenaisena ja väikese venna kasvatajana on tolleaegsele töölisperekonnale väga tüüpiline. Nii Juuli lapsepõli kui hilisem traagiline saatus — vabrikutöös invaliidistunud mehe toitja, kes kaotab emakssaamise tõttu pealegi töökoha, läheb näljast aetuna kerjama ja lõpuks end raha eest müüma —, kõik see koosneb usutavaist tõsielu elementidest.

Romaanis kirjeldatud viletsus ja lootusetu traagika tuli tööliste halastamatust kurnamisest. Kuid seda suurendas veel asjaolu, et «raudsetest kätest» tühjaks kurnatuid või õnnetuse ohvreid ei abistatud mingil viisil vabrikantide ega riigi poolt. Töölist, kes õnnetuse tagajärjel või tervislikel põhjustel ei saanud töötada, ootas paratamatu viletsus ja nälg.

[1] J. Stalin, Teosed, I köide, Tallinn 1952, lk. 318.

Samasugune saatus ootas orbunud lapsi. Veel 1912. aastal kirjutab V. Buk Narva tööliste elu analüüsides järgmist: «Üleüldse kujunes Narva perekond järgmiselt: naine sai perekonna peaks, mees tema abiliseks [kuna ta muutus töös sandiks (Minu märkus, J. K.)]; ja lapsed, kes tol ajal 7-ndast eluaastast töökojas käima hakkasid — pidid juba varakult oma põdejat emat ja isat toetama hakkama.» [1]

Kehaliselt tappev ja vaimselt nüristav 13-tunnine tööpäev vabrikus, viletsad elutingimused ja kultuursemate ajaviidete puudumine põhjustasid moraalset langust ning alkoholismi, eriti noorte juures. Ühe sellise olendina tuuaksegi ette Hindrek Sepp, kelle kaudu näidatakse, kuidas eeskujulikust töölisest lühikese ajaga saab allakäinud joodik, kes vallandatakse töölt ning sellega ühenduses visatakse välja tööliskasarmust. Edasi laseb kirjanik väheste kogemustega noormehel langeda täiesti kapitalismile omasesse, raha-ahnitsemisest närunenud miljöösse. Kõrtsinaise Muska-mamma kaudu paljastab Vilde lõikava teravusega kapitalistliku moraali, mis teiste kahjudest loob endale kasu ja mis tahab armastuse ja õnne muuta rahaga ostetavaks. Teose lõpus kohtame teist sellist julmurit, kaupmeest, kes vaeste õnnetute nälginud nägusid arvestades spekuleerib nende viimaste mööbliesemetega (lk. 306).

Ent Hindrekus võidab inimväärsus; ta hülgab kõrtsmiku tulusa ameti ja Muska-mamma rikkused, millega see võiks poole Narva linna ära osta, ja hakkab end Peterburi miljöös uueks inimeseks kujundama. Hindreku ja hiljem Luikede perekonna siirdumine Narvast Peterburi on jällegi kooskõlas tõsieluga. Sest selline nähtus, kus vallandamise tõttu või muul põhjusel suunduti naabruses asuvasse suurde tööstuskeskusse Peterburi, oli väga sagedane. Peterburis hakkab Hindrek end iseõppimise teel harima ja kõigepealt vene keelt õppima, sest selle omandamine tähendas noorele õpihimulisele mehele peale suure praktilise tulu ka juurdepääsu vene kirjandusele (lk. 284). Hindreku suhtes annab kirjanik mõista, et temast saab haritud ja tõenäoliselt teadlik tööline — sajandi lõpu Peterburis, arenenud töölisliikumisega suurlinnas. Hindrek Seppa tuleb pidada romaani kõige õnnestunumalt ja realistlikumalt väljajoonistatud karakteriks.

Romaani «Raudsed käed» süžeeline ülesehitus on rajatud peamiselt maalt linna siirdunud vabrikutöölise Villem Luige saatuse arendamisele, milles domineerivat osa etendab erandlik armastuslugu — kasuisa ja kasutütre vahel. Kirjanik on esiplaanile tõstnud armastusprobleemi, sellega teataval määral varjutades teose ühiskondliku elu kujutamist. Me ei näe ka romaani tegelasi nimetamisväärselt tegelevat tööliselu puutuvate küsimustega: nende peamine huvi, eriti Villemi juures, piirdub armastuse sfääriga. Neis üheski pole veel tekkinud proletariaadi klassiteadlikkust, ka mitte stiihilist püüdu sinnapoole.

Villem Luik esindab armastusküsimuste suhtes egoistlikku meest, kes lähtub pimesi ainult enda tunnetest ja kirgedest, suutmata arvestada temast enam kui kaks korda noorema ning väljakujunemata tütarlapse tõelisi tundeid ja tulevikku. Ja kui see ebanormaalne abielu paratamatult karile jookseb, laseb kirjanik Villemil endise põikpäisusega endale sellest luua hingelise tragöödia, mis kiirendab koguni tema füüsilist hukku. Juuli ja Hindreku suhete luhtumine, hoolimata Anne väga pingutatud

[1] V. Buk, Üks unustatud Eesti linn, Peterburi 1912, lk. 11.

sobituskatseist, pole hästi usutav. Anne kuju jääb kahvatuks, romantiliselt idealiseerituks, ja tema madonnalikkus on liialdatud. Juuli, eriti lapsena, on vähe individualiseeritud ja on samuti idealiseeritud. Kuid kirjanik on Juuli saatuses paljastanud vabrikantide täielikku hoolimatust tööliste suhtes ja sellest tulenevat äärmist vaesust, naiste rasedusaja kaitsetust ning täielikku tööliste kaitse puudumist õnnetuste ja haiguste puhul. Just Juuli kaudu on Vilde suure drastilisusega näidanud, kuidas kapitalistlikule kurnamiskorrale rajanev ühiskond halastamatult hävitab kõige ausamagi inimese.

«Raudsete käte» esimesel, ajalehe redaktsioonil on veel üks peatükk, mille kirjanik on juba 1910. aasta väljaandest kõrvaldanud. Selles peatükis laseb kirjanik Hindrekul ja Juulil abielluda, enne aga neil endil analüüsida nii ühe kui teise eksimusi. Seal annab kirjanik Juuli kohta Hindreku suu kaudu iseloomustuse: «Sa ei ole minu vastu, sa pole ühegi inimese vastu eksinud. Sina polnud kurjategija, sa olid ohver. Sa kannatasid enese ja teiste viletsuse eest, mille juures sul süüd ei olnud.» Ning romaani esimene variant lõppes järgmiselt: «Ja nad rõõmustasid oma hilise, aga tulest läbi käinud õnne üle nagu lapsukesed. Nende rõõmu jagas Ann Sepp, see igavene leinaja, täiest südamest. Villem Luige mälestus ei kadunud selle tumma armastaja põuest iganes.» [1]

Kunstilise ülesehituse poolest on romaani «Raudsed käed» esimene osa tihedam, psühholoogiliselt viimistletum ja veenvam. Lõpu poole esineb aga kiirustamist ning sellest tingitud pinnalisust. Vähe on motiveeritud romaani lõpus esinev sündmuste kuhjumine — Villemi halvatus, Juuli sünnitus, Sepa haigestumine, Anne ärasõit, kuigi need nähtused eraldi võttes on täiesti võimalikud.

Peamiselt tsensuurikitsendustega tuleb seletada asjaolu, et romaan «Raudsed käed» piirdub ainult tööliste elutingimuste kirjeldamisega, jättes hoopis puudutamata tol ajal üsnagi kaugele arenenud töölisliikumise avaldused Narvas. Töölishulgad, klassiteadlik proletaarne mass ei kerki romaanis kordagi esile. Selle esiletoomine ei oleks veel nõudnud proletaarse kirjaniku teadlikkust, vaid selleks oleks piisanud järjekindlaist ja demokraatlikest kriitilise realismi seisukohtadest, sest tegelikkus pakkus külluses vastavat materjali, nagu näit. tööliste mälestused varasemaist ulatuslikest streikidest, seda enam et Vilde saabumise eel, samal aastal, olid toimunud kaks streiki, samuti arvestades üldist Narva töölishulkade arenenud klassiteadlikkust; Vilde kui ühiskondlike huvidega ajakirjanik oli kindlasti lugenud või ise toimetanud selliseid aineid käsitlevaid artikleid. Kuid kõike seda kasutamast takistas tsensuur.

Mõningaid tagasihoidlikke väljendeid, mis osutuvad viiteiks töölishulkade jõule või koguni töölisliikumisele, võime aga leida käesolevastki romaanist, nagu väljendid «Joa vabriku töölisteväg tuli tänasest töölahingust ja marssis leeri puhkama» (lk. 193) või «Missugune sõjavägi puhkab ses määratus leeris» (lk. 200). Vilde kõneleb vabrikuis töötavaist või kasarmuis elavaist töölistest nende hulkade võimsust ja jõudu imetlevas ning aukartust äratavas toonis.

E. Vilde romaani «Raudsed käed» tunnetuslik väärtus seisab selles, et ta annab XIX sajandi lõpu Eesti kõige arenenuma suurtööstuse, Narva Kreenholmi manufaktuuri tööliste elu tõetruu ja üsna põhjaliku ning

[1] «Eesti Postimehe» «Õhtused kõned» 1898, nr. 51, lk. 434 jj.

kunstiliselt haarava kirjelduse. Suure süvenemisega ja meisterlikult on käsitletud vabrikutööliste töö-, elu- ning korteritingimusi, töökaitse täielikku puudumist, alaealiste ekspluateerimist, tööliste füüsilist ja vaimset laostumist võimsate masinatega varustatud kapitalistlikus suurtööstuses.

Teose nõrgalt arendatud psühholoogilised probleemid ja sündmustik jäävad olustikukirjelduste varju, kuna aga viimased osutuvad romaani hinnatavaimateks osadeks. Seepärast võib «Raudseid käsi» täie õigusega pidada eesti esimeseks suurtööstuse proletariaadi elu käsitlevaks romaaniks. Vilde on selles näidanud kapitalistliku süsteemi kiskjalikku palet, mis ekspluateeritava klassi üha sügavamasse viletsusse tõukab. Ent peategelaste traagiline saatus teose lõpus ei tähenda pessimismi- ning hääbumismeeleolude jutlustamist, vaid sellega kirjanik süvendab protestivaimu kehtiva kapitalistliku kurnamiskorra vastu ning tõendab selle korra kõlbmatust ja selle likvideerimise vajadust.

Juhan Käosaar.

BIBLIOGRAAFILISI ANDMEID

KÜLMALE MAALE

1. «Postimees» 1896, nr. 1—51 (pealkirja all: Külmale maale! Eduard Vilde külajutt).
2. **Külmale maale!** Eduard Vilde külajutt. «Postimehe» kirjastus, Tartu 1896 (väike äratrükk eelmisest ajalehe trükilaoga).
3. **Külmale maale!** Eduard Vilde külajutt. K. A. Hermann, Tartu 1897.
4. E. Vilde, **«Kogutud teosed» XVI.** Romaanid V: Külmale maale. «Varrak», Tartu 1924.
5. E. Vilde, **«Kogutud teosed» XVI.** Romaanid V: Külmale maale «Loodus», Tartu 1934 (KT sarjas II trükk).
6. E. Vilde, **«Valitud teosed» I:** Külmale maale. Astla vastu. Tartu. (VT sarjast ilmus II anne 1940. a. lõpul ja IV anne 1941. a. I poolel.)
7. E. Vilde, **«Külmale maale».** Romaan. RK «Ilukirjandus ja Kunst», Tallinn 1947.
8. E. Vilde, **«Külmale maale».** Romaan. RK «Ilukirjandus ja Kunst», Tallinn 1948.

RAUDSED KÄED

1. «Virmaline» (Narvas) 1898, nr. 1—8 (jäi pooleli, ilmus 2½ peatükki, viimased sõnad: «Kell oli neli läbi — kasarmuvaht äratas töölisi. Mesipuu hakkas jälle mühama.»).
2. «Eesti Postimehe» lisaleht «Õhtused kõned» (Tallinnas) 1898, nr. 31—51 (pealkirja all: Raudsed käed. Eduard Vilde jutustus).
3. E. Vilde, **Raudsed käed.** G. Pihlakas, Tallinn 1910. (Sarjas: Eduard Vilde kirjatööde kogu.)
4. E. Vilde, **«Kogutud teosed» XV.** Romaanid VI: Raudsed käed. «Varrak», Tartu 1928.
5. E. Vilde, **«Valitud teosed» IV:** Raudsed käed. Lunastus. RK «Ilukirjandus ja Kunst», Tartu 1941.
6. E. Vilde, **«Teosed»:** Raudsed käed. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn 1951.

Toimetuskolleegium:
P. Rummo (vastutav toimetaja),
E. Elisto, J. Käosaar, L. Raud, E. Sõgel.

Toimetaja E. Elisto.

Kunstiline toimetaja
H. Vitsur.

Tehniline toimetaja
O. Kasemets.

Korrektorid:
R. Eliste ja A. Kiho.

Ladumisele antud 6. I 1954. Trükkimisele antud 25. III 1954. Trükiarv 20 000. Paber 54:84, 1/16. Trükipoognaid 21,25 + 21 lisalehte. Formaadile 60:92 kohaldatud trükipoognaid 18,5. Arvutuspoognaid 20,4. MB-07140. Trükikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk tn. 40/42. Tellimise nr. 67.

На эстонском языке.

Эдуард Вильде.
В суровый край.
Железные руки.

Hind rbl. 9.50

7—3

VRK
Rostkpl. nr. 24
Kp. 254 258
Bel.
Afdeling
9-